

ESKİŞEHİR
OSMANGAZİ
ÜNİVERSİTESİ

e-ISSN 2149-9047

sb

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY

CİLT/VOL: 25 SAYI/NO:2 TEMMUZ/JULY 2024

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Temmuz (July) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 2 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 395

İmtiyaz Sahibi: Prof. Dr. Oytun MEÇİK (Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü)
Owner: Prof. Dr. Oytun MEÇİK (Director of Graduate School of Social Sciences)

Editör (Editor): Dr. Öğr. Üyesi Burcu ERDİNÇ TAVİL

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce yılda iki kez yayımlanan hakemli uluslararası bir dergidir. Dergi 2021 yılı Aralık ayı itibari ile elektronik olarak yayınlanmaktadır. Dergi, aşağıda yer alan ulusal ve uluslararası veri tabanları ve indekslerde taranmakta ve indekslenmektedir:

- . TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
- . International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- . Ebscohost
- . Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
- . Ulrich's Periodicals Directory

Basılması istenen yazılar, derginin yazım kurallarına uygun biçimde hazırlanmalıdır.

Derginin tümü ya da bölümü/bölemleri Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

Makale içeriklerinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Eskişehir Osmangazi University, Journal of Social Sciences is a refereed international journal published by Eskişehir Osmangazi University, Institute of Social Sciences biannually. The journal has been published electronically since June 2021. The journal is indexed and covered by the following national and international databases and indexes:

- . TÜBİTAK-ULAKBİM Social Science Database
- . International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- . Ebscohost
- . Akademia Social Sciences Index (ASOS)
- . Ulrich's Periodicals Directory

Before submission, manuscripts should be prepared by Journal's writing instructions.

No part of this journal may be printed, reproduced, or distributed by electronic, mechanical, or other means without the written permission of the University.

Writers are solely responsible for the content of their articles.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ogusbd>

İletişim Bilgileri (Contact Info): Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Meşelik, 26040 ESKİŞEHİR/ e-posta: sosbildergi@ogu.edu.tr

Web: <http://sbd.ogu.edu.tr>, Tel: +90 222 229 30 48 / Faks: +90 222 229 30 48

Alan ve Dil Editörleri (Field and Language Editors)

Görsel Sanatlar - Endüstriyel Tasarım - İletişim

Doç. Serenay ŞAHİN
Doç. N. Müge SELÇUK
Dr. Öğr. Üyesi Hatice S. KESDİ
Dr. Öğr. Üyesi Tezcan BAHAR
Dr. Öğr. Üyesi Didem DENİZ ANAMUR

Hukuk

Doç. Dr. Pelin KARAASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Bilge AYTUĞAR

İlahiyat

Doç. Dr. Yunus ARAZ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma HAZAR

İktisadi ve İdari Bilimler

Prof. Dr. Selim ŞANLISOY
Dr. Öğr. Üyesi Esin KILIÇ
Dr. Öğr. Üyesi Uğur AYTUN

Psikoloji

Doç. Dr. Kerim SELVİ

Tarih

Doç. Dr. Oktay BERBER

Turizm - Gastronomi ve Mutfak Sanatları

Doç. Dr. Seden DOĞAN
Doç. Dr. Duran CANKÜL

Türk Dili ve Edebiyatı

Doç. Dr. Duygu KAMACI GENCER

Yabancı Dil Editörü

Öğr. Gör. Dr. Sibel KUŞÇA GÜNGÖR

Dil Editörü

Öğr. Gör. Dr. Pınar ERGİN

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. Tunç KÖSE
Prof. Dr. Gülbin ÖZDAMAR AKARÇAY
Doç. Dr. Ece ÖMÜRİŞ
Doç. Dr. Emine ÇELİKSOY
Doç. Dr. Sevilay KÜÇÜKSAKARYA
Doç. Dr. Aslıhan KIYMALIOĞLU
Doç. Dr. Ufuk TEKİN
Doç. Dr. Ferzane DEVLETABADİ
Doç. Dr. Aybıçe TOSUN
Dr. Öğr. Üyesi Fulya KIRIMER AYDINLI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Temmuz (July) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 2 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 395

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Deniz BOZER	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Eyyup YARAŞ	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma DOĞRUEL	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ	University of Central Florida
Prof. Dr. Halis Murat YILDIZ	Ryerson University
Prof. Dr. Hayati DEVELİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar SAYAN	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü ÖZEN	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Yalçın KARATEPE	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Selmin KARA	OCAD University
Doç. Handan DAYI	Akdeniz Üniversitesi

Yayına Hazırlık (Preparation for Publication)

Selçuk AKALIN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 257-275** **Makale Türü:** Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeğinin Ebeveyn Örnekleminde Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri
Development and Psychometric Properties of the Gender Stereotypes towards Children Scale in a Parent Sample
Hatice IŞIK, Başak ŞAHİN-ACAR
- 276-293** **Makale Türü:** Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
Migration as a Securitized Phenomenon: An Analysis of the Societal Security in Terms of EU Perception
Güvenikleştirilmiş Bir Olgu Olarak Göç: Toplumsal Güvenliğin AB Algısı Açısından Analizi
Salih TURGAY, Pelin SÖNMEZ
- 294-305** **Makale Türü:** Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
Geç Dönem Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadın Gardiyanlar
Women Prison Guards from the Late Ottoman Era to the Turkish Republic
Abidin ÇEVİK, M. Emin ÇAYCI
- 306-321** **Makale Türü:** Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
Çocuklar Olumlu, Olumsuz ve Nötr İçerikli Dedikoduları Ayırt Edebilir Mi?
Can Children Distinguish between Positive, Negative and Neutral-Valued Gossip?
Muhammed Şükrü AYDIN
- 322-341** **Makale Türü:** Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article
Correspondence of Dinosaur Figure in Sculpture
Dinozor Figürünün Heykel Sanatındaki Karşılıkları
Arif ÇEKDERİ

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

342-358

Does Inclusive Green Growth in Türkiye Have an Impact on Global Warming?

Does Inclusive Green Growth in Türkiye Have an Impact on Global Warming?

Başak ÖZARSLAN DOĞAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

359-380

Orta Asya Devletlerinin Radikalizm ve Terörizm Algısı

Perception of Radicalism and Terrorism of Central Asian States

Emrah KAYA

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

381-402

Yedi Yıl Savaşlarında Rus Ordusu (1756-1763)

The Russian Army in the Seven Years Wars (1756-1763)

Sinan YÜKSEL

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

403-420

Eskişehir İli Manav Ağızlarında Tespit Edilen Eskicil Sözcükler

Eskisehir Province Manav Dialects Detected Archaic Words

Bilal UYSAL

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Determination of Taste Profile in Third Wave Coffee Brewing Methods Using Sensory Analysis

421-439

Duyusal Analiz Kullanılarak Üçüncü Nesil Kahve Demleme Yöntemlerinde Tat Profili Belirleme

Cevat ERCİK, Seda Nur KESKİN

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Internationalisation of a Mayor: Sadiq Khan's Involvement in the Brexit Process

440-453

Bir Belediye Başkanının Uluslararasılaşması: Sadiq Khan'ın Brexit Sürecine Katılımı

Pınar UZ HANÇARLI

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Azerbaycan ve Seçilmiş Diğer BDT Üyesi Ülkelerde Tarımsal Katma Değeri Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi

Panel Data Analysis of Factors Affecting Agricultural Value Added in Azerbaijan and Other Selected CIS Member Countries

454-467

Mehriban HEYDAROVA, Cem SAATÇIOĞLU

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

Yeniden Refah Partisi: Kuramsal Bir Değerlendirme

The New Welfare Party: A Theoretical Assessment

468-481

Oğuz DEMİR, Ensar KIVRAK

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Paper Type:** Research Article

How Has COVID-19 Affected Airline Passenger Satisfaction? Evaluating The Passenger Satisfaction of European Short-Haul Low-Cost Carriers Pre- and Post-COVID-19

COVID-19 Havayolu Yolcu Memnuniyetini Nasıl Etkiledi? COVID-19 Öncesi ve Sonrası Avrupalı Kısa Mesafeli Düşük Maliyetli Havayollarında Yolcu Memnuniyetinin Değerlendirilmesi

482-507

Ferhat İNCE, Emircan ÖZDEMİR

Makale Türü: Derleme Makale / **Paper Type:** Review Article

Babaların Gebelik Dönemine ve Doğum Sürecine Katılımı Üzerine Bir Derleme

A Review on Fathers' Involvement in the Pregnancy and Childbirth Process

508-539

Melisa EBEOĞLU DUMAN

YAYIN POLİTİKASI

1. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların daha önce hiç bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir derginin değerlendirme sürecine alınmamış veya başka bir yerde yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir.
2. Değerlendirme sürecinde olan ve yayımlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir. Dergide yayımlanan yazılar Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin görüşünü yansıtmaz.
3. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayımlanmak üzere kabul edilen ve yayımlanan yazıların yazılı ve elektronik ortamda, başka bir işleme gerek kalmaksızın, bütün yayın haklarına sahip olur.
4. Dergide, Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılmış yazılar yayımlanır.
5. Araştırma konusu makale ve yazı herhangi bir kurum tarafından destek görmüş veya tezden üretilmiş ise bu durum eser başlığının son kelimesi üzerine (*) işareti konularak aynı sayfada dipnot olarak belirtilmelidir.
6. Dergiye gönderilen çalışmalar, bir Yayın Kurulu üyesi tarafından ön değerlendirmeye tabi tutulur. Ön değerlemeye alınan makale ve yazılara ilişkin her türlü şekil ve içerik değişiklikleri istenebilir.
7. Hakem inceleme sürecinin başlatılmasına Editör ve Yayın Kurulu karar verir. Ön değerlemeyi geçen yazılar, en az iki hakem tarafından incelenir.
8. Makale değerlendirme sürecinde yazar ve hakem isimleri gizli tutulur.
9. Hakemlerden gelen raporlar doğrultusunda, makale veya yazıların yayımlanmasına, raporlar çerçevesinde yazar(lar)dan düzeltme, ek bilgi ve kısaltma istenmesine veya yayımlanmamasına karar verilir ve yazar(lar)a bildirilir.
10. Yazar(lar), hakemler tarafından istenilen bütün değişiklikleri yapmakla yükümlüdür. İstenilen değişiklikler yapılmadan makale ve yazılar basılamaz. Yazar(lar), yaptıkları değişiklikleri içeren bir raporu, düzeltilmiş makale veya yazılarıyla birlikte dergiye gönderirler.
11. Bir yazarın aynı sayıda veya birbirini takip eden iki sayıda birden fazla makalesi yayımlanamaz.
12. Dergiye gönderilen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.
13. Bu dergi açık erişimi sağlama politikasını benimsemektedir. Yayımlanan sayılar bu politikaya uygun olarak açık erişime sunulmaktadır.
14. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi en yüksek yayın etiği standartlarını korumak için COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) ilkelerini gözetmektedir. Ayrıntılı bilgi için <http://sbd.ogu.edu.tr/> adresini ziyaret ediniz.

YAZIM KURALLARI

1. Yazarlar makalelerini dergi internet sitesinde yer alan dizgi şablonuna uygun şekilde Microsoft Office Word ile hazırlayarak göndermelidirler. Makale şablonuna uygun hazırlanmayan çalışmalar hakem değerlendirme sürecine alınmadan editöryal redde tabi tutulacaktır. **Makale yazımına dair tüm kurallar dizgi şablonu içerisinde verilmiştir.**

2. Makale giriş sayfası ve gerektiğinde son sayfadaki ek bilgiler hariç metin içinde yazar/ların kimlik bilgileri ya da bu içerikleri çağrıştıracak bilgiler yer almamalıdır.

3. Dergide yayımlanmak üzere gönderilecek çalışmaların, şablona uygun haldeki metinlerinin 5.000-12.000 kelime aralığında olması gerekmektedir. Yazılar 11 puntoda "Calibri" fontu kullanılarak ve bir (1) aralıkla hazırlanmalıdır. Makalelerin bu limitleri belirli bir ölçüde aşması durumunda, değerlendirme sürecinin başlatılmasına dergi editörlüğü karar verecektir.

4. Gönderilen yazıların Türkçe ve İngilizce başlıkları, 120 kelimeyi aşmayacak şekilde yazının tümünü öz biçimde (çalışmanın amacını, yöntemini, bulgu ve sonucunu) yansıtacak nitelikte Türkçe ve İngilizce özetler ile Özetlerin başlığı ve metin kısmı, "Calibri" karakterde 10 punto ve bir (1) aralıkla yazılmalıdır. Yazıların başlığı çalışmayı doğru temsil etmelidir.

5. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi en yüksek yayın etiği standartlarını korumak için COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) ilkelerini gözetmektedir. Ayrıntılı bilgi için <http://sbd.ogu.edu.tr/> adresini ziyaret ediniz.

6. Etik kurul izni gerektiren araştırmalarda, izinle ilgili bilgilere (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde, ayrıca makalenin ilk/son sayfalarından birinde; olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmelidir. Etik kurul onayı gerektirip bu izni bulunmayan ya da bilgileri sağlanmayan makaleler dergimizde değerlendirmeye alınmaz ve yayınlanmaz.

7. Metin içi ve metin sonu atıflarda APA yöntemi olarak adlandırılan ve Amerikan Psikoloji Birliği tarafından yayımlanan "Publication Manual of American Psychological Association" 6. versiyon kuralları takip edilmelidir.

8. Gönderilen yazıların sonunda ayrı bir sayfada kaynakça oluşturulmalıdır. Yazıda kullanılan kaynaklar yazar soyadı dikkate alınarak alfabetik sıra ile kaynakçada yer almalı, yazıda adı geçmeyen kaynaklara yer verilmemeli, yazı içinde yer alan tüm kaynaklar da kaynakçada yer almalıdır.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Temmuz (July) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 2 | ISSN: 1302-9703 | e-ISSN 2149-9047 |

Kaynak Verme Kuralları

Metinde kaynaklara atıfta bulunurken yazar soyadı, tarih ve gerekiyorsa sayfa bilgisi verilmelidir. Tek yazarlı kaynaklara atıf örnekleri, Öztürk (2005)...; Kaya (2008)...; Taş (2007). İki yazarlı kaynaklara yapılan atıf örnekleri: Kaya ve Taş (2004)...; Öztürk ve Doğan'a (2009) göre.

APA atıf formatına uygun olarak, atıfta bulunulan kaynağın yazar sayısı 3 ile 5 arasında ise, kaynağa metin içinde ilk geçtiği yerde yukarıdaki gibi atıfta bulunulur: Öztürk, Kaya ve Taş (1998). Aynı kaynağa daha sonra yapılan atıflarda ilk yazarın soyadı ile birlikte "v.d." ifadesi kullanılır: Öztürk v.d. (1998). Cümle sonunda birden fazla esere atıfta bulunuluyorsa bu kaynaklar parantez içinde alfabetik sıra ile verilmelidir. Örneğin: ...(Kaya, 2008; Öztürk, 2005; Öztürk ve Doğan, 2009; Taş, 2007).

Amaç ve Kapsam

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yapılan nitelikli bilimsel çalışmaları yayımlayarak sosyal bilimlerin gelişimine katkı yapmayı amaç edinmiştir.

Dergi, Hukuk, İktisat, İlahiyat, İşletme, Karşılaştırmalı Edebiyat, Maliye, Psikoloji, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Sanat ve Tasarım, Sosyoloji, Tarih, Turizm, Türk Dili ve Edebiyatı, Uluslararası İlişkiler alanlarındaki Türkçe ya da İngilizce hazırlanmış bilimsel makaleleri yayınlamaktadır.

İletişim Adresi:

Prof. Dr. Oytun MEÇİK
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Dergisi
26480 Meşelik / ESKİŞEHİR
Telefon: 0 – 222 – 2293048
Belgegeçer: 0 – 222 – 2293048
E-posta: sosbildergi@ogu.edu.tr

EDITORIAL POLICY

1. All manuscripts submitted to Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences should not previously be published elsewhere or should not be submitted for publication in another journal, they should not be in the review process of another journal or should not have been accepted for publication elsewhere.
2. Author(s) are fully responsible for studies published in Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences and those under review processes. Articles published in the journal do not reflect the opinions of Eskişehir Osmangazi University.
3. Copyrights of all accepted manuscripts and published articles (printed or electronic) belong to Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences, without any further action.
4. The Journal publishes articles written in Turkish and English.
5. Any study supported by an institution or derived from a thesis should indicate this by using (*) sign at the top of the last word on the title of the work and give information in a footnote on the same page.
6. All manuscripts submitted to the journal, are subject to initial review by the editorial board. All types of content and formatting changes may be requested from studies under initial review.
7. Editor and editorial board decide to start the review process. Manuscripts that passed the initial review are sent to at least two referees.
8. The identity of both author and referees is kept strictly confidential during the evaluation process.
9. According to the referees' reports, the manuscript may be accepted for publication, revision or additional information and shortening may be requested from the author(s), or it may be rejected, and the author(s) is notified from the decision made.
10. Author(s) is required to make all the changes requested by referees. The manuscript cannot be published without requested changes have been made. The author(s) should submit a report containing changes that have been made to referees' reports.
11. An author can publish only one article in one issue. Also, an author cannot publish more than one article in two consecutive issues.
12. Manuscript submitted to journal cannot be returned to the author(s).
13. This journal adopts open access policy. When an issue is published, it will be freely opened to the public.
14. Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University is committed to upholding the highest standards of publication ethics and observes the following principles of Publication Ethics and Mal-

practice Statement which is based on the recommendations and guidelines for journal editors developed by the Committee on Publication Ethics (COPE) and International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE). For detailed information please visit the website of the journal which is available at <http://sbd.ogu.edu.tr/>

WRITING INSTRUCTIONS

1. Authors should prepare their manuscripts using our typesetting template in Microsoft Office Word. Manuscripts that do not comply with the article template will be subject to editorial desk rejection. All the rules are given in the typesetting template.
2. Except for the introduction page of the article and additional information on the last page, when necessary, the author's identity (s) or any information that may be linked to the author(s) should not be included in the text.
3. Manuscripts should be in the range of 5.000-12.000 words. Manuscripts should be prepared using the "Calibri" font with 11 points and one (1) spacing. If the articles exceed these limits to a certain extent, the journal editor will decide to initiate the evaluation process.
4. The Turkish and English titles and Turkish and English abstracts (not exceeding 120 words) should be written with 10 font sizes in the "Calibri" font and one (1) spaced. The titles of the articles should accurately represent the work.
5. Journal adapts to the principles of the Committee on Publication Ethics and International Committee of Medical Journal Editors to maintain the highest standards of publication ethics. For detailed information, visit <http://sbd.ogu.edu.tr/>.
6. For research requiring ethics committee approval, authors should provide relevant information about the permission (committee providing the approval, date, and protocol number) both in the methods section and at the end of the manuscript. Manuscripts that do not have an ethics committee approval or have missing information will not be evaluated and published in the Journal.
7. For in-text and end-of-text citations, American Psychological Association 6th edition guidelines should be followed.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Temmuz (July) 2024 | Cilt (Volume): 25 | Sayı (No): 2 | ISSN: 1302-9703 | e-ISSN 2149-9047 |

Aim and Scope

Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences aims to contribute to the development of social sciences by publishing qualified scientific studies in diverse fields of social sciences.

The journal publishes scientific articles in Turkish and English in the fields of Art and Design, Business, Comparative Literature, Economics, Finance, History, International Relations, Law, Psychology, Political Science and Public Administration, Sociology, Theology, Tourism, and Turkish Language and Literature.

Communication Address:

Prof. Dr. Oytun MEÇİK
Eskişehir Osmangazi University
Social Sciences Institute
Journal of Social Sciences
26480 Meşelik / ESKİŞEHİR
Phone: 0 – 222 – 2293048
Fax: 0 – 222 – 2293048
E-mail: sosbildergi@ogu.edu.tr

Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeğinin Ebeveyn Örnekleminde Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri¹

Hatice IŞIK², Başak ŞAHİN-ACAR³

Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeğinin Ebeveyn Örnekleminde Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri

Development and Psychometric Properties of the Gender Stereotypes towards Children Scale in a Parent Sample

Öz

Bu çalışma, ebeveynlerin çocuklara yönelik toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını değerlendiren bir ölçek geliştirmeyi ve bu ölçeğin psikometrik özelliklerini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışma, iki farklı ebeveyn örnekleminde ($N = 597$ ve $N = 306$) yürütülmüştür. Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri, kız ve oğlan çocukları için dört farklı boyut altında toplam 25 maddeyi işaret etmiştir. Ebeveynlerin kız ve oğlan çocuklarından beklentileri, toplumsal cinsiyet kalıpyargıları bağlamında teşvik edilen ve yasaklanan olarak birbirinden ayrılmıştır. Ölçeğin geçerlik ve güvenilirliği, yapılan analizlerle desteklenmiştir. Bu bağlamda, ölçek, ebeveynlerin günlük yaşamda kız ve oğlan çocuklarından toplumsal cinsiyete dayalı beklentilerini anlamada ve bu beklentilerin gelişimsel süreçle ilişkisini araştırmada önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır.

Abstract

This study aims to develop a scale to assess parents' gender stereotypes towards children and to examine the psychometric properties of this scale. The research was conducted with two different parent samples ($N = 597$ and $N = 306$). Exploratory and confirmatory factor analyses identified a total of 25 items under four different dimensions for girls and boys. Parents' expectations of their sons and daughters are divided into prescriptive and proscriptive in the context of gender stereotypes. The validity and reliability of the scale were supported by the conducted analyses. In this context, the scale emerges as a significant tool for understanding parental gender-based expectations for girls and boys in daily life and investigating the relationship of these expectations with the developmental process.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet Roller, Kalıpyargılar, Ebeveynler, Çocuklar

Keywords: Gender Roles, Stereotypes, Parents, Children

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Bu çalışma Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Bölümü Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Başak ŞAHİN-ACAR danışmanlığında Hatice IŞIK tarafından "Preschoolers' gender-typing of self and others in family context" başlığı ile tamamlanarak 01.07.2020 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, hatice.isik@asbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9666-0799>

³ Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, basaks@metu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9312-515X>

1. Giriş

Günlük hayatımızda etrafımızda olan bitenleri algılamak, işlemek, yorumlayabilmek ve tepki verebilmek için her seferinde belirli bir bilişsel çaba harcarız. Ancak o kadar çok şeye maruz kalıp o kadar çok şeyi anlamlandırmamız gerekir ki her seferinde bu kadar çaba harcamak hem yorucu hem de zaman kaybıdır. Bu nedenle insanlar sosyal hayatı düzenlemek ve daha az çaba sarf etmek için bazı kısayollar kullanırlar. Bir anlamda kendilerini ve diğer insanları benzerlikleri ve farklılıkları göz önünde bulundurarak belirli kategorilere ayırır ve bilgiye ulaşımı hızlandırır. Bu ayırma işlemi sosyal sınıflandırma olarak bilinmektedir (Kruger, 2001). Toplumsal cinsiyet, kişilerin hem kendi davranışlarını belirli normlara göre düzenlemesinde hem de başkalarına karşı tutum ve davranışlarını şekillendirmesinde önemli rol oynayan temel sosyal sınıflandırmalardan birisidir (Blakemore, Berenbaum ve Liben, 2009). Henüz anne karnında “Kız mı, oğlan mı?” sorusuyla başlayan bu sınıflandırma süreci ve etkisi, kişilerin toplumsal statülerini, hayattan beklentilerini, insanlara karşı tutum, davranış ve tercihlerini etkileyerek ölüme kadar devam eder (Maccoby, 1988). Toplumsal cinsiyet sınıflandırması -tıpkı diğer sosyal kategoriler gibi- insanlara karşı tutum ve davranışları belirlemedeki bilişsel çabayı azaltsa da (Canal, Garnham ve Oakhill, 2015; Shutts, Banaji ve Spelke, 2010) bu sosyal kategorinin toplumsal alanda birçok eşitsizlik ve ayrıma yol açtığı göz ardı edilmemelidir. Bu cinsiyetle ilgili eşitsizlikler ve ayrımcılık, bireylerin psikolojik sağlığı, iyilik hali ve kişilerarası ilişkileri için hayati öneme sahiptir (Örn. Ali vd., 2022; Ariyani ve Hadiani, 2019; Salla ve Feixas, 2023; Triana vd., 2018; Velde, 2020; Yang vd., 2022). Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet, bireylere sosyal yaşamda eşit fırsatlar sağlamak ve psikolojik sağlıklarını artırmak adına önemli bir sosyal yapıdır. Çoğu sosyal sınıflandırma ve bilişsel şema hayatın erken dönemlerinde elde edildiğinden, çocukların bu cinsiyet rollerini nasıl öğrendiğini ve cinsiyetle ilgili inançların oluşumunda hangi mekanizmaların etkili olduğunu incelemek önemlidir.

Ekolojik Sistemler Kuramı (Bronfenbrenner, 1992) özellikle toplumsal cinsiyet gelişimi üzerine odaklanmasa da çocuğun biyolojik cinsiyeti ve farklı katmanlardaki sosyal mekanizmalar arasındaki etkileşimin toplumsal cinsiyet sınıflandırmasını nasıl ortaya çıkardığına dair önemli ipuçları verir. Bronfenbrenner’ın Ekolojik Sistem Kuramı’nda bahsedildiği gibi çocuklar birbiri içine geçmiş sistemler içine doğar ve bu sistemlerin etkileşimi ile büyürler (Bronfenbrenner, 1992). Çocuğun merkezde yer aldığı bu modelde, mikrosistemin bir parçası olan aile, çocuğa en yakın bağlamlardan biri olarak ele alınır (Bronfenbrenner, 1977, 1992). Bu sebeple, ebeveynlerin toplumsal cinsiyet ile ilgili ideolojileri, deneyimleri, tutum ve davranışları çocuklarının toplumsal cinsiyet gelişimleri ile yakından ilişkilidir (Čaño ve Hofmeister, 2022; Chen vd., 2019; Halpern ve Perry-Jenkins, 2016).

1.1. Ebeveynlerin Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargılarının Gelişimsel Süreçteki Rolü

Ebeveynlerin çocukları ile ilgili toplumsal cinsiyet temelli kalıpyargıları çocuklarından beklentilerini, onlara karşı davranışlarını ve inançlarını etkileyebilir. Örneğin, ebeveynler okul öncesi çocukları için nötr ya da toplumsal cinsiyetle uyumlu oyuncakları (örn. araba-oğlan çocuğu, bebek-kız çocuğu) toplumsal cinsiyetle uyumsuz oyuncaklara göre (örn. araba-kız çocuğu, bebek-oğlan çocuğu) çocukları için daha çok arzu edilir olarak değerlendirmişlerdir. Aynı zamanda daha yüksek eşitlikçi toplumsal cinsiyet tutumlarına sahip ebeveynler geleneksel ebeveynlere göre toplumsal cinsiyetle uyumsuz oyuncakları çocukları için daha arzu edilir bulmuştur (Kollmayer vd., 2018). Bu durumda toplumsal cinsiyet ile ilgili daha eşitlikçi tutumlara sahip olan, yani toplumsal cinsiyet kalıpyargılarından uzak ebeveynlerin, kız ve oğlan çocuklarının ilgi, davranış ve seçimleri için daha geniş olanaklar tanıdığı ve çocuklarını bu yönde teşvik ettiği söylenebilir. Bir başka çalışma ebeveynlerin çocuklarla ilgili toplumsal cinsiyet temelli inançlarının çocukların kendilik algılarıyla ilişkili olduğunu bulmuştur. Bahsedilen çalışmadaki ebeveynler, oğlan çocuklarının matematik alanında kızlara göre daha başarılı olduğu inancını vurgulamışlardır. Aynı zamanda babalar annelere göre kendilerini matematikte daha başarılı

bulmuştur ve ebeveynlerin matematikle ilgili inanışlarının çocukların kalıpyargılarında rol oynadığı görülmüştür (del Río vd., 2019). Ebeveynlerin sahip olduğu geleneksel tutumlarla birlikte, çocuklarının biyolojik cinsiyeti de bu kalıpyargıların uygulanış şeklini ve yoğunluğunu değiştirmektedir. Bu kalıpyargılar oğlan çocukları için çok daha keskindir ve oğlan çocuklarının bu toplumsal cinsiyet rollerinden sapması kız çocuklarına göre daha olumsuz değerlendirilir. Ebeveynler, oğlan çocuklarının toplumsal cinsiyet ile uyumsuz davranışlarından daha çok rahatsız olmakta aynı zamanda bu davranışları değiştirmek ve uyumlu hale getirmek için daha çok çaba harcamaktadır (Spivey, Huebner ve Diamond, 2018). Ebeveynlerin cinsiyet temelli kalıpyargılarının çocukları üzerindeki etkileri erken yaşlarda oluşmaya başlasa da yetişkinlik döneminde ikili ilişkilerde de bu etkinin izleri görülebilir. Örneğin, eğitim seviyeleri hayli yüksek yetişkinlerle yapılan bir çalışmada, bu yetişkinlerin aldıkları yüksek derecede eğitime rağmen, anne-babalarından gördükleri ve deneyimledikleri toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını kendi çocuklarında uygulamaya devam etme eğiliminde oldukları saptanmıştır (Dulla ve Priyadarshini, 2021).

1.2.Mevcut Ölçme Araçları ve Eksiklikler

Literatürde, ebeveynlerin toplumsal cinsiyete dayalı ideolojilerini, tutum ve davranışlarını inceleyen; bu faktörlerin çocuğun gelişimindeki rolünü araştıran birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda kullanılan operasyonel tanımların farklılıklar gösterdiği gözlemlenmiştir. Bazı çalışmaların ebeveynlerin kadınsılık ve erkeksilik düzeylerine odaklandığı veya ebeveynlerin yetişkin erkeklere ve kadınlara karşı cinsiyetçi tutumlarına yoğunlaştığı gözlemlenmiştir (örn., Halpern ve Perry-Jenkins, 2016; Heinze vd., 2017; Işık, 2014). Ancak, ebeveynlerin kendilerine ya da diğer yetişkinlere yönelik toplumsal cinsiyet ideolojileri ya da tutumlarını ölçerek çocukların gelişimsel süreçlerini yordamaya çalışmak bir hayli karmaşık ve uzun bir yoldur. Her ne kadar yetişkinlere karşı sahip olunan toplumsal cinsiyet tutumlarıyla çocuklara karşı olanlar arasında benzerlikler olsa da bu ikisinin belirli gelişimsel süreçleri yordama konusunda birbirinden farklı olabileceği öngörülmüştür. Ebeveynlerin çocuklarından toplumsal cinsiyete bağlı beklentileri ya da onlara karşı olan tutumları, onlara sağladıkları imkân ve motivasyonla yakından ilişkilidir (örn., Kollmayer vd., 2018). Bu durumda ebeveynlerin çocuklara yönelik toplumsal cinsiyet temelli kalıpyargılarından yola çıkarak çocukların gelişimsel süreçlerini yordamaya çalışmak daha doğrudan ve net sonuçlar elde etmemizi sağlayabilir.

Geçmişten günümüze ebeveynlerin çocuklara yönelik kalıpyargısal tutum ve inançlarını değerlendiren ölçekler araştırıldığında kısıtlı kaynaklar olduğu görülmüştür. Burge (1981) tarafından yapılan çok eski bir çalışmada ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutum ve inançlarını ölçen 28 maddeli bir ölçek geliştirilmiştir. Daha sonraki yıllarda yapılan bir çalışma ise ölçeğin maddelerini 19'a düşürmüştür (Freeman, 2007). Bu ölçekte, ebeveynlerden toplumsal cinsiyet ile ilgili bazı oyuncak, aktivite ve davranışları değerlendirmeleri istenmiştir. Bu ölçüm, ebeveynlerin toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını ölçmek için son zamanlarda yapılan çalışmalarda da kullanılmıştır (örn. MacMullin vd., 2021; van de Rozenberg vd., 2024). Ancak ölçeğin orijinal versiyonunda faktör yapısının test edilmediği görülmüş, bu da ölçeğin geçerlik ve güvenilirliğin sorgulanmasına yol açmıştır.

Hoffman ve Kloska (1995) tarafından geliştirilen 13 maddelik "Ebeveynlerin Evlilik Rollerini ve Çocuk Yetiştirme Konusundaki Toplumsal Cinsiyete Dayalı Tutumları Ölçeği" iki farklı boyuta odaklanmaktadır. İlk boyutta aile içindeki karı-koca rolleri değerlendirilirken ikinci boyutta oğlan ve kız çocuk yetiştirme pratikleri arasındaki fark incelenmiştir. Ölçeğin ikinci boyutu mevcut çalışmanın amacı ile benzerdir. Bahsedilen çalışma geçerlik ve güvenilirlik konusunda kendini kanıtlasa da ölçeğin maddeleri genelde bağımsızlık ve başarı üzerine odaklanmış, bu konuda kız ve oğlan çocuklarını karşılaştırmıştır. Ancak bahsedilen ölçek çocukların kişilik özellikleri, oyuncak ve aktivite tercihleri ya da toplumsal cinsiyetle uyumsuz/karşıt cinsiyete uygun davranışlarını içermemektedir.

Blakemore ve Hill (2008) tarafından daha sonraki yıllarda kapsamlı başka bir ölçek geliştirilmiştir ve ebeveynlerin çocuklarının toplumsal cinsiyet temelli davranışlarına yönelik tutumlarını ölçmek amacıyla kullanılmıştır. Beş faktörü içeren ölçeğin nihai versiyonunu oluşturmak amacıyla kızlar ve oğlanlar için kalıpyargılara uygun oyuncaklar ve aktiviteler, ev işleri, eğitim ve karşıt cinsiyet davranışlarını içeren dört farklı çalışma gerçekleştirilmiştir. Ölçek, çocukların toplumsal cinsiyetle ilgili tercihlerini veya davranışlarının içeren birçok farklı boyutu kapsaması bakımından önemlidir ancak; bu ölçek ebeveynlerin sadece kendi çocukları ile ilgili değerlendirmelerini içermektedir. Oysa ebeveynlerin kendi çocukları ve başka çocuklar için yaptıkları değerlendirmeler farklılık gösterebilir. Dolayısıyla, ebeveynlerin kendi çocuklarının toplumsal cinsiyetle ilgili kalıpyargısal davranışlarını değerlendirmelerinin yanlı olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca ölçek ebeveynlerin, çocukların toplumsal cinsiyete dayalı seçim ve davranışlara verdikleri duygusal olarak olumlu-olumsuz tepkileri değerlendirmektedir ve bu duygusal tepkilerini ölçmenin genel toplumsal cinsiyet inançlarından farklı olabileceği öngörülmektedir.

Yakın zamanda Chen ve arkadaşları (2019) ebeveynlerin çocuk yetiştirme pratiklerindeki toplumsal cinsiyete dayalı tutumlarını ölçen, Burge (1981) ve Zhang (2000) çalışmalarına dayanan 39 maddelik bir ölçek geliştirmişlerdir. Ölçek; algı ve kişilik beklentileri, davranış disiplini, ev işleri bölümü, boş zaman aktiviteleri, materyal/çevre sağlama, kariyer gelişimi ve değerler iletimi gibi unsurları içeren yedi boyuttan oluşmuştur ve katılımcı ebeveynler her bir maddeyle ne ölçüde aynı fikirde olduklarını rapor etmişlerdir. Aynı ölçeği kullanan bir başka çalışma ise ebeveynlerin pratiklerini çocuklara değerlendirmiştir (Chen vd., 2023). Ölçek için iki çalışmada farklı operasyonel tanımlar kullanılmıştır. İlk örnekte ebeveynlerin aldığı yüksek puanlar toplumsal cinsiyete dayalı daha eşitlikçi tutumları ifade ederken, düşük puanlar toplumsal cinsiyet ile uyumlu ebeveynlik beklentilerine yani daha geleneksel tutumlara karşılık gelmektedir (Chen vd., 2019). İkinci örnekte ise aynı ölçek kadınsı ve erkeksi çocuk yetiştirme stilleri olarak iki farklı boyutta değerlendirilmiştir. Erkeksi yetiştirme puanı ne kadar yüksekse, ebeveynler çocuklarının erkeksi özelliklerini geliştirmeye o kadar fazla vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde kadınsı ebeveynlik yetiştirme puanı ne kadar yüksekse, ebeveynlerin çocukların kadınsı özelliklerini geliştirmeye o kadar fazla dikkat ettiği anlamına gelmektedir (Chen vd., 2023). Ölçeğin geçerlik güvenilirliği her ne kadar kabul edilebilir sınırlarda olsa da (Chen vd. 2019) farklı çalışmalarda operasyonel tanımların ve alt boyutların farklı olması ve ölçeğin uygulandığı örneklemin ebeveyn ve çocuk olarak çeşitlilik göstermesi ölçeğin kullanımı ile ilgili bazı soru işaretleri yaratmıştır. Ayrıca ölçeğin geliştirildiği orijinal makalede ölçeğin yapısı doğrulayıcı faktör analizi ile doğrulanmasına rağmen açıklayıcı faktör analizi ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir.

1.3. Mevcut Çalışma ve Amacı

Araştırmalar, kız ve oğlan çocuklarından beklenen iki türlü toplumsal cinsiyet temelli kalıpyargı olduğunu savunmuştur. Bunlar toplumsal cinsiyet ile uyumlu tutum ve davranışları destekleyen “teşvik edilen kalıpyargılar” ile toplumsal cinsiyet ile uyumsuz olanları engellemeye yönelik “yasaklanan kalıpyargılar” olarak adlandırılır (Koenig, 2018; Prentice ve Carranza, 2002). Örneğin, okul öncesi çocukların ebeveynleri ile yapılan bir araştırma, ebeveynlerin kızları için iletişim becerileri, duygusallık ve empati gibi özellikleri daha çok arzu ettiklerini, ancak kız çocuklarının daha az gürültülü olması gerektiğini düşündüklerini göstermiştir (Martin, 1995). Yine aynı çalışma, ebeveynlerin oğlan çocuklarının fiziksel olarak aktif, yarışmacı ve mekanik nesnelere karşı ilgili olmasını beklediklerini ancak üzünlük gibi duyguları daha az göstermeleri gerektiğini düşündüklerini bulmuştur. Bu durumda teşvik edilen kalıpyargılar kızlar için duygusal olmayı desteklerken, oğlanlar için fiziksel hareketliliği vurgulamıştır. Öte yandan yasaklanan kalıpyargılar kızların gürültülü ve dikkat çekici olmasını engellemeye yönelikken, oğlanların duygusal taraflarına ket vurmaya hedeflemiştir (Martin, 1995). Dolayısıyla ebeveynlerin kız ve oğlan çocukları için sahip oldukları teşvik edilen ve yasaklanan kalıpyargılar birbirinden farklıdır. Bu kalıpyargıların ihlali ile ilgili değerlendirmeler biyolojik cinsiyete

göre farklılık gösterebilir. Örneğin, oğlan çocuklarının yasaklanan kalıpyargıları ihlal etmeleri kız çocuklarına kıyasla daha olumsuz değerlendirilir ve bunları düzeltmek için ebeveynler tarafından daha fazla çaba harcanır (Spivey, Huebner ve Diamond, 2018).

Bilindiği kadarıyla, literatürde ebeveynlerin kız ve oğlan çocukları için teşvik edilen ve yasaklanan kalıpyargılarını değerlendiren özel bir ölçek bulunmamaktadır. Ayrıca daha önce kullanılan ölçeklerde bahsedilen eksiklikler, soru işaretleri ve ölçeklerin ebeveynlere özel geliştirilmemiş olması alanyazında daha kapsamlı, faktör yapısı istatistiksel analizlerle test edilmiş ve ebeveynleri hedef alan bir ölçeğin geliştirilmesi gerektiğini düşündürmüştür. Bu amaçla, mevcut çalışma ebeveynlerin kız ve oğlan çocuklarına yönelik toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını değerlendiren kapsamlı bir ölçek geliştirmeyi ve bu ölçeğin psikometrik özelliklerini test etmeyi amaçlamıştır. Geliştirilecek olan bu kapsamlı ölçekte, ebeveynler kız ve oğlan çocukları için hem teşvik edilen hem de yasaklanan toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını değerlendireceklerdir.

Mevcut araştırma çocuklara yönelik toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının yetişkinlere yönelik toplumsal cinsiyete dayalı tutum ve inançlarla ilişkili olabileceğini öngörmüştür. Bu nedenle geliştirilecek olan ölçeğin ölçüt-bağıntılı geçerliliğini test etmek için Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği (ÇDCÖ) kullanılması kararlaştırılmıştır (Glick ve Fiske, 1997, 1999; Sakalli-Uğurlu, 2002, 2008). Bu ölçek, kadınlara ve erkeklere yönelik düşmanca ve korumacı cinsiyetçi tutumları ölçmektedir. Burge (1981), çocuklara ve yetişkinlere yönelik cinsiyet kalıpyargılarının veya bu iki gruba yönelik cinsiyetçiliğin tam olarak aynı kavramlar olmadığını savunmuş olsa da birbiriyle ilişkili olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla, çocuklarla ilişkilendirilen toplumsal cinsiyet kalıpyargıları yetişkinlere yönelik kalıpyargıların ve cinsiyetçiliğin yansıması olabilir (Koeing, 2018). Blakemore ve Hill (2008) ebeveynlerin kendi çocuklarında onaylamadıkları karşıt cinsiyet davranışlarının (Örn. Bir oğlan çocuğunun bebeklerle oynaması) yoğunluğunun modern ve geleneksel cinsiyetçilik tutumları ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Çocuklara karşı daha fazla toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına sahip olan ebeveynlerin yetişkinlere karşı da benzer kalıpyargıları ve buna bağlı cinsiyetçiliği daha fazla gösterebileceği öngörülebilir. Ayrıca, toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının cinsiyetçilikle ilişkili olduğu da bilinmektedir (Örn. Castaño, 2019). Sonuç olarak, bu iki kavram tam olarak aynı olmasa da anlamsal olarak ilişkili kavramlar olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, mevcut çalışmada ölçüt-bağıntılı geçerliliği test etmek için ÇDCÖ'nün kullanılmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

2. Yöntem

2.1. Katılımcılar

Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeği'nin ebeveyn örneklemindeki faktör yapısını oluşturmak için birbirinden bağımsız iki farklı katılımcı grubu kullanılmıştır. İlk aşamada 903 ebeveyn ulaşılmış ancak 230 katılımcının ölçeklerin %80'inde daha azını doldurduğu, 76 katılımcının ise çok değişkenli aykırı değer kriterine takıldığı bulunmuştur. Bu kişiler veri setinden çıkarılmıştır. Dolayısıyla, ilk katılımcı grubu 54'ü babalar olmak üzere toplam 597 ebeveynden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan anne ve babaların yaş ortalaması sırasıyla 33,99 ($SS = 7,07$) ve 36,88 ($SS = 8,54$)'dir. Annelerin %21,9'u lise ($N = 116$), %18'i iki yıllık bir yüksek okul ($N = 98$), %44,9'u üniversite ($N = 244$), %12,5'i yüksek lisans ($N = 68$), %3,1'i doktora mezunu ($N = 17$) olduğunu belirtmiştir. Babaların ise %14,9'u lise ($N = 8$), %9,3'ü iki yıllık bir yüksek okul ($N = 5$), %53,7'si üniversite ($N = 29$), %16,7'si yüksek lisans ($N = 9$), %5,6'sı ise doktora mezunu ($N = 3$) olduğunu beyan etmiştir. Çalışmanın duyurusu sosyal medya aracılığıyla yapılmış ve veriler çevrimiçi ortamda toplanmıştır.⁴

⁴ Ölçek Hatice Işık'ın "Preschoolers' Gender-Typing of Self and Others in Family Context" isimli doktora tezi kapsamında geliştirilmiştir. İlk örneklem grubu ölçeğin faktör yapısını belirlemek amacıyla (Açımlayıcı Faktör Analizi) toplanmış olup bu çalışmanın katılımcılarına çevrimiçi olarak ulaşılmıştır. İkinci örneklem ise doktora tezi kapsamındaki hipotezleri test etmek

İkinci aşamada 344 ebeveyne ulaşılmış fakat 18 katılımcının anketlerin %80'inden daha azını doldurduğu, 20 katılımcının ise çok değişkenli aykırı değer kriterine takıldığı gözlemlenmiştir. Bu kişiler veri setinden çıkarılmıştır. Sonuç olarak, ikinci katılımcı grubu 153'ü baba olmak üzere 306 ebeveynden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması anneler için 33,59 (SS = 4,11), babalar için ise 38,37'dir (SS = 4,51). Katılımcıların okul öncesi dönemdeki çocuklarının yaş ortalamaları ay üzerinden hesaplanmış ve 59,91 (SS = 4,68) olarak bulunmuştur. Bu gruptaki annelerin %21,6'sı lise (N = 33), %11,1'i iki yıllık bir yüksek okul (N = 17), %53,6'sı üniversite (N = 82), %9,8'i yüksek lisans (N = 15), %3,9'u doktora mezunu (N = 6) olduğunu belirtmiştir. Babaların ise %20,3'ü lise (N = 34), %9,2'si iki yıllık bir yüksek okul (N = 14), %50,3'ü üniversite (N = 77), %16,3'ü yüksek lisans (N = 25), %3,9'u ise doktora mezunu (N = 6) olduğunu beyan etmiştir. Çalışmanın verisi kâğıt-kalem yöntemiyle ev ziyaretleri sırasında toplanmıştır.

2.2. Veri Toplama Araçları

2.2.1. Demografik Bilgi Formu

Çalışmaya katılan bütün ebeveynlere cinsiyet, eğitim, yaş ve çalışma durumları ile ilgili soruların yer aldığı bir demografik bilgi formu verilmiştir.

2.2.2. Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeği (ÇTCKÖ)⁵

Ölçek mevcut çalışma için çocuklara yönelik cinsiyet kalıpyargılarını ölçmek amacıyla tasarlanmış ve psikometrik özellikleri incelenerek geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ölçeğin faktör yapısını araştırmak amacıyla birinci örneklemden ebeveynlere 61 madde verilmiş ve analizler sonucu elde edilen 34 maddenin ikinci örneklemden doğrulanması hedeflenmiştir. Ölçekte ters madde bulunmamaktadır. Ölçek maddeleri kız ve oğlan çocuklarının günlük hayattaki seçimlerine, davranışlarına ya da tutumlarına yönelik bir takım toplumsal cinsiyet kalıpyargısı içermektedir (örn. Kız çocukları duygusaldır.). Ebeveynlerden bu kalıpyargıları okumaları ve her bir duruma ne kadar katıldıklarını 0'dan (Kesinlikle Katılmıyorum) 10'a (Kesinlikle Katılıyorum) kadar değerlendirmeleri istenmiştir. Alınan yüksek puanlar çocuklarla ilgili daha katı toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını işaret etmektedir

2.2.3. Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği

Ölçeğin geçerliğini test etmek amacıyla katılımcıların hem kadınlara hem de erkeklere yönelik cinsiyetçi tutumlarını ölçen Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği (ÇCDCÖ) kullanılmıştır (Glick ve Fiske, 1997, 1999; Sakalli-Uğurlu, 2002, 2008). Kadınlara yönelik tutumlar için 22, erkeklere yönelik tutumlar içinse 19 madde kullanılmıştır. Bu maddeler Düşmanca ve Korumacı Cinsiyetçilik alt boyutlarında kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Maddeler (örn. *Ne kadar başarılı olursa olsun bir kadının sevgisine sahip olmadıkça bir erkek gerçek anlamda bütün bir insan olamaz.*) 1'den (kesinlikle katılmıyorum) 6'ya (kesinlikle katılıyorum) kadar puanlanmıştır. Alınan yüksek puanlar kadınlara ve erkeklere karşı katı cinsiyetçi tutumlarını işaret etmektedir. İlk örneklem kullanılarak (N = 597) hesaplanan kadına yönelik düşmanca, korumacı ve toplam cinsiyetçilik Cronbach alfa değerleri sırasıyla ,85, ,86 ve ,90 olarak bulunmuştur. Benzer şekilde yine ilk örnekleme hesaplanan erkeğe yönelik düşmanca, korumacı ve toplam cinsiyetçilik Cronbach alfa değerleri sırasıyla ,82, ,83 ve ,86'dır.

amacıyla yapılan ev ziyaretleri sırasında kalem-kâğıt yöntemiyle toplanmış ve birinci örneklemden faktör yapısının doğruluğunu test etmek amacıyla kullanılmıştır (Doğrulayıcı Faktör Analizi).

⁵ Ölçeğin son halinin tüm maddeleri ve faktör yapısı Tablo 1'de verilmiştir. Ayrıca ölçeğin yönergesi veri toplama araçlarında belirtildiği gibidir. Ölçeği bilimsel çalışmalarında kullanmak isteyenler bu tablodan yararlanabilir. Ölçek kullanımı için yazarlardan ayrıca izin alınmasına gerek yoktur.

2.3. İşlem

İlk aşamada kız ve oğlan çocuklarının günlük hayattaki davranışları toplumsal cinsiyet kalıpyargıları açısından düşünülerek geniş bir madde havuzu oluşturulmuştur. Bu aşamada daha önce geliştirilen bazı ölçekler incelenmiş (örn.; Blakemore ve Hill, 2008; Burge, 1981; Hoffman ve Kloska, 1995) ancak özel olarak herhangi bir ölçekten yararlanılmamıştır. Bunun yerine çalışmadan önce 40 anne-baba evlerinde ziyaret edilmiş ve katılımcılara yarı yapılandırılmış sorular sorulmuştur. Ailelerin yarısının okul öncesi döneminde kız çocuğu, yarısının ise okul öncesi döneminde oğlan çocuğu vardır. Sorular kız ve oğlan çocuklarından beklenen cinsiyete bağlı kalıp yargılara dayalı tutum ve davranışlara yöneliktir (Örn. *[Çocuğun ismi] yavaş yavaş büyüyor. Büyüdükçe evdeki ve aile içindeki hangi işleri yapması beklenir? Sizin evdeki hangi işlerde yardım etmesi gerekir? Neden?*). Katılımcıların cevaplarına dayanarak madde havuzu oluşturulmuş, daha sonra her bir madde dikkatlice incelenmiş ve alanında uzman kişilerin fikirleri alınarak benzer ya da uygunsuz maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Son aşamada 32'si oğlan çocukları ile ilgili olmak üzere toplam 61 madde elde edilmiştir. Bu maddeler çocukların bilişsel becerilerinden oyun seçimlerine, duygusal tutumlarından meslek tercihlerine kadar birçok farklı temayı içermektedir.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi bünyesinde yer alan İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan gerekli izinler (Protokol No: 2017-SOS-108) alınmıştır. Çalışmanın faktör yapısını araştırmak amacıyla kullanılacak olan ilk örnekleme Facebook, Instagram gibi sosyal medya platformları aracılığıyla ulaşılmış ve çalışmanın verileri Qualtrics yazılımı ile çevrimiçi olarak toplanmıştır. İlk örneklemeden elde edilen maddeleri doğrulamak amacıyla ikinci bir örnekleme ulaşılmış ve veriler ev ziyaretleri sırasında kâğıt-kalem yöntemi ile toplanmıştır. Bütün katılımcılar çalışmadan önce gönüllü katılım formunu imzalamıştır. Katılımcılar hem annelerden hem de babalardan oluşmaktadır. İlk örneklem için 2-18 yaş aralığında çocuğu olan bütün ebeveynlerden veri toplanmış, ikinci örneklem için ise çocuklardan en az birinin okul öncesi dönemde olması şartı konulmuştur.⁶

2.4. Veri Analizi

Verilen anketlerin %80'inden daha azını dolduran katılımcılar veri setinden çıkarılmış, kalan katılımcıların kayıp verileri için beklenti maksimizasyon algoritması uygulanmıştır. Veriler SPSS 23 ve AMOS 22 istatistik yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir. Ölçeğin faktör yapısına birkaç farklı aşamada karar verilmiştir. İlk olarak birinci örnekleme hem Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) hem de Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır. Elde edilen faktör yapısı birinci örneklemeden bağımsız olan ikinci örnekleme DFA ile tekrar test edilmiş ancak ikinci verinin mevcut faktör yapısını desteklemediği görülmüştür. İki örneklem arasındaki problemleri görebilmek için ikinci örneklem ile yeni bir AFA yapılmıştır. Düşük yüklü ve problemleri maddeler kaldırıldıktan sonra elde edilen faktör yapısı DFA ile hem birinci hem de ikinci örnekleme doğrulanmıştır. Ayrıca ölçeğin geçerlik ve güvenilirliği sırasıyla korelasyon ve Cronbach Alfa katsayıları hesaplanarak test edilmiştir.

DFA için literatür incelendiğinde RMSEA ve SRMR için kesme noktası .08 olarak belirlenmiş olup, değerlerin 0'a yaklaşması iyi bir uyumu temsil ederken, χ^2/df değerinin beşten küçük olması beklenir (Meydan ve Şeşen, 2015). Ayrıca, CFI ve GFI değerlerinin ,90'dan büyük olması kabul edilebilir bir uyumu gösterir (Bentler, 1990; Bentler ve Bonett, 1980; Joreskog ve Sorbom, 1984).

⁶ İkinci örnekleme yaş kısıtlaması konulmasının nedeni önceki dipnotlarda bahsi geçen doktora tezindeki farklı bir çalışmanın amacı ile ilgilidir.

2.4. Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma 08.11.2018 tarih ve 28620816/494 sayılı Orta Doğu Teknik Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından verilen onay ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır (Protokol No: 2017-SOS-108).

3. Bulgular

3.1 Birinci Faktör Yapısı

3.1.1. Açımlayıcı Faktör Analizi

İlk aşamada birinci örneklemdaki veri setinin faktör analizine uygun olup olmadığı test edilmiştir. Kaiser-Meyen-Olkin (KMO; ,968) ve Bartlett Sphericity testleri ($\chi^2 = 190460,004$, $p < ,001$) ölçeğin faktör analizi için uygunluğunu desteklemiştir. Ölçeğe en uygun faktör yapısını belirlemek için üç farklı yöntem kullanılmıştır. İlk olarak döndürme ya da madde çıkarma gibi herhangi bir müdahale yapılmadan Temel Bileşenler Analizi uygulanmıştır. Sonuçlar özdeğeri 1'den büyük olan sekiz faktörlü bir yapıyı desteklemiş ve toplam varyansın %56,119'unu açıklamıştır. Ancak ikinci aşama için kontrol edilen çizgi grafiği (scree plot) sekiz faktörlü yapıyı desteklememiş ve üç ya da dört faktörlü yapının daha uygun olabileceğini göstermiştir. Son aşamada ise, faktör yapısı ile ilgili fikir veren bir başka yöntem olan paralel analiz yöntemi uygulanmıştır (Horn, 1965). Rastgele oluşturulmuş veri setlerinden elde edilen özdeğerleri, orijinal veri setinden elde edilen özdeğerlerle karşılaştırılan bu yöntem beş faktörlü yapıyı işaret etmiştir. Ancak beşinci faktörün gerçek veri setindeki özdeğer ile üretilen verideki ortalama özdeğer parametreleri arasındaki farkın çok küçük olduğu görülmüş ve dört faktörlü yapının daha uygun olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur.

Faktörlerin birbiriyle ilişkili olabileceği tahmin edildiğinden eğik döndürme yöntemi (oblique rotation) uygulanmıştır. Ayrıca maddelerin faktör yükleri için sınır ,40 olarak belirlenmiştir (Brown, 2015). Dört faktörlü yapı toplam varyansın %44,21'ini açıklamıştır. Yapılan incelemelerde 16 maddenin hiçbir faktöre yüklenmediği, sekiz maddenin farklı maddelere çapraz yüklü olduğu ve üç maddenin de kavramsal olarak sorunlu oldukları görülmüştür. Bu maddeler analizden çıkartıldıktan sonra kalan 34 madde dört faktörlü yapı ile toplam varyansın %45,47'sini açıklamıştır. Birinci faktöre 14 madde yüklenmiş, kalan maddeler ise sırasıyla 11, 5 ve 4 madde olarak ikinci, üçüncü ve dördüncü faktörlere yüklenmiştir. İlk faktörde oğlan çocukları için teşvik edilen erkeksi özellikler yer alırken (Faktör 1), üçüncü faktörde kız çocukları için teşvik edilen kadınsı özellikler (Faktör 3) yer almaktadır. Bununla birlikte ikinci faktör kız çocukları için yasaklanan erkeksi özellikleri (Faktör 2), dördüncü faktör ise erkek çocukları için yasaklanan kadınsı özellikleri (Faktör 4) içermektedir.

3.1.2 Doğrulayıcı Faktör Analizi

Elde edilen 34 maddeli ve 4 faktörlü yapıyı test etmek için, birinci ($N = 597$) ve ikinci ($N = 306$) örneklemlerle iki ayrı Doğrulayıcı Faktör Analizi yapılmıştır. Modeller AMOS 22 istatistik yazılımı ile test edilmiştir. Birinci örneklemlerle yapılan analizlerin uyum indeksleri; $\chi^2 (521, N = 597) = 1340,762$, $p < ,001$; $\chi^2/df = 2,573$; RMSEA = ,051, 90% CI = [,048, ,055]; GFI = ,871, CFI = ,907, SRMR = ,049 olarak bulunmuştur. İkinci örneklemlerle yapılan model testinin sonuçları ise şu şekildedir: $\chi^2 (521, N = 310) = 1922,039$, $p < ,001$; $\chi^2/df = 3,689$; RMSEA = ,084, 90% CI = [,089, ,098]; GFI = ,671, CFI = ,749, SRMR = ,074.

İlk örneklem için GFI'nın ,90 kesim değerini (Bentler ve Bonett, 1980; Joreskog ve Sorbom, 1984) geçmediği gözlemlenmiştir ancak, χ^2/df , RMSEA ve SRMR sonuçları göz önüne alınarak indekslerin yeterli uyumu sağladığı düşünülmüştür. İkinci örneklemlerde yapılan doğrulayıcı faktör analizinde χ^2/df , RMSEA ve SRMR değerleri modelin kabul edilebilir sınırdaki olduğunu gösterse de diğer uyum indeksleri belirlenen standartların altında kalmıştır.

3.2. İkinci ve Son Faktör Yapısı

3.2.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

Sorunlu öğeleri tespit etmek ve faktör yapısı için daha iyi uyum indeksleri elde etmek amacıyla ikinci örnekleme tekrar bir Açıklayıcı Faktör Analizi yapılmıştır. Veriler faktör analizi için uygundur (KMO = ,903, Bartlett Sphericity testi $\chi^2 = 5907,499$, $p < ,001$). İlk analizlerdeki sonuçlar göz önünde bulundurularak dört faktörlü yapının uygunluğu eğik döndürme yöntemi ile test edilmiştir. Aynı zamanda ,40'ın altında kalan faktör yüklemeleri göz ardı edilmiştir (Brown, 2015). Dört faktörlü yapı toplam varyansın %49,68'ini açıklamıştır. İki madde hiçbir faktöre yüklenmezken, diğer iki madde faktörlere çapraz yüklenmiştir; bu nedenle analizden çıkarılmıştır. Kalan 30 madde ile dört faktörlü yapı tekrar test edilmiştir ve sonuçlar toplam varyansın %52,41'ini açıklamıştır. Tüm faktörler kavramsal olarak tartışılmış ve beş maddenin ait oldukları faktörlerin kavramsal anlamına uymadığı kanaatine varılmıştır. Kavramsal olarak uyumsuz beş maddeyi çıkardıktan sonra, nihai dört faktörlü yapı toplamda 25 madde ile %55,06 varyans açıklamıştır. Birinci faktör 7 madde içerirken, ikinci, üçüncü ve dördüncü faktör sırasıyla 9, 5 ve 4 madde içermektedir. İlk ve üçüncü faktörde sırasıyla; oğlan çocukları için teşvik edilen erkek davranışlar (Faktör 1) ve kız çocukları için teşvik edilen kadınsı davranışlar (Faktör 3) bulunurken, ikinci ve dördüncü faktörde oğlan çocukları için yasaklanan kadınsı davranışlar (Faktör 4)

Tablo 1. Birinci ve İkinci Örnekleme İçin Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeğinin Faktör Yükleri

	Birinci Örnekleme (N = 597)				İkinci Örnekleme (N = 306)			
	F1	F2	F3	F4	F1	F2	F3	F4
1. Erkek çocukları bilişsel çaba gerektiren aktivitelerde (satranç ya da hafıza oyunları gibi) başarılıdır/yeteneklidir.	,760				-,811			
2. Erkek çocukları keşfetmeye ve araştırmaya meraklıdır.	,668				-,691			
3. Erkek çocukları zekâlarını gösterebilecekleri yapboz ya da hafıza oyunları gibi oyuncakları tercih ederler.	,760				-,815			
4. Erkek çocukları sayısal çaba gerektiren (matematik gibi) aktiviteleri sever.	,674				-,801			
5. Erkek çocukları fiziksel olarak hareketlidir ve hareketli oyunları ya da aktiviteleri tercih ederler.	,514				-,614			
8. Erkek çocukları baskın karakterlidir.	,488				-,552			
10. Erkek çocukları lider olmaya meyillidir ya da buldukları ortamda lider olmak isterler.	,477				-,576			
15. Kız çocukları çocukluktan itibaren mekanik oyuncakları (robotlar ve arabalar gibi) tercih etmezler.		,694				,762		
16. Kız çocukları bilişsel çaba ve sayısal yetenek gerektiren mesleklere (mühendislik, astronotluk gibi) ilgi duymazlar.		,634				,621		
17. Kız çocukları araba tamirciliği, pilotluk ya da şoförlük gibi mekanik bilgi isteyen mesleklere karşı ilgisizdir.		,717				,696		

Tablo 1 (devam ediyor). Birinci ve İkinci Örneklem İçin Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeği'nin Faktör Yükleri

	Birinci Örneklem (N = 597)				İkinci Örneklem (N =306)			
	F1	F2	F3	F4	F1	F2	F3	F4
18. Kız çocukları hayat kurtarma ya da kahraman olma (polislik, askerlik ya da itfaiyecilik gibi) ile ilgili meslekleri çok fazla tercih etmezler.		,598				,726		
19. Kız çocukları fiziksel çaba gerektiren aktivitelerden (futbol ya da basketbol gibi) çok fazla hoşlanmazlar.		,658				,692		
20. Kız çocukları dinazorlarla ya da ejderhalarla oynamayı sevmez.		,653				,793		
21. Kız çocukları mavi ve tonlarına karşı ilgi duymazlar.		,568				,671		
22. Kız çocukları fiziksel ya da bilişsel yarışmayı gerektiren oyunları tercih etmezler.		,582				,512		
24. Kız çocukları güce ve fiziksel çabaya dayanan oyunlarda ya da mesleklerde nadiren başarılı olurlar.		,528				,528		
26. Kız çocukları insanlara ve hayvanlara karşı şefkatlidir.			,680				,810	
27. Kız çocuklarının karşısındakinin duygularını anlama becerileri yüksektir.			,656				,821	
28. Kız çocuklarının iletişim yetenekleri güçlüdür.			,626				,814	
29. Kız çocukları duygusaldır.			,578				,752	
30. Kız çocukları anaçtır.			,516				,655	
31. Erkek çocukları karşısındakinin duygularını anlamada zorluk çekerler.				,618				,611
32. Erkek çocukları şefkatli değildir				,639				,807
33. Erkek çocuklarının iletişim becerileri güçlü değildir				,598				,622
34. Erkek çocukları anaç/duygusal değildir.				,496				,747
Açıklanan Varyans	30,156	7,319	5,171	3,217	30,926	9,692	8,299	6,044
Özdeğerler	7,539	1,830	1,293	0,804	7,531	2,423	2,100	1,511

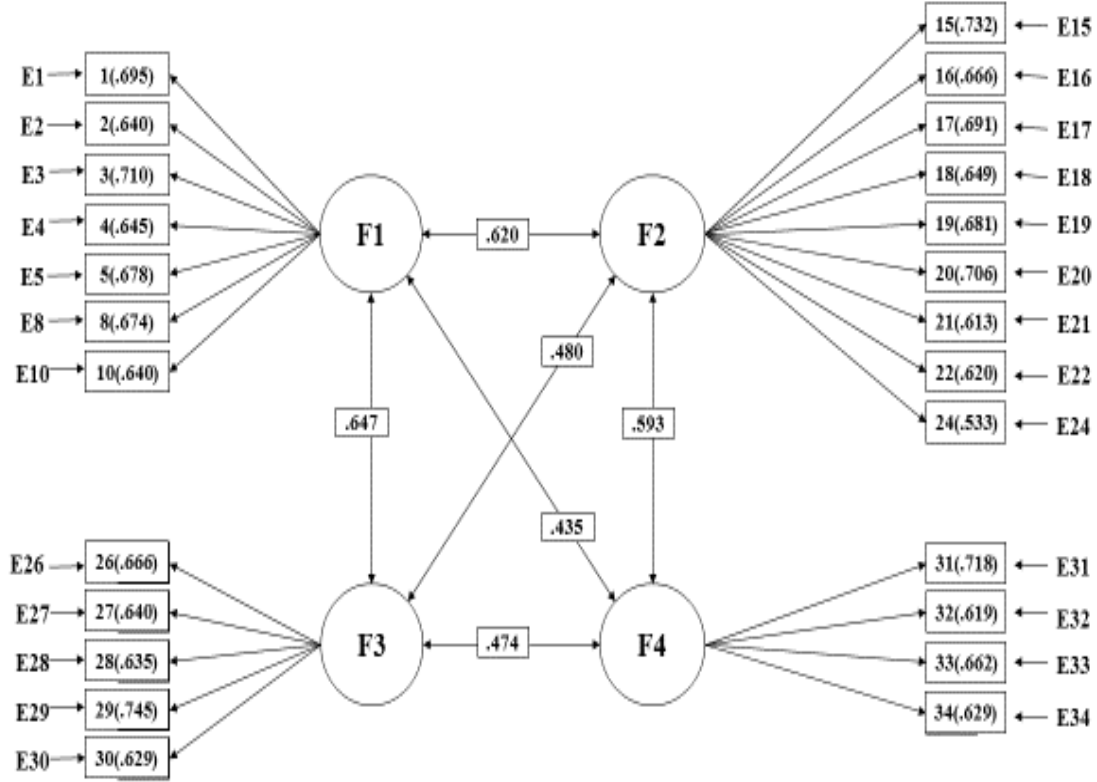
Not. F1 = Oğlan çocukları için teşvik edilen kalıpyargılar, F2 = Kız çocukları için yasaklanan kalıpyargılar, F3 = Kız çocukları için teşvik edilen kalıpyargılar, F4 = Oğlan çocukları için yasaklanan kalıpyargılar

ve kız çocukları için yasaklanan erkeksi davranışlar (Faktör 2) bulunmaktadır. Genel olarak, tüm materyaller kavramsal olarak uyumlu faktörlere yerleşmiş ve maddeler arasında anlamsal bütünlük sağlanmıştır.

Bu 25 maddeden oluşan dört faktörlü yapı aynı zamanda ilk örneklem kullanılarak Açıklayıcı Faktör Analizi ile tekrar test edilmiştir. Sonuçlar, 25 madde içeren dört faktörlü yapının ilk örneklemde toplam varyansın %45,86'sını açıkladığını ve tüm maddelerin birbirinden net bir şekilde ayrıldığını göstermiştir. Her faktörün açıklanan varyansı, özdeğerleri ve her iki örneklemdeki yüklenmeler, Tablo 1'de sunulmuştur.

3.2.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

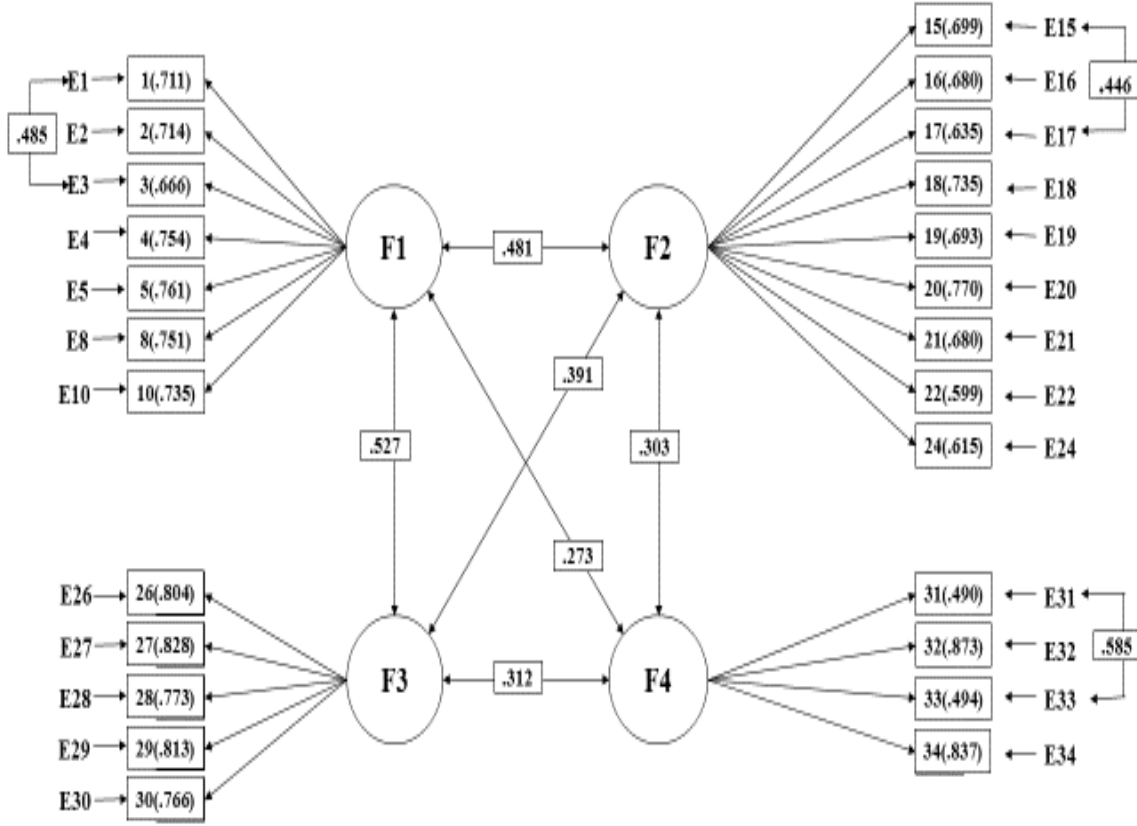
Ölçekten çıkarılan sorunlu maddelerin sonrasında dört faktörlü ve 25 maddeli yapı iki ayrı Doğrulayıcı Analizle birinci ve ikinci örnekleme de tekrar test edilmiştir. İlk örnekleme için uyum indeksleri; $\chi^2 (269, N = 597) = 706,383, p < ,001; \chi^2/df = 2,626; RMSEA = ,052, 90\% CI = [,048, ,057]; GFI = ,871, CFI = ,908, SRMR = ,050$ olarak bulunmuştur ve bu iyi bir uyum indeksini işaret etmektedir. Dört faktörlü yapıda standartlaştırılmış faktör yüklemeleri ,533 ile ,745 arasında değişmektedir (Bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Birinci örnekleme de DFA sonuçları.

Tüm standartlaştırılmış yüklemeler anlamlıdır, $p < 0,05$. E1-E42 hata varyansına işaret etmektedir. $N = 597$

306 ebeveynden oluşan ikinci veri setinde DFA sonuçlarına göre uyum indeksleri $\chi^2 (269, N = 310) = 917,272, p < ,001; \chi^2/df = 3,410; RMSEA = ,089, 90\% CI = [,083, ,095]; GFI = ,794, CFI = ,843, SRMR = ,076$ olarak bulunmuştur. Uyum indekslerinin kabul edilebilir uyum için belirlenen değerin altında olması nedeniyle, ikinci örnekleme de modelin uyumunu iyileştirmek için modifikasyon önerileri incelenmiş ve Faktör 1'deki 1. ve 3. maddelerin, Faktör 2'deki 15. ve 17. maddelerin, Faktör 4'teki öğeler 31. ve 33. Maddelerin hata değerleri ilişkilendirilmiştir (Bkz. Şekil 2). Değiştirilmiş modelin ilk modele göre daha iyi uyum indekslerine sahip olduğu görülmüştür: $\chi^2 (266, N = 310) = 758,636, p < ,001; \chi^2/df = 2,852; RMSEA = ,078, 90\% CI = [,071, ,084]; GFI = ,828, CFI = ,881, SRMR = ,067$. Uyum indeksleri tek tek incelendiğinde, χ^2/df oranı, RMSEA ve SRMR değerlerinin modelle kabul edilebilir bir uyumu işaret ettiği gözlemlenmiştir. CFI ve GFI'nin .90'ın üstünde olmamasına rağmen, χ^2/df oranı, RMSEA ve SRMR değerleri göz önüne alındığında model indekslerinin yeterli uyumu sağladığı görülmüştür. İkinci örnekleme de, dört faktörlü yapıdaki standartlaştırılmış faktör yüklemeleri ,490 ile ,837 arasında değişmektedir.

Şekil 2. İkinci örnekleme DFA sonuçları.

Tüm standartlaştırılmış yüklemeler anlamlıdır, $p < 0,05$. E1-E42 hata varyansına işaret etmektedir. $N = 306$

3.3. Geçerlik ve Güvenirlik

Ölçeğin geçerliğini test etmek amacıyla, ölçüt geçerliği uygulanmıştır. Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeği ile Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği (ÇDCÖ)-Kadınlar ve Erkekler arasındaki ilişki incelenmiştir. Sonuçlar Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargı Ölçeği (ÇTCKÖ) ve ÇDCÖ alt ölçekleri arasındaki korelasyonun anlamlı olduğunu ve beklenildiği gibi birbirleriyle pozitif bir ilişki içinde olduğunu göstermiştir (Bkz. Tablo 2).

İç tutarlık için Cronbach Alfa katsayısı ilk örnekleme hesaplanmıştır. Bu katsayı, ölçeğin 25 maddesi için ,911 olarak bulunmuştur. Alt boyutlar tek tek güvenilirlik açısından değerlendirildiğinde, oğlan çocuklarından beklenen erkeksi davranışlar alt boyutu için $\alpha = ,855$, kız çocuklarından beklenmeyen erkeksi davranışlar alt boyutu için $\alpha = ,871$, kızlardan beklenen kadınsı davranışlar alt boyutu için $\alpha = ,797$ ve oğlan çocuklarından beklenmeyen kadınsı davranışlar alt boyutu için $\alpha = ,746$ olarak hesaplanmıştır.

Tablo 2. Geçerlik için ölçekler arasındaki korelasyonlar

	F1	F2	F3	F4	Total ÇTCKÖ
Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği-Kadınlar					,508**
Düşmanca Cinsiyetçilik	,406**	,454**	,373**	,318**	,518**
Korumacı Cinsiyetçilik	,433**	,424**	,487**	,358**	,549**
Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği-Erkekler					,576**
Düşmanca Cinsiyetçilik	,293**	,230**	,379**	,260**	,359**
Korumacı Cinsiyetçilik	,508**	,511**	,419**	,359**	,601**

Not. F1 = Oğlan çocukları için teşvik edilen kalıpyargılar, F2 = Kız çocukları için yasaklanan kalıpyargılar, F3 = Kız çocukları için teşvik edilen kalıpyargılar, F4 = Oğlan çocukları için yasaklanan kalıpyargılar, ÇTCKÖ: Çocuklarla Yönelik Toplumsal Cinsiyet Yargıları Ölçeği, ** $p < .01$

4. Tartışma

Bu çalışma, ebeveynlerin çocuklara yönelik toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını değerlendirebilecek bir ölçek geliştirmeyi ve bu ölçeğin psikometrik özelliklerinin test edilmesini amaçlamıştır. Elde edilen sonuçlar ebeveynlerin kız ve oğlan çocuklarına yönelik toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargılarını değerlendirmek için kullanılabilir dört faktörlü ve yirmi beş maddeli bir yapıyı desteklemiştir. Mevcut ölçeğin geçerlik ve güvenilirliği oldukça yüksektir. Ölçek kız ve oğlan çocuklar için teşvik edilen ve yasaklanan kalıpyargıları birbirinden ayırmıştır. Sonuç olarak; oğlan çocukları için teşvik edilen erkeksi kalıpyargılar, kız çocukları için yasaklanan erkeksi kalıpyargılar, kız çocukları için teşvik edilen kadınsı kalıpyargılar ve oğlan çocukları için yasaklanan kadınsı davranışlar olmak üzere ölçeğin dört temel bileşeni vardır.

Geçmişten günümüze birçok farklı kültürde kadınlık ve erkeklik rolleri için bazı kurallar tanımlanmıştır. Bu kurallar çok erken yaşlarda amaçlı/bilinçli bir şekilde ya da kendiliğinden çocuklara öğretilir. Oğlan çocuklarının bağımsızlığı, kariyer odaklı olması, fiziksel ve psikolojik olarak güçlü olması teşvik edilirken, kız çocukları için şefkat, duygusal hassasiyet ve ilgi/bakım verme ön plandadır (Koenig, 2018). Ancak toplumsal cinsiyetle uyumlu davranışların kız ve oğlan çocukları için teşvik edildiği kadar toplumsal cinsiyet ile uyumsuz davranışların da engellendiği gözlemlenmektedir. Bir başka deyişle sosyal kategorizasyonu ve düzeni koruyabilmek için toplum, kız ve oğlan çocuklarının tercihlerine birtakım sınırlar çekmektedir. Örneğin; bir oğlan çocuğunun kadınsı davranışları toplum tarafından onaylanmaz ve hatta cezalandırılabilir (Jacques vd., 2022; Sanborn-Overby ve Powlishta, 2020). Benzer şekilde kız çocuklarının maskülen özellikler göstermesi istenmeyen özelliklerdir ve olumsuz değerlendirilir (Martin, 1995; Sullivan, Ciociol ve Moss-Racusin, 2022). Çocuklardan beklenmeyen bu tür davranışlar ya da tercihler çocuklar tarafından gösterildiği takdirde, ebeveynler, öğretmenler veya yetişkinler tarafından çoğunlukla olumsuz olarak değerlendirilmektedir (Endendijk vd., 2013; Koenig, 2018). Mevcut çalışma için geliştirilen Çocuklara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargıları Ölçeği'nin (ÇTCKÖ) faktör yapısı çocuklardan beklenen toplumsal cinsiyete uyumlu ve beklenmeyen uyumsuz davranışlar ile paralel sonuçlar göstermiştir. Bir başka deyişle mevcut ölçek kız ve oğlan çocuklarından beklenen veya beklenmeyen kadınsı ve erkeksi özelliklerle uyumlu dört alt faktöre sahiptir.

Literatür kadınlardan ve erkeklerden beklenen iki farklı kalıpyargı türü olduğunu savunmuştur. Teşvik edilen kalıpyargılar toplumsal cinsiyete özgü tercihlerin ve davranışların desteklenmesine yönelikken, yasaklanan kalıpyargılar kızların/kadınların ve oğlanların/erkeklerin istenmeyen ve toplumsal cinsiyet rolleri ile uyumsuz tercihlerini ve davranışlarını içermektedir (Prentice ve Carranza, 2002; Sullivan, Ciociol ve Moss-Racusin, 2022). Mevcut çalışmada geliştirilen ölçeğin teşvik edilen ve yasaklanan kalıpyargıları oğlanlar ve kızlar için birbirinden net olarak ayırdığı görülmektedir. Oğlanlar için teşvik edilen ve yasaklanan, kızlar için teşvik edilen ve yasaklanan olmak üzere dört alt faktör ortaya çıkarmıştır. İlk faktör yedi madden oluşmaktadır ve oğlanlardan beklenen erkeksi özellikler yani oğlanlar için teşvik edilen kalıpyargıları içermektedir. Bu faktörde yer alan unsurlar, bilişsel alanlarda

başarı, rekabetçilik, fiziksel aktivite, mekanik beceri, liderlik, saldırganlık ve fiziksel gücü içeren çeşitli erkeksi özelliklere karşılık gelmektedir. İkinci faktörde yer alan dokuz madde kız çocuklarından beklenmeyen erkeksi özellikler, bir başka deyişle kız çocukları için yasaklanan kalıpyargıları içermektedir. Bu faktörde birinci maddeyle benzer erkeksi özellikler yer almakta ancak maddelerde bu özelliklerin kız çocuklarından beklenmediği ifade edilmektedir. Üçüncü faktörde ise kız çocuklarından beklenen kadınsı özellikler yer almıştır. Kız çocuklarının duygusal özellikleri ve bakım verme motivasyonu gibi öğeleri içeren bu faktör onlar için teşvik edilen kadınsı özelliklere dikkat çekmektedir. Son olarak, oğlan çocuklardan beklenmeyen kadınsı özellikleri, yani yasaklanan kalıpyargıları içeren son faktör duygusal özelliklere ve bakım verme motivasyonuna odaklanmaktadır. Bu faktördeki maddeler oğlan çocuklarından duygusallık, bakım verme ya da güçlü iletişim becerileri gibi özelliklerin beklenmediğine yöneliktir.

Mevcut ölçekteki faktör yapısına göre, saldırganlık, bağımsızlık, bilişsel yetenek, mekanik şeylere ilgi erkekler için arzu edilirken, bu özelliklerin çoğu kızlar için teşvik edilmemektedir ve birbirinden ayrılmıştır. Martin (1995) tarafından yapılan ve okul öncesi kız ve oğlan çocukları için bazı kadınsı ve erkeksi özelliklerin ne kadar arzu edilebilir olduğunu değerlendiren bir araştırma bu ayrımı destekleyen bulgular ortaya koymuştur. Bahsedilen çalışmada, yetişkinler kız çocukları için iletişim becerileri, duygusallık ve empatiye en çok vurgu yaparken, dikkat çekici ve gürültücü olmalarının istenmeyen özellikler olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte aynı çalışmada, oğlan çocuklarının fiziksel olarak aktif, saldırgan, rekabetçi olmaları ya da mekanik şeylere karşı ilgileri teşvik edilirken, üzüntü ve hayal kırıklığı gibi ifadeler istenmeyen özellikler olarak ifade edilmiştir.

Araştırmalar yetişkinlere ve çocuklara ait toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının bazı yönlerden karşılaştırılabilir olduğunu savunmuştur (Koenig, 2018). Daha yakından bakıldığında çocukluktaki bu kalıpyargıların yetişkinlikte toplumsal cinsiyet rollerinin bir yansıması olduğundan bahsedilebilir. Örneğin; yetişkin kadınlardan beklenen, eşleri ve evleri için bakım verme rolleri çocuklukta kız çocuklarının bebeklerle oynaması, onlara bakım vermesi, beslemesi, yemek yapması olarak aksedebilir. Ya da oğlan çocuklarının fiziksel hareketliliği, yarışmacı olması, saldırganlığı yetişkinlik dönemindeki erkek rollerinin birer yansıması olarak görülebilir. Ayrıca, toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının cinsiyetçilik ile de ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar vardır (Örn. Castaño, 2019; Retelsdorf, Schwartz ve Asbrock, 2015). Mevcut çalışmada da çocuklarla ilgili toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının yetişkin kadınlara ve erkeklere karşı tutum ve inanışlarla pozitif ilişkili olduğu bulunmuştur. Kız ve oğlan çocukları ile ilgili toplumsal cinsiyet kalıpyargıları yüksek olan ebeveynler hem korumacı cinsiyetçilik hem de düşmanca cinsiyetçilik ölçeklerinde kadınlar ve erkeklere yönelik yüksek puanlar almışlardır. Daha önceki çalışmalara ek olarak bu çalışma ebeveynlerin çocuklara özel kalıpyargısal tutum ve davranışları ile cinsiyetçilik seviyeleri arasındaki ilişkiyi inceleyerek bulguların kapsamını genişletmiştir. Çocuklar ve yetişkinler için kullanılan bu kavramlar birbirleriyle oldukça ilişkili olduğundan, birçok farklı ölçüm aracı bu temaları tek bir yapı altında değerlendirmektedir. Ancak Burge (1981) bunların tam olarak aynı kavramlar olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle bu çalışma, çocuklar hakkındaki toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargıları, yetişkinlere yönelik kalıpyargısal inançlar ve cinsiyetçilikten ayırmıştır.

Araştırmanın sonuçlarını değerlendirirken bazı kısıtlılıkların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Öncelikle mevcut çalışma örneklem sayısı bakımından yeterli büyüklükte olmasına ve iki ayrı örneklem içermesine rağmen bu iki örneklemden veri toplamak için kullanılan yöntem birbirinden farklıdır. İlk örneklem için çevrimiçi yöntem kullanılırken ikinci örneklem anketleri kâğıt-kalem yöntemiyle doldurmuştur. Ayrıca kullanılan örneklemde anne ve babalar birbirinden ayrılmamıştır ve veriler her iki gruptan da toplanmıştır. Sonraki çalışmaların ölçeği anne ve babalarda ayrı ayrı test etmesi ve tek bir veri toplama yöntemi kullanması faydalı olacaktır. Son olarak anketin çocukla ilişkili gelişimsel süreçlerdeki rolünü araştıran yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu şekilde çocuğa en yakın sistem olan ailenin çocuklarla ilgili toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının onlara sağladıkları

imkanlar ile ne kadar ilişkili olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Yine, bu çocuklarla ilgili toplumsal cinsiyet temelli kalıpyargıların çocuğun toplumsal cinsiyet algısı ile yakından ilişkili olacağı düşünülmektedir.

5. Sonuç

Bu araştırmada ebeveynlerin çocuklara yönelik toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının ölçüldüğü bir ölçek geliştirilmiş ve psikometrik özellikleri incelenmiştir. Dört faktörlü ve 25 maddeli bir yapıyı işaret eden ölçek geçerli ve güvenilir bulunmuştur. Ölçekte literatürle uyumlu olarak kız ve oğlan çocuklarını toplumsal cinsiyet ile uyumlu tutum ve davranışlarda teşvik edilen ve uyumsuz olanlarda engellemeye yönelik boyutlar ortaya çıkmıştır. Ölçeğin özellikle ebeveyn örnekleminde test edilmiş olmasının, çocukların gelişimsel süreçlerinde ebeveynlerin toplumsal cinsiyet temelli inanç ve beklentilerinin rolünü araştırarak olan gelecekteki çalışmalara ışık tutması beklenmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma 8.11.2018 tarih ve 28620816/494 sayılı Orta Doğu Teknik Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %60, Yazar 2'nin makaleye katkısı %40'tır.

Destek Beyanı

Yazar, bu araştırma kapsamında herhangi bir finansal destek almamıştır

Çıkar Beyanı

Yazarın çalışma kapsamında herhangi bir kişisel veya finansal çıkarı yoktur.

Kaynaklar

- Ali, T. S., Ali, S. S., Nadeem, S., Memon, Z., Soofi, S., Madhani, F., Karim, Y., Mohammed, S., ve Bhutta, Z. A. (2022). Perpetuation of gender discrimination in Pakistani society: Results from a scoping review and qualitative study conducted in three provinces of Pakistan. *BMC Women's Health*, 22(1), 1-21. <https://doi.org/10.1186/s12905-022-02011-6>
- Ariyani, E. D. ve Hadiani, D. (2019). Gender differences in students' interpersonal communication. *Responsible Education, Learning and Teaching in Emerging Economies*, 1(2), 67-74. <https://doi.org/10.26710/relate.v1i2.1125>
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*, 107(2), 238–246. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.107.2.238>
- Blakemore, J. E. O., ve Hill, C. A. (2008). The child gender socialization scale: A measure to compare traditional and feminist parents. *Sex Roles*, 58(3–4), 192–207. <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9333-y>
- Blakemore, J. E. O., Berenbaum, S. A., ve Liben, L. S. (2009). *Gender development*. In Psychology Press. New York, NY: Psychology Press.
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32(7), 513–530. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.32.7.513>
- Bronfenbrenner, U. (1992). Ecological systems theory. R. Vasta (Ed.), *Six theories of child development: Revised formulations and current issues* (s. 187–249) içinde. Jessica Kingsley Publishers.
- Burge, P. L. (1981). Parental child-reading sex-role attitudes related to social issue sexrole attitudes and selected demographic variables. *Home Economics Research Journal*, 9(3), 193–199. <https://doi.org/10.1177/1077727X8100900302>
- Canal, P., Garnham, A. ve Oakhill, J. (2015). Beyond gender stereotypes in language comprehension: Self sex-role descriptions affect the brain's potentials associated with agreement processing. *Frontiers in Psychology*, 6, 1–17. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01953>
- Čaňo, T. and Hofmeister, H. (2022). The intergenerational transmission of gender: Paternal influences on children's gender attitudes. *Journal of Marriage and Family*, 85(1), 193-214. <https://doi.org/10.1111/jomf.12863>
- Castaño, A. M., Gómez, Y. F., ve Izquierdo, A. L. G. (2019). “Why can't i become a manager?”—A systematic review of gender stereotypes and organizational discrimination. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(10), 1813. <https://doi.org/10.3390/ijerph16101813>
- Chen, I., Zhang, H., Wei, B., ve Guo, Z. (2019). The model of children's social adjustment under the gender-roles absence in single-parent families. *International Journal of Psychology*, 54(3), 316-324. <https://doi.org/10.1002/ijop.12477>
- Chen, I. J., Wang, X., Sun, Z., Yang, M. Ve Tang P. (2023). Intergenerational transmission of parental child-rearing gender-role attitudes and its influence on gender roles in single-parent families. [Yayınlanmak üzere gönderilen makale]. *BMC Psychology*. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2971842/v1>
- del Río, M. F., Strasser, K., Cvencek, D., Susperreguy, M. I., ve Meltzoff, A. N. (2019). Chilean kindergarten children's beliefs about mathematics: Family matters. *Developmental Psychology*, 55(4), 687–702. <https://doi.org/10.1037/dev0000658>

- Dulla, N., ve Priyadarshini, S. (2021). Gendered parenting influence on children's socialization to gender stereotype in marital life. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 13(1), 1-19. <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v13n1.28>
- Freeman, N. K. (2007). Preschoolers' perceptions of gender appropriate toys and their parents' beliefs about genderized behaviors: Miscommunication, mixed messages, or hidden truths? *Early Childhood Education Journal*, 34(5), 357–366. <https://doi.org/10.1007/s10643-006-0123-x>
- Glick, P., ve Fiske, S. T. (1997). Hostile and benevolent sexism: Measuring ambivalent sexist attitudes toward women. *Psychology of Women Quarterly*, 21(1), 119–135. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1997.tb00104.x>
- Glick, P., ve Fiske, S. T. (1999). The ambivalence toward men inventory. *Psychology of Women Quarterly*, 23(3), 519–536. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1999.tb00379.x>
- Halpern, H. P., ve Perry-Jenkins, M. (2016). Parents' gender ideology and gendered behavior as predictors of children's gender-role attitudes: A longitudinal exploration. *Sex Roles*, 74(11–12), 527–542. <https://doi.org/10.1007/s11199-015-0539-0>
- Heinze, J. E., Heinze, K. L., Davis, M. M., Butchart, A. T., Singer, D. C., ve Clark, S. J. (2014). Gender role beliefs and parents' support for athletic participation. *Youth and Society*, 49(5), 1–24. <https://doi.org/10.1177/0044118X14553580>
- Hoffman, L. W., ve Kloska, D. D. (1995). Parents' gender-based attitudes toward marital roles and child rearing: Development and validation of new measures. *Sex Roles*, 32(5-6), 273-295. <https://doi.org/10.1007/BF01544598>
- Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrica*, 30(2), 179–185. <https://doi.org/10.1007/BF02289447>
- Işık, H. (2014). *How third grade female students and their mothers perceive gender stereotypes and parents restrictions based on gender stereotypic expectations: A within-culture comparison in Turkey*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Middle East Technical University.
- Jacques, K. P., Feinstein, B. A., Darling, A. K., ve Humphreys, K. L. (2022). An analogue study investigating differential parenting of gender conforming and nonconforming boys. *Archives of Sexual Behavior*, 51(7), 3569-3581. <https://doi.org/10.1007/s10508-022-02388-3>
- Joreskog, K. G., ve Sorbom, D. (1984). *Advances in factor analysis and structural equation models*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Koenig, A. M. (2018). Comparing prescriptive and descriptive gender stereotypes about children, adults, and the elderly. *Frontiers in Psychology*, 9, 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01086>
- Kollmayer, M., Schultes, M. T., Schober, B., Hodosi, T., ve Spiel, C. (2018). Parents' judgments about the desirability of toys for their children: Associations with gender role attitudes, gender-typing of toys, and demographics. *Sex Roles*, 79(5-6), 329–341. <https://doi.org/10.1007/s11199-017-0882-4>
- Krueger, J. (2001). The psychology of social categorization. N. J. Smelser ve P. B. Baltes (Eds.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (1. Baskı., Vol. 12, s. 14219–14223) içinde. Oxford: Elsevier.
- Maccoby, E. E. (1988). Gender as a social category. *Developmental Psychology*, 24(6), 755–765. <https://doi.org/10.1177/030639688600800101>
- MacMullin, L. N., Bokeloh, L. M., Nabbijohn, A. N., Santarossa, A., van der Miesen, A. I., Peragine, D. E., ve VanderLaan, D. P. (2021). Examining the relation between gender nonconformity and

- psychological well-being in children: The roles of peers and parents. *Archives of sexual behavior*, 50, 823-841. <https://doi.org/10.1007/s10508-020-01832-6>
- Martin, C. L. (1995). Stereotypes about children with traditional and nontraditional gender roles. *Sex Roles*, 33(11–12), 727–751. <https://doi.org/10.1007/BF01544776>
- Prentice D. A., ve Carranza E. (2002). What women and men should be, shouldn't be, are allowed to be, and don't have to be: The contents of prescriptive gender stereotypes. *Psychology of Women Quarterly*, 26, 269–281. <https://doi.org/10.1111/1471-6402.t01-1-00066>
- Retelsdorf, J., Schwartz, K., ve Asbrock, F. (2015). "Michael can't read!" Teachers' gender stereotypes and boys' reading self-concept. *Journal of Educational Psychology*, 107(1), 186–194. <https://doi.org/10.1037/a0037107>
- Sakallı-Uğurlu, N. (2002). Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 17(50), 47–58
- Sakallı-Uğurlu, N. (2008). Erkeklerle İlişkin Çelişik Duygular Ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 11(21), 1–11.
- Salla, M. and Feixas, G. (2023). Dyadic effects of interpersonal perception on the quality of couple relationships: idealization and accuracy matter. *Journal of Marital and Family Therapy*, 49(2), 463-480. <https://doi.org/10.1111/jmft.12633>
- Sanborn-Overby, U. A., ve Powlishta, K. K. (2020). Differential reactions to male and female gender-role violations: Testing the sexual orientation hypothesis. *Archives of Sexual Behavior*, 49(7), 2531-2546. <https://doi.org/10.1007/s10508-020-01803-x>
- Shutts, K., Banaji, M. R., ve Spelke, E. S. (2010). Social categories guide young children's preferences for novel objects. *Developmental Science*, 13(4), 599– 610. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00913.x>
- Spivey, L., Huebner, D., ve Diamond, L. (2018). Parent responses to childhood gender nonconformity: effects of parent and child characteristics. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 5(3), 360-370. <https://doi.org/10.1037/sgd0000279>
- Sullivan, J., Ciociolo, A., ve Moss-Racusin, C. A. (2022). Establishing the content of gender stereotypes across development. *Plos one*, 17(7), e0263217. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0263217>
- Sümer, N. (2000). Yapısal eşitlik modelleri: Temel kavramlar ve örnek uygulamalar. *Türk Psikoloji Yazıları*, 3(6), 49–74
- Triana, M. d. C., Jayasinghe, M., Pieper, J. R., Delgado, D. M., ve Li, M. (2018). Perceived workplace gender discrimination and employee consequences: A meta-analysis and complementary studies considering country context. *Journal of Management*, 45(6), 2419-2447. <https://doi.org/10.1177/0149206318776772>
- van de Rozenberg, T. M., van der Pol, L. D., van Esveld, S., Groeneveld, M. G., Kroes, A. D., ve Mesman, J. (2024). The role of parents in predicting gender-stereotypic attitudes towards HEED occupations and gender-stereotypic interest in these careers. *European Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ejsp.3029>
- Velde, S., Delaruelle, K., Eekert, N., ve Bracke, P. (2020). Perceived group discrimination based on one's gender and the gender gap in depression in europe. *Scandinavian Journal of Public Health*, 49(6), 598-605. <https://doi.org/10.1177/1403494820939024>

Yang, L., Yu, L., Kandasamy, K., Shi, F., ve Zhang, W. (2022). Non-pathological psychological distress among mainland chinese in canada and its sociodemographic risk factors amidst the pandemic. *Healthcare*, 10(11), 2326. <https://doi.org/10.3390/healthcare10112326>

Zhang, I. W. (2000). *Relative study among parents' gender role, rearing attitude and students' academic orientation, academic achievement in Tainan*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Tainan Normal College.

Migration as a Securitized Phenomenon: An Analysis of the Societal Security in Terms of EU Perception¹

Salih TURGAY², Pelin SÖNMEZ³

Güvenleştirilmiş Bir Olgu Olarak Göç: Toplumsal Güvenliğin AB Algısı Açısından Analizi

Migration As a Securitized Phenomenon: An Analysis of the Societal Security in Terms of EU Perception

Öz

21. yüzyılda iletişim ve ulaşım imkanlarının çeşitlenmesi düzenli göç hareketlerini kolaylaştırmakla kalmamış aynı zamanda düzensiz göçün de hacim ve boyut değiştirmesine neden olmuştur. Göçmenler, gittikleri ülkelerin demografik, sosyolojik ve ekonomik yapılarını önemli ölçüde etkilediği gibi, aynı zamanda güvenlik konularının da öznesi haline gelmiştir. Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkeler, yüksek yaşam ve çalışma koşulları, ekonomik refahı, insan haklarına saygılı yönetim şekilleri gibi çekici etkenlerden dolayı göç hareketlerinin hedefinde yer almaktadır. Göçmenlerin AB toplumunun dili, dini, kültürel değerleri, gelenekleri ve ulusal kimliklerini içeren toplumsal güvenliğini tehdit ettiği iddiaları, siyaset ve akademik çevrelerde sıklıkla tartışılmaya başlanmıştır. Bu anlamda çalışmanın temel amacı, göçün AB'nin toplumsal güvenliğini tehdit edip etmediğini veya AB toplumunda böyle bir algının olup olmadığını ortaya koymaktır. Elde edilen bulgular, göçün toplumsal güvenliğe yönelik tehdit oluşturduğuna dair AB toplumunda güçlü bir algı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: AB, Göç, Göçmen, Toplumsal Güvenlik, Tehdit

Abstract

In the 21st century, the diversification of communication and transportation opportunities has not only facilitated regular migration movements but also led to changes in the volume and dimensions of irregular migration. Migrants not only significantly influence the demographic, sociological, and economic structures of the countries they move to but have also become subjects of security concerns. Member countries of the European Union (EU) are targeted by migration movements due to attractive factors such as high living and working conditions, economic prosperity, and governance styles that respect human rights. Claims that migrants threaten the societal security of the EU by affecting its language, religion, cultural values, traditions, and national identities have become frequent topics of discussion in political and academic circles. In this regard, the main aim of the study is to determine whether migration poses a threat to the societal security of the EU or if such a perception exists in EU society. The findings indicate a strong perception in EU society that migration constitutes a threat to societal security.

Keywords: EU, Migration, Immigrant, Societal Security, Threat

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Bu çalışma, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Pelin SÖNMEZ danışmanlığında Salih TURGAY tarafından "1990-2015 Yılları Arası AB'nin Göçü Güvenleştirme Politikası İtalya Örneği" başlığı ile tamamlanarak 06.06.2022 tarihinde savunulan –Doktora– tezinden türetilmiştir.

² Dr. Birleşmiş Milletler Güney Sudan Misyonu (UNMISS) Polis Danışmanı, salih_turgay@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5823-6986>

³ Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, pelin.sonmez@kocaeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4899-6826>

1. Introduction

The post-Cold War era has witnessed the abandoning of the traditional understanding of security by expanding and deepening it. The framework of the new security has led the migration to be considered as a security threat and has taken its place in security policies. The post-Cold War period has not only changed the concept of security but also radically changed the international system. One of the most important phenomena affected by this transformation is undoubtedly international migration since change was observed in size and quality in the 1990s.

After the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), travel restrictions were lifted, and mass migrations began to move from the former Eastern Bloc countries to Western European countries. Hundreds of thousands of refugees fleeing the Bosnia-Herzegovina War and the internal conflicts on the African continent have turned to Europe, which they see as a safe land. Mass migration movements to the European Union (EU) member states have mostly been irregular and due to the effects of migration, national security, public order, economic security, and societal security are at stake (Papadopoulos, 2011: 455-456). However, the 9/11 events and the terrorist acts in Madrid and London draw attention as the most important variables in which migration is associated with terrorism. Migration policies, which were considered from a relatively liberal and immigrant-oriented perspective have then begun to be considered as a threat to public order (Huysmans, 2000: 751-777).

The mass exodus to the EU caused by the Arab Spring in 2011 reminded the 9/11 events. Especially in 2015, when the uncontrolled entry of millions of irregular migrants into the EU raised the debate that migration threatens the public order and internal security area as well as the societal security of the EU, (Obergruber, 2015) including its language, religion, cultural values, traditions, and national identities.

Since the 1990s, the changing nature of migration has captured the attention of academic circles, giving rise to a series of academic studies and policy documents examining the relationship between migration and security. In this context, our study focuses on how migration has affected the societal security of the EU from 1990 to 2023 and how it has been perceived as a threat within society. This is because the integration of migrants into society, their adaptation, and their contribution to the workforce are of utmost importance for social stability and security. The study aims to reveal whether migration threatens the societal security of the EU or whether there is perception in this direction in the EU. Regular and irregular migrants and refugees in EU member states stand out as the main variables that are thought to have an impact on societal security. Therefore, these variables were primarily quantitatively revealed, and the surveys conducted in EU countries were used to measure their effects on society. Surveys are organized at regular intervals in EU member states to investigate the society's view of the issue. In addition to the Standard Eurobarometer questionnaires prepared by the EU Commission, the questionnaires organized by the PEW Research Center were analysed in the study. As a result of the analysis, some inferences were made about the EU society's view of migration and whether migration is perceived as a threat to societal security. However, at the EU level, migration movements are often strongly associated with national security concerns in the formulation of common migration policies. The rights of migrants and human security can also become integral aspects of migration policies, leading to debates about whether we should prioritize human security or national security within the context of societal security.

1.1. The Concept of Security: A Retrospective Perspective

The concept of security covers the activities conducted by individuals, groups, societies, and states to protect their existence. In a general sense, security policies and devices are aimed at identifying the elements that threaten their existence, and it is reinterpreted every time according to the threat and threat perceptions of the period. As Hans Gunter Brauch expresses, security is a concept that changes depending on the conditions of the period and adapts to subjects, situations, and individuals (2008: 2). As such, the concept of security emerges as a dynamic process and gains new meanings and different dimensions according to the threats of the time. For this reason, the concept of security has been a

highly controversial topic in the International Relations (IR) literature, and it is possible to come across multiple definitions of security.

Security involves the elimination of the environment of insecurity. This content means that the environment of insecurity is perceived as a threat. It doesn't matter if the threat is a real danger or not. A threat is defined as objective if it is based on real facts and events, and as a subjective threat if it is based on perception or predictions. Even subjective threats that are unlikely to occur can be considered dangers. On the other hand, it is necessary to take precautions in the presence of any objective and subjective threat when considering security threats (Dedeoğlu, 2008: 22-3).

Security and threat are intertwined concepts, and there exists an inseparable link between them. The threat triggers the concept of security and continuous security measures are taken on account of threat detections. These security measures reveal different threat elements, causing more security measures to be taken (Küçükşahin & Akkan, 2007: 44).

After World War II, a new definition called the traditional understanding of security became widely used. In the traditional understanding of security, where realist theory is dominant, threats originate from the state and are also overseen in a narrow scope towards the state. Security is defined in a military force-based context, and it is considered in the realm of strategy. In other words, the threats to the sovereignty and territorial integrity of the state originate from the military. Therefore, non-military threats are not regarded as threats according to the traditional understanding of security. The individuals and societies that make up the state have been accepted as a part of the state and state security has been made the subject of the concept of security. This approach discussed military issues that concern the survival of the state are disposed at the level of "*high politics*"; economic, socio-cultural, and environmental issues are disposed at the level of "*low politics*" (Ullman, 1983: 129-33).

The end of the Cold War witnessed expansionist/deepening approaches that brought a critical look at realism-based perceptions when definitions of security from mainstream IR theories began to come to the fore. Since the end of the 1980s, the concept of security has been gradually expanded and deepened in a multipolar world. In addition to the understanding of military security, an understanding that includes many different political, economic, social, and environmental sectors has gained increasing importance within the concept of security (Buzan, 1983). This refers to an actual diversification of the concept of security in IR literature.

On the one hand, the concept of security has been deepened by adding new reference objects such as the individual, society, and the whole universe to the security as well as the mourning of the state, and on the other hand, the concept of security has been expanded with several new threats other than the military threat. Irregular migration and human trafficking, environmental disasters, ethnic violence, climate change, epidemics, terrorism, cross-border crimes, economic crises, and financial bottlenecks have been incorporated into the security field (Baysal & Lüleci, 2015).

According to Ian Clark, the deterioration of the natural environment, transboundary migration movements, epidemics such as AIDS, international terrorism, out-of-control weapons, global economic crises, etc., and threats that directly affect individuals and societies have led to the replacement of the concept of state security with the concept of society and individual security (1999).

The Copenhagen School, led by Barry Buzan, Ole Waever, and Jaap de Wilde has resulted in a significant transformation in security studies, especially since the 1990s. Barry Buzan, one of the pioneers of this approach, looked at security on a different scale than the traditional perspective; and added military, political, economic, environmental, and societal security issues to security (Buzan, 1991).

1.2. Societal Security

The post-Cold War era revealed a proliferation of diverse theoretical and methodological approaches within security studies. These novel approaches transcend the classical security paradigm, which had a narrow, institutionally state-centric emphasis on national security. Instead, they place non-state actors at the center of their focus. It is seen that the new threats that emerged with the effect of globalization directly target individuals and societies by showing cross-border characteristics.

The key reason behind the reconceptualization of the concept of security is based on the notion of survival. The traditional security that is state security was concerned with threats to its sovereignty where it was thought that if a state loses its sovereignty, it would not be able to survive as a state whereas one of the modern concepts of security that are societal security is concerned with its identity. In the same way, it has been considered that if a society loses its identity, it will not be able to survive as a society. Against this backdrop, precisely, states can be made insecure through threats to their societies (Roe 2007: 166). It, therefore, pertains to the enduring viability of conventional aspects like language, culture, social bonds, as well as religious and national identity within conditions conducive to evolution.

The new understanding of security put forward by the Copenhagen School in the conceptualization of societal security is quite remarkable. Societal security represents a shift away from a state-centered approach towards a security understanding that focuses on society and individuals, rather than solely on military security. The concept of societal security was first used by Buzan in his book "People, States, and Fear." According to Buzan, an important dimension of security is societal security. Societal security is about the preservation, development, and reproduction of societies, their language and culture, traditions, religious and national identities under acceptable conditions of change. In his works, Buzan emphasizes identity and cultural values and deals with identity conflicts and migration from the periphery to the center (Buzan, 1991). Thus, social identities become "objective" realities in which security dynamics will be shaped. The point of analysis of the understanding of societal security is the social units that are socially constructed but at the same time have gained objectivity. The Copenhagen School's relatively consistent treatment of society has made it possible for society to become the subject of security threats (Sheehan, 2005: 87-88).

From this point of view, social security can be defined as the mechanisms developed against the threats created by various social problems, especially mass migration movements, for the national identity, common culture, traditions, and customs that make up the society and the sense of self. Considering the existence of new threats that directly target individuals and society today, social security emerges as an important dimension of internal security.

Another pioneer of the Copenhagen School, Ole Waever, has intensified his work in the field of societal security. Waever has further enriched the concept by bringing a new perspective to societal security. According to him, societal security is defined as the security sphere in which societies can protect and reproduce themselves without state intervention. Waever links societal security to collective structures and the identity of society but does not limit it to national security. By placing identity at the center of societal security, he argues that the threat to identity is also directed at society. From this point of view, it can be said that Waever identifies societal security with identity security. Therefore, if any community characterizes a development or a situation against its identity as a threat or if perception is formed in this direction, societal security is threatened (Waever, 2008: 155).

Threats to societal security originate from various sectors. In this context, Buzan, Waever, and de Wilde (1998: 121) have categorized these threats into three main groups: migration (where the composition of the host country's society changes due to an influx of people from outside), horizontal competition (where groups are influenced to alter their behaviour because of the dominant linguistic and cultural impact of others), and vertical competition (which either pushes groups toward broader or narrower identities through integration or disintegration).

Waever emphasizes the most common issues that threaten societal security as migration and population decline (Waever, 2008: 158). The rise in immigrant population within a society gives rise to

concerns that their presence might stifle the identity and culture of the local community, induce alterations in traditions, and jeopardize cultural heritage. Therefore, immigration is perceived as a threat to state security, especially in the realm of social security (Papadopoulos, 2011: 455-456).

However, there are also other sectors, including military, political, economic, and environmental, through which society may face threats (Roe, 2007: 170–171). In the military sector, threats can originate from both external and internal sources. External military threats can endanger society through depopulation caused by loss of life, displacement, or deportation. External military aggression not only imperils state sovereignty but also directly threatens societal security. On the other hand, internal military aggression can also pose a threat to society when a regime, representing a specific group, deploys armed forces to suppress minority groups. Similarly, a government, as the representative of the people, may misuse its authority to suppress minority groups.

In addition to the above areas of societal insecurity, globalization is a significant factor to consider. Globalization has made information easily accessible and sharable, facilitated the import and export of cultural products through agreements and similar means, and encouraged international migration for various purposes. Consequently, this process has ushered in numerous changes. Over time, there has been an increasing influx of foreign cultural products, such as movies, music, and publications, which has expanded exposure to other societies. Yet, in the long term, this can dilute local culture and erode a society's own cultural identity. In this context, any society may risk losing its unique characteristics that set it apart from others (Salvin, 2019: 5). In response to these security threats, society can adopt two distinct approaches. Firstly, society may seek to bring these threats to the attention of the state's security agenda. In other words, securitization of threats can be demanded by society. Secondly, society may also opt, or be compelled, to protect itself through non-state mechanisms.

2. Migration Movements to the EU

It is worth considering the migration dynamics that Europe faced in the period after World War II by dividing them into four periods. In the first period between 1945 and 1973, migration movements toward Europe confronted us in two different dimensions. The decolonization and border changes that took place in the new world order that emerged after the War constitute the first dimension of mass migrations. After the independence of the former British colonies, immigration started from these countries to the United Kingdom. The return of the French settlers in Algeria were the remarkable intercontinental migration movements of this period (Zimmerman, 2005: 137). In addition, due to the border changes in Europe, about 15 million people in Germany, Poland, and Czechoslovakia were forced to migrate from their lands (Stalker, 2002).

Labor migration was the second dimension of migration movements to Europe between 1945 and 1973. After the War, Western European countries made great economic breakthroughs, and accordingly, a labour shortage emerged. Western European countries, which could not close this gap with their populations, preferred to close their labour deficits by transferring labour from their former colonies or neighbouring countries (Canpolat&Ariner, 2012: 12).

The second phase of migration movements to Europe started with the 1973 Oil Crisis and extended until 1990 when the Cold War ended. The economic recession created by the 1973 Oil Crisis led to an increase in unemployment in Western European countries, and these countries could not even employ their citizens. Therefore, guest worker programs were suspended during this period (Koca, 2002).

The most important feature of this period in terms of migration movements is that there has been a mental transformation in Western Europe in terms of the phenomenon of migration. In Western Europe, the concept of guest workers has begun to give way to the phenomenon of foreigners. Thus, the issue of migration gained another meaning, while foreigners were defined as “others” in society, new arrangements were put on the agenda for them (Tekin, 2007). Migrant has been perceived as a “problem,” a potential threat, and therefore migration itself has been seen as a phenomenon that needs to be controlled (Castles & Miller, 2008: 131). In other words, migration has started to be

considered as a security threat and has taken its place in security policies (Ferrera, 2005: 141). When the migration policies related to the second period of migration movements towards Europe are evaluated in general, the concern that migration may pose a threat to society started to become a matter of concern during this period for the first time.

The third period, which began with the end of the Cold War and lasted until the Arab Spring, faced a wave of migration within Europe. The internal turmoil and political instabilities that began in the former Eastern Bloc countries, coupled with the reduction of transportation fees and the lifting of travel restrictions, have made it attractive and easy for the citizens of these countries to migrate to Western Europe. In addition, the internal conflicts and massacres in Bosnia and Herzegovina and Kosovo as a result of the disintegration of Yugoslavia during this period, the Algerian civil war, and other conflicts and internal instabilities in Africa and the Middle East caused mass migration to Europe (Hansen, 2003: 35).

The total number of migrants from Middle Eastern and African countries to the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) countries increased by 42% from 2001 to 2010, and from 3.5 million to nearly 5 million. Most of the increase in migration to OECD countries (91%) was realized in the EU countries. Italy, Spain, and France, which were located on the Mediterranean coast, faced intensive irregular migration during this period (OECD, International Migration Outlook, 2010).

The most important dynamic that changed EU society's view of migration was the 9/11 attacks. The fact that the terrorists who carried out those attacks were foreigners exacerbated the fear of foreigners and anti-immigrant sentiment in the EU countries. The Madrid and London terror attacks have further increased the climate of fear in society. Far-right political parties such as Northern League in Italy, Freedom Party in Austria, and Alternative for Germany in Germany with anti-immigrant rhetoric associated immigrants with terrorism and sometimes brought them to the forefront of discussions of economic stability and cultural identity (Elmas&Kutlay, 2011: 13).

The period between the Arab Spring and the 2020 "refugee crisis" can be considered as the fourth period. While the Arab Spring, which began in Tunisia in 2011, was initially a rebellion against authoritarian regimes, it resulted in civil wars in Libya, Syria, and Yemen, leading to the displacement of millions of people and mass migration movements. Millions of asylum seekers fleeing internal conflict and turmoil, as well as hundreds of thousands of migrants seeking a better life, have flocked to the EU countries.

The fact that most asylum seekers and migrants try to enter the EU irregularly raises concerns about internal security in EU society as well as societal security. In this sense, quantitatively revealing the dimensions of irregular migration that EU member states have faced in recent years is extremely important to analyse the effects of migration on the societal security of the EU. When the irregular migrants in the EU Member States from 2011 to 2021 are considered, the following table comes to the fore.

Table 1: Irregular Migrants in EU Member States (1x000)

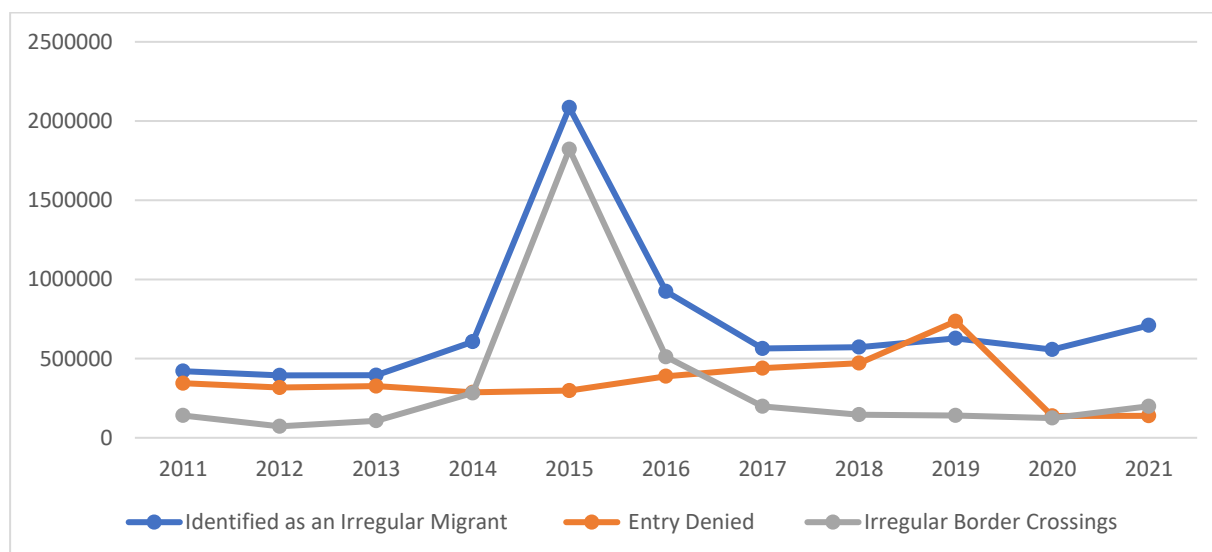
YEARS	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Identified as an Irregular Migrants	420	394	394	606	2.085	924	563	572	627	557	709
Entry Denied	344	317	326	286	297	388	439	471	735	137	139
Irregular Border Crossings	140	72	107	282	1.822	511	198	145	140	124	199
SUM	905	783	828	1.176	4.205	1.823	1.201	1.189	1.504	819	1.048

Source: Eurostat and Frontex⁴

⁴ The table has been edited by the author using EUROSTAT and FRONTEX data.

We can graphically show the number of migrants who are detected as irregular migrants in EU member states, who are denied entry for distinct reasons when they want to enter, and who are caught trying to enter the EU countries irregularly through the EU's Sea and land borders as follows.

Chart 1: Irregular Migrants in EU Member States

Source: Eurostat and Frontex

Migrants considered to be irregular migrants under the national laws of EU member states followed a horizontal graph until 2015 but showed a sudden jump in 2015. Irregular migrants are defined as migrants who are found to have entered the country outside the legal border gates or with a false document, and migrants who have entered legally but have subsequently become irregular migrants by exceeding the visa or residence period. However, these statistics only cover irregular migrants who have been apprehended or otherwise identified by national immigration authorities. It is therefore not a measure of the total number of irregular migrants in the member states.

The migrants who are denied entry consist of migrants who come to the external borders of the EU by land, sea, or air border crossing and are not allowed to enter the Schengen area because they do not have a valid travel document or visa. It is seen that these migrants are relatively horizontal and do not show a significant deviation from 2011 to 2018. Although in 2019 entry denied began with a rise, in 2020 due to the COVID-19 pandemic denied substantially reduced.

The number of migrants trying to enter EU member states irregularly is in line with the number of migrants detected as irregular in EU member states. These numbers, which did not change significantly until 2015, increased nearly fivefold due to “the refugee crisis” in 2015. Irregular border crossings were the highest in 2015. In 2016, irregular border crossings decreased to the almost same level as the numbers in 2014, and after the EU-Turkey statement that came into force in March 2016, Turkey increased its maritime and land border security and accepted the return of irregular migrants from Greece. The statement largely removed the incentive for migrants to take the Eastern Mediterranean route to the EU.

Another empirical data that we will examine when considering the effects of migration on the societal security of the EU is the density of legal migrants and refugees in EU member states. As mentioned earlier, Waever put societal security concerning migration that causes the local population to decrease (2008). In this sense, the amount of migrant population in EU member states and the ratio of migrant population to the local population are major changes. According to the data compiled from the reports published by the United Nations in five-year periods, the migrant and refugee population of the EU member states from 1990 to 2020 and the ratio of this population to the total population are shown as follow.

Table 2: Population Dynamics of EU Member States (1X000)⁵

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Total Population	476.655	482.798	485.782	494.504	502.879	508.556	513.137
Immigrant Population	27.346	30.859	34.798	42.207	49.635	52.911	64.321
Refugees (Including Asylum Seekers)	1.258	2.187	1.776	1.589	1.526	2.278	3.618
The ratio of Migrant Population to Total Population, Including Refugees	6%	6.8%	7.5%	8.8%	10%	10,8%	11.3%

Source: International Migration Stock 2020⁶

The total population of the EU member states increased by around 37 million from 1990 to 2020. In this period, the immigrant population increased by the same amount, 37 million, and the refugee population increased by 2 million. The ratio of immigrant population to total population increased almost double, from 6% in 1990 to 11.3% in 2020. Considering the fertility rate of the local population in EU member countries, it can easily be said that the population increase is due to immigrants and refugees. On the other hand, the above statistics do not include immigrants who have obtained EU citizenship, and it is a known fact that thousands of migrants who have obtained citizenship live in the EU member states. Therefore, it can be argued that the migrant population in EU member states is much higher than the figures in the table. Although immigrants who obtain EU citizenship are not “other” by law, they are sociologically and culturally described as “other” in society.

2.1. Securitization of Migration in the EU

The securitization process involves three crucial rhetorical stages. First, the issue to be securitized, is typically initiated by securitizing actors who are often political elites. This is initially introduced through speech acts in the political arena and then onto the security agenda. In the second stage, to address the existential threat posed to the referent object by this issue, actors demand the use of extraordinary measures. In the final stage, the extraordinary measures taken to protect the threatened referent object are expected to be accepted by the audience. If these measures are accepted by the audience, they become legitimized, and the securitization process successfully concludes.

On the other hand, the evolving and deepening concept of security has led to a new understanding of security, shifting from a state-centric perspective to an individual and community-centric one. The concept of migration has transformed from a societal and socio-economic issue into a security concern. In this regard, migration has begun to be presented as a threat to the survival of the state, with the argument that it disrupts the social identity, economic integrity, and internal security of countries (Ozcan, 2010: 329-330). Huysmans stated that migration is perceived as a threat to a country’s internal security, its economy, cultural identity, and the welfare state (Huysmans, 2006: 64). Particularly after the 9/11 attacks, a link has been established between migration and terrorism, sparking debates on the need for stricter border controls and more stringent asylum and visa policies. Furthermore, the topic of migration has been intertwined with transnational crimes and framed within a negative narrative. The increasing incidence of terrorist attacks, natural disasters, and economic crises have led to internal security becoming increasingly prominent on countries’ agendas. In the EU countries where

⁵ The comparison was made over 28 member countries including United Kingdom in order to make a better comparison.

⁶ The table has been edited by the author using United Nations Migration Statistics.

internal border controls have been removed, dealing with such new threats that threaten internal security can become quite challenging (Duke & Ojanen, 2006: 478).

Apart from internal security, another reference object claimed to be threatened by migration is cultural identity. The phenomenon of migration is on the rise day by day, and the population structures of the countries involved in migration are being affected by this increase. Immigrants with different languages, different traditions, and different beliefs are interacting with the local community. This interaction and cultural differences such as language, religion, traditions, and customs are perceived as a threat because they damage social homogeneity, leading to immigrants being seen as threats.

Demographic changes caused by migration may pose a security threat to countries. When security is associated with demographic structure, the concept of societal and cultural security comes to the fore (Ağır, 2014: 460). The increase in the number of immigrants in society causes concerns that the identity and culture of these immigrants will suppress the identity of the local people, cause their traditions to change, and threaten their cultural assets. The issue of migration, therefore, is perceived as a threat to state security in terms of societal security. Societies: culture, language, religion, national identity, and traditions are shown to protect and ensure their sustainability (Papadopoulos, 2011: 455-456).

In the process of securitizing migration, it is observed that far-right political parties have come to the forefront as key securitization actors in the EU member states. Particularly from the 2000s onwards, irregular migration and refugee issues have entered the agendas of far-right political parties and have been brought into electoral campaigns. Political party leaders, within the framework of their election strategies, have started incorporating discourses that suggest migrants cause socio-economic problems and are not conducive to integration into their election campaigns. To effectively combat irregular migration, it is increasingly evident that countries are enhancing their border controls, standardizing deportation procedures across all EU countries, implementing additional measures to better protect external borders, and allocating more funds from their budgets (Sever & Sever, 2013: 91-82).

In this context, debates arise as to whether migration poses a threat to the culture, religion, language, and traditions of the EU or whether migration is perceived as a threat to EU society. These debates range from the idea that migration challenges the integrity of society and cultural homogeneity to the promotion of multiculturalism; it takes place on a variety of ideological grounds, ranging from preserving national traditions to the need to preserve Western Civilization as a whole. However, the first thing that comes to mind is the issue of cultural identity (Huysmans, 2006: 73). If cultural identity is kept on the agenda either politically or sociologically, it is seen that migration can also be associated with Europeanness, nationalism, multiculturalism, xenophobia, and racism (Huysmans, 2000: 762-763).

On the other hand, while forming their identities, societies feed on unifying elements such as religion, language, common history, and future ideals, as well as the differences of communities that are not like them and are characterized as other. The “other” is needed for society to maintain its identity and for identity to be a unifying force. In this sense, migrants are perceived as “other” in the society they migrate for having diverse cultural characteristics such as language or religion.

The rapid increase in migrants in both regular and irregular status in the EU member states has led to the redefinition of migration-oriented issues in the EU. The fact that the migrants who came to the EU during the 2015 “Refugee Crisis” were expressed in millions raised the security concerns in the EU to the highest level. Also, immigrants involved in crimes such as terrorism, theft, fraud, and sexual assault are much more visible in the media which reinforces the perception that migrants disrupt public order (Castles & Miller, 2008: 144).

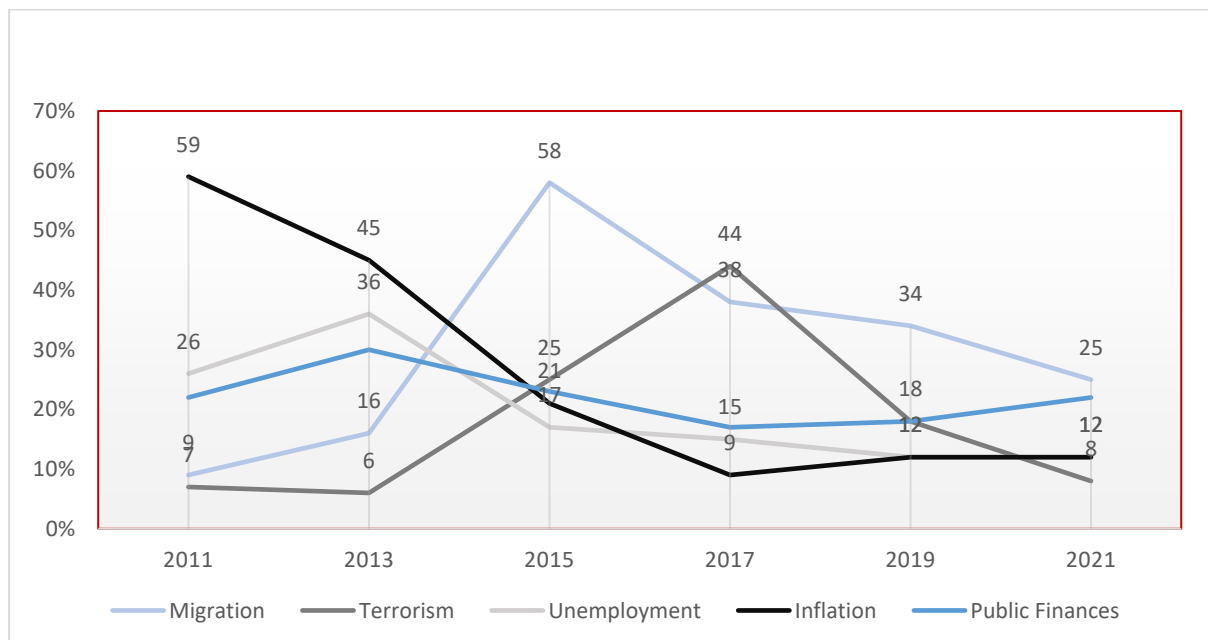
In the EU, some political actors like French Far-right political leader Marine Le Pen and Hungarian Prime Minister Viktor Orbán have emphasized combating irregular migration and tightening border controls as the solution to overcome the problems associated with migration (Mandacı and Özerim, 284

2013, 113: Breitbart, 2015). Measures aimed at preventing the entry of irregular migrants into the EU have been the subject of discussion. Within these discussions, the emergency and extraordinary measures proposed have faced criticism for sidelining and even disregarding universal human and refugee rights, leading to migrant tragedies in the Mediterranean due to restrictive migration policies. Measures taken to combat irregular migration have been criticized both within the EU and by civil society organizations, human rights activists, and various political parties outside the EU, with allegations that these measures violate the fundamental human right to life (Statewatch, 2023). At this juncture, actors have utilized the propositions of securitization theory to legitimize the emergency and extraordinary measures they have taken in the context of combating irregular migration in international public opinion (Huysmans, 2000). In this context, the securitization areas have revolved around combating irregular migration and tightening border controls, making discussions on preventing the entry of irregular migrants into the EU a matter of importance.

In other words, securitization theory has played a pivotal role in justifying actions taken in response to irregular migration policies, even when they occasionally clash with EU values and international human rights agreements, both within the EU and on the global stage. To gauge the effectiveness of these efforts, it is essential to evaluate them within the framework of securitization. For a successful securitization process, the intended audience must recognize the stated issue as a security concern and agree to the extraordinary measures proposed. Therefore, the most critical stage in the securitization process is the persuasion of the intended audience. It is the intended audience, not the actor pushing for the securitization (Buzan et al., 1998: 28).

In this context, the question arises as to whether migration has been successfully securitized at the EU level, particularly concerning societal security. Questionnaires conducted in EU member states offer important clues about whether migration threatens the societal security of the EU or whether there is a threat perception in society. Therefore, analysing the survey results is particularly important to find an answer to the research question of our study. In this sense, we analysed the Standard Eurobarometer questionnaires prepared by the EU Commission.

Chart 3: What Do You Think Are the Two Most Important Problems Facing the EU?

Source: Eurobarometer 84, 87 and 91⁷

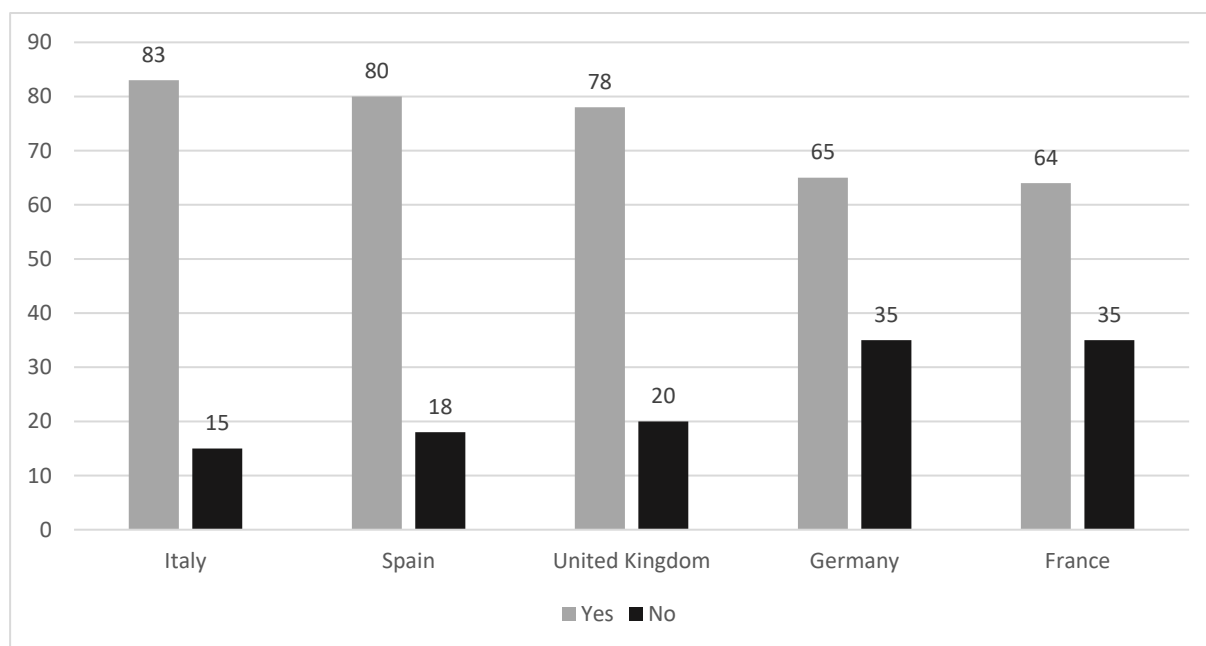
⁷ The Standard Eurobarometer, the European Commission’s flagship public opinion survey, is conducted semi-annually to track significant trends relevant to the European Union as a whole, the priorities of the European Commission, and contemporary socio-political events. This survey allows for the analysis of long-term shifts in public attitudes related to

In the questionnaires conducted to measure public concerns at the EU level, the factors perceived as threats are highlighted. In the graph above shows that, when asked in the questionnaire conducted in 2011 “What do you think are the two most important problems facing the EU?”, 59% of the participants said inflation. With the effects of the 2008 economic crisis gradually disappearing, this rate began to decrease steadily to 58% in 2011 and has shown a steady trend after this date. By 2021, the inflation rate fell to 12%, falling to the third place among the main problems.

While migration, which ranked 4th among the main problems faced by the EU in 2011 with 9%, after the Arab Spring the migration pressure faced has led to an increase in this rate up to 2015. In 2015, migrants increased by 49 points compared to 2010 and rose to first place among the main problems facing the EU with a rate of 58%. The refugee crisis that occurred in 2015 made itself felt with the extraordinary increase in the survey results conducted in the same year. It is important to note that migration movement to the EU has slowed dramatically since its highs during the 2015 refugee crisis.

Terrorism, which ranked 5th among the main problems with a rate of 7% in 2011, showed a tendency to decrease in 2013 and followed an increasing graph after 2013. The terrorist threat, which increased to 25% in 2015, ranked second with a rate of 38% in 2017. That is to say, the increasing amount of migration has brought with it the threat of terrorism.

Chart 4: Should Stricter Measures Be Taken for Migration Control?

Source: PEAW Research Center⁸

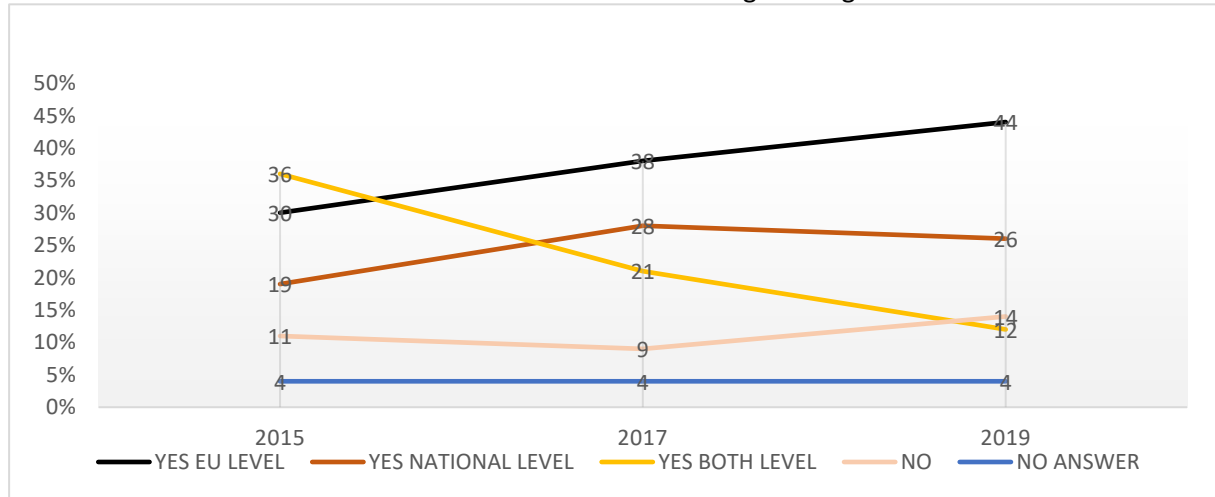
A survey conducted by the PEW Research Centre in the Autumn of 2009 in the EU’s leading countries Germany, France, Italy, Spain, and the United Kingdom asked the question: “Should stricter

European affairs. Standard Eurobarometer surveys are typically carried out through face-to-face interviews across all EU Member States and select additional countries and territories. These surveys primarily focus on citizens’ perceptions and expectations regarding EU actions and the primary challenges confronting the Union, including topics such as energy, education, industry, society, culture, and demography.

⁸ Pew Research Center is a nonpartisan fact tank that informs the public about the issues, attitudes and trends shaping the world. The survey took place from August 27 to September 24, 2009, and involved 14,760 respondents in various countries, including Britain, France, Germany, Italy and Spain. In each country, interviews were carried out in the local languages with representative samples of the adult population. The survey reexamined many key questions like Democratic Values, Nationalism, Economic Values and Religiosity and the Role of Religion included in the “Opinions of Ethnic and Religious Minorities” survey.

measures be taken to control migration?” As can be seen from the ratios in the graph below, a considerable number of participants answered “yes” to this question. Given the migration “burden” faced by Italy, it is not surprising that the Italian public is overwhelmingly in favour of tighter restrictions on migrants.

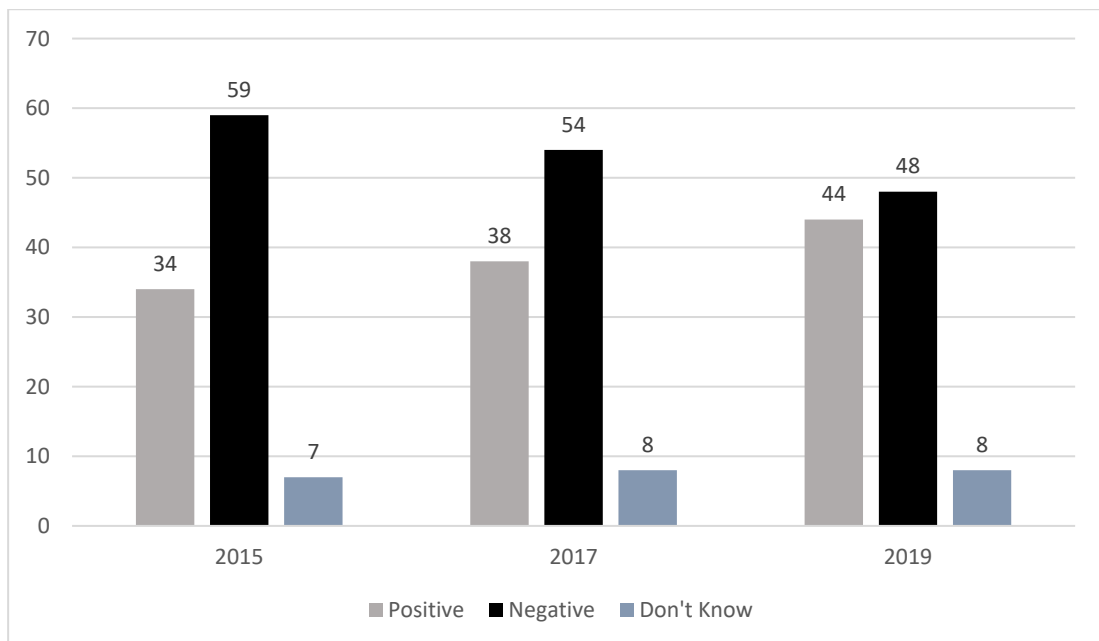
Chart 5: Should Additional Measures Be Taken to Combat Irregular Migrants from Outside the EU?

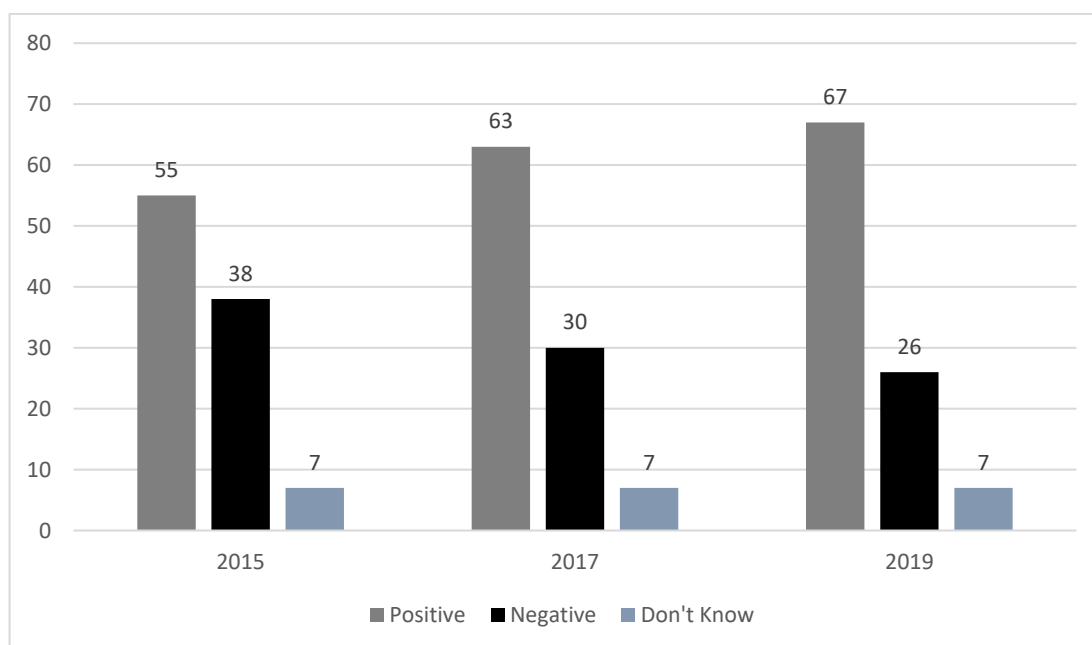
Source: Eurobarometer 84, 87 and 91

On the other hand, according to the Standard Eurobarometer surveys, the participants were asked the question, “Do you think that additional measures should be taken to combat irregular migrants from outside the EU?” To compare the answers, it is better to glance at surveys conducted in 2015, 2017, and 2019. While 30% of the participants expressed the opinion that additional measures should be taken at the EU level in 2015, this rate increased to 44% in 2019. On the other hand, both the EU and national level rates decreased in 2019. These rates show us that the migration problem is an EU problem rather than a national one.

Chart 6: Does the Immigration of People from Outside the EU Evoke a Positive or Negative Feeling for You?

Source: Eurobarometer 84, 87 and 91

Chart 7: Does the Immigration of People from The Other Eu Member States Evoke A Positive or Negative Feeling for You?

Source: (Eurobarometer 84, 87 and 91)

To answer our research question, we should analyse the impact of migration on the EU society. In other words, EU society's feelings about migrants from outside and inside the EU can give us a prediction of whether immigrants are perceived as a threat to societal security. The answers given to the question of how migration to the EU feels is analysed with the results above. According to the 2015 Standard Eurobarometer survey, 55% of respondents held a positive view of migration within the EU, while 38% had a negative perspective. However, a contrasting approach was observed concerning migration from outside the EU, with 34% expressing a positive opinion and 59% expressing a negative one. Even though the negative perception of immigration from outside the EU has somewhat decreased in the subsequent years, it remains relatively high when compared to immigration from within the EU.

Although the above survey results do not specifically reveal the threat perceptions towards the field of societal security, migration creates a largely negative feeling in EU society, and demands for stricter measures to control migration are remarkable. On the other hand, when the results of the last two surveys are analysed, it is possible to claim that migration is perceived as a threat to societal security. It shows that the EU society, which has the same religious beliefs and similar cultural characteristics, has a negative feeling towards immigrants coming from outside the EU at a rate of 59%. Another remarkable result is the question "Should additional measures be taken to combat irregular migrants from outside the EU?" A large number of participants answered yes to this question.

In this process, EU countries have developed several policies for migrants to manage this perception in society, to protect their societal security, and to reinforce the awareness of Europeanness in society. These policies can be listed as measures to restrict legal migration opportunities and activities for migrants in the country. Assimilation and integration by differentiation come to the fore as the remarkable policies of this period.

In the aftermath of the 9/11 attacks, security concerns about migrants and Muslims have increased both in EU member states and at the EU level. Anti-terror laws have been enacted or existing laws have been renewed to introduce tighter security measures. Also, during this period, additional provisions were introduced to protect public order and security in both national laws and Community draft laws on issues such as labour migration, family reunification, and the status of regular migrants. In addition,

the autonomous decision-making powers of the ministries responsible for internal affairs or internal security have been upgraded and increasingly restrictive regulations on migration are at stake for the EU member states (Brouwer, 2003: 299-324).

Assimilation policies are historically the first and sociologically the most natural cultural identity protection policies. However, these policies are often criticized, especially by liberal thinkers, for destroying multiculturalism and forcing immigrants to adopt the cultural characteristics of the local population (Kaya, 2009). On the other hand, the authors (Back, et al., 2002: 445–54). underline the failure of multiculturalism and see it as a national project in which the state tries to retransform its assimilation and exclusion policies within the borders of the nation-state (Mitchell, 2004: 645). According to them, the 9/11 attacks and the bombings in Spain and the United Kingdom mean that multiculturalism for migrants has ended in a fiasco on many fronts, and the main problem stems from the inability of migrants to integrate into the host society (Joppke, 2004: 237-257).

In this context, the decisions taken against immigrants in France, the United Kingdom, and Germany are quite remarkable. In France, new laws have come into force banning Muslim clothing such as veils, and headscarves, and religious clothing and symbols such as Jewish kippahs. Britain has banned polygamy, female genital mutilation, or arranged marriages specific to immigrants, considering the rising anti-immigrant voices (Phillips & Saharso, 2008: 291). The German Federal Court ruled that the circumcision of boys, traditionally performed by Jewish and Muslim communities for religious reasons, harmed the bodily integrity of children. The Court ruled that circumcision should only be performed when there was a medical necessity (CNN Turk, 2012).

Another policy pursued by the EU within the framework of the protection of cultural identity is integration policies. This policy is supported by both academics (Wolleggem, 2020), and non-governmental organizations and aims to integrate migrants into the host society without posing a threat to cultural identity. These policies also emphasize that multiculturalism should be encouraged to ensure respect for diverse cultures.

The main question here is how the cultural differences of the migrants of the host countries will affect the social cohesion of the country and the preservation of liberal values. Although the social and cultural adaptation of migrants to the local community is the main goal, decision-makers turn to different practices in terms of how to achieve this goal (Göksel, 2018: 4). Some countries, such as the Netherlands, have implemented a series of emergency action plans, such as opening integration courses in line with language courses, and have started to require legal immigrants to the Netherlands to attend these courses as a prerequisite (Heer, 2004: 177).

The path to integration requires participation in the social, economic, and political systems of the host country. In this context, immigrants who choose voluntary integration are welcomed if, as former British Prime Minister Tony Blair said, they internalize the values of the host society, otherwise, they are perceived as rejecting liberal democratic norms. They may face revocation of their citizenship and legal right of residence and, in extreme cases, sanctions of detention, denaturalization, and deportation (Triadafilopoulos, 2011: 862).

Despite such sanctions, several reward tools are also used for integration policies. Immigrants are allowed to participate in political activities through citizenship, and access to educational institutions or housing resources is ensured at all levels, providing access to all the rights of the host community.

3. Conclusion

The definition and scope of the security concept are constantly changing. In the face of new dynamics that threaten individuals, society, the state, or the international system, new measures are being taken to protect the existence of actors. According to the traditional understanding of security, the reference object of security was the state, and the threats to the state originate from other states through military capacities. After the Cold War, this understanding lost its importance and the new phenomena that emerged with the effect of globalization revealed new threats to the security of the

individual and society as well as the state. In this sense, irregular migrations, terrorism, cross-border crimes, environmental disasters, climate change, and epidemic diseases have been included in the security realm. The concept of societal security has gained importance, especially after the 1990s due to the fact that emerging new threats directly affect individuals and societies. Societal security, in its broadest form, encompasses the identity, religion, common culture, national tradition, and related national integrity that make up societies and as the Copenhagen School expresses, societal security is in relation to three categories of threat, whereas the one is migration.

After World War II, there were intensive migrations to EU member states and the rate of immigrant population increased day by day in the general population, where some say the population increase in the EU is mainly related to migrants as newcomers. The mass migrations to the EU caused by the Arab Spring, eventually have become the primary agenda of the EU politics, and questions about whether migration threatens the EU's societal security have risen radically. In the context of these discussions, the effects of migration on the societal security of the EU were discussed in this paper. Based on Weaver's approach, official reports were used to reveal the density of regular and irregular migrants in EU member states. By using the results of surveys conducted periodically in EU member states, the attitude of EU society towards migration and migrants was measured. According to the findings obtained in this sense, migration in EU society constitutes a largely negative feeling and increasing demands for stricter measures to control migration. Therefore, it is possible to say that there is a strong perception in EU society that migration threatens the societal security of the EU.

The EU's perception of societal security as a threat has provided EU countries with the opportunity to utilize more extensive approaches in their efforts to address irregular migration. In simpler terms, the exceptional measures implemented in irregular migration policies have gained legitimacy in the eyes of the public, aligning with the principles of securitization theory. For example, border controls have been tightened to prevent irregular migrants from entering EU territory. Assimilation and integration policies by differentiation can also be listed as prominent policies to manage societal security perception.

Although assimilation policies are the first policies that come to mind, they can be harmful to the cultural identity of immigrants as they contain coercive tools. Therefore, assimilation policies are often criticized by scholars and non-governmental organizations. Integration policies, on the other hand, have the potential to protect the cultural identity of migrants. Successful integration policies ensure that migrants are integrated into the local community while preserving their cultural characters. Therefore, EU political elites should prioritize policies that will ensure the social and cultural adaptation of migrants to local society to manage the threat perception towards migrants. In this way, the EU can acquire instruments that can prevent migrants from being perceived as a threat to societal security without undermining the fundamental values it stands for.

Ethics approval and consent to participate

Not applicable.

Authors Contribution Statement

The contribution of the article is 50% of the first author, and 50% of the second author.

Competing interest

The author declares no competing interests.

References

- Agir B. S. (2014). "The Kosovo Problem at the Crossroads of Security and Migration", *Ankara University Journal of SBF, Vol. XIX, No.3.*
- Back, L.; Keith, M.; Khan, A.; Shukra, K. and Solomos, J. (2002) "New Labour's White Heart: Politics, Multiculturalism and The Return of Assimilation" *Political Quarterly* 72.
- Baysal B. and Lüleci Ç. (2015). "Copenhagen School and Securitization Theory" *Journal of Security Strategies, Vol:11, No: 22.*
- Brauch H. G. (2008). "Reconceptualization of Security: Conceptual Quartet for Peace, Security, Development and Environment", (translated by Zeynep Arkan), *Journal of International Relations, Vol.5, No:18.*
- Breitbart (2015). (A. d. 22.01.2023), <https://www.breitbart.com/europe/2015/09/08/hungarys-viktor-orban-sole-voice-of-sanity-in-the-eu-tells-the-truth-on-immigration/>
- Brimmer E. (2006). "From Territorial Security to Societal Security: Implications for the Transatlantic Strategic Outlook", Esther Brimmer (Ed.), *Transforming homeland security: U.S. and European approaches*, Washington.
- Brouwer E. (2003). "Immigration, Asylum and Terrorism: A Changing Dynamic Legal and Practical Developments in the EU in Response to the Terrorist Attacks of 11.09", *European Journal of Migration and Law, Vol: 4.*
- Buzan B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Harvester Books, Chapel Hill, Brighton, University of North Carolina Press.
- Buzan B. (1991). "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs* 67, 3.
- Buzan, B., Waever, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Canpolat H. and Ariner H. O. (2012). "Global Migration and the Development of the European Union and Turkey's Migration Policies", ORSAM, Report No.123, *The Black Sea International*, Report No.22.
- Castles S. (1986). "The Guest-Worker in Western Europe - An Obituary", *International Migration Review, Vol.XX, No.4.*
- Castles S. and Miller M. J. (2008). *The Age of Migrations*, (Translated by Bülent Uğur Bal and İbrahim Akbulut), İstanbul, İstanbul Bilgi University Press.
- Clark I. (1999). *Globalization and International Relations Theory*, Oxford, Oxford University Press.
- CNN Türk, "Circumcision is Forbidden in Germany," 27.06.2012 (A. d. 20.02.2023) <https://www.cnnturk.com/2012/dunya/06/27/almanyadan.sunnete.yasak/666655.0/index.html>
- Dedeoglu B. (2008). *International Security and Strategy*, İstanbul, Yeni yüzyıl Publications.
- Duke S. and Ojanen H. (2006), "Bridging Internal and External Security: Lessons from the European Security and Defence Policy", *Journal of European Integration*, Vol.XXVIII, No.5.
- Duszczek M., Pachocka M. and Pszczółkowska D. (2020) "Relations between Immigration and Integration Policies in Europe Challenges," *Opportunities and Perspectives in Selected EU Member States*, London, Routledge.
- Elmas M. S. (2013). *The Security Dilemma of Modern Society*, Ankara, Usak Publications.
- Ferrera M. (2005). *The Boundaries European Integration and New Spatial Politics of Social Protection*, Oxford, Oxford University Press.

- Göksel G. U. (2018). *Integration of Immigrants and the Theory of Recognition "Just Integration"*, Cham Switzerland, Palgrave Macmillan.
- Hansen, R. (2003). "Migration to Europe Since 1945: Its History and Its Lessons", *The Political Quarterly*, Vol: 74.
- HeerJ. (2004). "The concept of integration in converging Dutch minority and migration policies." Anita Böcker, Betty de Hart & Ines Michalowski (Eds.), *Migration and the Regulation of Social Integration* (Special issue of IMIS-Beiträge 24).
- Hisarlioğlu F. (2019). "Societal Security", Security Posts Series, No.29, October 2019. (A. d. 28.02.2023) https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/11/ToplumsalGuvenlik_FulyaHisarlioglu_v.1.pdf
- Huysmans J. (2000). "The European Union and the Securitization of Migration", *Journal of Common Market Studies*, Vol.XXXVIII, No.5.
- Huysmans J. (2006). *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the Eu*. London: Routledge.
- Joppke C. (2004) "The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy." *British Journal of Sociology*, 55(2).
- Oberngruber B. (2015) "The Migration-Security Nexus In Domains Of Insecurity: A Qualitative Content Analysis Of Two Recent Eu-Policies" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Oulu.
- OECD (2010). *International Migration Outlook*, (A. d. 31.03.2024), https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2010_migr_outlook-2010-en
- Özcan. M., and at all (2010). *Bundan Sonrası: Senaryo Analizleriyle Türkiye-AB İlişkileri*, Ankara, USAK Yayınları.
- Kaya A. (2009). *Islam, Migration and Integration: The Age of Securitization*, New York.
- Koca M. (2002) "Migration, Refugees and Employment of Foreign Nationals in EU Countries", *Turkish Journal of Administration*, Ministry of Interior, Ankara, Issue 436.
- Mandacı N. ve Özerim Ö. (2013). "Uluslararası Göçlerin Bir Güvenlik Konusuna Dönüşümü: Avrupa'da Radikal Sağ Partiler ve Göçün Güvenlikleştirilmesi", *Uluslararası İlişkiler*, C.X, Sayı.39.
- Küçükşahin A. and Akkan T. (2007). "Threat and Asymmetric Threat in the Light of Changing Security Perceptions", *Journal of Security Strategies*, Vol: 5.
- Mcsweeney B. (1999). *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Minkenberg M. (2007). "Democracy and Religion: Theoretical and Empirical Observations on the Relationship between Christianity, Islam and Liberal Democracy", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol:33, No:6.
- Mitchell K. (2004). "Geographies of Identity: Multiculturalism Unplugged" *Progress in Human Geography*, 28(5).
- Papadopoulos A. G. (2011). "Migration and Security Threats in Southeastern Europe", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. XI, No.4.
- Paul, Salvin. (2019). Societal Security. (A. d. 20.10.2023) https://www.researchgate.net/publication/343041426_Societal_Security,
- Phillips A. and Saharso S. (2008). "Guest Editorial: The Rights of Women and the Crisis of Multiculturalism", *Ethnicities*, 8(3).

- Roe, P. (2007). "Societal Security" *Contemporary security studies*. (Ed.) A. Collins, New York: Oxford University Press.
- Sever H. and Sever M. (2013). "Avrupa Birliği ve Türkiye Ekseninde Yasa dışı Göç ve İltica Paradoksu: Domino Etkisi Sonrası Yaşananlar", *Polis Bilimleri Dergisi*, C.XV, No.2.
- Sheehan, M. (2005). *International Security: An Analytical Survey*, Londra, Lynne Rienner Publishers
- Stalker, S. P. (2002). "Migration Trends and Migration Policy in Europe", *International Migration*, Vol.XL, No.5.
- Statewatch (2023). Migration policy overspill: access to information in peril, (A. d. 31.03.2024) <https://www.statewatch.org/analyses/2023/migration-policy-overspill-access-to-information-in-peril/>
- Tekin, U. (2007). "Migration to Europe and Turkey", *Istanbul University Journal of Faculty of Political Sciences*, No.37.
- Triadafilopoulos, T. (2011). "Illiberal Means to Liberal Ends? Understanding Recent Immigrant Integration Policies in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 37, No. 6.
- Ullman, R. H. (1983). "Redefining Security" *International Security*, Vol.8, No. 1.
- Van Wolleghem, P. George (2019). *The EU's Policy on the Integration of Migrants. A case of Soft-Europeanization?* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Waever, O. (1993). "Societal Security: The Concept", Ole Waever et al (Eds.). *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, London, Pinter Publishers.
- Waever, O. (2008). "The Changing Agenda of Societal Security", Translated by Birgül Demirtaş Coşkun, *International Relations*, Vol: 5, Issue 18.
- Yılmaz Elmas, F. and Kutlay M. (2011). "The Danger Facing Europe: The Rise of the Far Right", *ISRO Analysis*, No.11.
- Zimmerman, K. (2005). *European Migration: What do we know?* Oxford, Oxford University Press.

Geç Dönem Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadın Gardiyanlar

Abidin ÇEVİK¹, M. Emin ÇAYCI²

Geç Dönem Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadın Gardiyanlar

Women Prison Guards from the Late Ottoman Era to the Turkish Republic

Öz

19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti için geniş kapsamlı reformların yapıldığı bir dönem olmuştur. İmparatorluk bu yüzyılda aynı zamanda iktisadi ve siyasi krizlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ekonomik ve siyasi alanda yaşanan kriz hayatın her alanını etkilemiş, bu durum atılmak istenen pek çok adımı sekteye uğratmıştır. Bu çalışmanın konusu olan hapisaneler, diğer alanlar gibi modernleşme sürecinin bir parçası olarak ele alınmıştır. Ancak, hapisane ve çalışanların koşullarının, diğer alanlarda olduğu gibi yeterli düzeyde iyileştirilemediği görülmüştür. Bu çalışmada geç dönem Osmanlı Devleti'nden cumhuriyete kadar geçen sürede kadın cezaevlerinin ortaya çıkış süreci ve kadın gardiyanların çalışma koşulları sorgulanmak istenmiştir. Bu bağlamda, çalışmamızda ödenek yokluğu nedeniyle yaşanan olumsuzluklar ve kadın gardiyanların özlük hakları ele alınmış ve kadın gardiyanların imparatorluğun son dönemindeki koşullarına odaklanılmıştır.

Abstract

The 19th century was a period of extensive reforms of the Ottoman Empire. Besides the reforms that held in this century, the Empire had to deal with economic and political crises. These crises have affected every aspect of life and disrupted many steps to be taken. Prisons in this study is discussed as a part of modernization process. However, neither prison or working conditions of the prison staffs couldn't be found enough as well as other areas that were modernized before. In this study, the emergence of women's prisons and the working conditions of women guards from the late period of Ottoman Empire to the beginning of the Turkish Republic are aimed to be discussed. In this context, the negativities experienced due to the lack of grant and the labour rights of the women guards were discussed and the conditions of the female guards were focused on the last period of the Empire in our study.

Anahtar Kelimeler: Kadın Gardiyanlar, Osmanlı İmparatorluğu, Kadın Hapishaneleri

Keywords: Prison Guards, Women Guards, Ottoman Empire

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, abidincevik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5459-2935>

² Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, emincayci@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0381-1936>

1. Giriş

Suç ve ceza kavramları insanlık tarihi kadar eskiye dayansa da bu kavramlara atfedilen anlamlar modernleşmeyle birlikte bugünkü karşılığını almışlardır. Kuşkusuz suçun cezalandırılması dendiğinde akla gelen en yaygın mekân, hapisanedir; ancak 17. yüzyıla kadar, bugünkü işlevi ve mekânsal biçimiyle kullanılan bir hapisaneye hiçbir yerde rastlanmaz. Suçlular için en yaygın cezalandırma yöntemi, kişinin kalabalık önünde bedenine eziyet edilerek öldürülmesidir (Foucault, 1992: 3; Babaninoğlu, 2020: 185). Bunun dışında, eski dönemde yine giyotinle veya asarak öldürmek, gemilerde kürek çekmeye zorlamak gibi doğrudan kişinin bedenine eziyeti temel alan ceza anlayışının yaygın olduğu görülmektedir.

Kapitalist ekonomi anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte yoğun göç almaya başlayan kentlerdeki orantısız nüfus artışı, asayiş sorunları yaratmış ve böylece devletler, suçların önlenmesi için bazı yöntemler geliştirmek zorunda kalmıştır. Toplumsal huzuru bozmaya yönelik tutum ve davranışları hoş karşılamayan siyasi ve toplumsal irade, suçluları toplumdan uzaklaştırıp ıslah etme, mantığıyla hapisane denilen modern ceza kurumlarını yaratmıştır (Öztürk, 2004: 8). Bu yönüyle ele alındığında, Batı'da modern hapisane kuruluşunda iki tarih ve kurum öne çıkmaktadır. Bir görüşe göre, hapisane olarak nitelendirilebilecek ilk modern yapı 1555'te Londra Bridewell'de dilenci ve serserileri şehirden uzak tutmak için kurulmuştur (Demirbaş, 2005: 13; Yıldız, 2002: 34). Bir diğer görüşe göre ise ilk modern hapisane, 1595'te Amsterdam'da *Rasphuis'in* açılmasıyla (Foucault, 1992: 150; Uyanık, 2017: 92) kurulmuştur. Bu yeni ve modern hapisanelere ilk kapatılanlar dilenciler ve serseriler olmuştur. Çalışma ve ıslah evi şeklinde düzenlenen bu mekanlara önceleri erkekler alınırken bir yıl sonra kadınlar da alınmaya başlanmıştır. Bir süre sonra hapisanedeki kadınların emek gücünden yararlanmak amacıyla yeni bir uygulama başlatılmış, mahkûmlar ip eğirme işinde çalıştırılmışlardır (Yıldız, 2002: 34). Bu uygulama, kadınların emeklerinin yalnızca hane içinde değil hane dışında da karşılıksız kullanımının önemli örneklerinden biri olarak sayılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde de hapisanelerle ilgili oluşum ve gelişim süreci büyük oranda Batı'dakine benzer biçimde ilerlemiştir. İslam Hukuku'nda hürriyetten yoksun bırakma cezası bulunmazken, çeşitli suçlar için para cezası, diyet, recm, kısas, uzuv kesme, sopa ile dövme ve idam gibi cezalar bulunmaktadır (Akbulut, 2003, 167-181). Teolojik nedenlerin de etkisiyle 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde hapisane olarak tanımlanabilecek herhangi bir kurum yapılanması yoktur. İslam Hukuku'yla beraber örfi hukukun da uygulandığı bir sistem işlemektedir; bu sistemde basit suçlar için para cezası, falaka gibi cezalar uygulanırken ağır suçlarda sürgün, kalebentlik, kürek ve idam gibi cezalar verilmektedir. Batı'dan Osmanlıya geçmiş bir ceza olan kürek cezasında suçlu, belirli bir süre veya aldığı cezaya bağlı olarak ömür boyu gemilerde kürek çekmek zorundadır. İlerleyen dönemlerde, ismi aynı kalmakla beraber kürek mahkûmları hapisanelere konulmuş ve taş kırma, yol inşaatı gibi işlerde çalıştırılmışlardır (Saner, 2008: 178). Kalebentlik cezası ise suçlunun ikametinden uzak bir kalede yaşama zorunluluğunu ifade etmektedir. Suçlu, kale içinde dolaşma hakkına sahip olmakla birlikte dışarıya çıkma hakkına sahip değildir (İşbilir, 2016: 5-7). Osmanlı Devleti'ndeki *zindan* ise cezanın çekildiği yer olarak değil, ceza verilmeden önce mahkûmun tutulduğu veya sorgulandığı bir çeşit nezarethane olarak kullanılmıştır.

19. yüzyıla beraber imparatorluk diğer alanlarda olduğu gibi ceza, infaz ve zaptiye alanlarında modernleşmeye gitmiş, II. Abdülhamid'in saltanatı devrinde bu konuyla ilgili önemli adımlar atılmıştır (Yüksel, 2022: 3). 1831 yılında, İbrahim Paşa Sarayı'nın bir bölümü "hapisane-i umumi" adıyla açılmış, böylece ilk modern hapisane kurulmuştur (Uyanık, 2017: 120). Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle (1839) Osmanlı'da Batı'yla uyumlu kanunlaştırma hızlanmıştır. Dışardan gelen taleplerin de etkisi sonucu, modern hapisane ve ceza süreçleriyle ilgili adımların bu dönemde daha görünür olduğu anlaşılmaktadır (Soran, 2016: 112). Ceza infaz ve dolayısıyla hapisane sistemiyle ilgili en kapsamlı adım 1880 tarihli nizamnameyle atılmıştır. Bu nizamname ile hapisanelerde mevkuf ve mahkûmlarla kadın

ve çocukların ayrı koğuşlara konulması şartı kabul edilmiş, yiyecek masraflarının devlet tarafından karşılanması uygulamasına gidilmiştir.³

Ancak, ülkenin içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi durum, planlanan pek çok adımın hayata geçirilmesine engel olmuştur. Bu engellere rağmen Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet sonrası dönemde de konuyu ciddiyetle ele almış, savaşların yarattığı yıkıma aldırmaksızın iyileştirici adımlar atmaya devam etmiştir. Tüm iyi niyetli girişimlere rağmen, kesintisiz savaşların da etkisiyle devletin bir yıkıma doğru gittiği bu dönemde hapishanelerin durumu da her geçen kötüleşmiştir. Bütün bu zorluklar karşısında devlet, hapishanelerin ve mahkumların koşullarını düzeltmek için elindeki imkanları sonuna kadar kullanmaya çalışmıştır. 1916'da Dahiliye Nezareti bütçesiyle ilgili görüşmelerde, Hapishaneler Müdürü Efdalettin Bey'in hapishanelerin koşullarının mutlaka düzeltilmesine yönelik konuşmaları bu bağlamda önemlidir (Soran, 2016: 113).

20. yüzyıl başında, İttihat ve Terakki Cemiyeti diğer alanlarda olduğu gibi hapishane şartlarının düzeltilmesi konusunda da birtakım planlamalar yapmış ve 1911-1912 yılında hapishanelerin iyileştirilmesi için bir girişim başlatmıştır. Ancak, aynı dönemde patlak veren Balkan Savaşları bu planın uygulanmasını imkansızlaştırmıştır. Mevcut durum I. Dünya Savaşı boyunca da sürmüş, ilk adım ancak 1917'de atılmıştır (Yücel, 2017: 56). Kısacası, Osmanlı'nın son döneminde kısmi çözümlerle ele alınan mesele, Cumhuriyet'e bir sorunlar yumağı olarak aktarılmış, hapishanelerin koşullarının düzeltilmesi için ancak eldeki imkanlar ölçüsünde adımlar atılabilmektedir⁴.

Hapishanelerin ortaya çıkışı ve gelişim süreciyle ilgili önemli pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Foucault'un *Hapishanenin Doğuşu* adlı eseridir. Foucault, eserini yazarken geniş bir arşiv taraması yapmış, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan zaman diliminde hapishanelere dair pek çok belgeyi incelemiş, araştırmasının sonucunda, hapishanelerin tarihsel değişimini ve farklı dönemlerdeki işlevlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Angela Davis'in *Are Prisons Obsolete?* (Hapishaneler Eskimiş mi?) kitabı, hapishane sisteminin tarihsel gelişimini, işlevselliğini ve toplumdaki etkilerini ele almıştır. Davis, kitabında, özellikle ABD'de, hapishanelerin ırksal ve ekonomik eşitsizlikleri nasıl pekiştirdiğini ve sosyal adaletsizliklerin sürdürülmesinde nasıl bir rol oynadığını incelemiştir (Oğuz, 2019: 64-73). M. Zeki Uyanık, *Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane* isimli çalışmada Batı ve Doğu toplumlarının, hapishane uygulamaları konusunda birbirlerini nasıl etkilediği ele almıştır. Uyanık'a göre bu etkileşim, her iki kültürde de ceza ve cezalandırma anlayışının evrilmesine ve hapishane uygulamalarının değişmesine yol açmıştır (Uyanık, 2017). Naskali ve Altun editörlüğünde çıkan *Hapishane Kitabı*, konunun farklı boyutlarını ele alarak Osmanlıdan cumhuriyete hapishane sürecine odaklanmıştır. Yüksel Babaninoğlu tarafından kaleme alınan *Osmanlı Devleti'nde Kadın Gardiyanlar* isimli çalışma ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde kadın suçlu oranlarının artışı hakkında bilgi vermiş ve kadınların hapishanelerde gardiyan olarak çalışma süreçlerini anlatmıştır (Babaninoğlu, 2020).

Osmanlıda ceza sistemi ve kadın mahkumlar üzerine de önemli akademik çalışmalar yapılmıştır. Ayşe Kızıllıkan'ın 2011'de yazdığı *Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkumlar (1839-1922)* isimli Doktora Tezi'nde, 1840-1920 yılları arasında Osmanlı hapishanelerindeki kadınların deneyimlerini altına almakta, kadın tutuklu ve hükümlülerin yaşam şartlarını, mahkumiyet süreçlerini ve Osmanlı hapishane politikalarının bu süreçlere nasıl etki ettiğini incelemektedir (Kızıllıkan, 2011). Yonca Güneş Yücel'in *Kilidin Öte Tarafı Gardiyanlar* çalışması da bu konudaki kapsamlı çalışmalardan biridir. Yücel, çalışmada 2013-2014 yıllarında İstanbul'daki cezaevlerinde çalışan 20 infaz ve koruma memurunun

³ 1879'un sonunda hazırlanıp 1880'de uygulanmaya başlayan "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Layihası" (Y.A.RES 5-7) bu kapsamda atılan ilk somut adım olmuştur.

⁴ Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Ömer Şen, (2007). Osmanlıda Mahkûm Olmak: Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler. İstanbul: Kapı Yayınları.

deneyimlerini incelemiştir (Yücel, 2017). Çalışma, bu memurların neden bu mesleği seçtiklerini, çalışma yaşamlarını, cezaevi yönetimi, meslektaşları, mahkumlar, aile ve sosyal çevreyle ilişkilerini ve bu ilişkilere etki eden faktörleri araştırması bakımından önemlidir.

Bu araştırma, hapishane süreçlerinde genellikle göz ardı edilen bir grup olan kadın gardiyanlara daha dar bir açıdan yaklaşmaktadır. Çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminden yeni rejimin kurulmasına kadarki dönemi belgelerle inceleyerek, konuyu daha detaylı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma, Osmanlı'nın geç dönemlerinden Cumhuriyet'in ilan edilmesine kadar olan süreçte kadın gardiyanların iş yaşamını ve özlük haklarını detaylandırarak gelecek akademik araştırmalara katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

2. Osmanlı'da Kadın Hapishanelerinin Ortaya Çıkışı ve Karşılaşılan Sorunlar

Osmanlı'da kadın hapishanelerinin açılması oldukça geç bir döneme denk gelmektedir. O nedenle suç işleyen kadınların hapis süreci için uzun bir dönem geçici çözümler üretilmiştir. Suçun işlendiği bölgedeki imam, papaz ve muhtar evlerinin uygun olan bir odasının kadın mahkumlar için ayrılması yaygın bir uygulama olarak görülmektedir (DH.MKT 749-61; 2826-5; 882-58). Diğer bir uygulamada ise, ev sahibi kadın olan evler kiralanmış ve bu evler kadın hapishanesi olarak kullanılmıştır (DH.MB.HPS. 33-54; 33-48). Bunun dışında İstanbul'da 1839'da Tanzimat'ın ilanına kadar kullanılan Baba Cafer Zindanında kadın mahkumlar içinde bir bölümün ayrıldığı da bilinmektedir (C..ADL.54-3264; Kızıllan, 2011: 76).

Kalıcı kadın hapishaneleri henüz kurulmadığından böyle geçici uygulamalarla sorunun çözülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca erkek cezaevlerinde kadın mahkumlar için bir odanın ayrılması veya hükümet binalarının içinde bir yerin kullanılması gibi yöntemlere de başvurulduğu görülmektedir (DH.MB.HPS. 7-41; 41-20).

Kalıcı kurumların henüz hayata geçirilmemiş olması, kadın mahkumlar gibi kadın gardiyanların da sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Hapishanelerde ilk akla gelenler mahkumlar olsa da sonuçta gardiyanlar da bu sistemin önemli bir parçasıdır. Hapishanelerde mahkumlara bekçilik eden ve yasalara uymalarını sağlayan kişi (Kubbealtı Sözlük, 2010) olan gardiyanlar, hapishane kavramıyla özdeşleşmiştir. Bu mesleğin tarihi de hapishanenin tarihiyle paralellik göstermektedir.

Osmanlı'da 20. yüzyılın başına kadar kadın mahkum sayısı az olduğu için ayrı kadın hapishaneleri inşa edilmemiştir. Kadınlar genellikle buldukları bölgedeki imam veya muhtar evlerinde cezalarını çekmişlerdir (Poyraz, 2016: 620). Bu uygulama, günümüzdeki gardiyanlık mesleğinin henüz oluşmadığı dönemlerde yaygın olarak görülmüştür.

Kira ile hapishane oluşturma yöntemi yaygınlaştıkça ev sahipleri doğal olarak gardiyan rolünü üstlenmişlerdir. Fakat farklı uygulamalar da mevcuttur. Bazı ev sahiplerine gardiyanlık için ayrı, kira için ayrı ücret ödenirken, bazı ev sahiplerine sadece ev kirası verilmiştir. Bu farklılıklar zamanla yer ve görevli bulma gibi sorunlara yol açmıştır.

Kadınların hapsedilmesinde bütünüyle yukarıda belirtilen yöntem uygulanmamıştır. Bazı bölgelerde genel hapishanelerin içinde kadın hapishaneleri kurulduğu görülmektedir. Bu noktada 1880'de çıkarılan nizamname önemli düzenlemeler getirirse de alınan kararların uygulanmasında başarılı olduğunu söylemek güçtür. Örneğin Nizamname'nin 6. ve 9. maddelerinde erkeklerden ayrı kadın hapishaneleri ve kadın gardiyan bulundurulması gerektiği belirtilmiştir (Y.A.RES 5-7). Ancak ekonomik sıkıntılar nedeniyle bunun uzunca bir süre gerçekleştirilemediği, yazışmalardan anlaşılmaktadır (Aydın, 2022: 183-185).

Kadın gardiyan çalıştırma zorunluluğu yaşanan kötü tecrübeler sonunda doğmuştur; buna rağmen sonraki dönemlerde yine kadın gardiyan bulunmayan hapishaneler olduğu anlaşılmaktadır. Kadın

mahkum sayısının az olması, bina tahsisi ve ek personel giderlerinin getireceği yük nedeniyle, bu sıkıntı uzun süre giderilememiştir (Tekin, 2010: 94). Kadın gardiyanların sorunlarının temelinde devletin içinde bulunduğu ekonomik durumunun etkisi açıkça görülmektedir. Düşük maaş ve zam taleplerinin geri çevrilmesi sistemdeki sıkıntının en önemli nedenlerinden biri gibi görünmektedir. Buna ek olarak, kadın mahkûm sayısındaki düşük oran, aynı zamanda daha az personele daha fazla iş yükü bindirmiş, personel sayısındaki yetersizlik güvenlik açığı ve firarların yaşanmasına neden olmuştur⁵.

Görüldüğü gibi, Osmanlının son dönemine kadar kadınların hapisane süreci ile ilgili olarak, geçici birtakım çözümlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Kadınlar için ayrı bir cezaevi kurulması ve bu kurumlarda cezasını çeken mahkûmlarla ilgilenmek üzere kadın personel istihdamı hep arzu edilmiş, ancak çeşitli nedenlerle bu arzu gerçekleştirilememiştir. Bunda, bütçe ve personel yetersizliği, hapisane konusunda henüz kamusal bir bilincin gelişmemesi gibi farklı nedenlerin etkisi büyüktür.

2.1. Tahsisat ve Maaş Sorunu

Bu alanda yaşanan temel sorunların kaynağında, mevcut ekonomik durumun hayli etkili olduğu görülmektedir. Evini kadınlar için hapisane olarak tahsis eden kişiler ya gardiyanlık için düşük ücretler almış ya da bu görevi bütünüyle bedelsiz yapmıştır. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle ücret talep edenlere oldukça düşük miktarda ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum sistemin kendi içerisinde daha fazla sorunlar yaşanmasına yol açmaktadır.⁶ Evini hapisane olarak kullandıran ve yeterli düzeyde ekonomik destek almadığını düşünen kimi ev sahiplerinin farklı bir biçimde tepki gösterdiği örnekler de denk gelinmiştir. Bu ev sahipleri kimi zaman güvenliğe yeterince özen göstermeyerek firarlara göz yummuş, (DH.MB.HPS 87-59) kimi zaman da Kavala'da yaşanan bir örnekte olduğu gibi, ücretine zam talebi kabul edilmediği takdirde hapisane için başka bir yer bulunmasını ve kendisinin de gardiyanlık görevinden affedilmesini istemiştir (DH.MB.HPS 87-31). Bunlara benzer pek çok örneğe farklı zamanlarda ve yerlerde rastlamak mümkündür. Resmi yazışmalardan anlaşıldığına göre, kadın gardiyanlara yönelik ücret ve özlük hakları talepleri büyük oranda olumsuz cevaplanmıştır (DH.MB.HPS 85-87; DH.MB.HPS 90-66; DH.MB.HPS 93-1; DH.MB.HPS 91-56).

Sonuç olarak, kadın gardiyanlarla ilgili temel sıkıntıların başında ekonomik kaygıların yer aldığı görülmektedir. Maaşlarla ilgili diğer bir sorun ise cinsiyete dayalı eşitsizliktir. Uygulamaya bakıldığında, kadın gardiyanların maaşlarının erkek gardiyanların maaşlarından daha düşük olduğu görülmektedir (DH. MB.HPS 164-49; DH.MB.HPS 164-64 3-5-1338; DH.MB.HPS 87-1). Kadın gardiyanlar bu haksızlığa resmi düzeyde itiraz ederek durumun düzeltilmesini istemişler, eşit işe eşit ücret talebinde bulunmuşlardır⁷. Verilen örnek dışında da yaşanan haksızlıklara yönelik itirazlar resmi belgelere yansımıştır (DH.MB.HPS 90-1). Yapılan iş ne olursa olsun erkeklere oranla kadınların daha düşük ücret alması, kadın istihdamında yaşanan sorunların tarihsel bir süreklilik gösterdiğini ortaya koymuştur.

⁵ Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Abidin Çevik, M. Emin Çaycı, (2023). Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kadın Mahkûmlar İçin Erken Tahliye, Firar ve Af Uygulamaları: 1839-1918. AÜSBD, (23) 1, 291-304.

⁶ Feke Kazasında 20 yıldır evini kadın hapisanesi olarak kiraya veren Emine Hatun gardiyanlık işini de para almadan yapmaktadır. Ancak ekonomik sıkıntılar içine düşünce maaş talebinde bulunmuş kendisine 30 kuruş maaş vaadinde bulunulmuştur. Bu vaade rağmen kendisine ödeme yapılmamıştır. Bu sırada evine 4 yeni mahkûm getirilmiş fakat Emine Hatun maaş alamadığı için onları kabul etmemiştir. Zor durumda kalan yönetim, durumu Dahiliye Nezaretine bildirmiş ve maaş için tahsisat gönderilmiştir (DH. MKT. 2546-3).

⁷ Rumeli Vilayat-ı Şahane Müfettiş-i Umumiliği'ne Siroz Nisa Hapishanesi gardiyanı Nefise imzası ile gönderilmiş bir dilekçede erkek gardiyanların maaşlarına zam yapıldığı halde kendisine yapılmadığı belirtilmektedir: "Tam 3,5 sene Siroz Nisa mapushanesi gardiyanesinde buldum. Bu müddet zarfında ki hüsn-i hizmetim buraca takdir olunmuştur. Bu kere gardiyanların mahsusatına zamlar, cariyeleri kesir-ül-ıyal vazifesinas olduğum halde bu lütuftan mahrum bırakıldım. Atıfetinize şükrünüm. Benzerlerimde olduğu gibi maaşıma zam yapılması hususunu emir buyurmanızı..." (TFR.I.ŞKT 89-8900).

Ancak istisnai kimi uygulamalara da denk gelinmektedir. 1920 yılının başında Dahiliye Nezareti'ne Konya Hapishanesi'nden gönderilen ve çalışanların isimlerinin de yer aldığı maaş listesinde, Fatma isimli kadın gardiyanın erkek gardiyanlarla aynı miktarı (600 kuruş) aldığı görülmektedir (DH.MB.HPS 164-50). Ancak genel olarak, pek çok belgede de görüldüğü gibi, kadın gardiyan maaşları erkeklerinkinden daha düşüktür.

Cinsiyete dayalı eşitsizliğin yanı sıra bölgelere göre de farklı uygulamalara da rastlanmaktadır. Bazı yerlerde aynı işi yapan kadın gardiyanlar arasındaki maaş farkının 2-3 kata kadar çıktığı görülmektedir.

Zaman zaman yerel düzeyde de olsa, birtakım tedbirlerle kadın gardiyanlardan gelen taleplerin karşılanmasına yönelik adımlar atıldığı görülür. Örneğin, İstanbul'da, Hapishane-i Umumisi'nde ikişer yüz kuruş maaş ile üç kadın kolcu kadrosu bulunmasına rağmen başvuru olmayınca İstanbul Valisi mevcut gardiyanların maaşının artırılması için Dahiliye Nezareti'nden talepte bulunmuştur (DH.MB..HPS 87-13). 1916'da Saruhan Mutasarrıflığı ve Dahiliye Nezareti arasındaki yazışmadan, kadın gardiyan maaşının 150 kuruş olduğu, bu miktarın hayat pahalılığıyla mücadeleye yetmediğini bildiren şikayetler olduğu anlaşılmaktadır. Gardiyanların iş bırakma tehdidi farklı arayışlara yol açmış, neticede müzakereler sonuç vermiş ve maaş düzenlemesine gidilmiştir (DH.MB. HPS. 92-38). Sonuç olarak, özlük haklarına yönelik olumsuzlukların, imparatorluğun son dönemine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

2.2. Çalışma Kayıtlarının Düzensizliği

Kadın gardiyanlarla ilgili yaşanan diğer bir sorun, düzenli kayıt tutulmamasıdır. Kadın mahkum sayısının azlığı nedeniyle devlet, kadın cezaevi ve personeline para harcama konusunda genel olarak isteksiz davranmıştır. Verilen cezalar büyük oranda kısa süreli olduğundan, mahkumlar için yer kiralanması ve hapishanelerde az personel bulundurulması yoluna gidilmiştir. Dönem dönem getirilen aflar da az olan mahkum sayısını daha da düşürmüş, boş kalan kadın cezaevleri için kira vermek ve gardiyan istihdam etmek yönetim tarafından yük görülmüştür.

Yukarda özetlenen yaklaşım sonucu, kadın gardiyan atamalarında kayıt tutulması ve bilgilendirme eksiklikleriyle ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlara yönelik pek çok örnek bulmak mümkündür. Örneğin, Bitlis'e bağlı Şirvan kazasından Halime isimli bir kadın gardiyan, 6-7 aydır gardiyanlık görevinde bulunduğu halde hiç maaş almadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Bitlis Vilayetine bir yazı göndererek Şirvan'da kadın gardiyanlığına mahsus bir maaş olmadığını, hatta bugüne kadar bu konu ile ilgili hiçbir yazışma bile gerçekleştirilmediğini belirtmiştir (DH. MB.HPS 93-10). Aynı şekilde, Lazistan Sancağı'ndan Ayşe imzalı bir dilekçede, torunu Emine'nin 3 ay 10 gündür Nisa gardiyanı olarak tayin edildiği ancak kendisine maaş verilmediği yazmaktadır. Ne var ki gelen cevapta, Emine'nin bu görevde istihdam edildiğine dair bir kayıt bulunmadığı belirtilmiş ve durumunun araştırılması istenmiştir (DH.MB.HPS 148-64). Benzer bir durum da Eskişehir'de yaşanmıştır. Eskişehir kazası kadın hapishanesi gardiyanı Ayşe'nin yerine Emeti Hatun'un tayin edildiğinin bildirilmesi üzerine vilayet bütçesinde sadece Eskişehir Kadın Hapishanesi için kira bedeli bulunduğu, kadın gardiyan adına maaş tahsisat kaydı olmadığı anlaşıldığından bu hususta Hüdavendigâr Vilayeti'nden malumat istenmiştir (DH. MKT 1195-82).

Sonuç olarak, kadın hapishaneleri ve kadın gardiyanlar, kurumsallaşmanın yetersizliği nedeniyle birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların çözümü için, 19. yüzyılın ortasından itibaren adımlar atılmasına rağmen, imparatorluğun mali ve siyasi krizleri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sıkıntılar nedeniyle devam etmiştir. 1921'de TBMM'nin açılmasından sonra bile, Hapishane-i Umumi'de gardiyan olarak görev yapan Hanife Hanım'ın yaşadıkları, sistemin yeterince iyileştirilmediğini göstermiştir. 1880'de çıkan nizamnameye aykırı olarak, okuma yazma bilmeyen personelin hala var olması, bu durumun somut göstergesidir (DH.MB.HPS.M. 44-84).

2.3. Hapishane ve Gardiyanların Durumlarını Düzeltmek İçin Atılan Adımlar

Devletin hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında, kadın hapishanelerinin ve kadın gardiyanların sorunlarını çözmek için çabaladığı ve fiziki koşullar, personel maaşı ve özlük hakları gibi konularda iyileştirmeler yapmaya çalıştığı görülmektedir. 1876 tarihli *Hapishane Gardiyanları Talimatnamesi*'nde hapishane içerisinde gardiyanların yetki ve görevleri belirlenmiştir. Ancak bu talimatnamede kadın gardiyanların göz ardı edildiği ve onları kapsayacak bir düzenleme yapılmadığı anlaşılmaktadır (Yücel, 2017: 50-53). 1880 tarihli nizamnamenin ise bir önceki nizamnameyle kıyaslandığında, çok daha kapsamlı hazırlandığı, daha detaylı bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

Talimatname ve nizamnamelerin hazırlanması, hapishaneler ve çalışanlarla ilgili sorunlara yönelik ilgiyi canlı tutsa da bu düzenlemelerin pratik sonuçları sınırlı kalmıştır. Kararların uygulanması büyük ölçüde ekonomik imkanlara bağlıydı ve Osmanlı İmparatorluğu son yüzyılını büyük bir mali kriz içinde geçirmişti. Bu nedenle, öncelikler arasında yer almayan hapishaneler perişan bir durumdaydı.

Bu durum, dönemin tanıklıklarına da yansımıştır. 1909-1914 yılları arasında Anadolu'yu dolaşarak yazılarını Tanin Gazetesi'nde yayınlayan Ahmet Şerif Bey, bazı vilayetlerde tek bir gardiyana bile rastlamadığını aktarmaktadır. Gezdiği hapishanelerde firarları engelleyecek önlemlerin azlığını ve mahkumların firar etmemesinin tek sebebinin korku olduğunu yazan Ahmet Şerif Bey, hapishanelerin genellikle rutubetli ve pis olduğunu, düzenli hapishanelere nadiren rastladığını belirtmiştir (Gazel, 2005: 150).

İmparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik dar boğaza 20. yüzyılın başından itibaren savaşların eklenmesi, durumu daha da vahim hale getirmiştir. 1913'te hapishane inşaatları için *Hapishaneler Heyet-i Fenniyesi* adı ile bir heyet oluşturulmuş ve pek çok mühendis, usta ve kalfa istihdam edilmiştir (Şenyurt, 2003: 76). Ancak mevcut siyasi ve ekonomik şartlar, istenilen iyileştirilmelerin yapılmasına tam olarak izin vermemiştir. Örneğin kok kömürü üretiminin azalması çimento üretimini de yavaşlatmış ve İshakpaşa Tevkifhanesi inşaatında gecikmelere sebep olmuştur (Şenyurt, 2003: 80).

Bahsedilen bu olumsuz durum erken Cumhuriyet dönemine de yansımıştır. Pek çok çaba ve girişime rağmen hapishaneler insani koşullara uygun hale getirilememiştir. Zekeriya Sertel 1932'de bir süre kaldığı Sultanahmet Hapishanesi'ndeki gözlemlerine dayanarak koşulların kötülüğünü şu ifadelerle anlatır:

“...Kapıdan girer girmez kaim ve koyu bir rutubet ve kömür kokusuyla karşılaştık. Burası penceresiz, havasız, karanlık bir yerdi. İçerde beş yüz kadar insan yaşıyordu. Herkesin yatağının önünde yarı yanmış bir mangal, havayı zehirliyordu. Dante'nin 'cehennemi' bundan daha kötü bir yer olamazdı.”(Sertel, 2015: 189).

Hapishanelerle ilgili sorunlar, ağır aksak ilerleyen çabalara rağmen, erken Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

3. Cumhuriyete Giderken Hapishaneler ve Kadın Gardiyanların Durumu

İttihat ve Terakki Cemiyeti uzun zamandır sorunlar yumağı haline gelen hapishaneler konusunu önemle ele almış, öncelikle mevcut durumu tespit etmek istemiştir. 1912'de Dahiliye Nezareti'ne bağlı Hapishaneler İdare-i Umumiye Müdüriyeti tarafından imparatorluğun farklı bölgelerinde bulunan hapishanelerin genel durumunu, mahkumların yaşını, mesleğini, cinsiyetini, uyruğunu, mezhebini, medeni halini tespit eden bir envanter oluşturmuştur (Aydın, 2022: 180-181). Bu adımla öncelikle sorun alanları tespit edilmiş ve atılacak adımlar planlanmıştır. Hükümet bununla da yetinmeyerek, 1913 yılında önemli bir adım daha atmıştır. Hükümet, Hapishaneler İdare-i Umumiye Müdüriyeti'ni yeniden düzenleyerek, soruna çözüm üretme sürecini hızlandırmıştır. İktidar imparatorluğun pek çok şehrinde

hapishane ve tutukevleri inşasına karar vermişse de bütçe için yeterli para bulamadığından bunu ancak 1916-1917'de gerçekleştirebilmiştir. Sonraki üç yıl boyunca öncelikle Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde hapishane yapılarını ve bu kurumların nasıl işletildiğinin araştırılmasına karar verilmiştir. İlerleyen zamanda ise somut adım atılarak batılı uzmanlardan fiilen destek alınmaya başlanmıştır. Bu uzmanlardan Paul Pollitz baş müfettiş olarak görev almış (DH.MB..HPS 92-18) ve hapishanelerle ilgili yapılacaklara ilişkin raporlar hazırlamıştır. Pollitz fiili görevini 1919'a kadar sürdürmüştür (Gönen, 2005: 176-177; Aydın, 2022: 181; Özçelik, 2011: 20). Pollitz hapishanelerin genel durumunu tespit etmek üzere Aydın vilayetine bağlı hapishanelerden Bandırma, Balıkesir, Soma, Akhisar, Kırkağaç, Bergama, Manisa, İzmir ve Aydın'daki kadın ve erkek hapishanelerini teftiş ederek, bir rapor hazırlamıştır. Raporunda, özellikle bazı hapishanelerde koşulların çok kötü olduğunu ve mutlaka acil tedbir alınması gerektiğini vurgulamıştır (DH.MB.HPS..161-46). Rapor doğrultusunda Almanya'dan alınan borçla, büyük merkezlerde, modern hapishane inşalarına başlansa da I. Dünya Savaşı, bu süreci kesintiye uğratmıştır (Özçelik, 2011:20).

Görüldüğü gibi İttihatçılar, bir yandan savaş ve ekonomik sıkıntılarla boğuşurken diğer yandan konuya dair eldeki imkanlar ölçüsünde çözüm üretmeye devam etmiştir. Ancak savaş İttihatçıların beklediği gibi gitmemiş, Osmanlı'nın da içinde olduğu ittifak, savaş kaybedince Anadolu işgal edilmiştir. İşgal, en temel hizmetlerin sürdürülmesini dahi zora sokmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarında başlayan dönüşüm çabaları, yeni dönemle kesintiye uğramış, devlet işleyişinde aksaklıklar baş göstermiştir. Kuşkusuz bu aksaklıklar diğer memurlar gibi gardiyanları da etkilemiş, işgal nedeniyle ödemelerde yaşanan sıkıntılar resmi yazışmalara da yansımıştır. İşgal gündelik işleyişi kesintiye uğratmış, zaten bozuk olan ekonomik alt yapı, savaşlarla daha büyük bir yıkım yaşamıştır. Haliyle öncelik, temel ihtiyaçlara verildiğinden, çalışanların maaşlarının ödenmesinde aksaklıklar yaşanmıştır. Nitekim biri 1920, bir diğeri 1921 tarihine ait iki belgede kadın gardiyanların işgaller nedeniyle ücret alamamış olmaları yazışmalara da yansımıştır (DH.MB.HPS.129-15; DH.MB.HPS. 133-15).

Mütareke yıllarında da hapishanelerle ilgili sıkıntıların devam ettiği anlaşılmaktadır. Savaş nedeniyle özellikle başkentte mahkum sayısında ciddi bir artış yaşandığı anlaşılmaktadır. Kapasite sınırlarının çok üstünde mahkum sayısı, var olan sorunların daha da artmasına neden olmuştur. Bu artışın aksine, personel sayısında ekonomik nedenlerden dolayı ciddi eksiklik yaşandığı, var olan personellerin de ücret almada ciddi sıkıntı yaşadıkları anlaşılmaktadır (DH.MB. HPS.M..130-71). Yaşanan ekonomik sıkıntılara rağmen, hükümet gardiyan maaşlarında bir eşitlik sağlama konusunda önemli adımlar atmıştır. 1920 yılı Konya Hapishane Memurinin ve Müstahdemin listesinde, Fatma Hanım'ın erkek gardiyanlarla aynı ücreti aldığı görülmektedir (DH.MB. HPS. 164-50). Benzer bir eşitliğin Karahisar-ı Sahip Hapishanesi'nde uygulandığı, burada kadın gardiyan Havva Hanım'ın erkek gardiyanlarla aynı maaşı aldığı görülmüştür (DH.MB.HPS. 164-64). Ancak, İzmit Hapishanesi'nde çalışan Ziba Hanım'ın ise erkek gardiyanlardan 100 lira eksikle, 200 lira maaş aldığı tespit edilmiştir (DH.MB.HPS. 164-49).

Ancak gerek mütareke dönemi gerekse sonrasında itilaf yetkililerinin keyfiyetle hareket ettikleri, İtilaf Devleti komiserlerinin hapishaneleri denetleyerek, buradaki koşulları daha çok gündeme getirmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bunun da ötesinde, komisyon üyeleri pek çok hapishane ile ilgili keyfi kararlar alarak, istedikleri mahkumları serbest bırakma gibi uygulamalara girmişlerdir (Özçelik, 2011: 23).

Hapishanelerle ilgili sıkıntılar Milli Mücadele yıllarında da devam etmiş, geçmişten gelen sorunlara eldeki kısıtlı imkanlarla çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Ancak ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar, hapishanelerde asayiş ve güvenlik sorunu başta olmak üzere pek çok sorun yaratmıştır. Örneğin milli mücadele sürecini sekteye uğratabilecek firarlar gerçekleşmiştir. Erkek nüfusun büyük kısmının cepheye gitmesi iş gücü açığı yaratmış, buna çözüm olarak hafif suçlardan yatan mahkumların affı gündeme gelmiştir. Bu uygulama genişletilerek 1922 yılına kadar sürdürülmüştür (Tekin-Özkes, 2008: 198).

Mahkumların içerde eğitilerek üreten bireylere dönüştürülmesi, hapishanelere yönelik atılan bir diğer önemli adım olmuştur. Konu bizzat Mustafa Kemal'in de gündemine gelmiş, hapishanelerin ıslah

edilmesi ve mahkumların üretim yapacağı koşulların sağlanması kendisi tarafından da dile getirilmiştir. Konunun önemini gösteren bir adım atılarak 1923 bütçesine beş Liva, on sekiz Kaza hapishanesinin yapımı eklenmiştir (Tekin-Özkes, 2008: 198).

Sonuç olarak imparatorluğun son iki yüz yılı kesintilerle de olsa modernleşme çabasıyla geçmiştir. Osmanlı bürokrasisi ve aydınları eldeki imkanlar ölçüsünde, yıkımı önlemek adına pek çok alanda değişime öncülük etmiştir. Ancak imparatorluğun iktisadi gerçekliği ve son çeyreğinde yaşadığı savaşlar, hedeflenenlerin büyük kısmının gerçekleştirilmesini zora sokmuştur. Kuşkusuz hapishaneler ve bu kurumların önemli bir parçası olan gardiyanlar da tüm bu süreçten doğrudan etkilenmişlerdir. Diğer pek çok sorunda olduğu gibi, hapishaneler de yeni devlete mevcut sıkıntılarıyla devrolmuştur. Cumhuriyetin, erken döneminde bu alanda da önemli adımlar atılmış, sıkıntılar belirli noktalarda çözülmeye çalışılmıştır.

4. Sonuç

Türkiye'de hapishaneler ve kadın gardiyanlar üzerine yapılan bu araştırma, geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e kadın gardiyanların ve kadın hapishanelerinin durumunun, genel ekonomik ve siyasi krizlerin bir sonucu olarak nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektedir. Bu araştırma, İmparatorluğun son döneminde hapishanelerin modernizasyon sürecinde yaşanan zorluklara, kadın gardiyanların özlük hakları ve çalışma koşullarına odaklanmıştır. Çalışmada ayrıca, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla devam eden hapishanelerdeki modernizasyon çabaları ve hapishane şartları ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren Batılılaşma sürecine girmiş ve bu kapsamda adalet sistemi ve hapishane koşullarını iyileştirmeye yönelik adımlar atmıştır. Ancak, ekonomik ve siyasi krizler bu süreçte önemli engeller oluşturmuş, planlanan reformlar yeterince hayata geçirilememiştir. Kadın mahkumlar ve gardiyanlar için özel olarak ayrılan bölümler ve hapishaneler, bu dönemde yeterli düzeyde gelişme gösterememiş, kadın gardiyanların özlük hakları ve çalışma koşulları, genel modernizasyon çabalarından geri kalmıştır. Özellikle kadın gardiyanlar için, ödenek yokluğu ve ekonomik zorluklar, olumsuz koşulların daha da ağırlaşmasına yol açmıştır. Bir diğer olumsuzluk olarak, cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği uygulamasından dolayı kadın gardiyanların, erkek meslektaşlarına kıyasla daha düşük maaş aldığı tespit edilmiştir.

Tüm bu ekonomik zorluklar, yetersiz personel sayısına, güvenlik açıklarına ve yeterli gelir elde edemeyen cezaevi sahiplerinin güvenlik önlemlerini ihmal edip kaçışlara göz yummasına yol açmıştır.

Mütareke ve milli mücadele yıllarında hapishaneler ve kadın gardiyanlarla ilgili sorunlara dair daha sistemli çözüm arayışlarına girilmiştir. Bu dönemde, hapishane koşullarının iyileştirilmesi, kadın ve erkek mahkumların daha iyi koşullarda barındırılması, kadın gardiyanların çalışma koşullarının düzenlenmesi gibi konular gündeme gelmiştir. Ancak, yeni devletin kuruluş sürecindeki ekonomik ve siyasi zorluklar, bu reformların hızlı bir şekilde uygulanmasını engellemiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başlattığı modernizasyon çabaları devam ettirilmiş, ancak I. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan ekonomik darboğazlar nedeniyle bu çabalar yavaş ilerlemiştir. Bu dönemde, hapishane koşullarının iyileştirilmesine yönelik adımlar atılsa da kadın gardiyanlarla ilgili sorunlar tam anlamıyla çözülememiştir. Kadın gardiyanların maaş ve çalışma koşulları, cinsiyete dayalı eşitsizlikler, kadın mahkumların yaşadığı zorluklar gibi konular, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam eden sorunlar arasında yer almıştır.

Sonuç olarak, geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e Türkiye'de hapishaneler ve kadın gardiyanlar konusunda atılan adımlar hem devletin modernizasyon çabalarını hem de bu süreçte karşılaşılan zorlukları yansıtmaktadır. Kadın gardiyanlar ve mahkumlar için özel düzenlemeler yapılması, çalışma

ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi yönünde gösterilen çabalar dönemin sosyal ve siyasi dinamikleri içinde ele alındığında, devletin ve toplumun bu konulara verdiği önemi göstermektedir. Ancak, mevcut ekonomik zorluklar ve siyasi ortam, bu reformların tam anlamıyla hayata geçirilmesini engellemiştir. Sonuç olarak bu süreç, Türkiye'nin modernleşme serüveninde önemli bir döneme işaret etmekte ve günümüzdeki adalet sistemi ve hapisane koşullarının anlaşılması için kritik bir perspektif sunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma araştırma makalesi olduğu için, etik kurul izin belgesine gerek olmamıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarlar makaleye eşit derecede katkı sunmuştur.

Destek Beyanı

Araştırmada herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası

BEO 24-1766

Cevdet Adliye

C..ADL. 54-3264

Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti

DH. MB. HPS 7-41; 33-48; 33-54; 41-20; 41-24; 47-11; 53-43; 87-13; 85-8; 85-87; 87-1; 87-31; 87-59; 89-23; 90-1; 90-66; 91-5; 91-56; 92-38; 93-10; 93-1; 148-64; 164-49; 164-50; 164-64

Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik

DH.MB.HPS.M. 20-18; 44-84

DH. MB..HPS. 92/18

DH.MB. HPS.M..130-71

DH.MB. HPS. 164-50

DH.MB.HPS. 164-49

Dahiliye Mektubi Kalemî

DH.MKT 749-61; 882-58; 1195-82; 2124-34; 2546-3; 2826-5

Dahiliye İdare

DH.İD 146-36

İrade Şura-yı Devlet

İ.ŞD. 100-5943

Meclis-i Vala

MVL 584-17

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Arzuhaller

TFR.I.ŞKT 83-8280; 89-8900

Yıldız Resmi Maruzat

Y.A.RES 5-7

Diğer Kaynaklar

Akbulut, İ. (2003). İslam hukukunda suçlar ve cezalar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(1), 167-181.

Aydın, M. (2022). Tanzimat sonrası Osmanlı hukuk sisteminde hapishane koşulları açısından mahkum hakları (1839-1920). *Adalet Dergisi*, 2(69), 175-213.

Babanınoğlu, Y. (2020). Osmanlı Devleti'nde kadın gardiyanlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(70), 183-190.

Çevik, A., Çaycı, M.E. (2023). Osmanlı modernleşme sürecinde kadın mahkumlar için erken tahliye, firar ve af uygulamaları: 1839-1918., *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23) 1, 291-304.

Demirbaş, T. (2005). Hürriyet bağlayıcı cezaların ve cezaevlerinin evrimi. (Edt: Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun) *Hapishane kitabı* (3-40). İstanbul, Kitabevi Yayınları.

- Ergüden, I. (2017). Hapishane çağı-kapatılan insan. İstanbul, Sel Yayınları.
- Foucault, M. (1992). Hapishanenin doğuşu (Çev. M.A. Kılıçbay). Ankara, İmge Yayınları.
- Gazel, A. A. (2005). Tanin muhabiri Ahmet Şerif beyin notlarında Osmanlı hapishaneleri, (Edt: Emine Gürsoy Naskalli-Hilal Oytun Altun) *Hapishane kitabı* (143-151). İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- Giddens, A. (2012). Sosyoloji (Haz: Cemal Güzel). İstanbul, Kırmızı Yayınları.
- Giddens, A. (2016). Modernliğin sonuçları. (Çev. Ersin Kuşdil). İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Gönen, Y. S. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda hapishaneleri iyileştirme girişimi 1917 yılı, (Edt: Emine Gürsoy Naskalli-Hilal Oytun Altun) *Hapishane kitabı*. Kitabevi Yayınları.
- İşbilir, Ö. (2016). Kalebend. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt Ek2, İstanbul.
- Kızıllan, A. Ö. (2011). Osmanlı'da kadın hapishaneleri ve kadın mahkumlar (1839-1922). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Oğuz, H. (2019). Siyahi mücadele bağlamında Angela Davis'in hayatı ve kuramı arasındaki bağ. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özçelik, M. (2011). Mütareke döneminde Osmanlı hapishanelerinin durumu. *CTAD*, 7(14), 16-39.
- Öztürk, Ş. (2004). Türkiye solunun hapishane tarihi. İstanbul, Yar Yayınları.
- Poyraz, Ö. (2016). 20. yüzyılda Osmanlı'da kadın mahkumlar, (Edt: Osman Köse) *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I. Samsun, Canik Belediyesi Kültür Yayınları*.
- Saner, Y. (2008). Osmanlı'nın yüzlerce yıl süren cezalandırma ve korkutma refleksi: Prangaya vurma. (Der: N. Levy-A. Toumarkine) *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar* (163-189). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sertel, Z. (2015). Hatırladıklarım. İstanbul, Can Yayınları.
- Soran, V. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarına ait hapishaneler raporu üzerine bir değerlendirme. *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2016/59 (Güz), 111-140.
- Şenyurt, O. (2003). 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul ve Anadolu'da bazı hapishane inşaatları. *Arredamento Mimarlık Dergisi*, 2003/9 (Eylül), İstanbul, 76-80.
- Tekin, S. (2010). Osmanlı'da kadın ve kadın hapishaneleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47), 83-102.
- Tekin, S.-Özkes, S. (2008). Cumhuriyet öncesi Türkiye'de hapishane sorunu. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 7(16-17), 187-201.
- Tunaya, T. Z. (2016). Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri. İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uyanık, M. Z. (2017). Batı ve doğu kültüründe hapishane. *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*. 4. 87-134.
- Yıldız, G. (2002). Osmanlı Devleti'nde hapishane ıslahatı (1839-1908). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Yücel, Y. G. (2017). Kilidin öte tarafı gardiyanlar. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Yüksel, A. (2022). Osmanlı polis komiseri Ali Rıza Efendi'nin hayat ve hukuk mücadelesi (1868-1929). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 18(35), Bahar, Ankara, 1-34.

Çocuklar Olumlu, Olumsuz ve Nötr İçerikli Dedikoduları Ayırt Edebilir Mi?

Muhammed Şükrü AYDIN¹

Çocuklar Olumlu, Olumsuz ve Nötr İçerikli Dedikoduları Ayırt Edebilir Mi?

Öz

Dedikoduya yönelik değerlendirmelerin insan yaşamında nasıl gelişim gösterdiğini anlamak çocukların sosyal dünyasına ışık tutması açısından önemlidir. Ancak çocukların dedikoduyu ne düzeyde algılayabildikleri araştırmalarda yeteri kadar ele alınmayan konulardandır. Bu nedenle mevcut araştırmada çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikoduları ayırt edip edemedikleri ve bu konuda gelişimsel farklılıklar olup olmadığı incelenmiştir. Bu doğrultuda araştırmaya 5-8 yaşları arasında 142 çocuk dâhil edilmiştir. Çocuklara her biri 5 sahneden oluşan "olumlu", "olumsuz" ve "nötr" içerikli dedikodu senaryoları anlatılmıştır. Analizler sonucunda çocukların olumlu dedikodu yapılan senaryodaki karakterlere olumlu özellikleri anlamlı olarak daha fazla atfettikleri, bunu sırasıyla nötr ve olumsuz dedikodu yapan senaryoların karakterlerinin takip ettiği bulunmuştur. Sonuçlar çocukların dedikodu fenomenini tek bir boyutta değerlendirmedikleri, dedikodu içeriğinin olumlu/olumsuz olmasının dedikoduya yönelik muhakemelerde etkili olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuklarda Dedikodu Anlayışı, Dedikodu, Dedikodunun Gelişimi

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Can Children Distinguish between Positive, Negative and Neutral-Valued Gossip?

Abstract

Understanding how evaluations of gossip develop in human life is important in terms of shedding light on the social world of children. However, the extent to which children can evaluate gossip is one of the issues that is not adequately addressed in research. Therefore, in the current study, it was examined whether children can distinguish positive, negative and neutral-valued gossip and whether there are developmental differences in this regard. Accordingly, 142 children aged between 5 to 8 year-old were participated. Children were told gossip scenarios with "positive", "negative" and "neutral" content, each consisting of 5 scenes. As a result of the analysis, it was found that children attributed significantly more positive characteristics to the protagonists in the positive gossip scenario, followed by the protagonists of the neutral and negative gossip scenarios, respectively. The results were interpreted as indicating that children did not evaluate the gossip phenomenon in a single dimension, and that the positive/negative nature of the gossip content was effective in their judgments about gossip.

Keywords: Children's Understanding of Gossip, Gossip, Development of Gossip

Paper Type: Research Article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, muhammed.aydin@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1112-3180>

1. Giriş

Gündelik yaşamda dedikodunun kötü bir davranış olduğu, toplumda hoşça karşılanmadığı, başkaları hakkında yapılan kötü yorumları içerdiği şeklinde genel bir kanı bulunmaktadır. Bu kanıyla tutarlı bir şekilde eğitim sistemine değerler ve karakter eğitimi gibi derslerle dedikodu yapmanın zararları eklenmektedir. Benzer şekilde dini öğretilerde başkaları hakkında söz taşımanın, gıybet yapmanın olumsuzlukları vurgulanır. Dedikoduya yönelik görüş ve tutumlar her ne kadar olumsuz gibi görünse de çocuk, genç, yetişkin ve yaşlılık döneminden neredeyse herkesin bir şekilde dedikoduya karıştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada dedikoduya yüklenen anlamın ne olduğu ve nasıl kavramsallaştırıldığı önemli görünmektedir. Dedikodu kavramı; söylenti, iftira veya bilgi alışverişini de içeren ve ortamda bulunmayan biri hakkında her türlü konuşma şeklinde ifade edilebilir (Eder ve Enke, 1991). Bu nedenle dedikoduyu tanımlarken, üçüncü taraflar hakkındaki her türlü değerlendirici yorumları veya konuşmaları içerdiği (Parker ve Seal, 1994) göz önüne alınmalıdır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere, dedikodu kavramına sadece başkalarına zararına vermek, başkalarının hakkında kötü konuşmak gibi olumsuz değerler yüklemek yanlış olacaktır.

Dedikodu, insanın bulunduğu her yerde olan sosyal bir fenomendir ve birçok işleve sahiptir. Dedikodu yoluyla insanlar, yaşamda olup biten her şeyi doğrudan deneyimlemek zorunda kalmadan sosyal dünya hakkında bilgi sahibi olabilirler (Baumeister ve ark., 2004). Dedikodu aynı zamanda insanlar arasındaki ilişkiler için de önemli bir yere sahiptir. Özellikle başkalarına ilişkin algı ve tutumlarımızda düşüncelerimizi şekillendirebilir (Dunbar, 2004; Kuttler ve ark., 2002). Sevindik'in (2021, s. 83) ifadesiyle dedikodu; "sosyalleşme ve aynı zamanda gruplaşmanın önemli bir unsuru, toplumsal normları belirleyen söylentilerin bir bakıma yargılanması" gibidir. Dedikodu aracılığıyla davranış normlarının açıklığa kavuştuğu göz önüne alınırsa, gruplar arasındaki uyumu artırdığı da düşünülebilir. Ayrıca, üyeler arasında dedikoduya farklı erişim imkânının grubun sosyal konumu ve kabulü ile ilişkili olduğu gösterilmiştir (Abrahams, 1970; Parker ve Seal, 1996). Hatta bazı araştırmalarda, dedikodunun eğlence ve mizah amacıyla yapıldığı da ifade edilmektedir (Gabriels ve de Backer, 2016). Dedikodunun olumlu işlevlerine yönelik bir destek de prososyal dedikodu hipotezinden gelmektedir. Buna göre dedikodu; bireylerin seçici bir şekilde güvenilir bireylerle etkileşime girmesine ve onlardan bir şeyler öğrenmesine yardımcı olan, bunun yanı sıra hilekârlardan kaçınmasını gerektiren, insana özgü işbirliği biçimlerinin sürdürülmesinde temel bir rol oynamaktadır (Boehm, 2012). Eski zamanlar için düşünüldüğünde, küçük gruplarda güvenilir bireylerin belirlenmesi karşılıklı ilişkilere ve ilk elden deneyimlere dayandırılabilir. Ancak insan evriminde grupların büyümesiyle birlikte, grup üyeleri genellikle daha önce hiç etkileşimde bulunmadıkları veya çok az etkileşimde buldukları bireyler arasından seçim yapmak zorunda kalmışlardır (Tomasello ve Vaish, 2013). İnsanların itibarları hakkındaki bilgilerin dedikodu yoluyla aktarılması, aracılardan güveneceklerini, kime inanacaklarını ve kiminle işbirliği yapacaklarını belirlemelerinde önemli rol oynamaktadır (Feinberg ve ark., 2012).

Her ne kadar dedikodunun genellikle üçüncü bir şahıs hakkında kötü niyetli ve alaycı yorumları içerdiği yanlışına düşüyor olsa da, dedikodunun her zaman olumsuz değer taşımadığı bilinmektedir (Dunbar ve ark., 1997). Literatür incelendiğinde, araştırmalarda dedikodu ve dedikoduculara yönelik tutumları etkileyen çeşitli faktörlerden söz edilmektedir (Sommerfeld ve ark., 2007). Literatürde en çok karşımıza çıkanın ise dedikoduya yüklenen değer olduğu söylenebilir. Bunlar; "olumlu", "olumsuz" ve "nötr" olarak ifade edilmektedir (Sommerfeld ve ark., 2007; Turner ve ark., 2003). Ampirik araştırmalar da, bu açıklamaları destekler niteliktedir. Örneğin, yetişkinlerle gerçekleştirilen çalışmalarda, katılımcıların üçüncü şahıs (hedef kişi) hakkında olumlu yönde itibar bilgisi paylaşan dedikoducular hakkında olumlu görüşlere (daha vicdanlı, güvenilir, nazik gibi); olumsuz yönde itibar bilgisi paylaşan dedikoducular hakkında ise olumsuz görüşlere sahip oldukları görülmektedir (örn., Gawronski ve

Walther, 2008). Tam da bu noktada, dedikodunun taşıdığı olumlu veya olumsuz değer, çocukların dedikodu yapanlara karşı tutumlarını etkileyip etkilemediği sorusu ortaya çıkmaktadır.

Yetişkin gruplarda dedikodu üzerine literatürde birçok çalışma bulunmasına karşın çocuklarla yapılan çalışmalar yetersizdir. Literatür incelendiğinde, Caivano ve arkadaşlarının (2020) 8-16 yaş arasındaki çocuklarla gerçekleştirdikleri çalışmaya rastlanmaktadır. Bu çalışmada dedikodu içeriği pozitif ve negatif olarak iki şekilde ele alınmıştır. Araştırma sonucunda, 13-16 yaş aralığındaki ergenlerin küçük çocuklara (8-12 yaş) kıyasla olumlu dedikodu paylaşımını daha kabul edilebilir buldukları gözlenmiştir. Katılımcı grubunun yaş aralığının geniş olması göz önüne alındığında, yaşla birlikte dedikodu içeriğine dikkat edildiğine ilişkin elde edilen sonuçlar beklendiği yöndedir. Bu konuda yapılan çalışmalardan bir diğeri daha küçük yaş grubuyla Ruggiero ve arkadaşları (2020) tarafından yürütülmüştür. Dört ile sekiz yaş aralığındaki çocukların incelendiği bu çalışmanın sonuçlarına göre, çocukların olumlu bilgi yayan dedikoducuları daha pozitif yönde değerlendirdikleri ve bu sonucun 6 yaşından itibaren çok daha baskın bir şekilde ortaya çıktığı bulunmuştur. Shinohora ve arkadaşları (2021) tarafından 7-8 yaşındaki 52 çocukla gerçekleştirilen bir diğer çalışmada, çocukların dedikodu yayan karakterlere kaynak dağıtımları incelenmiştir. Bu çalışmada çocuklardan nötr ve olumsuz içerikli dedikodu yapan karakterler arasında seçim yapmaları istendiğinde, nötr içerikli dedikoducuları tercih ettikleri ve bu karakterlere olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla daha fazla kaynak verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmanın ardından yine Shinohora ve Kobayashi (2022) 6-10 yaş arasındaki çocukların arkadaşlık yönelimlerinin dedikodu içeriğinden etkilenip etkilenmediğini incelemişlerdir. Araştırma bulguları, çocukların olumlu içerikli dedikodu yayan kişilerle arkadaşlık kurmaya daha yakın olduklarını göstermiştir. Yakın zamanlı bir diğer çalışmada Tang ve arkadaşları (2023) 5-6 yaşındaki çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerini araştırmışlardır. Araştırmanın sonucunda, her iki yaş grubundaki çocukların da olumlu içerikli dedikoduları pozitif yönde değerlendirdikleri bulunmuştur. Aynı çalışmada, dedikoduya yönelik değerlendirmenin ardından katılımcılara dedikoduların doğru bilgi içermediği söylenmiştir. Bu manipülasyonla birlikte 6 yaş grubundaki çocukların olumlu içerikli de olsa yanlış bilgi yayan dedikoduları pozitif değerlendirmekten vazgeçtikleri; 5 yaşındaki çocukların ise dedikodunun doğru-yanlış bilgi yaymasından ziyade içeriğinin olumlu ya da olumsuz olmasına dikkat ettikleri gözlemlenmiştir. Söz konusu çalışmalarda görüldüğü üzere, çocukların erken çocukluk yıllarında dedikoduya yüklenen olumlu ve olumsuz değerlere önem verdikleri görülmektedir.

Dedikodunun gelişimsel süreci ele alındığında, çocukların yaklaşık olarak 3-4 yaş civarında, başkalarının davranışları hakkında çok fazla yargılamaya girmeden dedikodu yapmaya başladıkları söylenebilir. Çocukların sosyal-bilişsel gelişimlerine paralel olarak yaşla birlikte dedikodularının da daha değerlendirici ifadeler içermeye başladığı görülmektedir (Chen ve ark., 2020; McDonald ve ark., 2007). Örneğin, Kim ve arkadaşları (2014) 4-5 yaş arasındaki çocukların ortamda bulunmayan üçüncü bir şahıs hakkındaki bilgilerin olumsuz değil olumlu olarak açıklanmasını kabul edilebilir bulduklarını ifade etmişlerdir. Engemann ve arkadaşları (2016) ise 5 yaşındaki çocukların muhatap oldukları kişileri bilgilendirmek amacıyla orada olmayan üçüncü şahıslar hakkında değerlendirme içeren yorumlarda bulduklarını, bir diğer ifadeyle dedikodu yaydıklarını gözlemlenmiştir. Haux ve arkadaşları (2017) tarafından bu çalışmanın devamı niteliği taşıyan bir diğer araştırmada ise 7 yaşındaki çocukların 5 yaşındaki çocuklara kıyasla dedikodu yoluyla yayılan bilgilere karşı daha fazla şüpheyle yaklaştıkları bulunmuştur. Hatta orta çocukluk döneminin başlangıcındaki çocukların başkalarının itibarına dikkat ettikleri, geçmişte prososyal davranışlarda bulunan kimseler için olumsuz dedikodu yaymayı uygun bulmadıklarına yönelik açıklamalar da mevcuttur (örn., Engemann ve Rapp; 2018; Hill ve Pillow, 2006). Açıklama ve bulgular bir arada değerlendirildiğinde, dedikodu yayma ve dedikoduya yönelik değerlendirmelerin erken çocuklukta ilk işaretçilerini verdiği; orta çocukluk dönemine doğru

yaklaştıkça çocukların dedikoduya yönelik anlayış ve değerlendirmelerinin daha kapsamlı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu durumu açıklamada, araştırmacılar çocukların zihin kuramı ve sosyal muhakeme becerilerinin gelişimine dikkat çekmektedir (bkz. Engelmann ve ark., 2016; Kuttler ve ark., 2002). Erken çocukluktan ergenliğe doğru giden yolda çocuklar sosyal ve bilişsel beceriler açısından ileri yönlü gelişim gösterdikçe, gerçeği ve yanlışı tespit etmede sosyal çevredeki ipuçlarını daha başarılı bir şekilde okuyabilirler (Rotenberg ve ark., 1989). Gelişimin tam da bu noktasında çocukların dedikodu yapma sıklığında da benzer bir artış söz konusudur (Parker ve Gottman, 1989). Dolayısıyla sosyal-bilişsel becerilerin daha gelişmiş olduğu ergenlik dönemine doğru yaklaştıkça, çocukların dedikoduya ve dedikoduculara yönelik değerlendirmelerinde de niteliksel bir artış beklenebilir. Ancak çocuklarla yapılan çalışmaların sayıca yetersiz oluşu yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu açıdan, çocukların dedikoduya yönelik anlayışları konusundaki bilgi birikiminin artması için çocukların dedikoduya verilen değer ve dedikoduculara yönelik değerlendirmelerini inceleyen araştırmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Ayrıca dedikodunun, genellikle ergenler ve yetişkinler arasında yapıldığının düşünülmesi nedeniyle uzun süre çocukların dedikodu yapmaları ve dedikoduyu nasıl algıladıkları gibi konular literatürde ihmal edilmiştir. Buna ek olarak, çocuklarla dedikodu süreçlerinin gelişimini yöntemsel olarak incelemenin zorlukları da bu konudaki araştırmaları sınırlamıştır. Ancak insan sosyal hayatında önemli bir yer edinen dedikodunun farklı yönlerinin çocuklarda araştırılması yeni bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, dedikodunun gelişimsel süreçleri konusunda hem yeni araştırmalara hem de farklı toplumlarda yürütülecek araştırmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Bu açıklama ve bulgulardan hareketle, çocukların da dedikodu yapanlara olumsuz gözle bakabileceği düşünülebilir ancak dedikoduya yüklenen değer olumlu ya da nötr olduğu durumlarda çocukların değerlendirmelerinin nasıl olduğu sorusuna yanıt vermek zordur. Literatür taraması yapıldığında, daha önce gerçekleştirilen çalışmaların büyük çoğunluğunun yetişkinlerin dedikodu yapmaları, örgütsel dedikodu süreci ve sonuçları (Santas ve ark., 2019; Wu ve ark., 2016) gibi konulara odaklandığı görülmektedir ancak çocukların dedikoduya yönelik anlayışları hakkında yeteri kadar çalışma yapılmaması nedeniyle çok az bilgi mevcuttur. Bunun yanı sıra, çocukların dedikodu ve dedikoducuya yönelik değerlendirmelerine ilişkin Türkiye’de hiçbir çalışmanın olmayışı da eklenince, şimdiki araştırma ülkemizde bu soruyu ele almaya yönelik ilk girişim olarak önem taşımaktadır. Yetişkinlerle yürütülen önceki araştırma bulguları doğrultusunda, bu çalışmada da “çocukların dedikodu yapanlara karşı tutumlarının dedikodunun değerinin olumlu olduğu durumlarda, olumsuz veya nötr olmasına kıyasla daha pozitif yönde olacağı” beklenmektedir. Ayrıca, çocukların dedikodu yapanlara karşı tutumlarının dedikodunun değerinin nötr olduğu durumlarda olumsuz dedikodu olmasına kıyasla daha pozitif yönde olacağı” da beklenmektedir. Bu hipotezlere ek olarak, “yaşla birlikte çocukların dedikoduya yüklenen anlamı daha fazla dikkate almaları” beklenmektedir.

2. Yöntem

2.1. Katılımcılar

Araştırma kapsamında, Konya ve Ankara’da yaşayan, yaşları 5 ile 8 yaş arasında değişen, anaokulu ve ilkokul dönemindeki 175 çocuğa ulaşılmıştır. Ancak senaryoları anlama, senaryoda geçen olayı hatırlama gibi güçlük yaşayan 33 çocuk ile araştırma analizlerine devam edilmemiştir. Sonuç olarak, çalışmaya devam edebilen 79’u kız, 63’ü oğlan olmak üzere 142 çocuk ($Ort_{yaş}= 6.54$; $Ss= 1.11$) ile analizler gerçekleştirilmiştir. Çocukların yaş gruplarına göre dağılımları incelendiğinde, 5 yaşında 33 çocuk; 6 yaşında 35 çocuk; 7 ve 8 yaşlarından ise 37’şer çocuk araştırmada yer almıştır. Çalışmanın etik kurul izni Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilimsel ve Etik Değerlendirme Kurulundan 2023/056 sayılı karar ile alınmıştır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Çocukların dedikoduya ilişkin değerlendirmelerini ölçmek amacıyla üç farklı kısa hikâye kullanılmaktadır. Senaryoların oluşturulmasında Ruggiero ve arkadaşlarının (2020) çalışmasından esinlenilmiştir. Senaryolar çocuklara bilgisayar ekranından slaytlar şeklinde gösterilerek anlatılmaktadır. Çocukların aşına olması için senaryolar çocuklara tanıdık gelebilecek sosyal bağlamlarda (okul, oyun parkı, sınıf gezisi) geçmektedir. Toplamda üç farklı senaryo ve her bir senaryoda üç farklı karakter yer almaktadır. Senaryolar dedikoduya atfedilen değerler üzerinden “olumlu”, “olumsuz” ve “nötr” olarak ayrılmaktadır. Çocuklara sunulan senaryoların sırasında karşıt dengeleme yapılmıştır.

Senaryolarda dedikoducu ve dinleyici arasında kısa bir sohbet gerçekleşmektedir. Dedikoducu ve dinleyici arasındaki sohbet, ortamda bulunmayan üçüncü bir kişinin davranışı hakkında karşılıklı konuşmayı içermektedir. “*Olumlu*” dedikodu senaryosunda, istedik ve pozitif bir konuşmayla (Sınıfa yeni gelen çocuğun ödevine yardım etmiş. Çok nazik biri!); “*Olumsuz*” dedikodu senaryosunda istenmeyen bir konuşmayla (Oyun parkında kimsenin kaydırağa binmesine izin vermemiş. Çok kaba!); ve son olarak “*Nötr*” dedikodu senaryosunda ise olumlu/olumsuz herhangi bir değerlendirme ifadesi olmayan (Sınıfıyla birlikte tiyatro izlemeye gitmiş) konuşmayla sonlanmaktadır. Her bir senaryonun kız ve oğlan çocukları için hikaye karakterlerinin cinsiyetiyle eşleştirilmiş formları oluşturulmuştur. Senaryolarda bütün konuşmalar, görseller ve konuşma baloncuklarında sunularak katılımcılara aktarılmaktadır. Ayrıca görselleri desteklemek amacıyla konuşmaların ses kaydı gönüllü olan 2 kız ve 2 oğlan çocuk tarafından yapılmıştır. Senaryoların ses kayıtlarını yapmadan önce çocuklarla alıştırmaya yapılmıştır.

Hikâyelerdeki konuşmaların bitmesinin ardından, üç karakterin de bir arada olduğu ancak konuşma baloncuğu yer almayan yeni bir slayt açılmaktadır. Bu sayfa açık olduğu sırada katılımcılara hikâyelerde dedikodu yapan kişi ve dinleyici olan kişiler gösterilerek şu sorular yöneltilmektedir: “sence kim daha dürüst görünüyor”, “sence kim daha kibar”, “kiminle arkadaş olmak isterdin”, “kiminle daha çok konuşmak isterdin”, “paylaşmak istediğin bir sır olsa, kiminle paylaşmak isterdin” ve “sence kimin daha çok arkadaşı vardır”. Bu sorulardan ilk ikisi “kişilik özelliklerine yapılan atıfları”; ardından gelen üç soru “sosyal tercihleri”; son soru ise “algılanan popülerliği” ölçmektedir. Bu soruların her birinde, araştırmacı slaytta yer alan karakterleri (dedikoducu ve dinleyici) parmağıyla işaret ederek soruları görsellerle desteklemektedir.

2.3. İşlem

Yüz yüze ve bireysel olan uygulamalara geçmeden önce ebeveynlere çalışma hakkında bilgi verilmiş, ardından çocuklarının katılımına ilişkin bilgilendirilmiş onamları alınmıştır. Araştırmaya başlarken çocuklardan da katılımlarına ilişkin ayrıca onayları alınmıştır. Veri toplama işlemi sessiz bir odada yüz yüze olarak gerçekleştirilmiştir. Üç senaryo, katılımcılara sıraları karşıt dengeleme yapılarak sunulmuştur. Uygulamalar her bir çocuk için yaklaşık 10 dakika sürmüştür.

3. Bulgular

Araştırmanın amacı, 5-8 yaşlarındaki çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikoduları ayırt edip edemediklerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak çocukların dedikodu içeriklerine göre değerlendirmelerine ilişkin analizler paylaşılmıştır. Ardından çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinin yaş gruplarına göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek üzere gerçekleştirilen fark analizleri sunulmuştur. Son olarak, çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinde cinsiyet etkisini test etmek üzere gerçekleştirilen analizler verilmiştir.

3.1. Çocukların Dedikodu İçeriklerine Göre Değerlendirmelerine İlişkin Analizler

Katılımcıların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinde olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakter tercihleri arasındaki farklılıkları incelemek üzere karşılaştırma analizleri gerçekleştirilmiştir. Bağımlı değişkenin (dedikodu türü) üç kategorik gruptan oluşması nedeniyle ilk olarak non-parametrik testlerden Cochran Q testi kullanılmıştır. Ardından olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikoduların ikili karşılaştırması için non parametrik testlerden olan bağımlı gruplar için McNemar testiyle analizler devam ettirilmiştir. Bu doğrultuda ortaya çıkan bulgular, her bir soru için sırasıyla sunulmuştur.

İlk olarak, katılımcılara yöneltilen “sence kim daha dürüst görünüyor” sorusu için gerçekleştirilen Cochran Q testi analizi sonucunda, çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür [$Q(2)= 44.180, p < .001$]. McNemar testi ile gerçekleştirilen ikili grup karşılaştırmaları sonucunda, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla daha dürüst olarak nitelendirdikleri bulunmuştur (sırasıyla, $\chi^2= 27.48, p < .001$; $\chi^2= 32.55, p < .001$). Ancak, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakter tercihleri açısından anlamlı olarak farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır ($\chi^2= .001, p > 0.05$).

Kişilik özellikleri açısından ikinci boyut olan “sence kim daha kibar görünüyor” sorusu için gerçekleştirilen Cochran Q testi analizi sonucunda, benzer şekilde çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür [$Q(2)= 75.902, p < .001$]. McNemar testi ile gerçekleştirilen ikili grup karşılaştırmaları sonucunda, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla daha kibar olarak değerlendirdikleri bulunmuştur (sırasıyla, $\chi^2= 37.798, p < .001$; $\chi^2= 56.110, p < .001$). Ancak, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakter tercihleri açısından anlamlı farklılıklara ulaşılmamıştır ($\chi^2= .59, p > 0.05$). Bu iki bulgu bir arada değerlendirildiğinde, çocukların olumsuz içerikli dedikodu yayan karakteri “kişilik özellikleri” açısından tercih etmedikleri görülmektedir.

Üçüncü olarak, sosyal tercih boyutunda yer alan “sen kiminle arkadaş olmak isterdin?” sorusu için gerçekleştirilen Cochran Q testi analizi sonucunda, önceki bulgularda olduğu gibi çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olduğu bulunmuştur [$Q(2)= 33.953, p < .001$]. McNemar testi ile gerçekleştirilen ikili grup karşılaştırmaları sonucunda, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla arkadaş olmaya daha yakın gördükleri sonucuna ulaşılmıştır (sırasıyla, $\chi^2= 18.15, p < .001$; $\chi^2= 28.07, p < .001$). Ancak, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakter tercihleri açısından anlamlı farklılıklar gözlenmemiştir ($\chi^2= .68, p > 0.05$).

Sosyal tercih boyutundaki “sen kiminle daha çok konuşmak isterdin” sorusu için yürütülen Cochran Q testi analizi sonucunda, yine benzer şekilde olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olduğu bulunmuştur [$Q(2)= 30.127, p < .001$]. McNemar testi ile gerçekleştirilen ikili grup karşılaştırmaları sonucunda, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla konuşmaya daha yakın gördükleri sonucuna ulaşılmıştır (sırasıyla, $\chi^2= 28.986, p < .001$; $\chi^2= 7.78, p < .01$). Bu soruda elde edilen farklı bulgulardan biri ise çocukların olumlu içerikli dedikodu yayan karakteri nötr içerikli dedikodu yayan karaktere göre anlamlı olarak daha fazla tercih etmeleri olmuştur ($\chi^2= 6.12, p < .05$).

Sosyal tercih boyutu için son olarak “Paylaşmak istediğin bir sırrın olsa, kiminle paylaşmak isterdin?” sorusu için gerçekleştirilen Cochran Q testi analizi sonucunda, benzer şekilde çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür [$Q(2)= 13.134, p < .001$]. McNemar testi ile gerçekleştirilen ikili grup

karşılaştırmaları sonucunda, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla sır paylaşmaya daha yakın gördükleri bulunmuştur (sırasıyla, $\chi^2= 10.74, p < .01$; $\chi^2= 5.953, p < .05$). Ancak, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakter tercihleri açısından bu soruda da anlamlı farklılıklar görülmemiştir ($\chi^2= 1.551, p > 0.05$).

Son olarak, algılanan popülerlik boyutu kapsamında katılımcılara yöneltilen “sence kimin daha çok arkadaşı vardır?” sorusu için yapılan Cochran Q testi analizi, önceki bulgularda olduğu gibi çocukların olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olduğunu göstermiştir [$Q(2)= 24.617, p < .001$]. McNemar testi ile gerçekleştirilen ikili grup karşılaştırmaları sonucunda, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakterlerin olumsuz içerikli dedikodu yayan karakterlere kıyasla daha fazla arkadaşına sahip olabileceğini düşünmüşlerdir (sırasıyla, $\chi^2= 16.842, p < .001$; $\chi^2= 16.568, p < .001$). Bu boyutta da, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yayan karakter tercihleri açısından anlamlı farklılıklar bulunmamıştır ($\chi^2= 1.92, p > 0.05$).

Özetle, çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinde hem olumlu hem de nötr içerikli dedikodu yayan karakterlere olumsuz içerikli dedikodu paylaşımında bulunan karakterlere göre daha olumlu özellikler atfettikleri bulunmuştur. Olumlu ve nötr içerikli dedikodulara yönelik değerlendirmelerin farklılaştığı tek nokta “sen kiminle daha çok konuşmak isterdin” sorusuna verilen cevaplarda ortaya çıkmıştır. Buna göre, çocukların olumlu içerikli dedikodu yayan karakterleri nötr içerikli dedikodu yayan karakterlere göre daha fazla tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

3.2. Çocukların Dedikoduya Yönelik Değerlendirmelerinde Yaş Etkisine İlişkin Analizler

Çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinin 5, 6, 7 ve 8 yaş gruplarında farklılık gösterip göstermediğini incelemek üzere non-parametrik Ki Kare analizleri yapılmıştır. Senaryo sonrasında çocuklara yöneltilen her bir soru için ayrı Ki Kare analizleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre, çocukların olumlu içerikli dedikodu senaryolarında “dürüstlük”, “kibarlık”, “arkadaşlık kurma”, “konuşma isteği”, “sır paylaşma” ve “kimin daha çok arkadaşı olabileceği” sorularına verdikleri cevaplarda dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakter tercihleri arasında anlamlı yaş farklılıkları saptanmamıştır (sırasıyla, $\chi^2(3)= 1.89, p > 0.05$; $\chi^2(3)= 1.23, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .75, p > 0.05$; $\chi^2(3)= 1.22, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .43, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .46, p > 0.05$).

Çocukların olumsuz içerikli dedikodu senaryolarındaki sorulara (dürüstlük, kibarlık, arkadaşlık kurma, konuşma isteği, sır paylaşma ve kimin daha çok arkadaşı olabileceği) verdikleri cevaplarda da dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakter tercihleri arasında anlamlı yaş farklılıkları olmadığı bulunmuştur (sırasıyla, $\chi^2(3)= .25, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .14, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .91, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .63, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .01, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .77, p > 0.05$).

Son olarak, çocukların nötr içerikli dedikodu senaryolarındaki sorulara (dürüstlük, kibarlık, arkadaşlık kurma, konuşma isteği, sır paylaşma ve kimin daha çok arkadaşı olabileceği) verdikleri cevaplarda benzer şekilde dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakter tercihleri arasında anlamlı yaş farklılıkları olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (sırasıyla, $\chi^2(3)= 1.26, p > 0.05$; $\chi^2(3)= 3.41, p > 0.05$; $\chi^2(3)= 1.34, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .50, p > 0.05$; $\chi^2(3)= 1.24, p > 0.05$; $\chi^2(3)= .65, p > 0.05$). Elde edilen sonuçlara göre, çocukların dedikodu içeriklerine göre dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakterler arasındaki tercihlerinde anlamlı yaş farklılıkları gözlenmemiştir.

3.3. Çocukların Dedikoduya Yönelik Değerlendirmelerinde Cinsiyet Etkisine İlişkin Analizler

Çocukların farklı dedikodu türlerine yönelik değerlendirmelerinde cinsiyet etkisini test etmek üzere non-parametrik Ki Kare analizleri gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, senaryo sonrasında çocuklara yöneltilen her bir soru için analizler ayrı ayrı yürütülmüştür. Buna göre, çocukların olumlu içerikli dedikodu senaryolarında “dürüstlük”, “kibarlık”, “arkadaşlık kurma”, “konuşma isteği”, “sır paylaşma”

ve “kimin daha çok arkadaşı olabileceği” sorularına verdikleri cevaplarda dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakter tercihleri arasında anlamlı cinsiyet etkisi görülmemiştir (sırasıyla, $\chi^2(1)= .22, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .24, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .031, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .58, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .03, p> 0.05$; $\chi^2(1)= 2.24, p> 0.05$).

Çocukların olumsuz içerikli dedikodu senaryolarındaki sorulara (dürüstlük, kibarlık, arkadaşlık kurma, konuşma isteği, sır paylaşma ve kimin daha çok arkadaşı olabileceği) verdikleri cevaplarda benzer şekilde dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakter tercihleri arasında anlamlı cinsiyet farklılıkları olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (sırasıyla, $\chi^2(1)= .23, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .04, p> 0.05$; $\chi^2(1)= 1.33, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .001, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .04, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .06, p> 0.05$).

Son olarak, çocukların nötr içerikli dedikodu senaryolarındaki sorulara (dürüstlük, kibarlık, arkadaşlık kurma, konuşma isteği, sır paylaşma ve kimin daha çok arkadaşı olabileceği) verdikleri cevaplarda da dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakter tercihleri arasında anlamlı cinsiyet farklılıkları olmadığı bulunmuştur (sırasıyla, $\chi^2(1)= 1.06, p> 0.05$; $\chi^2(1)= 2.69, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .37, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .18, p> 0.05$; $\chi^2(1)= .55, p> 0.05$; $\chi^2(1)= 1.76, p> 0.05$). Elde edilen bu sonuçlar, çocukların dedikodu içeriklerine göre dedikodu yayan ve dedikoduyu dinleyen karakterler arasındaki tercihlerinde anlamlı cinsiyet farklılıkları olmadığını ortaya koymaktadır.

4. Tartışma

Araştırmada çocukların dedikoduculara yönelik değerlendirmelerinin dedikodunun içeriğine göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Araştırma sonucunda 5-8 yaşındaki çocukların dedikodu içeriği olumsuz olmadığı, dedikodu yapan kişiler hakkında daha olumlu görüşlere sahip oldukları bulunmuştur. Buna göre, dedikodu yapan kişi ortamda bulunmayan üçüncü bir şahıs hakkında olumsuz bilgiler aktardığında, “kişilik özellikleri”, “sosyal tercihler” ve “algılanan popülerlik” gibi durumlar açısından çocuklar tarafından daha olumsuz karşılanmıştır. Ayrıca sonuçlara göre, çocukların dedikoduyu içeriğine göre değerlendirmelerinde anlamlı yaş ve cinsiyet farklılıkları olmadığı bulunmuştur.

Sonuçlar ilk olarak çocukların dedikodu içeriklerine göre ayırım yapıp yapamadıkları üzerinden ele alındığında, olumsuz içerikli dedikodu yapanların “kişilik özellikleri”, “sosyal tercihler” ve “algılanan popülerlik” boyutlarının hepsi için daha az tercih edildiği görülmektedir. Yine bulgulara göre, çocuklar dedikodu değeri olumlu ve nötr olduğunda dedikoducuya daha olumlu kişilik özellikleri atfetmişler; daha popüler kimseler olarak görmüşler ve sosyal tercih açısından daha olumlu atıfta bulunmuşlardır. Elde edilen bu sonuç, literatürde az sayıda gerçekleşen çalışmalarla tutarlıdır (Caivano ve ark., 2020; Ruggiero ve ark., 2020). Örneğin, daha büyük yaş grubuyla çalışan Caivano ve arkadaşları (2020), olumsuz dedikoduya yönelik ahlaki değerlendirmelerin 8-16 yaş grubundaki çocuklar açısından da pozitif bir durum olarak karşılanmadığını belirtmişlerdir. Ruggiero ve arkadaşlarının (2020) 4-8 yaş aralığındaki çocuklarla gerçekleştirdiği benzer bir çalışmada çocukların olumsuz içerikli dedikodu paylaşan karakterleri daha az tercih ettiği şeklinde bulgular vardır. Mevcut çalışmadan elde edilen sonuçlar, batılı toplumlardakine benzer şekilde Türkiye’deki çocukların da olumsuz içerikli dedikodu yayan kişilere olumlu özellikleri daha az atfettiklerini göstermektedir. Elde edilen bulgularla ilgili yapılabilecek olası bir açıklamanın Gawronski ve Walther’in (2008) çalışmasında raporlandığı düşünülmektedir. Buna göre çocuklar; dedikoducunun bir hedef hakkında olumlu değerlendirmeler yaptığını duyduktan sonra kendileri de dedikoducuya olumlu özellikler atfederek benzer değerlendirmeleri yapabilirler. Dolayısıyla mevcut araştırmadan ortaya çıkan bulgular, çocukların pozitif ve güvenilirlik gibi olumlu özelliklere sahip akranlarına yakın hissettiklerini (Kuttler ve ark., 2002); iyi ve dürüstlük gibi özelliklere sahip kişilerle arkadaş olabileceklerini (Gottman ve Graziano, 1983) raporlayan araştırmalarla tutarlılık göstermektedir.

Sonuçlara göre, çocukların kişilik özellikleri açısından nötr ve olumlu dedikodu yapan karakterleri tercihleri açısından anlamlı farklılıklar olmadığı görülmektedir. Bir başka deyişle, çocuklar olumsuz bilgi aktarımını beklendik şekilde makul karşılamazken, olumlu ve nötr dedikodulara benzer atıflarda bulunmuşlardır. Bu konuda yapılabilecek olası yorumlardan biri, nötr dedikodu içeriğinde üçüncü şahıslara zarar gelmeyişi olabilir. Bir diğer yorum ise dedikoduya göre dinleyen kişilerde ortaya çıkan duygulanım ve hisler üzerinden yapılabilir (Cole ve Scrivener, 2013). Buna göre, olumsuz dedikoduyu dinleyen kişide olumsuz duygulanımlara yol açarak değerlendirmelerini etkiliyor olabilir. Dolayısıyla, gelecekteki araştırmalarda farklı dedikodu türlerine göre dedikoduyu değerlendiren kişilerde ne gibi duyguların ortaya çıktığını incelemek olumlu ve nötr dedikoduların benzerlik-farklılıklarını açıklamamızda yardımcı olabilir. Elde edilen bu bulgudaki tek istisna, çocuklara sorulan “sen kiminle daha çok konuşmak isterdin” sorusuna verilen cevaplarda ortaya çıkmıştır. Sosyal tercih boyutu altında yer alan bu soruda çocuklar olumlu içerikli dedikodu yapan karakterleri nötr içerikli dedikodu yapan karakterlere göre daha pozitif değerlendirmiş ve olumlu içerikli dedikodu yapan karakterle daha fazla konuşmak istediklerini raporlamışlardır. Her ne kadar anlamlılık düzeyi düşük olsa da, bu soruda neden farklılıklar gözlemlendiğine yönelik sonraki araştırmalarda daha detaylı incelemeler yapmak gerekebilir. Söz konusu bulguda ortaya çıkan farklılık konusunda, çocukların karşılıklı etkileşimlerde pozitif içerikli konuşmalarla kendilerini daha iyi hissediyor oluşları akla gelebilir. Guzey’in (1992) iletişim konusunda yapılan çalışmalar doğrultusunda, bireylerin iletişim sırasındaki mesajlarının kendileriyle ilgili algılarını etkilediğini, pozitif içerikli konuşmaların sonrasındaki tutum ve davranışları da şekillendirdiğini ifade etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, çocukların dinledikleri diyalogların sonrasında yöneltilen “kiminle konuşmak isterdin” şeklinde bir soru, doğrudan etkilenen bir alan olarak karşımıza çıkıyor olabilir. Diğer sorularda karakterlerle ilgili daha genel değerlendirmeler varken, çocuklar konuşmayı kendilerine de yakın bir durum olarak değerlendirmiş olabilir. Yine de, Türkiye’de gerçekleştirilecek yeni araştırmalarda ne tür sonuçların elde edileceği bu konuyu açıklamakta yardımcı olabilir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar, dedikodu literatüründeki teorik açıklamalara da katkı sunmaktadır. Dedikoduya yönelik kanılar olumsuz olmasına rağmen, Dunbar ve arkadaşları (1997) dedikodunun çok az bir kısmının olumsuz içerikli olduğunu belirtmişlerdir. Baumeister ve arkadaşlarının (2004) ifade ettiği gibi sosyal normları güçlendirmek, sosyal grup hakkında bilgi paylaşımında bulunmak gibi çok farklı işlevler için de pozitif değer taşıyan bilgileri iletmek mümkündür. Şimdiki araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, ortamda bulunmayan üçüncü şahıslar hakkındaki bilgi aktarımının 5-8 yaş aralığındaki çocuklar için bile her zaman olumsuz bir durum olarak algılanmadığına işaret etmesi bu açıdan önemli görünmektedir.

Araştırmada elde edilen bulgular, 5-8 yaş aralığındaki çocukların farklı içeriklerdeki dedikodulara yönelik değerlendirmelerinin yaş gruplarına göre farklılık göstermediği; bütün gruplardaki çocukların olumsuz içerikli dedikodu yapan karaktere yönelik değerlendirmelerinin negatif yönlü olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde, dedikodu değişkeninde yürütülen bu çalışmanın sonuçları çocukların erken dönemden itibaren iyi ve kötüyü ayırt edebildikleri, antisosyal davranışlarda bulunan kişileri prososyal davranışta bulunan kişilere kıyasla tercih etmedikleri yönündeki bulguları da destekler niteliktedir (bkz. Bloom, 2013). Ancak mevcut çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikoduları ayırt edememeleri katılımcı grubunun yaşlarından kaynaklanıyor da olabilir. Her ne kadar olumsuz dedikoduları diğer türlerden ayırt edebiliyor olsalar da, olumlu ve nötr içerikli dedikoduların başkalarına zarar vermeyişi 5-8 yaş aralığındaki çocuklar için önemli görünüyor olabilir. Yine de, 5 ile 8 yaşındaki çocuklarda benzer örüntünün gözlemlenmesi daha detaylı incelemeye ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir. Literatüre göre, beş yaşındaki çocukların başkalarının perspektifini alabilme, ahlaki ve sosyal muhakeme gibi becerilerde gelişimlerini tamamlamamış olmalarının yanında, bu dönemdeki çocukların sosyal ilişkileri de yaşça büyük çocuklar kadar gelişmiş düzeyde değildir (Obradovic ve ark., 2006). Ayrıca Caivano ve arkadaşları (2020) tarafından daha büyük yaş grubuyla

gerçekleştirilen çalışmada, ergenlerin çocuklara kıyasla dedikoduyu genel olarak daha pozitif yönde değerlendirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu tür sonuçların, yaşla birlikte çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerindeki farklılaşmaya işaret ettiği göz önüne alınırsa, ilerideki araştırmalar orta çocukluk döneminin başlangıç ve devam eden yıllarında dedikodu anlayışının gelişimsel sürecinin incelenmesi gerektiğini düşündürmektedir. Bu gibi boylamsal çalışmalarda farklı sosyal-bilişsel-duyuşsal süreçlerin etkisinin de ele alınması literatüre önemli katkı sunacaktır.

Sonuçlara gelişimsel perspektifle yaklaşıldığında, elde edilen bulgulara farklı bir pencereden bakmak da mümkündür. Örneğin, başkalarının zihinsel durumlarını anlama ve başkalarının davranış ve düşüncelerinin bu zihinsel durumlarına göre değişebileceğine yönelik anlayış geliştirme becerisi olarak ifade edebileceğimiz zihin kuramı becerisi (Perner ve Lang, 1999) hem dedikodu yapılmasında hem de dedikoduya ilişkin değerlendirmelerde önemli bir kazanım olabilir. Çocukların dört yaş civarında zihin kuramı becerisinde temel kazanımlara ulaştıklarına yönelik literatürde bulgular mevcuttur (meta-analiz için, bkz. Welmann ve ark., 2001). Bu açıdan, dedikoduya yönelik değerlendirmelerde yaş farklılıklarına ulaşılamaması zihinsel durum anlayışının kazanımından kaynaklanıyor olabilir. Ancak dedikodunun doğasında üç farklı zihinsel temsil olduğu düşünülürse, dedikodu değişkeninin hem birinci düzey hem ikinci düzey zihin kuramı becerileriyle bağlantılarının incelenmesi literatür açısından faydalı olacaktır. Hatta yazarın bilgisine göre, gelişimsel süreci yeni incelenen dedikodunun zihin kuramı becerileriyle ilişkilerine dair literatürde hiçbir çalışma bulunmamaktadır.

Zihin kuramına benzer şekilde, çocukların ikinci ve üçüncü şahısların farklı duygu durumlarına sahip olabileceklerine yönelik anlayış geliştirmeleri dedikoduya yönelik değerlendirmelerindeki sosyal-bilişsel faktörlerin etkisine işaret ediyor olabilir. Yedi yaşından büyük çocukların başkalarının üzülebileceğine, sıkıntı yaşayabileceklerine yönelik çıkarımlarının daha üst düzeyde olacağı literatürde detaylı bir şekilde betimlenmiştir (Friend ve Davis, 1993; Hetherington ve Parke, 1993). Bu noktadan hareketle, olumsuz dedikodunun başkaları için kötü sonuçlar doğurarak istenmedik duygulara neden olabileceğini anlamak, pozitif ve nötr içerikli dedikoduların uyandırabileceği duyguları kavramak yaşla birlikte daha kolay anlaşılacaktır. Literatürde dedikodunun hormonal süreçleri etkilediğine yönelik bulgular da göz önüne alınırsa (Brondino ve ark., 2017), duygu düzenleme ve duygu anlama gibi insanların hem kendi hem de diğerlerinin duygusal süreçlerine dair farkındalıklarının etkisi bu konuda incelenmeyi bekleyen konulardan bir diğeridir.

Dedikoduya yönelik anlayışlarımızda ve dedikoduyu değerlendirmede etkili olabileceği düşünülen bir diğer neden kültürel faktörler olabilir. İnsanların sosyal yaşamında önemli bir yeri olan dedikodunun kültürler arasında farklı yorumlanacağı düşünülebilir. Baumeister ve arkadaşları (2004), dedikoduyu kültürel öğrenme bakış açısıyla açıklamaya çalışarak, bireylerin kültürün belirli normlarına dikkat ettiklerini, dedikodu yaparak toplumun kabul ettiği ve etmediği şeyleri öğrendiklerini ifade ederek dedikodunun toplumsal kurallardan etkilendiğine dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, bireysel ve kültürel değerlerin de hem dedikodu yapma hem de dedikoduyu değerlendirme noktasında etkisi olduğu düşünülebilir. Örneğin, Schwartz ve arkadaşlarına göre (1997), her birey için farklı önceliğe sahip olan bireysel değerler, insanların günlük hayatta hangi ilke ve değerlere önem verdiklerini değerlendirme açısından etkilidir. Bireysel ve kültürel değerlerin insanlar seçim yaparken yol gösterici olması, iyi-kötü, doğru-yanlış arasındaki farkı gösterme gibi birçok işlevi bulunmaktadır (Schnake, 1990). Bu açıdan, dedikodu fenomeninde farklı yaşlardan katılımcılarla incelenmesi gereken birçok sosyo-kültürel etmenin olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Çalışma sonucunda, olumlu, olumsuz ve nötr içerikli dedikoduların değerlendirilmesinde kız ve oğlan çocukları arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Dedikodu açısından genel kanı, kadınların dedikoduya daha fazla başvurmaları nedeniyle genel olarak dedikoduyu makul karşılayacakları şeklinde olabilir. Ancak bu yaygın ve yanlış kanının aksine, literatür incelendiğinde cinsiyet farklılıkları açısından çok çeşitli sonuçlara ulaşılmaktadır. Örneğin, Caivano ve arkadaşlarının (2020) bulguları 8-16 yaş

aralığındaki kızların olumsuz içerikli dedikoduları daha olumsuz olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. McGuigan ve Cubillo'nun (2013) 10 ve 11 yaşındaki çocuklarla yaptıkları çalışmada ise erkeklerin bilgi paylaşımı açısından dedikoduyu daha fazla yaparak olumlu içerikleri dedikoduları makul karşıladıkları görülmüştür. Mevcut çalışmada ise hiçbir dedikodu türü açısından anlamlı cinsiyet farklılıklarına ulaşılamamıştır. Bu açıdan literatürdeki tutarsız sonuçlara bir yenisinin daha eklendiği söylenebilir. Şimdiki çalışmada farklılık bulunmamasının nedeni katılımcı grubunun yaş aralığı olduğu düşünülebilir. Sosyal-bilişsel birçok gelişimsel fenomende (örn., prososyal davranış, yalan söyleme) orta çocukluk döneminin ilerleyen yıllarında cinsiyet farklılıkları ortaya çıktığı göz önüne alınırsa (Aydın, 2021; Warneken ve Tomasello, 2009), dedikodu için de benzer bir gelişimsel süreç yaşanıyor olabilir. Çocukların aile, okul ve mahalle gibi farklı bağlamlar içine girmesi yaşamın ilerleyen yıllarında denk geldiği için sosyalleşme faktörlerinden etkilendikçe cinsiyet farklılıklarının oluşması beklenebilir. Bu durumun tespitinde çocuk ve ergen katılımcılarla boylamsal çalışmaların tasarlanması daha kesin yorumlarda bulunulmasına yardımcı olacaktır.

Mevcut araştırma dedikodu konusunda Türkiye'de gerçekleştirilen ilk çalışma olması bakımından önemli olmakla birlikte bazı sınırlılıkları barındırmaktadır. Bu nedenle, ileride yapılacak çalışmalarda bu sınırlılıklara dikkat edilmesi önemli görünmektedir. Araştırmanın sınırlılıklarından ilki, kesitsel desenle yürütülmüş olmasıdır. Dedikoduyu değerlendirme açısından bireysel farklılıklar ve değişimleri görmek için boylamsal desenle tasarlanacak çalışmalarda elde edilen bulgular, yorumların daha kesin yapılmasına imkân tanıyacaktır. Hatta mikrogenetik desenle yürütülecek çalışmalarda sık aralıklarla ölçüm alarak farklı sosyal-bilişsel-duygusal süreçlerin rolü açığa çıkarılabilir. Dedikoducu ve dinleyici olma durumunun hikayedeki kız ve oğlan karakterler arasında dengelenmemiş olmaması araştırmanın bir başka sınırlılığıdır. Bu konuda, kız ve oğlan çocuklarına senaryolarda sunulan karakterlerin cinsiyetleri de farklılaştırılarak yeni araştırmalar gerçekleştirilebilir. Sınırlılıklardan bir diğeri, katılımcıların Türkiye'nin orta Anadolu bölgesinde bulunan iki ilden seçilmiş olmasıdır. Dedikodunun kültürel dinamiklere göre şekillenebileceği (Baumeister ve ark., 2004) göz önüne alınırsa, Türkiye'nin farklı il ve bölgelerinden çocuklarla çalışmak bu konuda daha derin anlayışlar edinmemize yardımcı olacaktır. Bunlara ek olarak, şimdiki araştırmanın katılımcı grubunu 5-8 yaş aralığındaki çocuklar oluşturmuştur. İlerideki araştırmalar, hem 3-4 yaş gibi daha küçük çocukların dedikoduyu anlayıp anlayamadıklarına hem de ergenlik dönemindeki daha büyük çocukların dedikoduyu değerlendirmelerinde farklılıklar olup olmadığına eğilebilir. Bununla birlikte, her ne kadar katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımı büyük ölçüde denklik gösteriyor olsa da, gelecekteki çalışmalarda örneklem sayısının yukarı çekilmesi faydalı olabilir. Son olarak, mevcut çalışmada çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinde hipotetik senaryolar kullanılmıştır. Ancak söz konusu çocukların kendi dedikodularının yapıyor olduğu durumlarda, değerlendirmelerinin nasıl olacağına yönelik literatürde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu nedenle, gelecekte yapılacak araştırmalar dedikodu hedefi ya da muhatabının çocukların kendileri olduğu durumlardaki tepkilere odaklanarak literatüre katkı sağlayabilir. Yine benzer bir noktadan hareketle, dedikodu yapan kişinin kim olduğu, kimin dedikodusunun yapıldığı, dedikoducunun değerlendirici/dedikodu alıcısına olan yakınlığı gibi birçok özelliğin araştırmacıların tarafından ele alınması literatür açısından faydalı olacaktır.

5. Sonuç

Özetle, bu çalışmada 5-8 yaş aralığındaki çocukların dedikodu anlayışı incelenmiş ve sonucunda çocukların olumlu ve nötr içerikli dedikodu yapan karakterleri olumsuz içerikli dedikodu yapan karakterlere göre daha fazla tercih ettikleri gözlenmiştir. Bir başka ifadeyle, çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmeleri dedikodunun içeriğine göre farklılaşmıştır. Çocukların dedikoduya yönelik değerlendirmelerinde yaş grubu ve cinsiyetin anlamlı farklılıklar ortaya çıkarmadığı görülmüştür. Bu açıdan, küçük çocukların bile bu ayrımı yapabilmeleri, literatürde dedikodunun farklı türlerine yönelik araştırmaların artması gerektiğine işaret etmektedir. Beş yaşındaki çocukların da olumsuz dedikodu

yapanlara kıyasla olumlu dedikoduculara daha olumlu özellikler atfetmesi, çocukların dedikoduyu değerlendirmelerinde sosyal-bilişsel becerilerin etkili olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde, ülkemizde ilk kez ele alınan dedikodu anlayışı ve gelişimine yönelik öncü niteliği taşıyan bu çalışmayla birlikte, ilerideki araştırmaların dedikodu gelişiminde etkili olan faktörlerin irdelenmesi üzerine yoğunlaşmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilimsel Etik Değerlendirme Kurulu'nun 2023/56 sayılı kararı ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %100'dür.

Destek Beyanı

Bu çalışma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Çalışmada çıkar çatışması durumu bulunmamaktadır.

Teşekkür

Görsellerin hazırlanması, ses kayıtlarının görsellere yerleştirilmesindeki desteği için Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü öğrencisi Melek Erdoğan'a teşekkürlerimi sunarım.

Kaynaklar

- Abrahams, R. D. (1970). A performance-centered approach to gossip. *Man*, 5, 290-300.
- Aydın, M. Ş. (2021). 29-72 aylık çocukların olumsuz ve prososyal yalan söyleme davranışlarının incelenmesi. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 92-108.
- Baumeister, F., Zhang, L., & Vohs, D. (2004). Gossip as cultural learning. *Review of General Psychology*, 8, 111–121. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.8.2.111>
- Bloom, P. (2013). *Bebeklerin ahlaki yaşamı: İyinin ve kötünün kökenleri* (E. Kardelen, Çev.). Panama Yayıncılık.
- Boehm, C. (2012). *Moral origins: The evolution of virtue, altruism, and shame*. Basic Books.
- Brondino, N., Fusar-Poli, L., & Politi, P. (2017). Something to talk about: Gossip increases oxytocin levels in a near real-life situation. *Psychoneuroendocrinology*, 77, 218-224. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2016.12.014>
- Caivano, O., Leduc, K., & Talwar, V. (2020). When is gossiping wrong? The influence of valence and relationships on children's moral evaluations of gossip. *British Journal of Developmental Psychology*, 38(2), 219-238. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12319>
- Chen, E. E., Ng, C. T. Z., Corriveau, K. H., Yang, B. & Harris, P. L. (2020). Talking about personality: Evidence for attributions to self and others in early childhood. *Journal of Cognition and Development*, 21, 191–212. <https://doi.org/10.1080/15248372.2019.1709466>
- Cole, J. M., & Scrivener, H. (2013). Short-term effects of gossip behavior on self-esteem. *Current Psychology*, 32(3), 252–260. <https://doi.org/10.1007/s12144-013-9176-3>
- Dunbar, R. (2004). Gossip in evolutionary perspective. *Review of General Psychology*, 8, 100-110. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.8.2.100>
- Dunbar, R., Marriott, A., & Duncan, C. (1997). Human conversational behavior. *Human Nature*, 8, 231–246. <https://doi.org/10.1007/BF02912493>
- Eder, D., & Enke, J. L. (1991). The structure of gossip: Opportunities and constraints on collective expression among adolescents. *American Sociological Review*, 56, 494-508.
- Engelmann, J., Herrmann, E., & Tomasello, M. (2016). Preschoolers affect others' reputations through prosocial gossip. *British Journal of Developmental Psychology*, 34, 447-460. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12143>
- Engelmann, J. M., & Rapp, D. J. (2018). The influence of reputational concerns on children's prosociality. *Current Opinion in Psychology*, 20, 92–95. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.08.024>
- Feinberg, M., Willer, R., Stellar, J., & Keltner, D. (2012). The virtues of gossip: Reputational information sharing as prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(5), 1015–1030. <https://doi.org/10.1037/a0026650>
- Friend, M., & Davis, T. L. (1993). Appearance-reality distinction: Children's understanding of the physical and affective domains. *Developmental Psychology*, 29, 907-914.
- Gabriels, K., & De Backer, C. J. (2016). Virtual gossip: How gossip regulates moral life in virtual worlds. *Computers in Human Behavior*, 63, 683-693.
- Gawronski, B., & Walther, E. (2008). The TAR effect: When the ones who dislike becomes the ones who are disliked. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 1276–1289. <https://doi.org/10.1177/0146167208318952>
- Gottman, J. M., & Graziano, W. G. (1983). How children become friends. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 48(2), 1-86.

- Guzley, R. M. (1992). Organizational climate and communication climate: Predictors of commitment to the organization. *Management Communication Quarterly*, 5(4), 379-402.
- Haux, L., Engelmann, J., Hermann, E., & Tomasello, M. (2017). Do young children preferentially trust gossip or firsthand observation in choosing a collaborative partner? *Social Development*, 26, 466–474. <https://doi.org/10.1111/sode.12225>
- Hetherington, E. M., & Parke, R. D. (1993). *Child psychology: A contemporary view point* (4th ed.). New York: Monotype Composition Company.
- Hill, V., & Pillow, B. H. (2006). Children's understanding of reputations. *The Journal of Genetic Psychology*, 167(2), 137-157.
- Kim, S., Harris, P. L. & Warneken, F. (2014). Is it okay to tell? Children's judgements about information disclosure. *British Journal of Developmental Psychology*, 32, 291–304. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12040>
- Kuttler, A., Parker, J., & La Greca, A. (2002). Developmental and gender differences in preadolescents' judgments of the veracity of gossip. *Merrill-Palmer Quarterly*, 48, 105–132. <https://doi.org/10.1353/mpq.2002.0008>
- McDonald, L., Putallaz, M., Grimes, L., Kupersmidt, B., & Coie, D. (2007). Girl talk: Gossip, friendship, and sociometric status. *Merrill-Palmer Quarterly*, 53, 381-411. <https://doi.org/10.1353/mpq.2007.0017>
- McGuigan, N., & Cubillo, M. (2013). Information transmission in young children: When social information is more important than nonsocial information. *The Journal of Genetic Psychology*, 174(6), 605–619. <https://doi.org/10.1080/00221325.2012.749833>
- Obradović, J., van Dulmen, M. H., Yates, T. M., Carlson, E. A., & Egeland, B. (2006). Developmental assessment of competence from early childhood to middle adolescence. *Journal of Adolescence*, 29(6), 857-889.
- Parker, J. G., & Gottman, J. M. (1989). Social and emotional development in a relational context: Friendship interaction from early childhood to adolescence. In T. J. Berndt & G. W. Ladd (Eds.), *Peer relationships in child development* (pp. 95–131). John Wiley & Sons.
- Parker, J., & Seal, J. (1996). Forming, losing, renewing, and replacing friendships: Applying temporal parameters to the assessment of children's friendship experiences. *Child Development*, 67, 2248–2268. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1996.tb01855.x>
- Perner, J., & Lang, B. (1999). Development of theory of mind and executive control. *Trends in Cognitive Sciences*, 3(9), 337-344.
- Rotenberg, K. J., Simourd, L., & Moore, D. (1989). Children's use of a verbal non-verbal consistency principle to infer truth and lying. *Child Development*, 60, 309-322.
- Ruggiero, A., Parolin, E., & Ma, L. (2020). The impact of gossip valence on children's attitudes towards gossipers. *Infant and Child Development*, 29(4), e2180. <https://doi.org/10.1002/icd.2180>
- Schnake, M. E. (1990). *Human relations*. Ohio: Merrill Publishing Company.
- Schwartz, S. H., Verkasalo, M., Antonovsky, A., & Sagiv, L. (1997). Value priorities and social desirability: Much substance, some style. *British Journal of Social Psychology*, 36(1), 3-18.
- Sevindik, A. (2021). *Türk mizah ekolojisi*. Ötüken Neşriyat.
- Shinohara, A., Kanakogi, Y., Okumura, Y., & Kobayashi, T. (2021). How do children evaluate the gossiper of negative gossip?. *Japanese Psychological Research*, 63(2), 111-117. <https://doi.org/10.1111/jpr.12279>

- Shinohara, A., & Kobayashi, T. (2022). Children's understanding of friendship formation caused by gossip. *Journal of Experimental Child Psychology*, 217, 105370. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2021.105370>
- Sommerfeld, R., Krambeck, H., Semmann, D., & Millinski, M. (2007). Gossip as an alternative for direct observation in games of indirect reciprocity. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 104, 17435–17440. <https://doi.org/10.1073/pnas.0704598104>
- Şantaş, G., Akbolat, M., & Sağlam, H. (2019). Sağlık çalışanlarında örgütsel affetme, örgütsel dedikodu ve intikam niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, 131-148.
- Tang, Y., Zhang, Z., & Harris, P. L. (2023). Does first-hand evidence undermine young children's initial trust in positive gossip? Evidence from 5-to 6-year-old children. *British Journal of Developmental Psychology*, 41, 358-370. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12457>
- Tomasello, M., & Vaish, A. (2013). Origins of human cooperation and morality. *Annual Review of Psychology*, 64(1), 231–255.
- Turner, M. M., Mazur, M. A., Wendel, N., & Winslow, R. (2003). Relational ruin or social glue? The joint effect of relationship type and gossip valence on liking, trust, and expertise. *Communication Monographs*, 70(2), 129-141.
- Warneken, F., & Tomasello, M. (2009). The roots of human altruism. *British Journal of Psychology*, 100(3), 455-471.
- Wellman, H. M., Cross, D., & Watson, J. (2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, 72(3), 655-684.
- Wu, J., Balliet, D., & Van Lange, P. A. (2016). Reputation, gossip, and human cooperation. *Social and Personality Psychology Compass*, 10, 350–364. <https://doi.org/10.1111/spc3.12255>

Ekler

Şekil 1. Olumlu Dedikodu Örnek Resim (Son Sahne)

Correspondence of Dinosaur Figure in Sculpture

Arif ÇEKDERİ¹

Dinozor Figürünün Heykel Sanatındaki Karşılıkları

Correspondence of Dinosaur Figure in Sculpture

Öz

Abstract

Hayvan figürü çağlar boyunca sanatın konusu olmuştur. Dinozorlar ise sanat tarihine daha geç dönemde dahil olmuşlardır. 1800'lü yılların başlarında İngiltere'de ilk fosillerin bulunması ile birlikte bu hayvanlara karşı ilgi artmıştır. Sanat tarihine dahil oluşları heykel sanatı aracılığıyla olmuştur. Halkın ilgisini çekeceği düşüncesiyle parklara yerleştirilen bu heykeller, onların görünüşlerini belirleme gibi bir görev üstlenmişlerdir. Böylece heykel sanatı ve resim sanatı sayesinde dinozor imgesi oluşturulmuştur. Bilim ve sanatın kesiştiği bu nokta heykel sanatının önemini bir kez daha vurgulamıştır. Dinozor kavramı günümüzde çocuk parklarından film sektörüne kadar hayatımızda yer edinmektedir. Bu metin ile birlikte, heykel sanatı içerisinde göze çarpmayan fakat var olmaya devam eden bir konu üzerinde durarak bu konu hakkında bilgi üretmek hedeflenmektedir. Bu şekilde alan literatürüne katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Animal figures have been a subject of art for ages. However, dinosaurs, which are extinct animals, were included in art history relatively recently. The first fossils were discovered in the early 1800s in England, sparking increased interest in these creatures. Dinosaurs were introduced to art history through sculpture, with sculptures installed in public parks to depict their appearance. As a result, the image of dinosaurs was created through the art of sculpture and painting. This intersection of science and art has once again emphasized the importance of sculpture. The concept of dinosaurs permeates various aspects of our lives, from playgrounds to the film industry. This study endeavors to elucidate a topic that often eludes attention yet persists within the realm of sculpture art. Through this endeavor, the aim is to augment the scholarly discourse within the field.

Anahtar Kelimeler: Dinozor, Paleo Sanat, Dinozor Heykeli, Çağdaş Sanat, Heykel

Keywords: Dinosaur, Paleo Art, Dinosaur Statue, Contemporary Art, Sculpture

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

¹ Doctor of Fine Arts, Not affiliated with any institution, Sculpture, acekderi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6977-136X>

1. Introduction

Evolutionary discourse yields insights into the origins and potential trajectories of species, prompting diverse interpretations regarding the existential underpinnings of our presence. Within this context, dinosaurs occupy a pivotal position in natural history, having thrived on Earth for an extensive 168 million years, juxtaposed against the relatively recent emergence of human-like entities approximately 3 million years ago. Furthermore, the conceptual integration of dinosaurs into contemporary societal frameworks is examined, revealing their dual status as subjects of both natural sciences and consumer culture. This phenomenon is contextualized within historical frameworks shaped by 19th-century colonialism, whereby newfound territories prompted a paradigm shift from distrust towards untrodden landscapes to an avid pursuit of pristine natural environments in the 20th century. The cultural transformation spurred by these historical dynamics is notably reflected in the representation of dinosaurs in literature and cinema. From Arthur Conan Doyle's "The Lost World" to cinematic productions like "King Kong," dinosaurs traverse various genres and have become commodified entities within the children's market, particularly exemplified by the profound impact of the "Jurassic Park" movie. This research, situated at the nexus of art and evolutionary studies, specifically centers on the representation of dinosaurs in the history of art, with an emphasis on the sculptural medium. The intention is to carve a distinctive niche within the realm of plastic arts, conjoining the seemingly disparate domains of paleontology and artistic expression. By doing so, this study aims to establish a symbiotic relationship between art and a domain traditionally considered external to its purview, contributing to a nuanced understanding of the intersectionality between scientific narratives, cultural perceptions, and artistic endeavors.

It would be appropriate to briefly look at the historical trajectory through which the concept of dinosaurs permeated human consciousness, ultimately influencing their integration into contemporary cultural frameworks. Predominantly terrestrial beings, dinosaurs originated during the Late Triassic period, spanning 243-233 million years, with their extinction occurring approximately 65 million years ago, catalyzed by a meteorite impact near Mexico. This resulted in a catastrophic chain of events that culminated in the extinction of non-avian dinosaurs, leaving only fossilized remnants. The resurgence of dinosaurs into human awareness transpired during the 19th century, notably marked by the pioneering contributions of Mary Anning, a trailblazing paleontologist. In 1811, Anning and her brother, Joseph Anning, unearthed the inaugural Ichthyosaurus² fossil in Southern England, a monumental discovery that paved the way for subsequent findings such as the first plesiosaur³ (1823) and the inaugural pterosaur⁴ (1828) fossils. It is crucial to note that despite their temporal coexistence, these species are distinct from dinosaurs. Simultaneously, geologist and paleontologist William Buckland introduced the Megalosaurus⁵ fossil in 1824, signifying the inaugural formal classification of a dinosaur species. This monumental event inaugurated dinosaurs into the collective human historical narrative. In 1825, British geologist Gideon Mantell contributed to the taxonomic lexicon by describing the herbivorous species Iguanodon, while Richard Owen, a prominent biologist, paleontologist, and comparative anatomist, discerned affinities between Iguanodon and Megalosaurus fossils. Owen subsequently bestowed the nomenclature "deinos sauros," translating to "scary lizard" in Greek, categorically designating these creatures as dinosaurs. A pivotal moment in the confluence of art and science transpired in the ensuing years when Richard Owen collaborated with sculptor Benjamin Waterhouse Hawkins to create the inaugural dinosaur sculptures within the confines of the Crystal Palace Park. This collaborative endeavor has etched its place in history as a noteworthy intersection

² Marine reptiles that lived in the Mesozoic era

³ A large marine reptile species that lived in the Early Jurassic Period

⁴ A type of flying reptile that became extinct with the dinosaurs that appeared in the Upper Triassic Period

⁵ Giant carnivorous dinosaur species that lived in the Middle Jurassic Period

where artistic expression seamlessly complements scientific inquiry, embodying a symbiotic relationship that extends beyond disciplinary boundaries.

Meaning of paleontology is “a science dealing with the life of past geologic periods as known from fossil remains” (www.merriam-webster.com, 2023). While paleontology encompasses a broad spectrum of prehistoric life, the ubiquitous association of this scientific discipline with dinosaur fossils is a prevailing cultural phenomenon. Tracing back to ancient times, the encounter with dinosaur remains preceded the formal establishment of paleontology as a scientific field. In the absence of scientific understanding, ancient cultures wove legends around these enigmatic fossils, and the dragon figures found in numerous cultural myths are now perceived to be linked to these prehistoric remains.

The concept of dinosaurs, previously shrouded in mystical dimensions and intertwined with dragon folklore, represents a facet of nature that eluded human comprehension for centuries. Nevertheless, ongoing paleontological discoveries are progressively unraveling the mysteries surrounding dinosaurs, thereby expanding humanity's knowledge of these ancient creatures. In the words of the artist Alexis Dworsky, who did his doctorate on the cultural history of the dinosaur; “The wild dinosaur fighting against civilization refers to the binary opposition of nature and culture” (Dworsky, 2011: 47). His assertion underscores the transformative shift in the relationship between nature and culture, a theme elucidated in his article titled “Der Dinosaurier und der Wandel unserer Beziehung zur Natur” (The Dinosaur and the Transformation of Our Relationship with Nature). Drawing attention to cinematic representations, particularly the Jurassic Park movie series adapted from Michael Crichton's novel, Dworsky contends that the juxtaposition of nature and culture has evolved within the narratives of these films. Initially portraying the adverse consequences of tampering with natural order, subsequent installments witnessed a normalization of dinosaurs as commonplace entities. To maintain intrigue, the films introduced genetically engineered dinosaurs, extending beyond the confines of natural existence. In the latest film installment from 2022, dinosaurs coexist seamlessly with contemporary society, analogous to extant animals. In summary, cinematic portrayals exemplify humanity's ability, through fictional narratives, to resurrect extinct species, manipulate them according to societal needs, and integrate them into everyday life. As Dworsky's asserts, “At the turn of the 21st century the opposition between nature and culture disappears. Nature, so to say, disappears by transforming into a part of culture” (Dworsky, 2011: 47). This perspective also sheds light on the enduring human fascination with dinosaurs. “However, fictional dinosaur stories are no cultural phenomena that can be scrutinized isolated from other developments.” (Dworsky, 2011: 48).

2. Examples of Paleo Art Situated at the Nexus of Artistic Expression and Scientific Inquiry

The 19th century is noteworthy for instances exemplifying the intersectionality of science and art. In this epoch, the aptitudes of amateur artists, with a keen interest in paleontology and fossils, were systematically leveraged for the documentation and identification of fossilized specimens. Focused on the examination of bones and fossils, paleontology necessitates a profound understanding of anatomy, particularly skeletal structures. In this context, artists possessing expertise in plastic anatomy and morphology played a pivotal role in explicating and illustrating paleontological discoveries.

In the realm of paleontological art, exemplars include the lithographic prints crafted by Sir Henry Thomas De la Beche, an ardent supporter of Mary Anning and a distinguished geologist and paleontologist. De la Beche's seminal watercolor composition, “Duria Antiquior,” (picture 1) signifies the inaugural depiction of prehistoric fauna wherein organisms extracted from the fossil discoveries made by Mary Anning are collectively illustrated.

Picture 1. Duria Antiquior – A more Ancient Dorset

Resource: https://en.wikipedia.org/wiki/Duria_Antiquior#/media/File:Duria_Antiquior.jpg

Renowned American artist Charles Robert Knight emerges as an additional luminary within the realm of paleontological artistry. Throughout the initial half of the 20th century, Knight prolifically produced a plethora of paintings, murals, illustrations, and sculptures commissioned by museums, zoological institutions, and periodicals. “At the Field Museum of Natural History, Knight's famous battle between *Tyrannosaurus rex* and *Triceratops*, painted in 1927, is so well loved that it has become the standard encounter for portraying the age of dinosaurs” (Sherman, 2022)(picture 2). Charles Robert Knight, through his innovative depictions, notably revolutionized the prevailing perception of dinosaurs as cold-blooded, lumbering behemoths. His renderings imbued these prehistoric creatures with a dynamic and warm-blooded vitality, thereby challenging earlier conceptions. In an interview conducted by Kalt, Rhoda Knight, the artist's granddaughter, expounds upon his unwavering commitment to artistic discipline;

“He always said he could do the prehistoric mammals because he studied the anatomy of today's living creatures, without which you cannot understand the movements of the other creatures. I remember his insistence that everything be done as accurately as possible, and that anatomy of the modern animals is essential to know. And each animal he drew or painted he envisioned as an individual” (Kalt, 2005: 28).

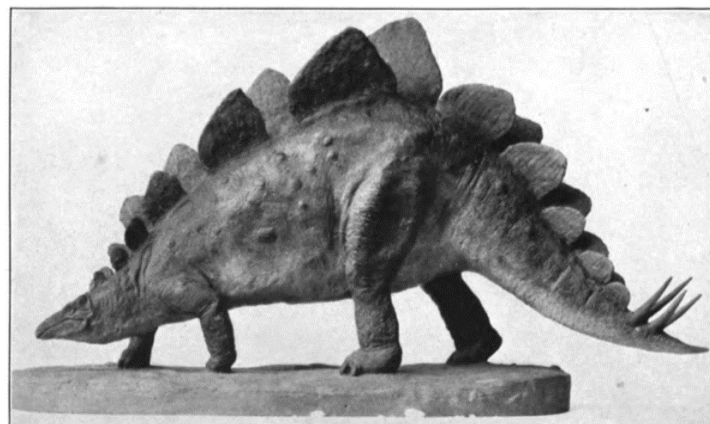
Examining Charles Robert Knight's methodology provides valuable insights into the contributory role of paleoart artists to the field of paleontology and their interconnectedness with the scientific domain. In the words of Director Paleontological Research Institute Museum of the Earth Warren D. Allmon, “Art itself may be a direct influence on the scientific process of reconstruction and restoration of ancient life; artists have even been said to be “ahead” of scientists in exploring aspects of dinosaurs”

(Allmon, 2005: 27). For this reason, Allmon states that the name of Robert Knight's exhibition held at the Museum of Earth in April 2006 was called "Conquering Darkness" (Allmon, 2005: 27). Within the temporal context of Knight's artistic endeavors, it is imperative to refrain from appraising his works through the lens of contemporary artistic comprehension. The contemporary phenomena of interdisciplinary collaboration within the arts and the nuanced interplay of artistic expression across various domains were not explicitly defined during Knight's era. Evidently, Knight did not approach his craft with the sensibilities characteristic of a modern-day artist. Nevertheless, the exhibition context of his artworks is noteworthy. Rather than gracing the walls of conventional art galleries, Knight's paintings found residence in natural history museums. This distinctive choice indicates a deliberate departure from traditional artistic spaces, signifying an intentional fusion of art and science. In effect, Knight contributed to the transference of art from the confines of galleries to the educational realms of museums, underscoring the symbiotic relationship between paleoart and paleontology.

Picture 2. Charles Robert Knight, Tyrannosaurus and Triceratops.

Resource: <https://www.advancedsciencenews.com/new-ideas-from-old-bones-how-paleoart-is-bringing-ancient-stories-to-life/>

Picture 3. Charles Robert Knight, Stegosaurus Statue

Resource: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9c/Charles_R._Knight_Stegosaurus_model.png

Numerous artists have made significant contributions to Paleo Art, extending beyond the aforementioned figures, including Édouard Riou, Rudolph Zallinger, Zdenek Burian, and Gregory S. Paul. Another notable presence in this domain is Gerhard Heilmann, recognized for his dual roles as an author and illustrator of the influential work "The Origin of Birds."

"Gerhard Heilmann was a Danish amateur zoologist and an artist who had observed birds for a long time" (Türkoğlu, 2021: 37). In alignment with the theories of English paleontologist Thomas Huxley (1825–1895) regarding the relationship between dinosaurs and birds, Heilmann endeavored to establish a connection between avians and bipedal carnivorous dinosaurs. "... Then in the year of 1926 he tried to illustrate the connection between avians and dinosaurs over the famous Archaeopteryx and hypothetical common ancestor Proavis" (Türkoğlu, 2021: 37). Heilmann's conjecture was influenced by the absence of bird collarbones in the dinosaurs unearthed at the time, leading him to speculate on a potential relationship between birds and earlier reptiles. Contemporary perspectives, as asserted by paleontologists Darren Naish and Paul Barrett, now firmly posit that birds are direct descendants of dinosaurs. This evolution in understanding underscores the dynamic nature of paleontological insights over time.

The visual representation of dinosaurs, driven by the human desire to envision these prehistoric creatures, found expression through the imaginative interpretations of artists in the absence of contemporary 3D software. According to American art and science historian Jane Davidson, "there isn't paleontology without imagination" and "paleontology and its illustrated impressions developed together" (Kegel, 2020: 89). Throughout the initial 150 years following the advent of paleontology, art played an integral role within the discipline, particularly in the absence of advanced visualization tools. Sculpture and painting emerged as crucial mediums for producing representations of extinct animals, with a pronounced focus on dinosaurs. This period, characterized by the inception of the Romanticism Movement, predates the advent of modernist movements, and under such circumstances, "Jane Davidson thinks that many of the distinctive characteristics of paleontological displays have their origins in Renaissance drawing techniques and 17th-century Baroque art" (Kegel, 2020: 89). While the primary intent of these artistic works was to serve the purpose of supporting paleontology, rather than pursuing artistic endeavors per se, they implicitly engaged in discussions related to modern and contemporary sculpture. Thus, these creations, inherently tied to the history of art, reflect the dynamic interplay between artistic expression and the advancement of paleontological knowledge.

The Crystal Palace dinosaur statues stand out as preeminent exemplars of paleontological art within the domain of sculptural art. "By 1854, paleoart had made the transition from academia to public education: the life-size sculptures of fossil vertebrates, produced by Benjamin Waterhouse Hawkins and displayed in south London, had an enormous impact on the public's perception of fossil animals and their appearance" (Witton, Naish and Conway, 2014). The exhibition would take place in Hyde Park, in a building made of iron and glass called the Crystal Palace. "The Great Exhibition was the first worldwide exhibition held in Hyde Park. The huge exhibition palace was built according to the plan of landscape architect Joseph Paxton, 563 meters long, 124 meters wide, had a floor area of approximately 80,000 square meters" (Kegel, 2020: 73). The exhibition, which opened in 1951, would be moved to nearby Sydenham and re-established in 1954. Sculptor Benjamin Waterhouse Hawkins brought the Crystal Palace sculptures to life in the light of scientific information given by Richard Owen. In the presentation of his book on Crystal Palace Dinosaurs, Mark Witton describes how Hawkins created images of dinosaurs; "Hawkins was also, however, making chimeric assemblages he was working with bones what we would now recognize as being several different, sometimes close related, sometimes unrelated animals ... (Witton, M. and Michel, E., 2022)" "Ultimately, he made 33 extinct animals, four of which were dinosaurs. He also made ichthyosaurs, plesiosaur, and various extinct animals including the South African megaloceros. The sheer size of the sculptures meant "many of

them cast on site with a temporary workshop set up around them” (@TheHistoryGuyChannel, 2020). Based on archival records, the Crystal Palace dinosaur sculptures were fashioned in life-size dimensions using materials such as brick, concrete, and iron. Notably, the Iguanodon sculpture within this ensemble is accompanied by a noteworthy narrative. Gideon Mantell, the possessor of Iguanodon fossils during that epoch, characterized the creature as a colossal lizard adorned with nasal horns, a representation influenced by the incomplete nature of the fossils in his possession. Due to debilitating illness, Mantell was unable to contribute to the construction of the sculptures, yet his insights into Iguanodon were conveyed to Waterhouse Hawkins through Richard Owen. Subsequent discoveries in 1878, featuring more comprehensive fossils, debunked the earlier portrayal, revealing that the purported nasal horn was, in fact, the animal's thumb. Over time, further investigations disclosed variances in the anatomical renderings of other dinosaurs within the park.

Picture 4. Benjamin Waterhouse Hawkins' studio in Sydenham

Resource: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Sydenham_studio.jpg

Despite their inherent inaccuracies, the Crystal Palace statues have effectively achieved their objective of acquainting the public with dinosaurs. Originally conceived with an educational and entertaining mission, this park has transitioned to fulfill a role analogous to contemporary 3D dinosaur animations accessible globally through computing devices. While the primary intent of these works is not to convey the artist's personal expression, these sculptures, as pioneering instances of Paleart within the sculptural domain, embody a classical approach. Preceding contemporary discussions on transcending the delineations between modern sculpture and its audience, as well as the abandonment of pedestals, the Crystal Palace dinosaurs established a distinctive spatial context. Notably, these sculptures were situated within the environment sans pedestals, a deliberate choice aimed at enhancing the realistic presentation of the creatures. The spatial arrangements mirrored the eras in which dinosaurs existed, seeking to afford the audience a distinct experiential encounter. This innovative approach has set a precedent for dinosaur parks worldwide, even though some may lack significant artistic merit. "Victorian dinosaurs in a London park have joined Buckingham Palace as a Grade I listed monument. The Department of Culture, Media and Sport said the sculptures in Crystal Palace Park, south London, are of "exceptional historic interest".... The dinosaurs were originally given a Grade II listing in 1973" (Dinosaurs given protected status, 2007).

Picture 5. Iguanodon Sculptures in Crystal Palace Park

Resource: https://en.wikipedia.org/wiki/Crystal_Palace_Dinosaurs#/media/File:Mantellodon_in_Crystal_Palace_Park.jpg

Picture 6. The Megalosaurus in Crystal Palace Park

Resource: https://en.wikipedia.org/wiki/Crystal_Palace_Dinosaurs#/media/File:2005-03-30_-_London_-_Crystal_Palace_-_Victorian_Dinosaurs_1_4887762470.jpg

In the context of the Crystal Palace sculptures, it is pertinent to acknowledge the reliefs and sculptures executed by Heinrich Harder, a German artist and professor at the Berlin School for the Arts, for the aquarium affiliated with the Berlin Zoo. These sculptures and reliefs, to a certain extent, extended the thematic mission of the Crystal Palace sculptures while simultaneously elucidating the scientific significance of the edifice by adorning the monumental facade of the aquarium. Collaborating on this endeavor, Heinrich Harder partnered with Gustav Tornier, affiliated with the zoological museum within the Berlin Natural History Museum, and Eberhard Fraas, a paleontologist based in Stuttgart (Nieuwland, 2020: 4). Notably, the Iguanodon statue, a conspicuous creation within Heinrich Harder's oeuvre, stands out as a life-sized and marginally more accurate representation. "Harder's statue further bears similarity to (and might share its inspiration with) an Iguanodon statue that briefly stood in the Copenhagen Zoo. And then it was compared with the Iguanodon at Hagenbeck's Stellingen zoo, which preceded Harder's version by nearly 4 years; Harder's version was far more artful" (Nieuwland, 2020: 7) (picture 5). Due to the devastations incurred during the World Wars, certain relief sculptures suffered damage, necessitating subsequent repairs.

Picture 7. Heinrich Harder, Iguanodon

Resource: https://www.copyrightexpired.com/Heinrich_Harder/jo_iguanodon.html

3. Dinosaur Representation in Contemporary Art

Dinosaur depictions manifest in Contemporary Art independently of traditional paleontological art. A noteworthy distinction in contemporary artistic examples lies in the shift where scientific themes become the focal point of artistic exploration, diverging from the conventional role of art as a determinant of scientific understanding. In an analogous manner to the incorporation of commonplace objects within the realm of art under the purview of pop art, dinosaurs—constituting a sub-branch of popular culture—are integrated into the artistic domain. Furthermore, within the productions of Contemporary Art, the conceptualization of dinosaurs is commonly employed to stimulate a reconsideration and the formulation of novel definitions pertaining to the intricate interplay between human beings and the natural world.

3.1. Mark Dion Toys 'R' U.S. (When Dinosaurs Ruled the World)

American conceptual artist Mark Dion's 1994 dated installation named Toys 'R' U.S. (When Dinosaurs Ruled the World) (picture 6) has projected a childlike subculture centered around dinosaurs. The artist, adopting an archaeological perspective, systematically investigates specific locales, collecting the unearthed objects and subsequently integrating them within the framework of an artistic composition. Within the artist's oeuvre, there exists an exploration into the anthropogenic environments, querying the reflections they offer concerning the intricate relationship between humanity and the natural world. The childhood fascination with dinosaurs is commonly regarded as an implicit manifestation of a broader interest in nature. This fascination underwent commercial appropriation within consumer culture, engendering a market centered around dinosaurs. This market, fueled by ongoing paleontological discoveries, spans a diverse production spectrum

encompassing toys to cinematic productions, giving rise to a distinctive subculture. One notable manifestation within this domain is the series of installations titled "Toys 'R' U.S.," where the artist, in the installation titled "When Dinosaurs Ruled the World," transforms the ostensibly innocent childhood interest in dinosaurs, commodified within consumerism, into an artistic creation. This particular installation emulates a child's room entirely adorned with dinosaur-themed merchandise. By presenting this childhood space as a standalone work of art and divorcing it from its original context, the artist elevates the mundane artifacts within the room, ranging from wallpapers to bedspreads to lamps, into symbols of popular culture. "These "dinosaurs" have little to do with real dinosaurs, and Dion emphasizes the fact that our understanding of the world is a product of capitalism. Recognizability trumps knowledge. Therefore, the solace we received throughout our childhood from imaginary forms that signify dinosaurs was preparation for a life of impossible longings and willful ignorance (Gelber, 2005)" Consequently, the work transforms dinosaurs into an object of pop art. Beyond a critical evaluation of the work, an alternative perspective unveils the significant cultural presence occupied by dinosaurs in contemporary society.

Picture 8. Mark Dion Toys 'R' U.S.

Resource: <https://www.flickr.com/photos/pmeimon/38360228484>

3.2. Andreas Greiner Monument for the 308

German artist Andreas Greiner is another artist who uses the idea of dinosaurs in his art pieces. The artist employs diverse materials in his artistic endeavors, with the sculpture entitled "Monument for the 308" (picture 7) standing out as a noteworthy illustration within the context of the subject. This particular sculpture was fashioned utilizing X-ray scanning and 3D printing technologies. Within this work, the artist conducted a comprehensive examination by subjecting the remains of a deceased chicken obtained from an industrial poultry farm to X-ray scanning. Subsequently, a three-dimensional replica of the chicken's skeleton, towering at 8 meters, was generated through the utilization of a 3D printing machine. The piece represents a twentyfold magnification of the original chicken, presenting the avian skeleton in a configuration that strikingly resembles the skeletal structures of dinosaurs showcased in natural history museums. "However, the animal depicted is a common Ross 308 broiler chicken and is not extinct like its prehistoric ancestor, the Archaeopteryx (selected works, 07)".

Nevertheless, chickens persist in modern society, holding a significant position in the food industry. The Ross 308 type of chicken, after which the sculpture is named, is a specifically bred breed renowned for its rapid growth, cost-effective feed consumption, and efficiency for meat production. It reaches a suitable size for slaughter in a period of 1 to 2 months. However, as a consequence of achieving this swift maturation, it becomes a vulnerable and readily susceptible species to variable climatic conditions, prone to quick ailments. Losses may be incurred in the rapid production process to meet the escalating demand for meat. The sculpture is crafted from a scanned deceased chicken, representing one of the birds lost under such production conditions. When considering the evolutionary trajectory of birds from dinosaurs over millions of years, the reduction of this profound evolutionary journey to a cost-benefit analysis involving consumed feed and produced meat seems ironic. In Monument for the 308, this irony is accentuated in a striking manner, emphasizing the dimensions along with the inherent paradox, while concurrently paying tribute to the Ross 308 species. “Ross 308 has nourished billions of people with cheap and abundant protein. “Monument to the 308” honours this pillar of society and imagines a future in which we will grant nature the same ‘human’ rights, as we grant ourselves” (NOWs: Monument for the 308 by Andreas Greiner, 2017).

Picture 9. Andreas Greiner Monument for the 308

Resource: <https://www.andreasgreiner.com/works/monument-for-the-308/>

3.3.Sun Yuan and Peng Yu “I Didn’t Notice What I am Doing”

In this instance, the conceptualization of dinosaurs emerges within the artistic creations of Chinese practitioners Sun Yuan and Peng Yu. Artisans addressing the theme of contradiction in diverse manners formulate installations characterized by a hyper-realistic aesthetic. Collaborating since the latter part of the 1990s, these artists have integrated unconventional materials, including robotic appendages, human adipose tissue, and taxidermized fauna, into their artistic endeavors. Additionally, they incorporated a Triceratops-type dinosaur within their creation titled "I Didn't Notice What I am Doing." (picture 8) “I Didn’t Notice What I am Doing” is a perfect example: an installation composed of a series of objects which gives centre stage to the subliminal dimension which underlies cognitive processes and daily actions” (Sun Yuan and Peng Yu at Galleria Continua, San Gimignano, 2019). In this installation, a triceratops and an armored rhino model produced in a hyper realistic style were used. Triceratops is a herbivorous dinosaur species that lived in North America during the upper cretaceous period 68-65 million years ago. The armored rhinoceros is a modern mammal species that lives in Asia today. Both species are similar to each other in terms of appearance. Moreover, for a person who is not knowledgeable about animal classifications, it may even be thought that the two species are related to each other. In reality, the two species belong to completely different family trees. Even the encounter between two creatures is impossible due to the difference in time and space. In fact, this similarity is explained by a term called convergent evolution⁶, which is frequently encountered in nature. Even though the origins of species are completely different, evolution produces similar results under similar conditions, independently of each other. For example, birds, bats and pterosaurs have wings. The body structures of all three species are similar to each other. In particular, the wing structures of bats and pterosaurs are almost the same, excluding their sizes. Examples in nature can be multiplied. In I didn't notice what I am doing, the artists convey their messages through the concept of convergent evolution visualized with triceratops and rhinoceros. A critical observation concerning this artwork suggests that the reliability of information obtained through sensory perception might be subject to skepticism in the absence of antecedent familiarity with the contextual background of the phenomena. The Art of Change: New Directions from China exhibition guide includes the following statements: “Sometimes, as the title of the work implies, such connections are made purely intuitively and have no basis in scientific fact. The artists explain that 'the main crux of the project lies in its investigation into the manner in which relationships are constructed or how correlations are made. (Sun Yuan and Peng Yu, 2023)” The composition constitutes a compelling examination within the framework of our subject matter in terms of addressing the ways we acquire knowledge, think and take attitudes, as well as in terms of convergent evolution and making a dinosaur species an object of contemporary art.

⁶ Convergent evolution: the independent development of similar traits or features (as of body structure or behavior) in unrelated or distantly related species or lineages that typically occupy similar environments or ecological niches (<https://www.merriam-webster.com/>, 2023).

Picture 10. Sun Yuan and Peng Yu *I didn't notice what I am Doing*

Resource: <https://www.galleriacontinua.com/news-detail/sun-yuan-peng-yu-i-didnt-notice-what-i-am-doing-480>

3.4. Marianela Fuentes

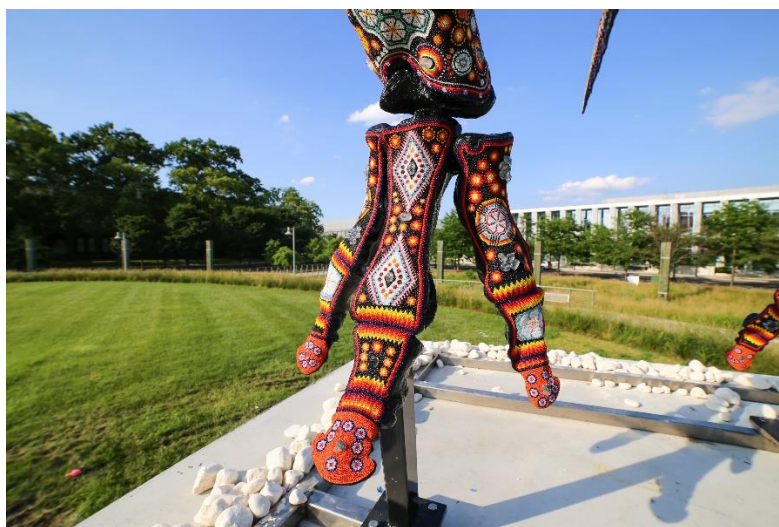
Marianela Fuentes, a Mexican artist with Native American heritage, draws inspiration from dinosaurs, infusing her works with a distinctive artistic interpretation that amalgamates elements from the Huichol indigenous culture and the concept of dinosaurs. Incorporating traditional Huichol bead art into her sculptures, Fuentes utilizes this indigenous form of artistic expression, traditionally crafted using threads, wax, bones, ceramics, or modern bead-making techniques. These vibrant and patterned works are steeped in the cultural motifs associated with Shaman practices. An integral component of Fuentes' artistic repertoire is the representation of dinosaurs. The artist meticulously adorns the dinosaur sculptures, crafted to scale, with Huichol beads. In doing so, she not only stays true to the authentic dimensions of the prehistoric creatures but also imbues them with the symbolic significance embedded in the cultural heritage she both possesses and safeguards. The artist articulates her approach to this synthesis as; "I believe that time is not linear," said artist Marianela Fuentes. "These beings were living in the same lands that we are now. So all the beadwork represents this time, and the dinosaur represents ancient times (Crimmins, 2022)". Dinosaurs can be considered indigenous to the geographic regions in which the artist originated and was nurtured. The American Continent, by virtue of its geological composition, stands as a continent abundant in dinosaur fossils. In her formative years, the artist, escorted by family members, was introduced to a fossil site where she encountered dinosaurs, leaving a lasting impression. The artist provided detailed annotations for the bead-encrusted craftsmanship adorning the Alpha Sacred Beings (The Origin of Creation) (Picture 9), a faithful rendition of a *Parasaurolophus* statue from the Late Cretaceous period, meticulously rendered to its true scale:

“The turtle on the crown symbolizes all the land throughout North America. Around the dinosaur’s hips is a wampum belt that was given to recognize the friendship treaty under the Shackamaxon Elm between William Penn (“Mikwon”), and Tamanend (“the Affable One”). Along the spine, fire, water, wind, mountain, moon, sun, and stars appear in a set of seven to represent Seven Generations. The four cardinal directions are represented on each limb. Flora and fauna native to our region also appear throughout the beadwork. As with all things, from the tip of the tail to the end of the nose, the monument begins and ends in the stars” (Philly’s Navy Yard Unveils “Sacred Beings (The Origin of Creation),” A New Monument Symbolizing A Bridge Between Two Indigenous Nations, 2022).

Picture 11. Marianela Fuentes, Alpha Sacred Beings (The Origin of Creation)

Resource: https://www.philart.net/art/Alpha_Sacred_Beings_The_Origin_of_Creation/1157.html

Picture 12. Marianela Fuentes, Alpha Sacred Beings (The Origin of Creation)

Resource: <https://streetsdept.files.wordpress.com/2022/06/alpha-sacred-beings-the-origin-of-creation-5.jpg>

3.5. All Yesterdays and All Tomorrow

Artistic exemplars within the domain of contemporary paleoart are encapsulated in the volumes "All Yesterdays" and "All Tomorrow," featuring illustrations by Turkish artist Cevdet Mehmet Kösemen. In collaborative endeavors such as "All Yesterdays" and "All Tomorrow," realized in conjunction with paleontologist Darren Naish and artists John Conway and Cevdet Mehmet Kösemen, depictions and descriptions of extant fauna are presented as though they are newly discovered, devoid of prior knowledge about their existence or fossil records. Kösemen reimagines prehistoric fauna through the lens of contemporary ecological conditions, envisioning them as organisms that have undergone evolution within the parameters of the present-day milieu. Regarding the publication "All Tomorrow," it can be asserted that; One only has to look at the skeletons of today's animals to realize how little information can be learned about the true appearance of animals from a skeletal structure. Naish, Conway and Kösemen ask how future paleontologists would describe today's creatures if they had nothing but skeletons in their hands, that is, if they did not know how their bodies looked, what their bodies and soft parts were, whether they were covered with fur or feathers like those of avians (Kegel, 2020: 160). The interpretative approach evident in the Crystal Palace dinosaurs historically evolves into a deliberate fictional construct within the illustrations of Conway and Kösemen. This intentional fictionality, ostensibly expected to align with scientific information, assumes an artistic quality within the pages of the book "All Yesterdays." Darren Naish provides commentary on the contentious nature of the book in his article titled "On All Your Yesterdays" within the publication "All Yesterdays."

“However, when it comes to soft tissue anatomy and behaviour, many of the cherished ideas and themes of conventional paleoart are not always obviously less speculative than the sorts of images we explored in All Yesterdays: they frequently represent historical tropes that were arrived at by accident, they represent assumptions and conventions, and they are even, arguably, reflective of cultural and societal expectations” (Kösemen, Conway and Naish, 2017: 7).

“...Art can be driven by science, but it can be divorced from it entirely. Speculative art, ‘retro’ paleoart, and accurate, high-fidelity reconstructions all have their place in the way we choose to portray the animals of the past” (Kösemen, Conway and Naish, 2017: 8).

Picture 13. Cevdet Mehmet Kösemen, Swans

Resource: <https://obscuredinosaurfacts.com/blog/post/2020/09/16/all-todays.html>

4. Conclusion

Paleo art has traditionally centered on the depiction of extinct animals, particularly emphasizing dinosaur figures. The primary objective of Paleo art lies in serving as a complementary component to paleontology. Most practitioners of Paleo art, emerging concurrently with the advancement of paleontological science in the early 19th century, initially engaged with paleontology as enthusiastic amateurs. Despite their artistic prowess, these individuals often required scientific guidance to address technical aspects of their work. Paleo artistry entails the creation of visual representations that significantly influence the contemporary societal perception of living organisms, incorporating a detailed exploration of soft tissues akin to the methodology employed by forensic artists in identity determination. Notably, many paleontologists exhibit proficient drawing skills, employing them to enhance their work in the field of paleontology. The proclivity for interdisciplinary collaboration has become conspicuous within the contexts of Modernism and Postmodernism. Paleo art productions, serving as junctures between science and art, exemplify interdisciplinary pursuits that predate the

formal definitions of both Modernism and Postmodernism. In the 21st century, the responsibilities traditionally assumed by artists in the realm of paleo art have progressively shifted towards computer technologies. Advanced 3D animations and simulation tools now fulfill diverse roles, from interpreting new paleontological discoveries to contributing to the film industry. The dinosaur figure has transcended its historical association with paleo art and is now a prevalent motif within the realm of contemporary art. In contemporary artistic contexts, the dinosaur figure functions as a reference point, employed by artists to elucidate humanity's relationship with nature, drawing upon insights derived from the field of paleontology and contributing as a constituent of popular culture.

Ethics approval and consent to participate

Not applicable

Competing interest

The author declares no competing interests. The contribution of the 1st author to the article is 100%.

Bibliography

- @TheHistoryGuyChannel. (2020, October 9). The History Guy: History Deserves to Be Remembered [Video]. The Crystal Palace Dinosaurs and Early Paleontology. / Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=bhWylzOryws&t=1s>
- Allmon, W. D. (2005). Art and Science. *GeoSpectrum* Vol. 5 no.1 *American Geological Institute*, 27.
- Ansón, M., Fernández, M. H., & Ramos, A. P. (2015). Paleoart: term and conditions . Current trends in paleontology and evolution. *XIII EJIP Conference Proceedings*, (p. 28-34). Cercedilla.
- Crimmins, P. (2022, June 13). A dinosaur with native beadwork emerges in Philly's Navy Yard. / Retrieved from <https://whyy.org/>: <https://whyy.org/articles/philly-navy-yard-dinosaur-native-lenni-lenape-beadwork-sculpture>
- Dinosaurs given protected status. (2007, August 7). BBC News: / Retrieved from <http://news.bbc.co.uk/1/hi/england/london/6934908.stm>
- Dworsky, A. (2011). Der Dinosaurier und der Wandel unserer. *Laufener Spezialbeiträge*, 46-49.
- Gelber, E. (2005, 12 1). Mark Dion. / Retrieved from <https://artcritical.com/>: <https://artcritical.com/2005/12/01/mark-dion>
- <https://www.merriam-webster.com/>. (2023, 07 05). *convergent evolution*: / Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/convergent%20evolution#:~:text=%3A%20the%20independent%20development%20of%20similar,similar%20environments%20or%20ecological%20niches>
- <https://www.merriam-webster.com/>. (2023, 08 02). *paleontology*. / Retrieved from [www.merriam-webster.com](https://www.merriam-webster.com/dictionary/paleontology): <https://www.merriam-webster.com/dictionary/paleontology>
- Kalt, R. K. (2005, october .). Interview with Rhoda Knight Kalt. *GeoSpectrum* Vol. 5 no.1. (Emily Y. Butler, Interviewer) Alexandria: American Geological Institute. July 17, 2023/ Retrieved from <https://web.archive.org/web/20110608072008/https://www.agiweb.org/geospectrum/october2005-screen.pdf>
- Kegel, B. (2020). *Dinozorların Tükenmeyen Soyuy*. (S. Özgün, İnterpreter.) İstanbul, Türkiye: Say.
- Kösemen, C. M., Conway, J., & Naish, D. (2017). All Your Yesterdays Extraordinary Visions of Extinct Life from a New Generation of Palaeoartists (Second Edition b.). An Irregular Books Free Book.
- Nieuwland, I. (2020). Dinosaurs in the aquarium. *Public Understanding of Science*, 1–9.
- NOWs: Monument for the 308 by Andreas Greiner. (2017, 05 08-11). / Retrieved from <https://raumexperimente.net/>: <https://raumexperimente.net/en/single/news/4116-2/>
- Philly's Navy Yard Unveils "Sacred Beings (The Origin of Creation)," A New Monument Symbolizing A Bridge Between Two Indigenous Nations. (2022, 06 09). / Retrieved from <https://streetsdept.com/>: <https://streetsdept.com/2022/06/09/phillys-navy-yard-unveils-sacred-beings-the-origin-of-creation-a-new-monument-symbolizing-a-bridge-between-two-indigenous-nations>
- selected works. (07, July 2023). / Retrieved from <https://www.andreasgreiner.com/>: <https://www.andreasgreiner.com/works/monument-for-the-308>
- Sherman, A. (2022). The World of Charles R. Knight. 2023 / Retrieved from <http://www.charlesrknight.com/>: http://www.charlesrknight.com/Alexander_Sherman.htm
- Sun Yuan & Peng Yu. (05, July 2023). / Retrieved from <http://china.southbankcentre.co.uk/>: <http://china.southbankcentre.co.uk/artists/index.html#sun-yuan-peng-yu>

Sun Yuan and Peng Yu at Galleria Continua, San Gimignano. (08, August 2019). / Retrieved from <https://www.moussemagazine.it/>: <https://www.moussemagazine.it/magazine/sun-yuan-and-peng-yu-at-galleria-continua-san-gimignano-2019>

The Art and Science of the Crystal Palace Dinosaurs - Book launch by Mark Witton & Ellinor Michel. (, 14 June 2022). Art and Science of the Crystal Palace Dinosaurs. [Video]. London, UK: Friends of Crystal Palace Dinosaurs Youtube Chanel. / Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=9baWb7eDaQE&t=2316s>

Türkoğlu, P. (2021). Yaşayan Dinozor Avian. İstanbul: Ginko Bilim.

Witton, M. P., Naish, D., & Conway, J. (2014, September). State of the Palaeoart. *Palaeontologia / Retrieved from Electronica*, <http://palaeo-electronica.org>.

Does Inclusive Green Growth in Türkiye Have an Impact on Global Warming?

Başak ÖZARSLAN DOĞAN¹

Türkiye’de Kapsayıcı Yeşil Büyüme Küresel Isınma Üzerinde Etkili Mi?

Öz

Bu çalışmada Türkiye için kapsayıcı yeşil büyüme ve küresel ısınma arasındaki ilişki 1991-2020 dönemi veri seti yardımıyla analiz etmek amaçlanmıştır. Bu çerçevede çalışmada ilk olarak kapsayıcı yeşil büyümeyi temsil etmesi için kapsayıcı yeşil büyümeyi meydana getiren bileşenler kullanılarak ‘Temel Bileşenler Analizi’ yardımıyla kapsayıcı yeşil büyüme endeksi oluşturulmuştur. Ardından, kapsayıcı yeşil büyüme endeksi, toplam işgücü ve teknolojik gelişmenin küresel ısınma üzerindeki etkisi Johansen eş bütünleşme testi, FMOLS, DOLS ve CRR tahminicileri kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar her üç modelde de Türkiye’de kapsayıcı yeşil büyümenin küresel ısınmayı azaltmadaki rolünün etkili olmadığına dair kanıtlar içermektedir. Bu sonuçların yanı sıra, teknolojik gelişmenin küresel ısınma üzerindeki etkisinin her üç modelde de negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Bununla beraber, toplam işgücünün küresel ısınma üzerindeki etkisinin yine her üç modelde de negatif olduğu fakat katsayısının sadece DOLS tahmincisinde istatistiki olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Türkiye’de kapsayıcı yeşil büyümenin gerçekleştirilmesinde, finansal kapsayıcılığında sağlanması, nitelikli işgücünün artırılması ve kamu kaynaklarının daha verimli alanlara yönlendirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kapsayıcı yeşil büyüme, Küresel ısınma, FMOLS, DOLS, CRR

Does Inclusive Green Growth in Türkiye Have an Impact on Global Warming?

Abstract

This study aims to analyze the relationship between inclusive green growth and global warming for Türkiye with the help of the 1991-2020 period data set. In this context, in the study, the inclusive green growth index was first created with the help of ‘Principal Components Analysis by using the components that make up inclusive green growth to represent inclusive green growth. Then, the impact of the inclusive green growth index, total labor force, and technological development on global warming was analyzed using the Johansen cointegration test, FMOLS, DOLS, and CRR estimators. The results contain evidence in all three models that the role of inclusive green growth in Türkiye is ineffective in reducing global warming. In addition to these results, the effect of technological development on global warming was found to be negative and statistically significant in all three models. However, it was found that the impact of the total labor force on global warming was negative in all three models. Still, the coefficient was statistically significant only in the DOLS estimator. It is of great importance to ensure inclusive green growth in Türkiye, ensuring financial inclusion, increasing the qualified workforce and directing public resources to more productive areas.

Keywords: Inclusive green growth, Global warming, FMOLS, DOLS, CRR

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, bozarслан@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/000-0002-5126-7077>

1. Introduction

Since the Industrial Revolution, the economy has tested rapid growth at the expense of reducing human and environmental welfare. This situation puts tremendous pressure on the sustainability of development (Tang and Qin, 2022). Otherwise, while the economic growth figures of countries are increasing, poverty and inequalities between countries/regions are also growing. The World Inequality Report, published in 2022, reveals that the wealthiest 10 percent of the global population currently earns 52 percent of global income, while the poorest half earns 8.5 percent. Thus, it becomes a necessity for the economy to move towards a greener and more inclusive transformation for more sustainable growth and development (Li et al., 2023).

At this point, one of the issues frequently discussed in recent years is that economic growth is not enough to increase poverty and inequality in income distribution and employment. The fact that the opportunities created by growth are not spread equally throughout society has turned attention from pure economic growth to inclusive economic growth (Avcı and Tonus, 2020a). The growth model that creates prosperity and income increase for the entire population constitutes a society built by individuals and distributes all material and spiritual welfare components equally, defined as inclusive growth (Keyifli et al., 2022: 41). Problems such as global monetary crises, unfair income distribution, unemployment, and poverty cause countries to re-plan their economic growth strategies and policies by spreading them equally across the society. For economic growth in a country to be inclusive and sustainable, the income of every segment of society must be increased, as well as their opportunities in education, health, and social fields. Inclusive growth ensures the balance between sustainable development and economic growth. While providing this balance, unlike traditional growth models, it does not focus only on the amount of output but on the equal distribution of the amount of output. When evaluated from this perspective, inclusive growth is at the center of the economic policies discussed in recent years, as it allows both economic and social goals to be evaluated in one pot (Özgün, 2021: 274).

The multidimensional structure of inclusive growth makes it closely related to fields such as industry, agriculture, services, and labor force. A better understanding of inclusive growth and the principles of inclusive growth in general are listed below (Green et al., 2017: 3-4):

- Economic growth should be seen as a tool for sharing inclusion, not an outcome
- Poor segments should be given the same quality services as urban segments.
- Investments in human capital should be increased
- Social safety networks should be developed. In this way, individuals should be supported during critical periods of their lives.
- Innovations and opportunities for shared leadership should be provided
- The level of participation of the general public should be increased as a way of knowledge production
- Small changes and details should be focused on as much as significant changes.

After the sustainable development goals (SDGs) were made public, almost all countries implementation started new and different improvement strategies and policies focusing on inclusive green growth, which refers to combining both green and inclusive growth. Thus, today, we can summarize inclusive green growth as economic growth that facilitates reach to more sustainable socio-economic deals for more people, regions, and countries. In addition, it protects the more vulnerable, all in a more equitable environment. (Desalegn and Tangl, 2022). Inclusive green growth is critical

because it promotes the environmental, economic, and social dimensions of sustainable development. Table 1 below expresses the potential benefits of green growth policies implemented in this context for sustainable development.

Table 1: Potential benefits of green growth policies on sustainable development

Benefit type	Impact on well-being	Channels through which policy affects welfare
Environment	Directly increases well-being	improving the environment
Economic	Rise well-being by increasing income	-Rise in production factors -Time-lapse innovation through correcting market failures in knowledge -Increased efficiency -Increased efficiency by fixing non-environmental market failures and effective behavior
Social	High welfare through distributional impact, enhanced volatility, and other social indicators	- Increasing endurance against natural disasters, commodity price fluctuations, and economic crises - Employment opportunities and poverty alleviation

Source: World Bank (2012). Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. (<http://hdl.handle.net/10986/6058>).

This framework created for green growth in Table 1 expresses the balance between the costs, expressed in possible alleviation in investment, income, and consumption, and the advantages, described in possible developments on social, environmental, and economic fronts. It forms the basis of inclusive green growth.

On the other hand, pure green growth cannot be considered inclusive because low-income communities use natural resources to survive without environmental concerns. This continues the deformation of nature and becomes a systemic risk for the whole economy.

According to the report published by the World Economic Forum in 2020, business, government, and civil society leaders ranked biodiversity loss and ecosystem collapse as one of humanity's five biggest threats in the next ten years. The same report states that approximately 1 million species are in danger of extinction due to human activities, and current production and consumption patterns, population dynamics, land use, urbanization, trade, industry, and management models form the basis of this loss. Thus, green growth should center on what needs to be done in the future to avoid taking stuck on unsustainable paths and to ensure local interest. For this reason, green growth policies should be carefully designed to minimize irreversible adverse effects. Carefully designed green policies affect growth through four channels (Fay, 2012).

- Input effect (due to enhancing factors of production)
- Efficiency effect (by bringing the production amount closer to the production limit)
- Incentive effect (through promote the economy in times of crisis)
- Innovation impact (by speed up development and adoption of technologies)

In this context, the aim of the policies implemented by countries towards green growth is to ensure sustainability and minimize environmental deformations. Thus, green growth and green economy approaches are seen as practical tools that enable countries to directly achieve sustainable development and reduce global warming. In recent years, countries have implemented various policies

to combat global warming. The basis of these policies is mostly related to the source of energy production. In many studies conducted in this field, choosing alternative energy sources helps reduce the effects of global warming because fossil fuels emit greenhouse gases. For example, in the USA, within the scope of the 'Clean Energy Plan' within the scope of the US Department of Energy, it is aimed to increase the use of renewable energy by 2030 and to significantly reduce carbon emissions, based on 2005.

On the other hand, EU countries are also carrying out various studies in this field. One of these, the 'Energy Roadmap 2050' study published by the European Commission, in which the policy targets for 2050 are expressed; It has been stated that the main goal is to reduce greenhouse gas emissions by 80-95% by saving energy and increasing renewable energy production. In addition, according to the same study, EU countries also have a high energy efficiency target. In this context, an approximately 40% reduction in energy demand is targeted by 2050 (European Commission, Energy Roadmap 2050).

E-7 countries also implement various policies regarding global warming. For example, after the ratification of the Paris climate agreement in India in 2017, serious steps began to be taken in the country to implement a sustainable energy policy and limit greenhouse gas emissions. In this context, it is aimed to expand renewable energy in order to limit greenhouse gas emissions created by fossil fuel use in the country. In China, various development plans are being implemented for alternative energy sources and various feed-in tariffs are provided in this field.

In this study, the relationship between inclusive green growth in Türkiye and global temperature increase has been tested empirically. First, national and international studies on the field in question were examined in this regard. Secondly, the inclusive green growth index, the study's primary control variable, was created. In the following third part of the study, the relationship between the inclusive green growth index and global temperature increase was empirically examined using the FMOLS and DOLS estimators' method. The findings were evaluated in the last part of the study, and policy recommendations were presented.

2. Literature Review

In the economic literature, global temperature increases are generally associated with global warming. Studies conducted within this framework mainly include economic growth, energy use, technological innovation, and trade openness, which are thought to impact global warming. This study contributes to the literature through two different channels. The first of these contributions is the inclusive green growth index, which represents the primary control variable of the study. This study constitutes one of Türkiye's first studies to calculate the inclusive green growth index.

On the other hand, the second contribution of the study is that it examines the relationship between global temperature increase and the inclusive green growth index for Türkiye. The number of studies directly examining the relationship between global temperature increase and inclusive green growth index is limited. In this context, the aim of this study is to fill this gap in the literature.

The literature of the study, which discussing the relation between global temperature increase and inclusive green growth index, occurs two parts: studies examining global warming and inclusive growth. Table 2 below provides a summary of the selected literature on global warming.

Table 2: Selected Literature to Examine the Impact of Global Warming and Temperature Changes on Various Macroeconomic Variables

Author(s)	Period	Country	Methodology	Results
Acaroğlu and Güllü (2022)	1980-2019	Türkiye	ARDL Bounds Test, Toda-Yamamoto Causality Analysis	The study examining the relationship between climate change and energy consumption concluded that increasing renewable energy will assistance decrease the temperature. In contrast, the increase in fossil fuel consumption will enhance the temperature.
Bölük and Mert (2015)	1961-2010	Türkiye	ARDL Bounds Test	At the end of the study, the authors obtained results showing that renewable electricity generation in Türkiye will provide support environmental development and, accordingly, will play an essential role in decreasing greenhouse gas emissions.
Jebli and Youssef (2015)	1980-2009	Tunisia	ARDL Bounds Test	In the study investigating the relation between carbon emissions, GDP, and non-renewable and renewable energy consumption for Tunisia, evidence was found that non-renewable energy positively affects CO2 emissions. In contrast, renewable energy has a weak and negative impact.
Arouri et al. (2012)	1981-2005	Middle East and North African Countries	Panel Cointegration	In the study examining the relationship between energy consumption, carbon emissions, and economic growth, it is stated that energy consumption has a positive and significant effect on CO2 emissions in the long term.
İslam et al. (2021)	1990-2019	Saudi Arabia	ARDL Bounds Test	In the study examining the impacts of carbon emissions, precipitation, inflation, temperature, population, and unemployment on economic growth in Saudi Arabia, it was found that carbon emissions had a negative effect on economic growth, while precipitation and temperate variables were to some cointegrated mainly with the country's economic growth in negatively and positively directions, respectively. It was found to be. As in most other countries, the short-term impact of inflation and population on economic growth vary, but their long-term effect is positive.
Cian et al. (2007)	1978-2000	31 Selected Countries	Dynamic Panel Data	The study examining the effect of temperature changes on energy demand found that summer temperatures in hot countries cause an increase in annual electricity demand. In contrast, the rise in temperature in cold countries reduces electricity demand.

When the studies stated in Table 2 are evaluated in general, it would not be wrong to state that although factors such as the sample group, the period covered, and the method used vary, there is a consensus that the effects of global warming and temperature changes are adverse on both the economy and the environment. Table 3 lists selected local and international studies on inclusive growth.

Table 3: Chosen national and international studies on inclusive growth

Author(s)	Period	Country	Methodology	Results
Mamman et al. (2023)	1996-2020	48 African Countries	System GMM	Findings in the study measuring the effect of fiscal policies on inclusive growth show that public debt service worsens both poverty and income inequality and increasing public debt pressures in the region negatively affect inclusive growth.
Yang et al. (2023)	2009-2017	72 selected countries	System GMM	In the study examining the role of economic freedom and inclusive growth in financial development, findings were obtained that inclusive growth positively contributes to overall financial development by increasing economic freedom.
Cui et al. (2022)	2010-2020	Selected 40 Countries	Spatial Autocorrelation Test	In the study where the impact of financial inclusion and renewable energy use on inclusive growth was measured, the authors found that financial inclusion and renewable energy make a contribution positively to inclusive growth.
Altunç and İşlek (2022)	1995-2019	MENA Countries	Emirmahmutoglu and Köse (2011) and Panel Fourier Toda Yamamoto test	In the study examining the impact of financial openness on inclusive growth, according to the Emirmahmutoglu and Köse (2011) test results, a unidirectional causality was found from inclusive growth to financial openness, and according to the Panel Fourier Toda Yamamoto test results, a bidirectional causality was found between financial openness and inclusive growth.
Keyifli et al. (2022)	1985-2019	Argentina, China, Brazil, India, Mexico, Indonesia, Türkiye and S. Africa	Bootstrap Panel Rolling Window causality	The study examining the relationship between inclusive growth and public sector size found that inclusive growth caused public sector size in India, Mexico, Indonesia, and South Africa, and public sector size caused inclusive growth in Türkiye.
Kouton (2020)	1991-2015	44 African Countries	System GMM	The study investigating the possible impact of renewable energy consumption on inclusive growth found that renewable energy consumption has a significant positive effect on inclusive growth, especially in low-level African countries.
Aslam et al. (2020)	2010-2017	Selected 83 Countries	System GMM	The study examined the effect of Institutional quality, social inclusion and digital inclusion on inclusive growth in different countries characterized by diverse income groups; it was found that there was a straight connection between institutional quality and inclusive growth for a

group of high-income countries. Still, there was no such connection in other income groups.

When the studies in Table 3 are evaluated in general, it can be seen that the results of the studies on inclusive growth, which express that sustainable economic growth enables an increase in welfare in the general society (especially in non-income education, health, and social areas), are similar. Unlike traditional growth models, which do not guarantee that all income groups that make up the population receive a homogeneous share of growth, inclusive growth aims to spread development to all segments of society by focusing on poverty and income justice (Keyifli et al., 2022: 41). On the other hand, some studies deal with inclusive growth theoretically. In this context, Ngepah's (2017) study is essential. Ngepah (2017) focused on two issues in his research on Africa. The first is whether there is a connection between inclusive growth and environmental sustainability. The study stated that the connection between the two variables was weak.

The second point that the study draws attention to is that there is no income and wealth distribution equality in Africa. In this context, the study states that creating inclusive growth in Africa is very difficult. Another crucial theoretical study examining inclusive growth is the work of Özütlü (2018). Özütlü (2018) investigated the parameters of inclusive growth in his study and revealed that inclusive finance practices, public finance, income distribution and labor market, institutional inclusion, integration movements, and degrees of convergence constitute the driving forces of inclusive growth. Avcı and Tonus (2020b) researched inclusive growth for Türkiye using various indices such as weighted average, trimmed average, equal weight, and indices created by taking their averages. As a result of the research, they found that Türkiye exhibited more inclusive growth in the 2006-2018 period.

3. Model, Dataset and Method

3.1. Variables

3.1.1. Dependent Variable: Global temperature increase

The independent variable used in the study examining the relationship between global warming and inclusive green growth is global temperature increase. Global temperature values and precipitation generally determine climate change and global warming. In this context, temperature data was taken from the General Directorate of State Meteorology, represents the annual average temperature (TEMP) and covers the years 1991-2020.

Temperature increases and climate change, to determine as an essential temporal change of the global climate system, constitute one of the biggest problems the world has faced in recent years. In this context, many factors, such as deforestation, ocean acidification, and soil erosion, which increase greenhouse gases, contribute to climate change (Yong et al., 2022).

Due to global warming, drought conditions currently affect Türkiye, which has a semi-arid climate. It is expected to make it vulnerable to droughts that will likely increase (Acaroğlu and Güllü, 2022). In this context, the annual average temperature increase was preferred as the independent variable in the study to represent global warming.

3.1.2. Main Independent Variable: Inclusive green growth index

In the study, to create the inclusive green growth index in Türkiye, variables were selected based on some studies based on green growth (Ofori et al., 2023; Acosta et al., 2019; OECD, 2017) and included the essential components of inclusive green growth (socioeconomic and environmental). A comprehensive framework has been created. In this framework, the variables selected to create the index are expressed as follows:

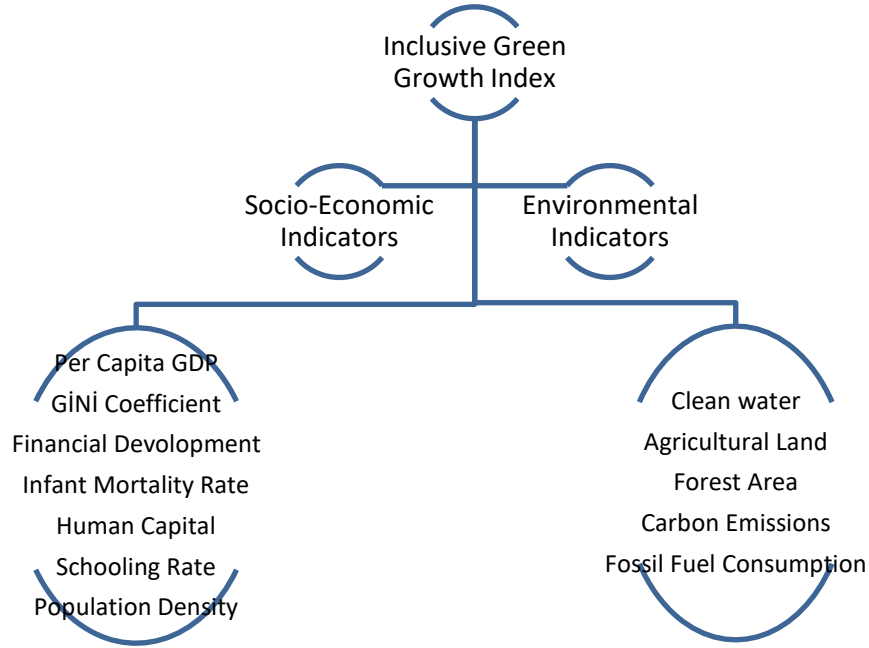

Figure 1: Variables Used to Create the Inclusive Green Growth Index

The Principal Component Analysis (PCA) method was implemented within the framework of the chosen indicators to create an inclusive green growth index in Türkiye, and the variables used cover the years 1991-2020 and were obtained from the World Bank database.

Principal component analysis, widely used in multivariate data analysis, is generally a variable reduction method. This method transforms each variable into a different variable with a mean of 0 and a standard deviation of 1 through standardization (Gökçe, 2014: 59).

In short, with principal component analysis, many variables such as x_1, x_2, \dots, x_p can be analyzed without causing significant loss of information by reducing these variables to a small number of variables representing them, and various results can be achieved in line with the target of the study. (Alpaykut, 2017: 378; Özarslan Doğan and Afşar, 2022: 182). The KMO test is a method used to compare the magnitudes of partial correlation coefficients and observed correlation coefficients. KMO test values greater than 0.50 indicate that the data set is suitable for analysis. The Bartlett tests whether the data set is suitable for principal component analysis. The correlation matrix is equal to the identity matrix. The null hypothesis is tested against the alternative hypothesis that the correlation matrix is not equal to the identity matrix (Koçak and Uzay, 2018: 87).

Table 4: KMO and Barlett Chi-Square Test

KMO Test	0,81
Barlett Chi-Square Test	472,55 (0.0000)

According to Table 4, the KMO test is 0.81. Since $0.81 > 0.50$, it can be said that the variables in Table 4 are suitable for principal component analysis. On the other hand, the Bartlett Chi-Square Test result appears to be statistically significant. In this case, it can be said that the selected variables are suitable for principal component analysis.

3.1.3. Control Variables: Technology and Total Labor Force

In the analyzed study the empirical relationship between global warming and inclusive green growth, patent applications and labor force variables were selected to represent technology as control variables. The variables in question cover 1991-2020 and were obtained from the World Bank database. The common belief in the economic literature is that technological progress positively impacts climate change, global warming, and the environment.

In many studies conducted in this context (Akyol and Mete, 2021; Lin and Zhu, 2019b, p. 1508; Zhang et al., 2017, p. 18), technology is crucial to environment and sustainability. Developing technology will enable the development of production methods and, thus, the creation of new ideas and patents. It ultimately will lead to the current production process becoming more environmentally friendly. The environmentally friendly production process will significantly contribute to reducing global warming.

On the other hand, the labor force is another control variable chosen in the study. As a result of uncontrolled population growth around the world, especially in developing countries, labor supply tends to increase to increase per capita income. In this context, the country's labor force requires growth in real output or labor productivity per unit. In addition, the total labor force in a country is also associated with the population and expresses the increase in total output.

4. Method: Johansen Cointegration Test, FMOLS, DOLS and CRR

This study aims to empirically examine the impact of inclusive green growth on global warming in Türkiye for the period 1991-2020. Accordingly, the model used to analyze the data was created as in Equation 1:

$$TEMP_t = \beta_0 + \beta_1 GREEN_t + \beta_2 LPATENT_t + \beta_3 LLABOR_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

In the model, TEMP refers to the dependent variable, global warming; GREEN, the inclusive green growth index; LPATENT, the logarithm of the natural state of the number of patent applications; LLABOR, the logarithm of the natural state of the total labor force, and ε_t is the error term. In addition, the t index in the model indicates that the variables are time series, and β 's indicate the parameter coefficients.

To examine the long-term causality relationship between inclusive green growth and global warming, the cointegration test developed by Johansen (1988) was applied. Then, the long-term relationship between the variables was examined with the help of FMOLS, DOLS, and CRR estimators.

4.1. Unit Root Tests

Unit root analysis of the variables was performed before analyzing cointegration analysis, FMOLS, DOLS, and CRR estimators. The variables must be stationary to find meaningful relationships between the variables used in econometric analyses; that is, they must not contain unit roots (Mucuk and Uysal, 2009:108). In this context, the existence of unit root was investigated with the Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests, and the test results obtained are expressed in Table 4.

Table 4: ADF and PP Unit Root Test Statistics Results

Variables	ADF	PP
TEMP	1.249 (0.997)	0.183 (0.732)
DTEMP	-5.988(0.000)***	-9.343(0.000)***
GREEN	-1.682 (0.733)	-2.385 (0.379)
DGREEN	-7.901 (0.000)***	-7.790 (0.000)***
LPATENT	-1.532 (0.795)	-1.772 (0.692)
DLPATENT	-4.422 (0.007)***	-4.553 (0.005)***
LLABOR	-1.532(0.795)	-1.629 (0.756)
DLLABOR	-4.403 (0.008)***	-4.441 (0.007)***

Note: The *** sign indicates that the H0 hypothesis was rejected at the 1% significance level for the ADF and PP Unit Root Tests.

According to the ADF and PP test statistics results expressed in Table 4, the H0 hypothesis cannot be rejected for all variables at the 5% significance level. That is, all variables are non-stationary at level and contain unit roots. After taking the first differences in the variables, ADF and PP tests were reapplied, and it was observed that the variables became stationary. As a result, all variables used in the study are stationary at the I(1) level.

4.2. Cointegration Analysis

In the study, since all variables that are not stationary at the level become stationary when their differences are taken, it can be interpreted that their degree of integration is the same. The fact that the series is stationary of the same order allows the frequently used Johansen cointegration test to be applied.

The existence of the cointegration relationship between inclusive green growth and global warming was examined with the cointegration test developed by Johansen (1988). The equation for this is as follows:

$$Y_t = \sum_{i=1}^p A_i Y_{t-1} + \beta X_t + u_t \quad (2)$$

There should be I(1) series that are not stationary at the X_t and Y_t Level values in Equation 2 become stationary when their first differences are taken. When the equation is first differentiated and renewed again, it takes the form of equation 2 below.

$$\Delta Y_t = \pi Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \tau_i Y_{t-1} + \beta X_t + v_t \quad (3)$$

In Equation 3, $\pi = \sum_{i=1}^p A_i - I$ and $\tau_i = -\sum_{j=i+t}^p A_j$ On the other hand, it is expressed as $\pi = \alpha\beta$. It refers to two matrices with α and β (kxr) dimensions and rank r (Göçer et al., 2013). On the other hand, α refers to the error correction term coefficient, that is, the adaptation speed, β refers to the long-term cointegration coefficients matrix, and finally, r refers to the rank of the matrix in question (Tari, 2009: 427; Akpolat and Altıntaş, 2013:124).

If rank is equal to 1, it can be said that there is 1 cointegration relationship between the variables; if it is greater than 1, it can be said that there is a cointegration relationship between the variables equal to the rank value. On the other hand, interpretation is made by looking at the trace and statistics to see whether there is a cointegration relationship between the variables. Table 5 below shows the Johansen cointegration test results for the variables.

Table 5: Johansen Cointegration Results

Ho: There is no long-term relationship between variables			
H1: There is a long-term relationship between variables			
Hypothesis	Iz Statistic	Critical Value (0.05)	Probability Value
None*	53.72602	47.85613	0.0127*
Maximum1	23.05665	29.79707	0.2433
Maximum2	5.755801	15.49471	0.7242
Maximum3	0.014414	3.841466	0.9043

4.3. Long-Term Analysis: FMOLS, DOLS and CRR Estimators

Although a cointegration relationship was detected between the variables in the cointegration test developed by Johansen (1988), the cointegration coefficients could not be interpreted. For this reason, cointegration coefficients were obtained by Modified Ordinary Least Squares (FMOLS), Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS), and Canonical Cointegrating Regression (CCR) methods. To apply the methods in question, the variables must be stationary at the I (1) level when their first differences are taken (Çatalbaş, 2022: 25; Erdoğan et al., 2018).

As Berke (2012) stated, in the case of cointegration relations between dependent and independent variables, if coefficient estimation is made using the standard least squares method, deviations will occur from the assumptions of LCM that are unbiased, consistent and efficient (Kırca and Topal, 2017: 10).

Stock and Watson (1993) suggested adding the lags and antecedents of the differences along with the level values of the explanatory variables to the model in order to eliminate the bias and endogeneity problem in the Ordinary Least Squares (OLS) estimator with the DOLS method. DOLS produces strong and consistent estimates in the presence of endogeneity problems and autocorrelation in the independent variables. FMOLS, on the other hand, tries to eliminate this problem by using kernel estimators of the parameter that causes the endogeneity problem. FMOLS uses the covariance matrix of error terms to eliminate problems arising from long-term correlations between cointegration equations and stochastic processes (Çatalbaş, 2022: 25; Erdoğan et al., 2018). In addition to FMOLS, CCR uses stationary transformations of the data to eliminate the long-term correlation between the cointegration equation and stochastic shocks (Aykırı and Bulut, 2019).

For this reason, in this study, FMOLS, DOLS and CCR estimators, which take into account long-term dynamic relationships in the estimation of cointegration parameters, were preferred to obtain consistent and effective results. Table 6 shows FMOLS, DOLS, and CRR estimation results.

Table 6: FMOLS, DOLS, and CRR Estimation Results

Variables	FMOLS		DOLS		CRR	
	Coefficient	Prob.	Coefficient	Prob.	Coefficient	Prob.
D(LPATENT)	-0.069668	0.0081***	-0.170512	0.0039***	-0.071721	0.0083***
D(GREEN)	0.147938	0.0048***	0.443305	0.0019***	0.154412	0.0065***
D(LLABOR)	-0.027893	0.8346	-0.894367	0.0220**	-0.047950	0.7447

Note: ***, and ** indicate 1%, and 5% significance levels, respectively.

According to the FMOLS, DOLS, and CRR results in Table 6, the LPATENT coefficient is statistically significant and has a negative effect on global warming. It also overlaps with Bindi (2019) and Akyol and Mete (2021). With technological development, the share allocated to R&D funds increases, thus increasing efficiency in both production and energy. With the increase in productivity, less resource

use occurs, positively minimizing environmental deformations and reducing global warming (Grossman and Krueger, 1991:7; Yılmaz, 2020: 1740).

On the other hand, the GREEN coefficient is statistically significant in all three models and appears to affect global warming positively. This means that an increase in inclusive green growth in Türkiye has an increasing effect on global warming. Economic growth must first be achieved for a country to achieve inclusive green growth and succeed in this field. At the heart of this is maximizing the welfare of every individual in society and spreading this equally.

After this stage is achieved, improving more environmentally friendly indicators such as the country's net savings, dependency ratio and GDP carbon intensity indicators is crucial. When evaluated in this context, employment should be increased in countries where inclusive green growth is targeted, but this should be done with a qualified labor force. On the other hand, countries that want to be successful in inclusive green growth must plan their spending and income policies to minimize income inequalities and poverty. This means fewer bribery and corruption incidents in society and less negative impact on low-income segments accessing public services (Avcı and Tonus, 2020: 39).

Another point in achieving inclusive green growth is how environmentally friendly the energy source is and how much of this resource is used to meet the increasing energy demand as a requirement of economic growth. When these results are considered for Türkiye, it can be seen that non-environmental energy resources are used intensively to realize economic growth, the first stage of inclusive green growth in Türkiye. This means more greenhouse gases for more growth. On the other hand, it is concluded that the country's per capita national income figures are not evenly distributed throughout the society, which means that individuals use natural resources without any environmental concerns to obtain more income.

Finally, the LLABOR coefficient negatively affects global warming in all three models. In addition, while the coefficient was found to be statistically significant only in the DOLS estimator, it was also insignificant in the other two models. When these results are considered for Türkiye, it can be seen that non-environmental energy resources are used intensively to realize economic growth, the first stage of inclusive green growth in Türkiye.

5. Conclusion and Recommendations

Today, the fact that economic growth alone is no longer sufficient to ensure justice in income distribution, reduce unemployment, and prevent poverty has led countries to seek a more comprehensive policy to solve these problems. As a result, the concept of inclusive growth, expressed as a growth model that increases welfare for the whole population that constitutes the society and distributes all material and non-material elements of prosperity homogeneously, has emerged. Following the Sustainable Development Goals (SDGs) announced by the United Nations, many countries have drawn the world's attention to inclusive green growth, combining both green and inclusive growth, and have begun implementing new development strategies in this context. Inclusive green growth, which is on the agenda for this purpose, is expressed as economic growth that provides broader access to sustainable socioeconomic opportunities for a more significant number of people, regions, or countries while protecting the vulnerable, and all of this is done in a fair environment.

This study seeks an answer to whether there is an empirical relationship between inclusive green growth and global warming in Türkiye between 1990 and 2021. In this context, the study first created a comprehensive green growth index for Türkiye within the framework of the selected indicators using the Principal Component Analysis method. Then, the impact of the created inclusive green growth index, total workforce, and technological progress on global warming was investigated using the Johansen cointegration test, FMOLS, DOLS, and CRR estimators. According to the Johansen

cointegration results, it was concluded that there is a long-term relationship between inclusive green growth, global warming, technological development, and the total labor force. According to the FMOLS, DOLS, and CRR estimation results, technological development is statistically significant. It has a negative effect on global warming in all three models, and inclusive green growth is also essential in all three models and has a positive impact on global warming. The total labor force negatively affected global warming in all models, but it was found to be statistically significant only in the DOLS estimator.

Different development levels of countries also make the importance they attach to economic growth and development different. It is known that while developing countries give more importance to economic growth, developed countries give more importance to economic development. When we look at the environmental indicator components of inclusive green growth, the abundance of clean water, agricultural land, and forest lands increases according to the development level of the countries. In other words, developed countries that attach importance to development want to have cleaner water, more agricultural land, and forest land. However, in developing countries, reasons such as more production, opening more industrial branches, building more houses, and not giving enough importance to public transportation cause increased carbon emissions and consumption of fossil fuels. Considering that Türkiye is also a developing country, it is predictable that the increase in inclusive green growth will increase global warming. The fact that developing countries such as Türkiye prefer economic growth rather than economic development causes carbon emissions and fossil fuel consumption to increase and, therefore, global warming to increase. At this point, this study offers various policy recommendations to policymakers, as stated below:

- First of all, it is necessary to see the increase in the labor force resulting from the population growth in the country as an advantage and to increase the quality of this labor force. This is only possible by ensuring equality of opportunity and providing access to quality education for all segments of society. The qualified labor force will be the driving force in reducing poverty and income inequality and removing obstacles to growth in the country.
- On the other hand, financial inclusion should be supported. Thus, low-income people who need subsidies, loans, and grants should be supported, and the segment should be encouraged to invest and produce. In this way, income increase will have the opportunity to spread throughout society.
- More public resources than the private sector is needed for inclusive green growth. However, public resources are transferred to very limited or inefficient projects in developing countries. At this point, a choice needs to be made about which projects should be targeted first in developing countries such as Türkiye.
- Promoting sustainable land use and transitioning to renewable energy and food production are vital to inclusive green growth. Especially developing countries need to produce and implement efficient policies in these areas.
- Finally, governance, representation, accountability and sustainable resource use must be at the highest level to ensure inclusiveness in every sense in a country. Only in this way can the country's resources be used efficiently and rationally. In this way, social income can be distributed equally to individuals.

Although this study is thought to make significant contributions to the current literature, it has some narrowness. In this context, the first narrowness of the study is the difficulty of accessing data and the period in creating the comprehensive green growth index. In future studies, an examination can be made using a more extensive data set and different methods to develop the inclusive green growth index. For instance, a comparative analysis of countries/country groups with varying levels of

improvement can be made, or future research on the subject can be made by creating more diverse time series or panel data models by adding additional variables to the studies.

Ethics approval and consent to participate

Not applicable.

Authors contribution statement

The contribution of the 1st author to the article is 100%.

Competing interest

The author declares no competing interests.

References

- Acaroğlu, H., & Güllü, M. (2022). Climate change caused by renewable and non-renewable energy consumption and economic growth: A time series ARDL analysis for Turkey. *Renewable Energy*, 193, 434-447. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.04.138>
- Acosta, L. A., Hartman, K., Mamiit, R. J., Puyo, N. M., & Anastasia, O. (2019). Summary Report: Green Growth Index Concept, Methods and Applications. Green Growth Performance Measurement (GGPM) Program.
- Afşar, M., & Doğan, B. Ö. (2022). Yenilenebilir Enerji Üretiminde Kamu Politikalarının Önemi: G7 Ülkeleri Örneği. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 172-190.
- Akyol, M., & Mete, E. (2021). Çevresel Teknolojik İnovasyonların CO2 Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), 569-590.
- Alpaykut, S. (2017). Türkiye’de İllerin Yaşam Memnuniyetinin Temel Bileşkenler Analizi ve Topsis Yöntemiyle Ölçümü Üzerine Bir İnceleme. *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, 29(4).
- Arouri, M. E. H., Youssef, A. B., M'henni, H., & Rault, C. (2012). Energy consumption, economic growth and CO2 emissions in Middle East and North African countries. *Energy policy*, 45, 342-349. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.02.042>
- Aslam, A., Naveed, A., & Shabbir, G. (2021). Is it an institution, digital or social inclusion that matters for inclusive growth? A panel data analysis. *Quality & Quantity*, 55, 333-355. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11135-020-01008-3>
- Avcı, B. S., & Tonus, Ö. (2020a). Kapsayıcı Büyüme Üzerine Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 37-55.
- Avcı, B. S. ve Tonus, Ö. (2020b). Kapsayıcı Büyümenin Ölçülmesi: Türkiye Örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 9(4), 277-298.
- Aykırı, M. ve Bulut, Ö. U. (2019). Ekonomik küreselleşme ve doğrudan yabancı yatırımların CO2 emisyonu üzerindeki belirleyiciliği: Türkiye örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek Sayı, 69-90.
- Berke, B. (2012). Döviz Kuru ve İMKB100 Endeksi İlişkisi: Yeni Bir Test. *Maliye Dergisi*, 163, 243-257.
- Bindi, G. (2019). Technological innovation and the environment, an analysis based on patent counts (Master dissertation, Lund University, Sweden). Retrieved from <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=8981996&fileId=8982016>
- Bölük, G., & Mert, M. (2015). The renewable energy, growth and environmental Kuznets curve in Turkey: an ARDL approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 587-595. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.07.138>
- Cui, L., Weng, S., & Song, M. (2022). Financial inclusion, renewable energy consumption, and inclusive growth: Cross-country evidence. *Energy Efficiency*, 15(6), 43. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12053-022-10051-y>
- Çatalbaş, N. (2022). 1980-2020 Döneminde Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (73), 15-32.
- De Cian, E., Lanzi, E., & Roson, R. (2007). The impact of temperature change on energy demand: a dynamic panel analysis. FEEM Working Paper No. 46.2007, University Ca' Foscari of Venice, Dept.

- of Economics Research Paper Series No. 04-2007, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=984237> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.984237>
- Erdoğan, L., Ceylan, R. ve Tiryaki, A. (2018). Türkiye’de uzun dönem ekonomik büyümenin belirleyicilerinin ardl, fmols, dols ve ccr yöntemleriyle tahmini. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 36 (4), 39-58.
- Fay, M. (2012). *Inclusive green growth: The pathway to sustainable development*. World Bank Publications. [http://siteresources.worldbank.org/EXTSDNET/Resources/Inclusive Green Growth May 2012.pdf](http://siteresources.worldbank.org/EXTSDNET/Resources/Inclusive_Green_Growth_May_2012.pdf)
- Göçer, İ., Mercan, M., Peker, O., & Şahin Bulut (2013) Türkiye’de Cari Açığın Nedenleri, Finansman Kalitesi ve Sürdürülebilirliği: Ekonometrik Bir Analiz, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Nisan 2013, 8(1), 213-242.
- Gökçe, C. (2014). Avrupa Birliği ve Türkiye İçin Enerji Kırılganlık Endeksleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 6(10), 56-71. <https://doi.org/10.20990/aacd.53764>
- Green, A., Kispeter, E., Sissons, P. & Froy, F. (2017). *How International Cities Lead Inclusive Growth Agendas*. York: JRF.
- Grossman, G.M. ve A. B. Krueger (1991). Environmental impacts of the North American Free Trade Agreement. NBER Working Paper, 3914.
- Islam, M. M., Alharthi, M., & Murad, M. W. (2021). The effects of carbon emissions, rainfall, temperature, inflation, population, and unemployment on economic growth in Saudi Arabia: An ARDL investigation. *Plos one*, 16(4), e0248743. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1639639>
- Jebli, M. B., & Youssef, S. B. (2015). The environmental Kuznets curve, economic growth, renewable and non-renewable energy, and trade in Tunisia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 47, 173-185. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.02.049>
- Keyifli, N., Karakurt, B., & Şentürk, S. H. (2022). Kamu Kesimi Büyüklüğü ve Kapsayıcı Büyüme İlişkisi: Yükselen Piyasa Ekonomileri Üzerine Ekonometrik Bir Çalışma. *Sayıştay Dergisi*, 33(124), 39-69. <https://doi.org/10.52836/sayistay.1110377>
- Kırca, M., & Topal, M. H. (2017). Türkiye’de turizm talebinin vergi gelirleri üzerindeki etkisinin analizi. *BNEJSS Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 3(02), 96-108.
- Koçak, E., & Uzay, N. (2018). Demokrasi, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme: Kurumların rolü üzerine bir araştırma. *Sosyoekonomi*, 26(36), 81-102. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2018.02.05>
- Kouton, J. (2021). The impact of renewable energy consumption on inclusive growth: panel data analysis in 44 African countries. *Economic Change and Restructuring*, 54(1), 145-170. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10644-020-09270-z>
- Li, Y., Zhang, J., & Lyu, Y. (2023). Toward inclusive green growth for sustainable development: A new perspective of labor market distortion. *Business Strategy and the Environment*. <https://doi.org/10.1002/bse.3346>
- Lin, B. ve Zhu, J. (2019b). The role of renewable energy technological innovation on climate change: Empirical evidence from China. *Science of the Total Environment*, 659, 1505–1512.
- Mamman, S. O., Sohag, K., & Abubakar, A. B. (2023). Inclusive growth in Africa: Do fiscal measures matter?. *Cogent Economics & Finance*, 11(2), 2273604. <https://doi.org/10.1080/23322039.2023.2273604>

- Mucuk, M., & Uysal, D. (2009). Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 157(1), 105-115.
- Ngepah, N. (2017). A Review of Theories and Evidence of Inclusive Growth: An Economic Perspective for Africa. *Environmental Sustainability*, 24, 52-57.
- OECD, 2017. Green Growth Indicators 2017. OECD Green Growth Studies. OECD Publishing, Paris (2017), 10.1787/9789264268586-en
- Özgün, F. (2021). Kapsayıcı büyümenin bir unsuru olarak “üretken istihdam” kavramı ve Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 273-295. <https://doi.org/10.38009/ekimad.994260>
- Özütler, H. Ş. (2018). Kapsayıcı Büyümenin Kurumsal Çerçevesi Üzerine Bir Araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 23 (4), 1455-1477.
- Tang, J., & Qin, F. (2022). Analyzing the impact of local government competition on green total factor productivity from the factor market distortion perspective: Based on the three stage DEA model. *Environment, Development and Sustainability*, 24, 1–29. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-02032-5>
- Tarı, R. ve D. Ç. Yıldırım (2009) “Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye için Bir Uygulama, Yönetim ve Ekonomi Yıl:2009 Cilt:16 Sayı:2 Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F.
- World Economic Forum (2020). <https://www.weforum.org/publications/new-nature-economy-report-series/>
- Yang, Z., Vitenu-Sackey, P. A., Hao, L., & Tao, Y. (2023). Economic freedom, inclusive growth, and financial development: A heterogeneous panel analysis of developing countries. *Plos one*, 18(7), e0288346. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0288346>
- Yılmaz, E. G. (2020). Doğrudan Yabancı Yatırımlar, İnsani Gelişme Endeksi ve Teknoloji ile CO₂ Emisyonları İlişki Analizi. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*.
- Yong, W. T. L., Thien, V. Y., Rupert, R., & Rodrigues, K. F. (2022). Seaweed: a potential climate change solution. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 159, 112222.
- Zhang, Y.J., Peng, Y.L., Ma, C.Q. ve Shen, B. (2017). Can environmental innovation facilitate carbon emissions reduction? Evidence from China. *Energy Policy*, 100, 18–28.

Orta Asya Devletlerinin Radikalizm ve Terörizm Algısı

Emrah KAYA¹

Orta Asya Devletlerinin Radikalizm ve Terörizm Algısı

Öz

Dünyada artan ve küreselleşen terörizm, devletler ve bölgeler için önemli tehdit kaynakları arasındadır. Günümüzde terörizm, özellikle radikal dini argümanlar üzerinden yükseliştir. Radikal dini terörizm, farklı inanç grubundaki ülkeleri ve toplumları hedef alırken ayrıca dini bir yönetim inşa edilmesi için laik sistemi benimsemiş olan devletleri ve toplumları da hedef almaktadır. Bu noktada terör örgütlerinin hedeflerinden biri nüfusunun önemli bir kısmı Müslüman olsa da laik yönetim anlayışını benimseyen Orta Asya devletleridir. Buna karşılık Orta Asya devletleri, çeşitli terör örgütlerine karşı mücadele etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda bölge devletleri belirli dönemlerde çeşitli listeler yayınlamaya başlanmıştır. Bu çalışmada devletlerin yayınladıkları listeler ve terörizm ile radikalizm algıları analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Terörizm, Radikalizm, Gelenekselcilik, Güvenlik

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Perception of Radicalism and Terrorism of Central Asian States

Abstract

Increasing and globalizing terrorism in the world is among the important sources of threat for states and regions. Today, terrorism is on the rise, especially through radical religious arguments. While radical religious terrorism targets countries and societies of different faith groups, it also targets states and societies that have adopted the secular system to establish a religious government. At this point, one of the targets of terrorist organizations is the Central Asian states, a significant portion of whose population is Muslim and adopts a secular understanding of government. In contrast, Central Asian states are trying to counter against radicalism and terrorist organizations. In this context, regional states publish a list at different periods and announce to the world the organizations whose activities are prohibited in the country's territory. This study aims to examine the lists published by Central Asian states and analyze their perceptions of terrorism and radicalism.

Keywords: Central Asia, Terrorism, Radicalism, Traditionalism, Security

Paper Type: Research Article

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, Uluslararası İlişkiler, dremrhkaya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6873-8309>

1. Giriş

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Türkistan olarak da bilinen Orta Asya devletleri için güvenlik çok boyutlu bir şekilde önem arz etmektedir. Bunlardan ilki bölgesel ve küresel aktörlerin etkisidir. İkincisi ise çeşitli radikal grupların ve terör örgütlerinin yarattığı tehdittir. Bölge yönetimlerinin tarihsel süreçte yaşadıkları tecrübeler, post-Sovyet devlet olmaları ve laik bir sistem benimsemeleri güvenlik algılarına etki eden unsurlar arasındadır.

Soğuk Savaş'ın bitmesi ve 11 Eylül saldırıları itibarıyla dünyada artan en önemli tehdidin fundamentalist ya da dini radikalizmden beslenen terörizm olduğu bilinmektedir. Küreselleşmeyle birlikte El-Kaide gibi çeşitli terör örgütlerinin ve radikal grupların faaliyetleri ve saldırıları artmıştır. Bu aktörlerin hedeflerinden biri de Orta Asya'dır. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Afganistan'dan çekilmesinden sonra söz konusu bölgenin bir terör üssüne dönüşme ihtimali tartışılmıştır. Diğer yandan çeşitli radikal grupların sosyal medya üzerinden gerçekleştirdikleri propagandalar, Türkistan coğrafyasında önemli bir rahatsızlık yaratmaktadır. Bölgesel ve küresel tehdit kaynakları, Orta Asya devletlerinin politikalarını ve karar alma süreçlerini doğrudan etkilemektedir.

Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) ile Şanghay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) dahil olan Orta Asya devletleri, özellikle yargı kararları üzerinden çeşitli dönemlerde ülke içinde yasaklı olan grupların listesini yayınlamaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında Orta Asya yönetimlerinin terörizm ve radikalizm algısının değerlendirilmesi önemli bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Literatürde Orta Asya'nın güvenliği ve çeşitli tehdit kaynakları incelense de Orta Asya'nın terörizm ve radikalizm algıları ve yasaklı olan gruplar incelenmemektedir.

Çalışmada amaç, Orta Asya devletlerinin terörizm ve radikalleşme algısını incelemektir. Bu bağlamda çeşitli dönemlerde yayınladıkları yasaklı gruplar listeleri ele alınacaktır. Söz konusu çerçevede çizilecek genel perspektiften Orta Asya devletlerinin güvenlik algıları ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Türkmenistan, düzenli olarak bir liste yayınlamasa da yapılan açıklamalar ve ikinci kaynaklar veri toplama konusunda imkân tanımaktadır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde terörizm ve radikalizm kavramları incelenecektir. İkinci bölümde Orta Asya'da tarihsel süreçte yaşanan radikalizm ve terörizm hareketleri üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde devletlerinin 2022 yılında yayınladıkları listeler tablolaştırılacak ve analiz edilecektir. Son bölümde ise Orta Asya devletlerinin terörizm ve radikalizm algıları değerlendirilecektir. Ayrıca bu bölümde devletlerin güvenlik yaklaşımlarını ve politikalarını şekillendiren dış etkenler de ele alınacaktır.

2. Terörizm ve Radikalizm

Ruhsal bir korkuya neden olan terörizm (Wilkinson, 1974: 9), literatürde ortak bir tanımı olmayan kavramlardan biridir. Geçmiş dönemde terörizmin çerçevesinin belirlenmesine dair çeşitli girişimler olmuştur. Bunlar arasında 16 Kasım 1937 tarihli Terörizmin Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi (League of Nations, 1973) ile 27 Ocak 1977 tarihli Terörizmin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi (Council of Europe, 1977) sayılabilir. Korku yaratma amaçlı olarak sivilleri ve devlet görevlilerini hedef alması, siyasi amaçlarının olması, gayrimeşru şekilde şiddete başvurulması ve planlı bir şekilde saldırı gerçekleştirilmesi üzerinden şekillenen dört ana kriterden bahsetmek mümkündür (Wilkinson, 1974: 1; Stapley, 2009: 196-21; Caşın, 2008: 114-115; Hoffman, 2006: 1-3; Bellamy, 2008: 31-38; Kaya, 2022a: 34-35). Bu noktada terörizm, siyasi hedefleri olan bir grubun meşru olmayan bir şekilde şiddet kullanması, sivilleri ve devlet görevlilerini hedef alması ve saldırılarını planlı olarak gerçekleştirilmesi olarak tanımlanabilir (Kaya ve Kodaman, 2021: 153).

Radikalizm, aşırılıkçılık ya da köktencilik sağ, sol, dini ve hatta liberal ideolojiler çerçevesinde şekillenmektedir. Radikalizme hangi açıdan bakıldığı önemlidir. Örneğin sol ideoloji, radikalizm olarak tanımlandığı vakit, radikalizm toplumsal eşitliğin ve sosyal adaletin sağlanmasının toplumun dönüştürülmesiyle ve sonunda kapitalizmin terk edilmesiyle mümkün olduğunu savunan bir kavrama dönüşmektedir (Bonnett, 1993: 4). Statükoyu destekleyen kısıtlamaları ortadan kaldırma amaçlayan ve yerleşik normların ve politikaların meşruiyetine meydan okuyan radikalizm, temelde şiddete başvurmamaktadır. Ancak 2004 yılındaki Madrid saldırısından sonra “şiddet içeren radikalizm” kavramı ortaya çıkmıştır. İki kavram arasındaki en büyük fark şiddet içermesidir. Radikaller içinde şiddete başvurmayan reformistler olmakla birlikte radikal grupların şiddete başvurma ihtimali vardır. Toplumsal dengenin, sosyal adaletin, demokrasinin ve eşitlik gibi değerlerin bozulması ve artan hoşnutsuzluk radikalizmin ana nedenleri arasında olmakla birlikte bireyler veya gruplar, demokrasiyi daha da zayıflatacak şekilde amaçlarına ulaşmak için şiddete başvurabilmektedir. Böylelikle terör saldırısı yaşanmaktadır. Terör saldırılarının yanı sıra fiziksel şiddet içermeyen psikolojik, siyasi ve kültürel şiddet de kullanılabilir (Schmid, 2016: 27). Böylelikle ise terörizme neden olan radikalleşme yaşanabilmektedir (Reinares vd., 2008: 5). Ayrıca siyasi radikalizm demokratik bir eğilime sahip değildir (Hafez, 2010: 5).

Radikalizm, terörizmin önemli aşamalarından biridir. ABD'nin Afganistan ve Irak işgali sürecinde sivillere karşı gerçekleştirdiği insanlık dışı muamele, bireylerin ve toplumların radikalleşmesinde önemli araçlar olarak kullanılmıştır. Ebu Garip ve Guantanamo'da yaşananlar, terör örgütleri için toplumların etkilenmesinde ve destek kazanılmasında bir araç olmuştur. Hatta Batı ülkelerinde doğan ve büyüyen Müslüman göçmenlerdeki kimliksel farklılıklar ve öteki algısı güçlenerek vatandaşı oldukları ülkelere karşı nefret beslemeye başlamışlardır (Kurum ve Avcı, 2018: 39-40). Bu tipik bir radikalleşme ve bireyin şiddete eğiliminin artması sürecini özetlemektedir.

Terörizmin siyasi, sosyal, ekonomik, kimliksel ve yabancı aktörler gibi çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Radikalizmin nedenleri de terörizminkiyle paraleldir. Hatta daha da ötesi radikalizm, terörizmin verimli toprakları olarak görülebilir (Martin, 2017: 321). Çünkü sürekli olarak militan kazanmak, yeni destekler bulmak ve toplumlarda kaos oluşturma imkânı elde etmek isteyen terör örgütleri, radikal grup ya da bireylerden faydalanmaktadır. Bu noktada terörizm ve radikalizm arasındaki hedef benzerliği vardır. Terörizm, siyasal amaçlarına karşı olan toplumlara ve yönetimleri hedef alırken radikalizm ise karşıt çıkarılara ve farklı fikirlere karşı büyük bir hoşnutsuzluk ve nefret benimsemektedir. Bu noktada radikalizm, terörizmin öncüsüdür. Radikalleşen bir bireyin ve grubun, şiddete başvurması ve terör saldırısı gerçekleştirmesi ihtimali güçlenmektedir (Martin, 2017: 28-29). Terörizmin ana nedenlerinden biri siyasi amaçlardır. Siyasi konularda, ideolojilerde ya da dini inanışlarda yaşanan radikalleşme, diğer kesimlere yönelik bir nefreti ve şiddet uygulama isteğini getirmektedir. Kesin doğruları olan gruplar, sistem veya toplum onaylamasa da meşru olduklarını düşünerek şiddeti gerekli ve meşru görmektedirler.

Radikalizm; birey, grup ve kitlesel boyutta şekillenmektedir. Her seviyenin farklı argümanları ve çerçevesi olsa da bireysel mağduriyetler, grupsal rekabetler ve kitlesel nefret radikalleşmenin nedenleri arasındadır. Bireysel radikalleşmenin etkisi, görece daha az olsa da grup ve kitle boyutu, önemli sorunları ve tehditleri beraberinde getirmektedir. Bu süreçte bir bireyin ya da grubun terörize olma süreci ideolojik bağlantı, radikalleşme, katalizör olayı ve şiddete başvurma şeklinde gelişmektedir. Bu sayede durağan bir birey önce aktiviste, ardından köktenciye ve en son teröriste dönüşmektedir (Yenal, 2020: 30-34).

Terörizmin tarihindeki dikkat çeken ana unsurlardan biri ilk dönemlerde sınırlı bir grubun dahil olduğu terör örgütleri, günümüzde daha geniş bir kesimden destek alabilmektedir. Özellikle dini ve etnik kimliksel faktörlerin etkisiyle toplumların daha geniş bir kısmı radikalleşebilmektedir. Örneğin dünyadaki anarşist grupların aldığı destek (Hubac-Occhipinti, 2016: 137-159) ile aşırı sağcı ve beyaz

üstünlükçü Ku Klux Klan'ın aldığı desteğin arasında büyük bir fark olduğu aşıkardır (Cohen, 2011: 17-24). Küreselleşmenin yaşandığı, internetin yaygınlaştığı ve sosyal medyanın kullanıldığı bir dönemde örgütlerinin propaganda imkanı da artmıştır. Bu devletlerin endişeye ve çeşitli mücadele araçları geliştirmeye itmektedir. Diğer yandan 11 Eylül saldırıları terör örgütlerini saldırı kapasitesinin arttırdığının net bir göstergesi olmakla birlikte Devletü'l Irak ve's Şam'ın (DEAŞ) devletleşme yolunda sağladığı ilerleme (Karakaya, 2019: 190) devletlerin tehdit algısının etkilenmesine neden olmuştur. Bu ortamda devletler için radikalizm ve terörizm daha büyük önem kazanmıştır.

Günümüzde en çok tartışılan kavramlardan biri kimliktir ve aşırı sağcı, dini ve etnik-ayrılıkçı terörizm revaçtadır. 11 Eylül saldırıları, DEAŞ'ın propaganda gücü ve dünyada yarattığı etki, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi, Batı'daki aşırı sağcı grupların propagandası ve PKK/PYD gibi çeşitli etnik ayrılıkçı terör örgütlerine başta Batılı olmak üzere yabancı devletler tarafından verilen destek bu süreci temel nedenleri arasındadır. Bu durum Orta Asya'yı da endişelendirmektedir. Zira aşağıda inceleneceği üzere Orta Asya devletleri, bağımsızlıklarını kazandıkları günden itibaren çeşitli terör saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu durum bölge devletlerinin bir algı geliştirmesine yol açmıştır.

3. Orta Asya'da Terörizm ve Radikalizm

Türk-İslam tarihinden önemli bir yeri olan Orta Asya, uzun süre boyunca birçok alime ve düşünürü ev sahipliği yapmıştır. Hanefi ekolün hâkim olduğu Orta Asya'da Rus işgali ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde çeşitli dönemlerde birbirinde farklı politikalar uygulanmıştır. Orta Asya'daki Türk ve Müslüman toplumların dini yapısını bozmak isteyen SSCB'nin stratejisi İslamiyet'i engellemek, Hristiyanlaştırmak veya dinsizleştirmek olmuştur (Biçer, 2014: 6). Ancak Muhammed Rüstemov Hindustani gibi isimler üzerinden, Rusların inşa ettiği kurumlar ve atadığı dini görevliler yerine gizli yapılar oluşmuştur (Türk, 2017: 186-187). Rusya'da bulunan Müslümanların etkisiyle Orta Asya'da modernist bir din anlayışı ve Ceditçiler de ortaya çıkmıştır. Bu grupların amacı, inancın uygulanabilirliğini genişletmek ve diğer gruplarla ilmi açıdan rekabet edebilmek için din eğitimi ve teokratik düşüncede yenilik yapılmasıydı. Lakin radikaller, Orta Asya'daki gelişmelere karşı cephe almıştır. Argümanları ise bölgedeki İslam'ın bozulduğu ve doğru yoldan sapıldığıydı (Olcott, 2007: 6-7).

Orta Asya'daki dini radikalleşme SSCB dönemine dayanmaktadır. Örneğin Hindustani, Hindistan'daki Deoband'da eğitim almıştır. Hareketin görüşlerini yayma noktasında önemli faaliyetleri olmuştur. Hindustani ve öğrencileri, başta Tacikistan ve Özbekistan olmak üzere Fergana Vadisi'nde varlık göstermiştir. Grup, Seyyid Kutup ve Müslüman Kardeşler'den de etkilenmişti. SSCB'nin 1979 yılında Afganistan'a müdahalesi üzerine bu gruplar, Suudi Arabistan'ın da desteğiyle Güney Asya'da varlık göstermeye ve Orta Asya'da zemin kazanmaya çalışmıştır. Bağımsızlık sonrası süreçte Fergana, bölgedeki radikal grupların merkezine dönüşürken Suudilerin maddi destekleri, Deobendi gibi medreseler ile eğitim kurumları ve Tebliğ Cemaati gibi gruplardan gelen vaizler, Orta Asya'daki insanları dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte sadece siyasi yapı değil, içki, müzik, Sufilik, geleneksel ibadetler gibi kültürel öğeler de eleştirilmiştir. Bu nedenle Orta Asya'da Hanefi Sünniliği yerine Vahhabilik yerleşmeye başlamıştır (Roy, 2000: 210-214). Buna rağmen Orta Asya'da laik ya da seküler yönetim anlayışı zemin kazanmıştır. Orta Asya yönetimleri, bu noktada var olan sistemi tartışmaya açan ve dini söylemler üzerinden eleştiren kişi veya grupları tehdit olarak kabul etmiştir.

1991 sonrası süreçte Orta Asya, Tacik İç Savaşı'na sahne olmuştur. Tacik İç Savaşı, temel de dini argümanların da kullanıldığı bir klan savaşı olarak görülebilir. Hucent, Garm, Kulyab ve Badahşanlılar arasında bulunan rekabet bağımsızlığın ilk döneminde itibaren kendisini göstermiştir. 1989 yılında "Yeniden Doğuş" partisini kuran Garmlılar, yönetimi elinde bulunduran "kuzeyli komünist" yönetime karşı İslam'ı bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte Tacikistan İslami Rönesans Partisi (TİRP), 1992'de silahlı bir yapılanma kurmuş ve silahlı çatışmalar tetiklenmiştir. Ayrıca 1992-1993 yılları arasında Karatekin'de "Garm Otonom İslam Cumhuriyeti"ni kurmuşlardır. Haziran 1993'te TİRP

yasaklanırken, 1992-1997 yılları arasında yaşanan Tacik İç Savaşı, Rusların Duşanbe'ye sağladığı destekle bitmiş ve TİRP'nin lideri Afganistan'a kaçmıştır. Tacikistan'daki çatışmaların iki nedeni daha vardı. İlk olarak ülkedeki ekonomik sıkıntılar, çeşitli kimlik sorunlarıyla bileşmekteydi. İkinci olarak ise İran ve Afganistan, ülkedeki dini grupları desteklemekteydi (Türk, 2017: 66-67; Memmedli, 2018: 674-675). Bu durumun bölge devletlerinde bölge dışı aktörlerin olası müdahalesine dair hassasiyeti arttırmıştır.

Soğuk Savaş sonrası süreçte Orta Asya'daki yeni devletler, dini ibadatlara özgürlük tanımış ve ibadethanelerin inşası başlamıştı. Ayrıca SSCB'nin baskısı yüzünden oluşturulan paralel dini yapılar, resmi İslam içine dahil edilerek bir tehdit olması engellenmeye çalışılmıştır. Ancak laik bir yönetimin kontrolü altında olan yapı, radikal gruplarca kabul edilmemiş ve radikal düşünceler, özellikle Özbekistan gibi devletlerin ana sorunlarından birine dönüşmüştür. 1991 yılında Fergana'da çeşitli radikal gruplar ortaya çıkmış ve dini kurallarla yönetilen bir devletin inşa edilmesini istemiştir. Tahir Yoldaşev'in ana rolü oynadığı bu süreçten sonra gruplar baskı altına alınmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Yoldaşev ve arkadaşları Tacikistan ile Afganistan'a kaçmıştır. Buralarda çatışma tecrübesi kazanan isimler 1998'de Özbekistan İslami Hareketi'ni (ÖİH) kurmuştur. Terör örgütü, kısa bir süre sonra Özbekistan'da bir bombalı saldırı düzenlemiş ve bölgedeki saldırılarını sürdürmüştür (Dilmaç, 2019: 123-128).

Orta Asya'nın dini radikalizmle olan en önemli sınavlarından biri yine Özbekistan'da gerçekleşmiştir. Zira Özbekistan'da yaşanan bombalı saldırılar sonrasında yürütülen soruşturmalar sürecinde dini argümanları kullanan kült bir yapılanma olan Fethullahçı Terör Örgütü'ne (FETÖ) bağlı okullar da kapatılmıştır. Hatta bu süreçte FETÖ'yle iltisaklı isimler tutuklanmış ve 2000 yılında hapse atılmıştır. Bu sayede FETÖ, ilk defa yargılanmış ve cezalandırılmıştır (Dilmaç, 2019: 134). Bunun üzerine FETÖ, ekonomik imkânı daha zayıf olan ve demokrasi adası olarak anılan Kırgızistan'a yönelmiştir.

Afganistan'da Taliban'ın yükselişi, ABD'nin bölgeden kontrolsüz bir şekilde ve arkasında çeşitli silahlar bırakarak çekilmesi, ÖİH'nin varlığı ve bölgede DEAŞ'ın sözde Horasan Emirliği (ISKP) ile Pakistan Emirliği'nin (ISPP) artan faaliyetleri, Orta Asya devletlerinde büyük bir rahatsızlık yaratmaktadır (Kaya, 2022b). Son dönemde Orta Asya'da artan çeşitli grupların örgütlenmesi ve faaliyetleri önemli bir tehdit kaynağı teşkil etmektedir. Bununla birlikte Orta Asya'daki terör tehdidi sadece bu coğrafya içinde yaşananlarla sınırlı değildir. Zira Orta Asya'da çeşitli insanların farklı terör örgütlerine katılmak için Güney Asya'ya ve Orta Doğu'ya geçtiği bilinmektedir. İlk olarak DEAŞ'ın ortaya çıktığı süreçte 150'ye yakın Kazak, Suriye'ye "cihat" amacıyla gitmiştir. Bu dönem gidenlerden biri de Daniyar ismini kullanan bir Kazak'tır. Daniyar, İslamiyet'e merak sarmış, Arapça öğrenmiş ve arkadaşları internette cihat videoları izlemeye başlamıştır. Videoda Suriye'deki insanların sırf Müslüman oldukları için öldürüldüğü propagandası yapılmaktaydı. Bu durum dini kimliğin suistimal edildiğini göstermektedir. Daha sonra örgütten kaçan Daniyar, Suriye'den gönderilen 700 civarındaki Kazakla birlikte ülkesine dönmüş ve 2019'da hapse atılmıştır (Veber ve Najibullah, 2022).

Birleşmiş Milletler'in (BM) sitesinde yayınlanan bir yazıya göre, Kazakistan'dan DEAŞ'e katılmanın temel olarak üç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki radikal dini propaganda karşısında insanların yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. İkincisi Kazakistan'da insanlara tanınan dini özgürlüğün suistimal edilmesidir. Zira ülke, bağımsızlığını ilan ettiği ilk yıllarda insanlara tanıdığı özgürlük neticesinde özellikle yurtdışına giden insanlar sahte/radikal grupların eline düşerek radikalleşmiştir. Son olarak ise sosyal medya ve internet, insanların radikalleşmesindeki ana faktörlerden biri olmuştur (UN News, 2022). Bu tespitlerin Orta Asya'nın geneli için geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Kırgızistan, kendisine karşı en önemli tehditlerin Taliban ve DEAŞ kaynaklı olduğunu düşünmektedir. İçişleri Bakanlığı Aşırıçılık ve Yasadışı Göçle Mücadele Departmanı Temsilcisi Manas Amanbaev, 2022 yılının Temmuz ayında bunu resmi olarak dile getirmiştir. Bişkek'ten yapılan açıklamanın temel nedeni ise bölgede yaşanan çatışmalar ve gerçekleşen terör saldırılarıdır. Bişkek,

Taliban'la temas kursa da bu hareketin radikalizmi yaydığı ve gizli hücreleri etkilediğini düşünmektedir (Taraev, 2022).

Son dönemlerde Kırgızistan'daki terör gruplarının faaliyetlerinin arttığına dair veriler bulunmaktadır. Örneğin 23 Ağustos 2022 tarihinde Jamaat at-Tawhid wal-Jihad/Cemaat at-Tevhid vel-Cihad üyesi olduğu suçlamasıyla iki kişi Oş bölgesinin Uzgen ilçesinde gözaltına alınmıştır. Söz konusu kişiler Suriye'yle bağlantılı olduğu ve Kırgızistan'da terör saldırısı yapmayı planladıkları iddia edilmektedir. 25 Ağustos 2022 tarihinde ise Batken bölgesi Kızıl-Kiya şehrinde üç kişi tutuklanmıştır. Radikal dini örgüt üyesi olduğu düşünülen kişiler, daha önceden benzer suçtan hüküm giymiş (Айбашов, 2022). 13 Ocak 2023'te ise Jamaat at-Tawhid wal-Jihad/Cemaat at-Tevhid vel-Cihad ve ÖİH'ye ait videoları sosyal medya hesabından paylaşan bir kişi de tutuklanmıştır (Kopytin, 2023).

Kırgızistan'ın operasyon gerçekleştirdiği gruplardan biri Hizb ut-Tahrir'dir. 25 Temmuz 2022'deki bir operasyonda söz konusu gruba ait bir hücrenin ele geçirildiği iddia edilmiştir. Hücre kapsamında yeni üyeler kazanılmaya çalışıldığı ve propaganda yapıldığı açıklanmıştır. Operasyonda üç kişi tutuklanırken, çok sayıda basılı yayın ve aşırılık yanlısı faaliyete dair diğer maddi kanıtlar bulunduğu duyurulmuştur (Kopytin, 2022). Ekim ayında gerçekleştirilen bir operasyonda Suzak ilçesine bağlı Kurgak-Kol köyünde Hizb ut-Tahrir üyesi olduğu iddia edilen 11 kişi gözaltına alınmıştır (Dzhumashova, 2022a).

Kırgızistan, ayrıca terör örgütlerinin üssüne dönüşme ihtimaline sahiptir. Zira 2022 yılının Mart ayında yapılan bir operasyonda yabancı uyruklu olan iki kişi tutuklanmıştır. Bu kişilerin amacı Kırgızistan'da radikalleşmeyi sağlamak, yeni militanlar toplamak ve Suriye'ye geçiş sürecinde Kırgız topraklarını bir transit üs olarak kullanmaktır (Osmonalieva, 2022a).

Kırgızistan, üzerinden ele alınması gereken terör örgütlerinden biri de FETÖ'dür. FETÖ, Orta Asya'da açtığı çeşitli okullarla ve kurumlarla bölgedeki en güçlü örgütlerden birine dönüşmüştür. İslam'ı bir maske olarak kullanan kült terör örgütü, ülkelerin yönetimlerine sızabilmektedir. Hatta FETÖ'yle bağlantılı olan Almazbek Beisenaliev, Şubat 2022'de Eğitim ve Bilim Bakanı olmuştur (Osmonalieva, 2022b). FETÖ okulundan mezun olan Beisenaliev, ülkedeki FETÖ'ye bağlı Sebat okullarının kapatılmayacağını açıklamıştı (AKI Press, 2021). Ekim 2022'de rüşvet aldığı için görevden alınan Beisenaliev (TRT Haber, 2022; Dzhumashova, 2022b), FETÖ tehdidinin en kritik örnekleri arasındadır.

Özbekistan, Orta Asya'daki Türk-İslam medeniyetinin merkezlerinden biri olmakla birlikte radikal unsurlardan rahatsızdır. Bu kapsamda Hizb ut-Tahrir gibi çeşitli örgütlere karşı takip ve tutuklamalar artmaktadır. Hizb ut-Tahrir'le ilişkili olan Yoksulluktan Onura/Gariblikden Azizlik Sarı isimli bir internet grubuna operasyon düzenlenmiştir. Grubun ideolojik lideri Mahmud Abdulmumin olarak da bilinen Mahmudjon Kholdarov'dur. Temmuz 2022'de Özbekistan İçişleri Bakanlığı gerçekleştirdiği bir operasyonla beş Özbek vilayetinde faaliyet gösteren bir ağını dağıttığı ve sekiz kişi gözaltına alındığını açıklamıştır. Grup, 2019'dan bu yana sosyal medyada aktiftir. Özbek güvenlik güçlerine göre, halka açık sayfalarında vaazlarda bulunan ve Özbek Hükümeti'nin dini politikalarını eleştiren Kholdarov, "Özbekistan'da siyasi devrimler ve kitlesel protestolar düzenleme" emri vermiştir. Kholdarov'un Polonya'da saklandığı ve Hizb ut-Tahrir'in Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'daki ağına liderlik yaptığı iddia edilmektedir. Ayrıca DEAŞ'la bağlantılı ve Kırgızistan'dan bir etnik Özbek olan Abu Saloh isimli bir teröristle irtibatı olduğu savunulmaktadır (Temirov, 2022a).

Özbek tarihi üzerine araştırmalar yapan Ravşan Nazarov, Hizb ut-Tahrir'in 187 maddelik bir "Halifelik Anayasası" hazırladığını iddia etmiştir. Bununla birlikte İslami değerlerin ülkede daha da önem kazandığı dile getirmektedir. Zira laik değerleri savunan Taşkent, vaizlere ve dini gruplara karşı kaybetmektedir. Radikal dini gruplar bu süreçte oldukça etkilidir. Ülkede laiklik zayıflarken; ülke yönetimi radikalleşmeyi tehdit olarak görmektedir (Temirov, 2022a).

Ülkede DEAŞ'ın faaliyetleri de önemli bir tehdit kaynağıdır. Zira terör örgütü, özellikle Özbek izleyiciler için, Telegram ve diğer platformlarda aşırılık yanlısı içerik yayan bir "Horasan'ın Sesi" platformunu oluşturmuştur. 19 Mayıs 2022'de Namangan'daki bir kişi sosyal medya üzerinden aşırılık yanlısı materyallerin tanıtımını yapmakla suçlanmıştır. Platformun Afganistan'da DEAŞ'a katılmaya çağıran yasaklanmış konuşmalar ve Özbekçe vaazlar içerdiği savunulmaktadır. Vaazları yer alan aşırılık yanlısı isimler Abu Saloh, Abdulloh Zufar ve Sodik Samarkandii'dir. Taşkent merkezli Bölgesel Tehditleri Araştırma Merkezi Direktörü Viktor Mihaylov'a göre, radikal "imamlar" Özbeklerin Suriye ve Afganistan'da terör örgütlerine katılmasını teşvik etmektedir (Temirov, 2022b).

Tacikistan, Orta Asya'daki terör ve radikalizm konusunda en riskli devletlerden biridir. Zira hem Afganistan'a komşudur hem sınır dağlık bir yapıya sahiptir hem de Orta Asya devletleri arasında bağımsızlığı kazandıktan sonra en uzun süreli ve en geniş kapsamlı çatışmalara şahit olmuştur. Bu nedenle ülkede yönetimle halk arasında önemli bir ayrışma bulunmaktadır. Tacikistan, otoriter bir yönetime sahip olduğu için çoğu olayın medyaya yansıma ihtimali zayıftır ve bazı gelişmeler manipüle edilebilmektedir. Buna rağmen ülkede yaşanan olaylara bakıldığında 19 Mayıs 2019'da Vakhdat kentinde 29 mahkûm ve üç gardiyanın hayatını kaybettiği bir hapisane isyanı çıkmıştır. Olaylar DEAŞ ile TİRP militanları arasındaki anlaşmazlık nedeniyle yaşanmıştır (Aljazeera, 2019). İddialara göre, olayları kışkırtanlardan biri 2015 yılında DEAŞ'e katılan ve Suriye'de öldürülen Tacik Özel Kuvvetleri'nde Albaylık yapmış olan Gulmurod Khalimov'un oğlu Bekhruz Gulmurod'dır. Bekhruz Gulmurod'ın 2017 yılında Suriye'ye gitmek istediği, ancak yakalanarak hapse atıldığı iddia edilmektedir (Reuters, 2019). Gulmurod Khalimov ise bir dönem ABD'den eğitim almıştır. DEAŞ'a katıldıktan sonra ABD tarafından "Özel Eğitimli Küresel Terörist" olarak tanımlanmıştır (Sputnik, 2016). Daha sonra ise DEAŞ'ın sözde Savaş Bakanı olarak atanmıştır (Counter Extremism Project, t.y.a).

Tacikistan'ın en önemli sorunlarından biri Afganistan'da bulunan Cemaat Ansarullah'tır. Örgüt bir süre sonra adını değiştirerek Tehrik-i Taliban Tacikistan (TTT) yapmıştır. Örgütün lideri, Mehdi Arslan ya da Mohammad Sharipov'dur. Tacikistan ile Taliban arasındaki ilişkiler gerildikçe Taliban, Tacikistan sınırında bulunan Kuf-Ab, Khwakhan, Maimai, Nusay ve Shikai'nın kontrolünü TTT'ye vermiştir. Ayrıca Gorno-Badakhshan Özerk Bölgesi'nde (GBO) yaşanan olaylar, bölgedeki DEAŞ ve uzantılarının etkisi, Tacikistan'ı terörizm ve radikalleşme konusunda en hassas devletlerden biri haline getirmektedir (Bifolchi, 2022). Taliban'la bağlantılı olduğu düşünülen çeşitli terör örgütleri Duşanbe'yi endişelendirmektedir. TTT lideri Arslan'ın Tacikistan'a sızma girişimlerinin olduğu iddiası, önemli bir rahatsızlık kaynağıdır (Roggio ve Tobin, 2022).

Yukarıda ele alındığı üzere çeşitli radikal gruplar ve terör örgütleri, Orta Asya'da faaliyet göstermektedir. Bununla birlikte Orta Asya devletlerinin vatandaşlarının çeşitli bölgelerde söz konusu örgütlere katıldığı bilinmektedir. 2015 yılında DEAŞ, yayınladığı bir videoda 10 yaşındaki bir Kazak çocuğu, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nde (FSB) görevli olan iki ajanının boğazını kesmekteydi. Aynı yıl iddia edildiğine göre, DEAŞ'ta 500-600 Özbek bulunmaktaydı. 190 Türkmen vatandaşı ise çeşitli terör örgütlerine mensuptur. 2014 yılında Tacikistan'dan ayrılarak radikal örgütlere katılan Tacik sayısı 200'ken, 2015 yılında bu sayı 1000'e yükselmiştir. Kırgızistan'da ise Suriye'ye 571 kişi gitmiştir. Bunlar 63 aile ve 100 çocuktan oluşmakta ve %80 Özbek kökenlidir (Karin, 2017: 15-19).

2014 yılının Aralık ayındaki iddialara göre, Kazakistan'dan 250, Tacikistan'dan 190 ve Türkmenistan'dan 360 militan Suriye'dedir (Amnesty International, 2014). 2015 yılında ise 400'den fazla Türkmen vatandaşın DEAŞ'e ve Suriye'deki diğer radikal dini gruplara katıldığı iddia edilmiştir. Kazakistan ve Kırgızistan için bu sayı 500'erdir (Umarov, 2019). 2018 yılındaki verilere göre, Suriye ve Irak'a DEAŞ'e katılmak için giden Tacik sayısı yaklaşık olarak 1.000'dir (RFE/RL, 2018).

4. Orta Asya'da Yasaklı Gruplar

4.1. Kazakistan

Kazakistan'da çeşitli örgütler ve radikal unsurlar bulunmaktadır. Bu nedenle Astana yönetim, yargı yoluyla çeşitli yabancı grupları yasaklı hale getirmekte ve terör örgütü olarak kabul etmektedir. 2004 yılından itibaren farklı tarihlerde alınan yargı kararlarıyla yasadışı ilan edilen örgütler Tablo 1'de görülmektedir (E.gov, 2022).

Tablo 1. Kazakistan'da faaliyetleri yasak olan örgütler

1. El-Kaide	12. Hizb-ut Tahrir-el-İslami
2. Doğu Türkistan İslami Hareketi	13. Aum Şinrikyo ²
3. Özbekistan İslami Hareketi	14. Doğu Türkistan Kurtuluş Örgütü
4. Kürdistan Halk Kongresi/Kongra-Gel	15. Türkistan İslam Partisi
5. Asbet al-Ensar ³	16. Cund al-Hilafet ⁴
6. Müslüman Kardeşler	17. Cumhuriyetçi Kamu Derneği (POO) "Güven. Eğitim. Hayat" ⁵
7. Taliban Hareketi ⁶	18. Tebliğ Cemaati
8. Boz Gourde/Bozkurtlar	19. At-Takfir Wal-Hijra ⁷
9. Orta Asya Cemaati Mücahitleri ⁸	20. DEAŞ
10. Lashkar-e-Toiba ⁹	21. El Nusra Cephesi
11. Sosyal Reform Derneği ¹⁰	22. Aikyn İncar/Yakin İncar ¹¹

4.2. Kırgızistan

Kırgızistan, çeşitli terör örgütlerinin varlık gösterdiği bir ülkedir. Özellikle sosyoekonomik sorunlarının bulunması ve dini değerlerin kolay bir şekilde suistimal edilmesi, örgütlere önemli bir imkân tanımaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nin mahkemelerinin 2003 yılından itibaren cumhuriyet topraklarında yıkıcı, aşırılık yanlısı ve terör örgütlerinin faaliyetlerinde bulunduğu gerekçesiyle yasakladığı terör örgütleri Tablo 2'de görülmektedir (Государственная комиссия по делам религии Кыргызской Республики, t.y.).

² Japonya'da bulunan dini bir terör örgütüdür (Ministry of Justice, t.y.).

³ Lübnan merkezli bir örgüttür ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) göre El-Kaide ile bağlantılıdır (United Nations Security Council, 2014).

⁴ DEAŞ ve El-Kaide bağlantılıdır (United Nations Security Council, 2021).

⁵ Kazakistan'ın doğu bölgesinde faaliyet gösteren dini nefret ve ihtilafın kışkırtılması, vatandaşların kaçırılması ve özgürlüklerinden hukuka aykırı olarak yoksun bırakılması gibi suçlamalarla yasaklanan aşırılıkçı bir örgüttür (KazTAG, 2012).

⁶ Çalışma hazırlandıktan sonra Kazakistan, BM'nin de Taliban'ı terör örgütü olarak görmediğini dile getirerek bu grubu yasaklılar listesinden kaldırmıştır (Abbasova, 2023). Ayrıca Kazakistan, bir süredir Taliban'ı tanımadan bu grupla çeşitli temaslar gerçekleştirmektedir. Ancak Kazakistan için Taliban'ın tam olarak bir tehdit olmadığı ve böyle algılanmadığını söylemek mümkündür.

⁷ Diğer adı Jama'at al-Muslimin'dir. Mısır'ın Sina bölgesinde üstlenmişlerdir. Seyyid Kutub'un radikal yorumunu benimsemekte ve kendilerinden olmayan herkesi tekfir ilan etmektedir (The Tahrir Institute for Middle East Policy, 2014).

⁸ El-Kaide ile bağlantılıdır (Azizian, 2006: 99).

⁹ Lashkar-e-Taiba veya Lashkar-e-Tayyiba olarak da bilinmektedir ve Vahhabi/Selefi'dir (Parliament of Australia, t.y.).

¹⁰ Kuveyt merkezli Müslüman Kardeşlerle bağlantılıdır (Counter Extremism Project, t.y.b)

¹¹ Tebliğ Cemaati'nin bir kanadı olan örgüt, tek bir halife devleti kurulmasını savunmaktadır. İsminin anlamı "Tanrı dışında her şeyin inkarı"dır. Örgüt üyeleri, uzun saçlıdır ve geleneksel Arap kıyafetleri giymektedir. Ayrıca tüm modern teknolojik gelişmeleri ve devlet kurumlarını reddetmektedir. 2010'lu yılların başında da Kırgızistan'da ortaya çıkmıştır (Inbusiness.kz, 2022).

Tablo 2. Kırgızistan’da faaliyetleri yasak olan örgütler

1. El-Kaide	12. Ansarulloh/Ensarul Allah
2. Taliban Hareketi	13. At-Takfir Wal-Hijra
3. Doğu Türkistan İslami Hareketi	14. Akromiya ¹²
4. Kürdistan Halk Kongresi/Kongra-Gel	15. Alexander Alexandrovitch Tikhomirov-Said Buryatsky ¹³
5. Doğu Türkistan Kurtuluş Örgütü	16. DEAŞ
6. Hizb-ut Tahrir-el-İslami	17. El Nusra Cephesi
7. İslami Cihat Birliği ¹⁴	18. Katibat al-İmam al-Bukhari/İmam Buhari Taburu ¹⁵
8. Türkistan İslam Partisi/Özbekistan İslami Hareketi	19. Jannat Oshiklari/Cennet Aşıkları ¹⁶
9. Birleşme (Moon) Kilisesi ¹⁷	20. Jamaat at-Tawhid wal-Jihad/Cemaat at-Tevhid vel-Cihad ¹⁸
10. Zhaishul Mahdi/Ceyşül Mehdi ¹⁹	21. Yakyn-Inkar
11. Cund al-Hilafet	

4.3. Özbekistan

Özbekistan, Türk-İslam Dünyası’nın en önemli merkezlerinden biridir. Birçok noktada dini yapı ve eser görmek mümkündür. Ayrıca İmam Maturidi, Tirmizi ve Buhari gibi dünyaca ünlü isimlerin doğduğu medeniyetin mirasçısı olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle dini hassasiyetler daha üst seviyededir. Diğer yandan Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi’nin 26 Eylül 2016 tarihli kararına göre terör örgütü olarak belirlenen örgütler Tablo 3’te görülmektedir (Ўзбекистон Республикаси Олий суди, t.y.).

¹² 2005 yılında Özbekistan’da yaşanan olaylar sırasında ortaya çıkan ve olayların sorumlusu olduğu iddia edilen radikal dini bir örgüttür. Örgüt ismini kurucusu Akram Yuldashev’den almaktadır. Ancak örgütün İslam Kerimov yönetimindeki Taşkent’in çıkardığı ve kullandığı da iddia edilmektedir (Kendzior, 2006).

¹³ Said Buryatsky, Müslüman olmadan önce Alexander Alexandrovitch Tikhomirov ismini kullanmaktaydı. Rusya’nın Moğolistan’a yakın bölgesinde dünyaya gelmiştir. Müslüman olduktan sonra Arap ülkelerine gitmiş ve Ezher Üniversitesi’nde eğitim almıştır. Ardından Rusya’ya geri dönmüştür. Daha sonra Kazakistan’ı ziyaret etmiş ve çeşitli dini gruplarla görüşmüştür. Rus istihbaratının dikkatini çeken Buryatsky, Çeçenlere katılmıştır. Rus medyasınca “Rusya’nın Usame bin Ladin’i” olarak görülmekteydi. 2010 yılında bir çatışmada ölmüştür. Kırgızistan’da Buryatsky’nin aşırılık yanlısı, propaganda malzemeleri ve propaganda faaliyetlerini yasaklamıştır (Mepa News, 2022).

¹⁴ Örgüt, ÖİH’den ayrılarak kurulmuştur. El-Kaide, DEAŞ ve Taliban’la bağlantılı olduğuna dair kanıtlar vardır (United Nations Security Council, 2022a).

¹⁵ 2011 yılında Afganistan ve Pakistan sınır bölgesinde ÖİH’den ayrılan militanlar tarafından kurulmuştur. El Nusra Cephesi, DEAŞ ve El-Kaide ile bağlantılıdır (United Nations Security Council, 2018).

¹⁶ Yeni adı, Khatiba al-Tawhid wal-Jihad’dır. El-Kaide’yle bağlantılıdır (United Nations Security Council, 2022b).

¹⁷ Örgüt Güney Kore merkezlidir. Örgüt lideri, Hz. İsa’nın kendisine verdiği misyonu tamamlamak için gönderildiğini iddia etmektedir ve örgüt anti-komünist ideolojiye sahiptir (Snodgrass, 2022).

¹⁸ El-Kaide ile birleşmiştir (Combating Terrorism Center, t.y.).

¹⁹ İsmi “Mehdi’nin Ordusu” anlamındadır ve tekfirli Selefi bir terör örgütüdür. 2008 yılında kurulmuş ve 2010 senesinde Kırgızistan’da ilk saldırılarını düzenlemiştir (Sputnik, 2015).

Tablo 3. Özbekistan’da faaliyetleri yasak olan örgütler

1. Akromiya	12. Doğu Türkistan İslami Hareketi
2. Türkistan İslam Partisi	13. Boz Qurd/Bozkurtlar
3. Islamic Jihad Group/İslami Cihat Grubu	14. Abu Sayyaf Group/Ebu Seyyaf Grubu
4. Hizb-ut Tahrir-el-İslami	15. Jamiat-e Ulema-i-Islam
5. El-Cihad ²⁰	16. DEAŞ
6. El-Kaide	17. Tawhid wal-Jihad
7. World Foundation of Jihad	18. İmam Buhari Taburu
8. Müslüman Kardeşler	19. Cemaat Ansarullah/Tacikistan Talibani
9. Tebliğ Cemaati	20. El Nusra Cephesi
10. Jamaat-e-Islami Pakistan/Cemaat-i İslami	21. Cihatçılar
11. Doğu Türkistan Kurtuluş Örgütü	22. Nurchilar/Nurdzhular ²¹

4.4. Tacikistan

Tacikistan, Orta Asya’nın güvenlik noktasında en önemli devletlerinden biridir. Zira hem Afganistan’a komşudur hem İran’la güçlü ilişkileri vardır hem de bir dönem iç savaş yaşamıştır. Ayrıca bulunduğu coğrafya zorlu yapısından dolayı güvenliğin sağlanması oldukça zordur. Diğer yandan ülkenin askeri ve ekonomik kapasitesi oldukça zayıftır. Bu durum çeşitli riskleri, Orta Asya boyutuyla da beraberinde getirmektedir. 2006 yılından itibaren mahkemeler tarafından belirlenen terörist veya aşırılık yanlısı olarak tanımlanan örgütler Tablo 4’te görülmektedir (Антитеррористический центр СНГ, t.y.).

Tablo 4. Tacikistan’da Faaliyetleri Yasak Olan Örgütler

1. El -Kaide	10. Özgür Tacikistan/Tochikistoni Ozod ²²
2. Doğu Türkistan İslami Hareketi	11. Hizb ut-Tahrir
3. Türkistan İslam Partisi/Eski Özbekistan İslami Hareketi	12. Cemaat/Ansorullokh
4. Taliban Hareketi	13. Selefiyah (Dini bir okuldur.)
5. Müslüman Kardeşler	14. Grup 24 (Halk hareketidir.)
6. Leşkar-e-Tayyaba/Lashkar-e-Taiba	15. DEAŞ
7. Jamaat-e-Islami Pakistan/Cemaat-i İslami	16. El Nusra Cephesi
8. Tebliğ Cemaati	17. Tacikistan İslami Rönesans Partisi
9. Sozmoni Tabligot/İslam’a Çağrı	18. Tacikistan Ulusal İttifakı

²⁰ Mısır İslam Cihadı adıyla bilinmektedir. 1970’lerde kurulmuş ve örgüt lideri Eymen ez Zevahiri’nin attığı adıyla birlikte 2001 yılında El-Kaide ile birleşmiştir (US State Department Rewards for Justice Program, t.y.).

²¹ Nurcular kastedilmektedir. Mustafa Kemal Atatürk’ün laik sistemine karşı oldukları belirtilmektedir. Said’i Nursi ve Risaleleri’nin şeriatı savunduğunu ve Türkçe konuşan devletlerle İslam Devleti’nin kurulmasını amaçlandığı vurgulanmaktadır. Ayrıca terör örgütü FETÖ lideri Fetullah Gülen’e de dikkat çekilmektedir (Eshonqulov, 2019).

²² Tacik Ordusu’nda eskiden albay rütbesinde görev yapan, etnik açıdan Özbek ve bir dönem Cumhurbaşkanı İmamali Rahman yönetiminin eski müttefiki olan Mahmud Khudoiberdiev tarafından yönetildiği iddia edilmektedir. Örgüt, 1998 yılında başarısız bir saldırı düzenlemiştir. 1998 yılında saldırısı ya da isyanı da oldukça önemlidir. Bu nedenle efsane olarak anılmaktadır. Zira olaylar sırasında Özbekistan ile Kırgızistan arasında bulunan Leninabad Oblastı’nın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Saldırı bastırılırken olaylarda 2000 kişi hayatını kaybetmiştir. Bir dönem Khudoiberdiev’in Tacikistan-Afganistan-Özbekistan sınırına yakın bir yerde olduğu ve 2008 yılında El-Kaide’ye katıldığı iddia edilmiştir. Diğer yandan Khudoiberdiev, özellikle Özbeklerin yaşadığı yerlerde isyan çıkarırken; 1992 yılında ise 201’inci Rus zırhlı tümeninin karargahından dört tank kaldığı ve Duşanbe’yle çatıştığı iddia edilmektedir (Rotar, 1998).

4.5. Türkmenistan

Türkmenistan, dışarıya önemli ölçüde kapalı bir ülkedir. Bu nedenle Türkmenistan'ın terör ve radikal örgüt olarak tanımladığı herhangi bir listeye ulaşılmamıştır. Ancak BM'nin yanı sıra çeşitli küresel ve bölgesel aktörlerin de etkisiyle El-Kaide ve Taliban terör örgütü olarak kabul edilmektedir (Financial Monitoring Service, t.y.). 2012 yılından bu yana Türkmenistan, Küresel Terörizm Endeksi'nde sıfır derecelendirmeyle terör tehdidi olmayan ülke olarak lanse edilmektedir. Ancak Afganistan'da ABD ile Taliban görüşmeleri sürecinde serbest bırakılan 5000 militandan en tehlikeli olarak kabul edilen 400 kişi arasında Türkmenistan vatandaşları olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca ele geçirilen DEAŞ belgelerinde en az 360 Türkmenistan vatandaşının bu terör örgütüne katıldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Türkmenistan'da çeşitli dönemlerde Hizb-ut Tahrir'in, Selefiye, DEAŞ ve FETÖ/Nurcular gibi aşırılıkçı ve terör örgütleri varlık göstermiştir (Esenbekova vd., 2022: 531).

Türkmenistan'da her ne kadar terör faaliyeti olmadığı iddia edilse de bir Türkmen olan Ravshan Gazakov, Suriye'de yakalanmıştır. Ebu Abdullah olarak da bilinen Gazakov'un El-Kaide ile bağlantılı militan bir grup olan El Nursa Cephesi tarafından yönetilen "mangalardan birinde yer alan intihar bombacılarının komutanı" olduğu söylenmektedir. Gazakov'un "Şeyh Murad'ın ekibinin bir parçası olarak Aşkabat yakınlarında bir başlangıç eğitimi aldım" dediği iddia edilmektedir. Daha sonra açıklamalarını şöyle sürdürmüştür (Kumkova, 2013):

"... grubumuzu El-Kaide'den biri karşıladı. Bizi Suriye sınırındaki bir kampa gönderdi. Orada bomba, fünyeler yapmayı, patlayıcılar yerleştirmeyi öğrettiler. Çoğu Sovyetler Birliği'nden, Avrupa'dan Araplar, Ürdün'den ve Katar'dan farklı eğitmenlerimiz vardı. Sonra sınırı geçtik ve Halep yakınlarında bombalar patlattık."

Gazakov'un beş yaşındaki oğlunu da Suriye'ye götürmüştür. Yayınlanan bir videoda çocuğa bomba eğitimi verdiği ve oğluna kendisinin ölümünden sonra da "cihada" devam etmesi gerektiğini söylemektedir (Vesti, 2013). Söz konusu video ve iddialar üzerinde Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı, 25 Haziran 2013 tarihinde açıklama yapmıştır (Turkmenistan.ru, 2013). Açıklamada iddialara karşı çıkılmış ve Rus medyası yalanlanmıştır (Центр Стратегических Оценок И Прогнозов, 2013). Ancak daha sonra ortaya atılan bir iddiada sadece Gazakov'un değil, dört Türkmen'in daha terör örgütünde olduğu dile getirilmiştir (Chronicles of Turkmenistan, 2013).

Bununla birlikte Türkmenistan, İran ve Afganistan'ın birleştiği Kahka bölgesinde Temmuz 2017'de dört Türkmen'in gözaltına alındığı iddia edilmiştir. Söz konusu dört kişi, Suriye ve Irak'ta DEAŞ adına çatışmıştır. İsmi açıklanmayan bir Türkmen subayın iddialarına göre, ülkeye 50'ye yakın sızma girişimi olmuş ve 30'u yakalanmıştır. Bununla birlikte ülkeye sızan kişilerin Mary bölgesine geçtiği düşünülmektedir. Zira Oğuzhan ilçesinin bu noktada bir merkez olabileceği ihtimali bulunmaktadır (Радио Азатлык, 2017).

Son olarak FETÖ'nün Türkmenistan'da örgütlenmeye çalıştığı bilinmektedir. 18 Haziran 2023 tarihinde terör örgütünün sözde Türkmenistan yöneticisi, İstanbul'da tutuklanmıştır (Daily Sabah, 2023). Bu durum Türkmen yönetimini ne kadar tam tersi iddialarda bulursa da ülkede bir terör faaliyetinin bulunduğunu ve Türkmenistan'ın terör gruplarının hedefinde olduğunu göstermektedir.

5. Orta Asya Devletlerinin Terörizm ve Radikalizm Algısı

Benard tarafından RAND Corporation bünyesinde hazırlanan bir çalışmada İslam dünyası radikaller, gelenekselciler, yenilikçiler ve laikler dört ana gruba ayrılmıştır. Radikaller, demokratik değerleri ve çağdaş Batı kültürünü reddetmektedir. İslam hukuku ve ahlakına dair sert ve aşırı görüşleri bulunmaktadır. Demokratik değerleri ve demokrasiyi yok etmeyi amaçlamaktadırlar. Gelenekselciler, muhafazakâr bir yönetim ve toplum istemektedir. Yeniliğe, modernliğe ve değişime şüpheyle yaklaşmaktadır. Radikallere göre daha ılımlıdır; ancak grup içinde çeşitli farklılıklar

bulunabilmektedir. Gelenekselcilerin bir kısmı radikallere yakındır ve bu da gruplar arası geçişi mümkün kılmaktadır. Ayrıca gelenekselciler, demokratik değerleri, demokrasiyi ve yenilikçiliği gönülden benimsememektedirler. Yenilikçiler, İslam Dünyası'nın modern dünyanın bir parçası olmasını istemektedirler. Modern yöntemler ve reformlarla İslamiyet'i çağa uygun hale getirmeyi savunmaktadır. Yenilikçiler, laiklerle birlikte Batı'ya en yakın olanlardır. Laikler ise dinin ve siyasetin ayrılmasını istemektedir. Müslümanlara hitap etme konusunda sorun yaşamaktadırlar (Benard, 2003: x-xii). Bu bağlamda Orta Asya devletlerinin yayınladıkları listeler incelendiğinde ön plana çıkan ayrıntı radikallerin yanı sıra şiddeti savunmasalar bile çeşitli geleneksel grupları da tehdit olarak algıladıklarıdır.

Orta Asya'da genel olarak bu dört çerçevesinde tanımlanabilecek laikler, yenilikçiler, şiddete başvurmeyen Sünni gelenekselci gruplar ve şiddeti araç olarak kullanan Selefiler/Vahhabiler görülmektedir. Devletler genel olarak laik bir yapıyı benimsemekle birlikte halk arasında Sünni, Hanefi ve Maturidi anlayış hakimdir. Bu nedenle dini açıdan vatandaşlarının büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu örneğin Arap ülkelerine oranla daha liberal ve akılcı bir tutum benimsenmektedir. Bu noktada yönetilen ile iktidar arasında bir çatışmadan ziyade genel olarak bir uyumdan bahsedilebilir. Ancak modern dönemin "hilafet" sistemini oluşturmak ve reddettikleri yapılara karşı "gerçek Müslümanlık" olarak gördükleri radikal sert dini kurallarını, İslam şeriatını ve halifelik sistemini hâkim kılmak isteyen çeşitli gelenekselci ve Selefi/Vahhabi örgütler, dezavantajlı durumlarına rağmen aktiftirler. Bu ortamda devletin dini kurumlarını ve dini faaliyetler için atadığı ismi reddeden kişi, yönetim tarafından radikal olarak kabul edilmekte ve otoriteyi ve meşruiyeti sorguladığı düşünülmektedir (Olcott, 2007: 3-4). Bu nedenle de şiddet kullanmasa da insanları din çatısı altında birleştirmek isteyen gruplar da tehdit olarak beyan edilmektedir. Diğer yandan Orta Asya devletleri, İran'a mesafeli yaklaşmaktadır. Zira bu devletin çeşitli dini gruplara nüfuzu altına almaya çalışması, radikalleştirmesi, silahlandırması ve rejim ihracı politikası, Soğuk Savaş sonrası süreçte İran'ın Orta Asya'yla olan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir (Kaya, 2011: 631-632). İran'ın özellikle çeşitli bölgelerdeki Şii gruplar üzerinden izlediği politika önemli bir rahatsızlık kaynağıdır.

Tablo 1, 2, 3 ve 4 incelendiğinde temel ayrıntılar ön plana çıkmaktadır. Öncelikle tablolarda görülen grupların büyük çoğunluğu ya radikal ya da gelenekselcilerdir. Radikal terör örgütleri arasında El-Kaide, DEAŞ ve El Nusra Cephesi sayılabilir. Gelenekselci gruplar arasında ise Tebliğ Cemaati ve Müslüman Kardeşler gösterilebilir. Bununla birlikte El-Kaide ile Tebliğ Cemaati küresel gruplarken, Taliban, Özgür Tacikistan, Cemaat Ansarullah ve Doğu Türkistan Kurtuluş Örgütü gibi gruplar daha bölgesel niteliktedir. Bununla birlikte devletlerin yasaklı grupları belirlerken dış ilişkilerini de dikkate aldığı söylenebilir. Yasaklanan Kürdistan Halk Kongresi/Kongra-Gel'de Türkiye'yle, El-Kaide'de ABD'yle ve Doğu Türkistan İslami Hareketi'nde Çin'le olan ilişkilerin etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bölgesel tehdit kaynakları yine bölgesel ilişkilerle alakalıdır. Kazakistan'ın ÖİH'yü, Kırgızistan'ın Akromiya'yı ve Özbekistan'ın Cemaat Ansarullah'ı yasaklamasının nedeni bölgesel dinamiklerle ilgilidir. Bununla birlikte Orta Asya devletlerinin Boz Gourde/Bozkurtlar üzerinden milliyetçiliğe karşı bir hassasiyet besledikleri söylenebilir.

1991 yılında bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Roy, bölgedeki din düşüncesi ve algıyı şöyle özetlemektedir (Roy, 2000: 216):

"Bütün yeni devletler İslam'ı kabul eder. Yalnızca Türkmenistan ve Kazakistan anayasaları devletin laik olduğunu (dünyevî) açıkça ifade eder; ama her iki ülke de, tıpkı diğerleri gibi İslam Konferansı Örgütü'ne üyedir. Diğer anayasalar İslam'dan söz etmez. Ama bütün devletler İslam'ın ağırlığını kabul eder ve bir yandan belli bir İslami meşruiyet elde etmek isterken, diğer yandan din adamlarını denetim altına alamaya ve radikal İslam'ı bastırmaya çalışır. Devlet başkanları büyük müslüman törenlerine katılır ve seve seve dinsel ifadeler kullanırlar. Bunun karşılığında müftü devletin tüm önemli olaylarında

hazır bulunur. Akademisyenler Sufiliğin bir hareket ve öğreti olarak saygınlığını teslim etmektedirler. Özbekistan, Buhara'da Bahaeddin Nakşibendi'yi şatafatlı bir şekilde anmakta, Yesevilik ve Nakşibendiliğin Orta Asya kökenli olmalarından yararlanarak fundamentalist ve Vehhabi etkilere karşı bir "ulusal" İslam tanımlamaya çalışmaktadır. Sufiliğe çekinceyle yaklaşan fundamentalizm ve Vehhabilik, otantik İslam'a yabancı ve karşıt olarak nitelendirilmektedir."

Roy'un tespitleri, günümüzde hala geçerlidir. Orta Asya devletleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ülkede var olan çeşitli etnik ve dini kimlikleri de göz önünde bulundurarak bir ulus kimliği oluşturmak ve vatandaşın devlete olan bağlılığını tesis etmek istemektedir. Bu süreçte örneğin İslamiyet, ulus kimliğinin şekillenmesinde ana etkenlerden biri olmuştur. Ancak salt dini argümanlar kullanılmamış, kullanılan dini söylemler ise yenilikçi temelde olmuştur. Radikal söylemler ve örgütler, yönetimlerin inşa etmeye çalıştığı ulus kimliğini yıpratın ve süreci zorlaştıran bir tehdit olarak görülmüştür. Bu noktada ulus kimliğinin ulus-üstü ve ulus-altı kimlikler üzerinden tahrip edilmesinin önlenmesi amaçlanmaktadır (Dilmaç, 2019: 55).

Orta Asya devletlerinin dini gruplara dair yaklaşımını etkileyen etkenlerden biri SSCB'den kalan mirastır. Zira SSCB döneminde Orta Asya'da pan-Türkçü ve pan-İslamcı bir hareketten endişe edilmekteydi. Bunu üzerine pan-Türkçülüğü ortadan kaldırmak üzere bölgesel yönetimler oluşturulmuş, diller arasındaki farklılık derinleştirilmiş ve Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen yönetimler üzerinden Orta Asya şekillendirilmiştir. Pan-İslamcı hareketi engelleyebilmek için merkezden müftüler atanmış ve ülkedeki din adamlarının dünyanın diğer bölgelerindeki din adamları ya da temsilcilerle olan bağlantısı kesilmişti. Bu strateji bir noktada başarılı olmuştur. Örneğin Azerbaycan ile İran arasındaki Şii gruplar ya da Orta Asya ile Arap ülkeleri arasındaki dini etkileşim oldukça sınırlı olmuş ve bu durum kopukluk yaratmıştır (Roy, 2000: 90-100). Yaşanan durumun ise taraflar arasındaki farklılıkları da arttırdığı söylenebilir. Günümüzde de Orta Asya devletlerinin Arap ve Güney Asya ülkeleriyle olan ilişkileri artsa da bu coğrafyada dini, sosyal ve kültürel etkileşimin sınırlı olmasını istedikleri söylenebilir. Ancak bağımsızlık sonrası süreçte Orta Doğu kökenli Selefi/Vahhabi radikal dini gruplar Orta Asya'ya yönelmiştir (Biçer, 2014: 6). Zira Tablo 1, 2, 3 ve 4 incelendiğinde Orta Asya'yı tehdit eden terör örgütlerinin önemli bir kısmı Orta Doğu ve Güney Asya merkezlidir ya da bu coğrafyalardan beslenmektedirler.

Bölgesel ve küresel denklemlerin ve dinamiklerin de Orta Asya'nın terörizm, radikalizm ve özellikle ayrılıkçılık düşüncesini etkilediği söylenebilir. Öncelikle BM'nin kararları Orta Asya devletleri için önem taşımaktadır. Daha sonra Orta Asya devletlerinden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan KGAÖ üyesidir. Ayrıca Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan ŞİÖ'ye dahildir. Bu örgütlerin bölge yönetimlerinin güvenlik algılarına etki ettiği tartışılmaz bir gerçektir. Ancak Orta Asya devletleri ne ikili ne de örgütsel bazda ilişkilerin bir nüfuz inşası ve müdahale aracı için kullanılmaması gerektiğini düşünmektedir.

Orta Asya yönetimleri, bölgedeki mevcut sistemi ve yönetim anlayışını benimseyen, birbirlerinin topraklarında gözü olmayan ve diğer ülkelerdeki etnik uzantılarını araç olarak kullanmak istemeyen isimlerin yönetimde bulunmasını istemektedir (Dilmaç, 2019: 115-120). Zira radikal dini görüşlere sahip bir ismin yönetime geçmesi, Orta Asya'daki laik düzeni tehdit edecek ve bölgenin radikalleşmesine yol açabilecektir. İkinci olarak taraflar arasında çeşitli dönemlerde sınır çatışmaları yaşansa da günümüzde sorunların büyük bir kısmı çözülmüştür. Bu noktada taraflar arasında yaşanacak olan çatışmanın etnik milliyetçiliği kışkırtması ve terör örgütlerinin sızmasını kolaylaştırması muhtemeldir. Son olarak Orta Asya devletleri, SSCB'nin izlediği politikalar nedeniyle çeşitli oranlarda farklı etnik gruplara sahiptir. Bunun en önemli örneği Özbeklerdir. Orta Asya'daki Özbekler, Özbekistan'ın yanı sıra Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da yaşamaktadır. Özbekler günümüze kadar Afganistan dışında sınırlarının ötesindeki Özbeklerle ilgilenmemesi dikkat çekmektedir. Özellikle ÖİH'nin terör saldırıları ve ülke içinde yaşanan çeşitli istikrarsızlıklar, Taşkent'in bölgesel hegemon olma iddiasına zarar vermiştir (Dilmaç,

2019: 132). Bu noktada daha kapalı bir politika izlemeye başlayan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un etnik temelli politikalarından uzak durması bölgesel rekabeti ve istikrarsızlığı engellemiştir. Bu nedenle bölge yönetimlerinin güvenlik algısını yine bölgenin dinamiklerinin şekillendirdiği görülmektedir.

Günümüzde Orta Asya devletleri arasında iş birliğine ve uzlaşmaya dayalı bir ilişki vardır. Bunun nedenleri arasında güvenlik ve sürdürülebilir kalkınma bulunmaktadır. Ancak olası bir terör saldırısı, ulusal ve bölgesel istikrarsızlığı ve güvensizliği beraberinde getirecektir. Orta Koridor'un ve Kuşak-Yol Projesi'nin önemli bir kısmını kapsayan Orta Asya devletleri (Kaya, 2024), uluslararası yatırımları ülkelerine çekebilmek ve çeşitli projelere aktif bir şekilde katılabilmek için terörizm ve radikalizm konusuna aynı bir hassasiyet göstermektedir.

Orta Asya devletleri, bağımsızlıklarını ilan ettikten kısa bir süre sonra Batı'ya açılma ve liberalleşme adımları atmıştır. Kırgızistan bu noktada bölgenin demokrasi adası olarak kabul edilmektedir. Özbekistan, ilk dönemlerde liberalleşse de iç ve dış tehditler nedeniyle daha kapalı bir politika izlemiştir. Ancak 2016 yılında Şevket Mirziyoyev'in yönetiminde tekrar siyasi ve ekonomik liberalleşme adımları atılmaya başlanmıştır. Orta Asya'nın en güçlü ve en istikrarlı devletlerinden biri olan Kazakistan'da liberalleşme konusunda kontrollü bir süreç yürütmektedir. Türkmenistan, uzun bir süre kapalı bir politika izlese de 2020'den bu yana dış politikada daha aktiftir. Tacikistan ise Afganistan merkezli tehdit kaynaklarından dolayı liberalleşme adımlarını sınırlı tutmaktadır. Son beş yıldır Orta Asya'da Kazakistan ve Özbekistan noktasında güvenlik-özgürlük dengesi bir nebze de olsa özgürlük lehine değişmekte ve ülkelerdeki siyasi bilinç ile istikrar güçlenmektedir. Kırgızistan'da ise uzun süredir özgürlük lehine olan denge, bir noktada hem terörizm ve radikalizm ile mücadele hem de renkli devrimler gibi ulusal güvenlik temelinde güvenlik lehine değişmektedir. Bu durum Kırgızistan'daki otoriteyi güçlendirirken, tehdit kaynaklarının ve yasaklı grupların hareket alanını kısıtlamaktadır.

Orta Asya'daki liberalleşme adımlarına rağmen iktidarların kolay kolay seçimlerle değişmediği bilinmektedir. Örneğin Kazakistan'ın kurucu lideri Nursultan Nazarbayev, ülkeyi yaklaşık olarak 30 yıl yönetmiştir. Özbekistan'ı Kerimov 25 yıl yönettikten sonra hayatını kaybetmesi üzerine yerine geçen Mirziyoyev, kızı Saida'yı yardımcısı olarak atamıştır. Türkmenistan'da Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimohammedov, yerini oğlu Serdar'a bırakmıştır. Tacikistan'da Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, yerini oğlu Rüstem'e bırakmaya hazırlanmaktadır. Bu noktada Biçer, yönetimlerin iktidarlarını ve tek parti yönetimlerini korumak, Batı'ya yaranmak, siyasi ve ekonomik başarısızlıklarını örtbas etmek amacıyla "ciddi bir potansiyele sahip olmayan radikal akımların" varlığını gerekçe olarak kullandığını iddia etmektedir. Ancak çalışmasının devamında Biçer, Orta Doğu kökenli dini grupların bölgede ciddi faaliyetleri bulunduğunu da yazmaktadır (2014: 7).

Biçer'in iddiaları çerçevesinde göz ardı edilmemesi gereken ayrıntı Tacikistan İç Savaşı'nda rol oynayan TİRP'in Hanefiliği benimseseler de çeşitli önemli farklılıkların bulunduğu Güney Asya'daki radikal gruplardan ve Orta Doğu'daki Selefilik/Vahhabilik, Cemaat-i İslam ve İhvan-ı Müslimin gibi radikal dini gruplardan etkilendiği ve bu grupların Orta Asya'daki radikal hareketlere ilham kaynağı olduğudur. Ayrıca Orta Asya'ya Hindistan üzerinden giren Selefilik/Vahhabiliği ve radikal hareketleri Suudi Arabistan desteklemektedir. Bu durum radikal grupların propagandasını ve yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Dahası Selefiler/Vahhabiler, radikaller ve gelenekselciler, Orta Asya'da çeşitli farklı yönetimler altında olan etnik gruplardan, örneğin Kırgızistan'daki Özbeklerden, taraftar toplayarak dinsel sorunların yanı sıra etnik sorunları da körüklemektedir. Bununla birlikte radikal dini söylemler üzerinden empoze edilmeye çalışılan farklı kültürel değerlerin Türk kültürüne zarar verdiği de önemli bir gerçektir (Bodur, 2004: 199-203). Bu durum da farklı aktörlerin doğrudan olmasa da dolaylı olarak Orta Asya'ya müdahalesi olarak görülebilir. Zira Türk kültürü, Türkistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile olan güçlü ilişkilerindeki en önemli bağlardan biridir. Ayrıca Türk devletlerinin hepsinin laik bir sistemi benimsediği görülmektedir. Türk kültürünün erozyona uğraması ve laik düzen yerine daha radikal bir

yönetimin tesis edilmesi, Türk Dünyası arasındaki bağların zarar görmesine ve bölgenin farklı bir dış politika benimsemesine yol açacaktır.

6. Sonuç

Türkistan coğrafyası, Müslümanların yoğunlukta olduğu ve İslam medeniyetine dair çeşitli değerleri barındıran bir bölgedir. Ancak uzun yıllar boyunca Müslüman olmayan yönetimler tarafından işgale uğramış ve çeşitli dönemlerde ateizm ya da Hıristiyanlık propagandalarına maruz kalmıştır. Bu durum toplumlarda önemli tartışmalara neden olmuştur. Ayrıca İslamiyet'in bölgede nasıl yayıldığına dair çeşitli tartışmalar bulunurken, çeşitli bölgelerde hala Şamanizm'in etkisi görülmektedir. Bununla birlikte Orta Asya'nın kuzeyinde yaşayan toplumlar Rusya'ya yakın olmaları, Güney Asya'ya uzak olmaları ve toplumlar arasındaki coğrafi zorlukla daha laik bir özellik kazanmalarına neden olmuştur. Ancak Orta Asya'nın güneyi, yani Fergana gölgesi ve Türkmenistan dışında Güney Asya'ya yakın olan bölgeler daha muhafazakardır.

Bağımsızlık sonrası süreçte Orta Asya'da laikliği benimsemiş ve bununla birlikte dini özgürlüklere imkân tanıyan bir sistem oluşturulmuştur. Dini gruplar açısından bakıldığında bölgede laik ve yenilikçi kesimlerin etkili olduğu görülmektedir. Bunun karşısında radikaller, bölgedeki radikalleşmeyi desteklemeleri, ülkelerdeki sistemleri dini gerekçelerle eleştirmeleri ve terörizme başvurmaları nedeniyle tehdit olarak kabul edilmektedir. Gelenekselciler de şiddet eylemlerine başvurmamasına rağmen, tehdit olarak algılanmaktadır. Zira Hizb ut-Tahrir gibi örgütler, şiddet kullanmasa da çeşitli yöntemlerle laik yönetimleri devirmeyi ve dini bir yapı inşa edilmesini hedeflemektedir. Orta Asya yönetimleri ayrıca radikalleşme ihtimali olan gelenekselcilerin zamanla şiddete başvuracağını ve yabancı aktörler tarafından müdahale aracı olarak kullanılabileceğini düşünmektedir. Ülkelerin etnik yapısı da bu noktada büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle din ve ırk gibi konular sürekli takip altındadır.

Söz konusu çerçevede Orta Asya devletlerinin kendi sistemlerini ve dini yaklaşımlarını eleştiren ve toplumsal ahengi bozacağı düşünülen gruplara karşı olduğu anlaşılmaktadır. Zira noktada devletler, kendilerini eleştiren ve karşı çıkan dini grupların devleti ve yapıyı tanımadığını düşünmektedir. Ayrıca Orta Asya devletleri, çağa uygun bir anlayış benimsemektedir. Bu anlayış noktasında radikal dini değerlerle değil, modern dünyaya uyum sağlayabilecekleri bir din anlayışını savunmaktadır. Bölgedeki radikalleşmeyi engelleyebilmek içinse çeşitli grupların faaliyetlerini yasaklamaktadır. Ancak hem FETÖ örneğinden de görüleceği üzere gizli örgütlenmeler hem de sosyal medyanın etkisi bu süreci zorlaştırmaktadır. Hizb ut-Tahrir'den Tebliğ Cemaati'ne, El-Kaide'den DEAŞ'a kadar çeşitli örgütler, bölgedeki faaliyetlerini sürdürmektedir.

ABD'nin Afganistan'da çekildiği süreçte arkasında bıraktığı silahlar, Taliban'ın Afganistan'ı ele geçirmesi, çeşitli terör örgütlerinin Afganistan'daki varlıklarını sürdürmesi, Taliban'ın radikal yapısı ve DEAŞ'a bağlı uzantıların bölgedeki faaliyetleri Orta Asya'daki güvenlik konusundaki duyarlılığın artmasına neden olmuştur. Ayrıca Taliban'ın yönetimi ele geçirmesi, radikal dini gruplar tarafından zafer olarak kabul edilirken, faaliyetlerini sürdürme konusundaki iradelerini güçlendirdiği söylenebilir. Ayrıca bu durum gelenekselcilerin şiddete başvurma ihtimalini arttırmıştır. Zira şiddet olmadan yönetimleri değiştirme stratejisini benimseyen grupların, amaçlarını gerçekleştirmek için şiddete daha kolay meyledecekleri aşikardır.

Orta Asya devletleri, günümüzdeki politikalarını sürdürmeye devam edecektir. Bunda dini yaklaşımlarının, Rusya ve Çin'in, Batı'yla olan bağları güçlendirme isteğinin etkili olduğu söylenebilir. Diğer yandan DEAŞ gibi bir terör örgütünün Orta Doğu'da yarattığı yıkım, Orta Asya'da da endişe kaynağı olmuştur. Bölgedeki çeşitli terör örgütlerinin hücrelerinin faaliyetleri, yurtdışına giden radikal unsurların geri dönüşü ve yakın coğrafyalardaki terör ve radikal grupların varlığı, Orta Asya devletlerinin gelenekselci ve radikal unsurlara karşı dikkatli olacağını ve mücadelesini sürdüreceğini göstermektedir.

Emrah KAYA

Bunlara ek olarak Tacikistan, Orta Asya'nın ekonomik açıdan en yoksul devletidir. Ayrıca iç savaş sürecinde Rus askerleri bölgeye yerleşmiştir. Bu durum Orta Asya ülkelerinin salt olarak radikalizm ve terörizmi değil, ayrıca ekonomik güvenliği de düşündüklerini göstermektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu araştırma için etik kurul kararına ihtiyaç bulunmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %100'dür.

Destek Beyanı

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayınlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır.

Çıkar Beyanı

Bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayınlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Abbasova, V. (2023). Kazakhstan Removes Taliban from Banned Organizations List, <https://caspiannews.com/news-detail/kazakhstan-removes-taliban-from-banned-organizations-list-2023-12-30-0/> adresinden 11 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- AKI Press (2021). Sebat schools to continue their work in Kyrgyzstan - Minister, https://akipress.com/news:654045:Sebat_schools_to_continue_their_work_in_Kyrgyzstan_-_Minister/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Aljazeera (2019). Tajikistan Prison Riot Kills Prominent Opposition Members, <https://www.aljazeera.com/news/2019/5/21/tajikistan-prison-riot-kills-prominent-opposition-members> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Amnesty International (2014). Russia: Burning Down Homes After Chechnya Clashes Appears to Be Collective Punishment, <https://www.refworld.org/docid/548eacb84.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Azizian, R. (2006). "Countering Islamic Radicalism in Central Asia." *Connections*, 5(4): 93-106.
- Bellamy, A. J. (2008). *Fighting Terror: Ethical Dilemmas*. New York: Zed Books.
- Benard, C. (2003). *Civil Democratic Islam: Partners, Resources, and Strategies*. California: RAND Corporation.
- Biçer, R. (2014). "Dini Temalı Radikalizm ve Türk Cumhuriyetleri." *Kelam Araştırmaları*, 12(1): 1-12.
- Bifolchi, G. (2022). Tehrik-e Taliban Tajikistan and Terrorist Threat in Tajikistan and Central Asia, <https://www.specialeurasia.com/2022/07/25/tehrick-e-taliban-tajikistan/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Bodur, H. E. (2004). "Orta Asya'da Militan İslamcı Hareketler ve Vahhâbilik." *Dinî Araştırmalar*, 7(20): 195-204.
- Bonnett, A. (1993). *Radicalism, anti-racism and representation*. New York: Routledge.
- Çaşın, M. H. (2008). *Uluslararası Terörizm*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Cohen, J. R. (2011). Ku Klux Klan: A History of Racism and Violence. Sixth Edition, <https://www.splcenter.org/sites/default/files/Ku-Klux-Klan-A-History-of-Racism.pdf> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Combating Terrorism Center (t.y.). Image Commemorating Jama'at al-Tawhid wal-Jihad Fighters, <https://ctc.westpoint.edu/militant-imagery-project/0015/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Council of Europe (1977). European Convention on the Suppression of Terrorism, <https://rm.coe.int/16800771b2> adresinden 11 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Counter Extremism Project (t.y.a). Gulmurod Khalimov, <https://www.counterextremism.com/extremists/gulmurod-khalimov> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Counter Extremism Project (t.y.b). Muslim Brotherhood in Kuwait, https://www.counterextremism.com/sites/default/files/mb_pdf/MB%20Branch_Kuwait_042519.pdf adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

- Daily Sabah (2023). FETÖ's so-called Turkmenistan director arrested in Istanbul, <https://www.dailysabah.com/politics/war-on-terror/fetos-so-called-turkmenistan-director-arrested-in-istanbul> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Dilmaç, T. (2019). *Özbekistan'da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*. İstanbul: Ötüken.
- Dzhumashova, A. (2022a). Members of Extremist Organization Detained in Suzak District, https://24.kg/english/249568_Members_of_extremist_organization_detained_in_Suzak_district/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Dzhumashova, A. (2022b). Minister of Education and Science Almazbek Beishenaliev detained, https://24.kg/english/246618_Minister_of_Education_and_Science_Almazbek_Beishenaliev_detained____/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- E.gov (2022). The List of Prohibited Foreign Organizations in Kazakhstan, https://egov.kz/cms/en/articles/religion/zaprewennye_organizacii adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Esenbekova, A. T. vd. (2022). "Relevant Questions in Counteraction Terrorism and Extremism in Central Asian Countries." *Journal of Positive School Psychology*, 6(4): 528-538.
- Eshonqulov, Z. (2019). Nurchilik, <https://samuslim.uz/oz/articles/actual/nurchilik> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Financial Monitoring Service (t.y.). Counteraction to Financing of Terrorism and Extremism, <https://www.turkmenfmd.gov.tm/en/node/16> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hafez, K. (2010). *Radicalism and Political Reform in the Islamic and Western Worlds*. Çev., Alex Skinner. New York: Cambridge University Press.
- Hoffman, B. (2006). *Inside Terrorism*. New York: Columbia University Press.
- Hubac-Occhipinti, O. (2016). "XIX. Yüzyılın Anarşist Teröristleri". *Terörizmin Tarihi: Antikçağdan IŞİD'e*. (Ed.) Gerard Chaliand ve Arnaud Blin. Çev., Bülent Tanatar. İstanbul: Nora Kitap. 137-159.
- Inbusiness.kz (2022). Что известно об экстремистской организации "Йакын Инкар", <https://inbusiness.kz/ru/last/chto-izvestno-ob-ekstremistskoj-organizacii-jakyn-inkar> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Karakaya, İ. (2019). "Küresel Terörizmin Dönüşümü: Irak ve Şam İslam Devleti (IŞİD) Örneği." *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(1): 149-198.
- Karin, E. (2017). Central Asia: Facing Radical Islam. *Ifri*, No. 98, https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/rnv98_erlan_karin_central_asia_radical_islam_eng_2017.pdf adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kaya, E. (2011). "İran İslam Cumhuriyeti - Çin Halk Cumhuriyeti Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyaseti (1991-2010)", *Orta Asya - Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler: 1991-2010*, (Ed.) Necati İyikan, Hiperlink Yayınlar, İstanbul, 2011. 611-673.
- Kaya, E. (2022a). *Terörizmle Mücadelede Müzakere Yönetimi: ETA-LTTE-PKK-FARC*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kaya, E. (2022b). ABD'nin Afganistan'da Bıraktığı Silahlar ve Terör Örgütlerinin Bölgede Artan Saldırıları, <https://www.ankasam.org/abd-nin-afganistanda-biraktigi-silahlar-ve-terror-orgutlerinin-bolgede-artan-saldirilari/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

- Kaya, E. (2024). "Orta Koridor'un Dünya Politikasında ve Avrasya'da Artan Önemi." *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 15(1): 9-35.
- Kaya, E. ve T. Kodaman, (2021). "Terörizmle Mücadelede Başarı Kriterleri: PKK Örneği (2016-2020)." *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 5(1): 150-184.
- KazTAG (2012). Общественное объединение «Сенім. Білім. Өмір» в Восточном Казахстане признано экстремистским - генпрокуратура, <https://kaztag.kz/ru/news/obshchestvennoe-obedinenie-senim-bilim-mir-v-vostochnom-kazakhstane-priznano-ekstremistskim-genprokuratura> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kenzior, S. (2006). "Inventing Akromiya: The Role of Uzbek Propagandists in the Andijon Massacre." *Demokratizatsiya*, 14(4): 545-562.
- Kopytin, Y. (2022). Activities of Clandestine Hizb ut-Tahrir Cell Suppressed in Bishkek, https://24.kg/english/241105_Activities_of_clandestine_Hizb_ut-Tahrir_cell_suppressed_in_Bishkek/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kopytin, Y. (2023). 26-year-old Accomplice of International Terrorist Organization Detained in Suzak, https://24.kg/english/255644_26-year-old_accomplice_of_international_terrorist_organization_detained_in_Suzak/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kumkova, K. (2013). Turkmenistan: Was a Turkmen Militant Captured in Syria?, <https://eurasianet.org/turkmenistan-was-a-turkmen-militant-captured-in-syria> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kurum, M. ve E. Avcı, (2018). "Radikalizm ve Aşırıçılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması." *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14(28): 37-90.
- League of Nations (1973). Convention for The Prevention and Punishment of Terrorism, https://tile.loc.gov/storage-services/service/gdc/gdcwdl/wd/l_/11/57/9/wdl_11579/wdl_11579.pdf adresinden 11 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Martin, G. (2017). *Terörizm: Kavram ve Kuramlar*. Çev., İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin. Ankara: Adres Yayınları.
- Memmedli, M. (2018). "Tacikistan'da İç Savaş." *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63: 669-683.
- Mepa News (2022). Said Buryatsky Kimdir?, <https://www.mepanews.com/said-buryatsky-kimdir-49687h.htm> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ministry of Justice (t.y.). Current Status of Aum Shinrikyo, <https://www.moj.go.jp/content/001331216.pdf> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Osmonalieva, B. (2022a). SCNS Detains Foreigners Recruiting Citizens to Syria, https://24.kg/english/228098_SCNS_detains_foreigners_recruiting_citizens_to_Syria/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Osmonalieva, B. (2022b). Almazbek Beishenaliev re-appointed as Minister of Education and Science, https://24.kg/english/223994_Almazbek_Beishenaliev_re-appointed_as_Minister_of_Education_and_Science/ adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Parliament of Australia (t.y.). Appendix F – Statement of Reasons – Lashkar-e-Tayyiba, https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Committees/Joint/Completed_Inquiries/pjcis/five_terrorist/report/output/appendixf adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

- Reinares, F. vd. (2008). Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20080500_cscp_report_vries.pdf adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Reuters (2019). Tajikistan Blames Islamic State for Prison Riot, 32 killed, <https://www.reuters.com/article/us-tajikistan-prison-riot/tajikistan-blames-islamic-state-for-prison-riot-32-killed-idUSKCN1SQ0AW> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- RFE/RL (2018). At Least 50 Inmates Were Killed In Tajik Prison Riot, Sources Say, <https://www.rferl.org/a/at-least-50-inmates-were-killed-in-tajik-prison-riot-sources-say/29597824.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Roggio, B. ve Tobin, A. (2022). Tajik Terrorist Serves as Taliban Commander in Northern Afghanistan, <https://www.longwarjournal.org/archives/2022/05/tajik-terrorist-serves-as-taliban-commander-in-northern-afghanistan.php> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Rotar, I. (1998). Uprising Quashed in Tajikistan: Further Cataclysms Expected, <https://jamestown.org/program/uprising-quashed-in-tajikistan-further-cataclysms-expected/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Schmid, A. P. (2016). "Research on Radicalisation: Topics and Themes." *Perspectives on Terrorism*, 10(3). 26-32.
- Snodgrass, E. (2022). Mass Weddings and Cult Accusations: Who are the 'Moonies' and What is the Unification Church?, <https://www.insider.com/who-are-the-moonies-and-what-is-the-unification-church-2022-7> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sputnik (2015). Чисто кыргызский феномен — Кадыр Маликов о “Жайшуль-Махди”, <https://ru.sputnik.kg/20151023/1019572625.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sputnik (2016). ABD'nin Eğittiği Eski Tacik Komutan, IŞİD'in Irak Operasyon Sorumlusu Oldu, <https://sputniknews.com.tr/20160905/abd-basina-odu-koydugu-komutan-irak-sorumlusu-1024701475.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Stapley, C. (2009). "Terrorism: Its Goals, Targets, and Strategies." *Terrorism's Unanswered Questions*. (Ed.) Adam B. Lowther ve Beverly Lindsay. Westport: Praeger Security International. 15-31.
- Temirov, R. (2022a). Uzbekistan Ramps up Pursuit of Hizb ut-Tahrir Members, https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2022/08/16/feature-02 adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Temirov, R. (2022b). 'Islamic State' Steps up Recruitment Efforts in Central Asia via New Outlets, https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2022/06/03/feature-01 adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- The Tahrir Institute for Middle East Policy (2014). Takfir wal-Hijra, <https://timep.org/esw/non-state-actors/takfir-wal-hijra/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- TRT Haber (2022). FETÖ bağlantılı Bakan Beisenaliev'e rüşvetten gözaltı, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/feto-baglantili-bakan-beisenaliev-rusvetten-gozalti-712280.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türk, F. (2017). *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan*. Ankara: Astana Yayınları.

- Umarov, A. (2019). How Serious is Religious Radicalization in Turkmenistan?, <https://eeradicalization.com/how-serious-is-religious-radicalization-in-turkmenistan/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- UN News (2022). The Bittersweet Taste of Home: Former ISIL Wife Returns to Kazakhstan, <https://news.un.org/en/story/2022/02/1111552> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- United Nations Security Council (2014). Asbat al-Ansar, https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/asbat-al-ansar adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- United Nations Security Council (2018). Khatiba Imam al-Bukhari (KIB), https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/khatiba-imam-al-bukhari-%28kib%29 adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- United Nations Security Council (2021). Jund al-Khilafah in Tunisia, <https://www.un.org/securitycouncil/content/jund-al-khilafah-tunisia> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- United Nations Security Council (2022a). Islamic Jihad Group, https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/islamic-jihad-group adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- United Nations Security Council (2022b). Khatiba al-Tawhid wal-Jihad, <https://www.un.org/securitycouncil/content/khatiba-al-tawhid-wal-jihad-ktj> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- US State Department Rewards for Justice Program (t.y.). Egyptian Islamic Jihad (EIJ), <https://rewardsforjustice.net/rewards/egyptian-islamic-jihad-eij/> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Veber, Y. ve Najibullah, F. (2022). Former Islamic State Fighter From Kazakhstan Warns Others Against Jihadi Recruiters, <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-islamic-state-former-militant-speaks-prison/31961581.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Vesti (2013). Сирийский джихад превращает оппозицию в радикалов, <https://www.vesti.ru/article/1881219> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Wilkinson, P. (1974). *Political Terrorism*. London: Macmillan Press.
- Yenal, S. (2020). "Radikalleşme-Köktencilik Bağlamında Terör ve Terörizm". *Siyasal Şiddet ve Radikalleşme Bağlamında Terör Örgütleri*. (Ed.) Hasan Acar ve Serkan Yenal. Ankara: Nobel Yayıncılık. 21-43.
- Айбашов, К. (2022). В Кыргызстане активизируется деятельность террористических группировок?, <https://rus.azattyk.org/a/32008707.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Антитеррористический центр СНГ (t.y.). Республика Таджикистан, <https://www.cisatc.org/1289/133/9133/1268> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Государственная комиссия по делам религии Кыргызской Республики (t.y.). Список организаций деятельность которых запрещена на территории КР, http://religion.gov.kg/ru/religion_organization/blocked adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

Радио Азатлык (2017). На юго-востоке Туркменистана задержаны четверо предполагаемых боевиков ИГИЛ, <https://rus.azathabar.com/a/suspected-isis-fighters-captured-in-turkmenistan/28643048.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

Тагаев, М. (2022). “Халифатты көздөшөт”. Чөлкөмдү сестенткен экстремизм, <https://www.azattyk.org/a/khalifatty-kozdoshot-borbor-aziyany-sestentken-ekstremisttik-uyumdar/31941530.html> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди (t.y.). организаций, признанных террористическими и запрещённых в Республике Узбекистан, <https://sud.uz/wp-content/uploads/2023/01/1-OP-2020.pdf> adresinden 17 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.

Yedi Yıl Savaşlarında Rus Ordusu (1756-1763)

Sinan YÜKSEL¹

Yedi Yıl Savaşlarında Rus Ordusu (1756-1763)

Öz

Yedi Yıl Savaşları Prusya Kralı II. Frederick'in saldırgan politikasından ve İngiltere ile Fransa'nın sömürge topraklarındaki çekişmelerinden ortaya çıkan uzun soluklu bir savaştır. Rusya bu savaşa Doğu Prusya topraklarını alabilmek ve Baltık kıyılarını ele geçirebilmek adına Prusya karşıtı olan tarafta Avusturya ve Fransa'nın yanında dâhil olmuştur. Savaşta Rusya, Doğu Prusya'yı ve Baltık kıyılarını ele geçirmiştir. Müttefikler arasında yaşanan görüş ayrılıkları Prusya'nın kesin olarak yenilmesine ve savaştan çekilmesine engel olmuştur. Fransa ve Avusturya Rusya'nın büyük kazanımlar elde edip güçlenmesini istemediler. Çariçe Yelizaveta döneminde tüm imkânlarını savaşa için seferber eden ve epeyce başarı yakalayan Rusya, Çariçenin ölümü sonrasında tahta çıkan Prusya hayranı III. Petro'nun, II. Frederick ile imzaladığı barış antlaşmasıyla savaştan çekilmiş ve yapılan barış antlaşmasıyla da savaşta elde ettiği tüm kazanımlarından vazgeçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Yedi Yıl Savaşları, Çariçe Yelizaveta, II. Frederick

Makale Türü: Araştırma makalesi

The Russian Army in the Seven Years Wars (1756-1763)

Abstract

The Seven Years' War resulted from the aggressive policy of King Frederick II of Prussia and the rivalry between Britain and France over colonial territories. Russia was involved in this war on the anti-Prussian side, on the side of Austria and France, to take the East Prussian territories and to seize the Baltic coast. Russia was victorious in most of its battles with Prussia in the war and captured East Prussia and the Baltic coast. Disagreements between the Allies prevented Prussia from being decisively defeated and withdrawing from the war. France and Austria were reluctant to see Russia making major profits and growing stronger. Russia, which had mobilized all its resources for the war and achieved success during the reign of Tsarina Yelizaveta, withdrew from the war with the peace treaty signed with Frederick II by the Prussian admiral Peter III, who ascended the throne after the death of the Tsarina. With the peace treaty, Russia relinquished all its gains.

Keywords: Russia, Seven Years' War, Tsarina Yelizaveta, II. Frederick

Paper Type: Research article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, sinanyksel@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-3055-7814>

1. Giriş

Bu makalede Yedi Yıl Savaşlarına Rusya'nın katılması, savaş sırasında ordunun iâşesinin sağlanması için yapılanlar ve Rus ordusunun Prusya ile yaptığı mücadele ele alınacaktır. Çalışmamızda Rus ordusunun Yedi Yıl Savaşlarında Prusya'ya karşı başarılı olup olmadığının cevabı aranmıştır. Çalışmanın konusu tarihi literatürde çok bilinmeyen bir konu olmamakla birlikte ülkemizde bu konuya dair yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Yedi Yıl Savaşları ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalarda akla ilk gelen çalışma Uğur Demir'in, "1768-1774 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi" adlı çalışmadır. Yazar, Yedi Yıl Savaşlarının diplomatik kısmını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Türkçe literatürde Yedi Yıl Savaşlarında Rus ordusunu anlatan çalışma yoktur. Yapılan bu çalışmayla bu konuya dair Türkçe literatüre bir kaynak kazandırılmak istenmiştir.

Modern Rus ordusunun kurucusu I. Petro'dur. I. Petro'nun Rus ordusundaki reformları, babası Çar Aleksey Petroviç'in (1645-1676) çalışmaları üzerine inşa edilmiştir (Scott, 2001:15). I. Petro, hem orduyu yapılandırmaya hem de ordudaki hizmet ilkelerini yeniden tanımlamaya yönelerek yaşam boyu hizmet eden askerlerden oluşan sürekli bir ordu kurmuştur. Bu orduyla ilgili askere alma, alınan askerleri eğitme ve askerlerin teçhiz edilmesi yükümlülüğünü devletin üzerine aldı. 1705 yılından itibaren orduya düzenli asker alımını başlattı. Buna göre ordu için askerler, toprak sahipleri tarafından seçilen her yirmi haneden bir kişi olmak üzere doğrudan köylerden alınmaktaydı (Hosking, 2019: 273-274). 1708 yılında bir değişikliğe gidilerek önce her kırk haneden bir, sonra ise her 75 haneden bir asker alınması emri verildi (Kurat, 2020: 282). Orduya alınan bu kişiler minimum yiyeceğin ve giysisinin bulunduğu toplama noktalarına gönderildi. Buradan sonra ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. Askere alınan kişi askerlik görevini yapmazsa ya da askerlikten kaçarsa askere alındığı bölgedeki komşu haneler onun yerine başka birini bulmak zorundaydı. Böylece askeri yükümlülük ortak sorumluluk hâline getirildi. I. Petro, orduda yaptığı reformlarla yaklaşık 200.000 kişilik bir ordu kurmayı başardı (Hosking, 2019: 274). I. Petro, Osmanlılardan Azak Kalesini aldıktan sonra Azak Donanması adıyla ilk Rus savaş donanmasını kurdu. Azak denizi sahilinde Tagonrog Limanı Rus donanmasının üssü yapıldı. Petro'nun Prut'ta Osmanlılara yenilgisiyle Azak donanması dağıtıldı. 1703 yılında I. Petro Fin körfezinde de donanma inşaatını başlattı. İsveç'i yenebilmek için güçlü bir donanmaya sahip olması gerektiğini bildiğinden bu işe çok önem verdi. Petro'nun saltanatının sonlarında Rus Baltık donanması 48 büyük savaş gemisi ile 787 adet kürekli gemiden oluştu (Kurat, 2020: 283).

Petro'nun 1725'te ölümünden sadece bir yıl sonra büyük ve daimî ordunun devasa maliyetleri, ordudaki subaylara bir yıla varan süreler boyunca ücretsiz ve harçlıksız izin verilmeye başlanılmasına neden oldu. 1729'da yapılan bir teftişte ordunun tamamen dağılmakta olduğu ortaya çıktı. 1730'da Rus tahtına çıkan Çariçe Anna bir komisyon oluşturarak orduyla ilgili konuları değerlendirmeye başladı. Komisyon ordunun derhal yeniden düzenlenmesine karar verdi. Komisyon 1731'de biri barış diğeri savaş için olmak üzere iki farklı nihai güç sağlayan yeni bir ordunun teşkil edileceğini ilan etti. Bu yeni teşekküle göre barış zamanında düzenli ordunun sayısı 90.000, savaş zamanında ise 230.000 kişi olacaktı. Bu rakam Rusya'nın askerî teşkilatını, döneminde Avrupa'nın en güçlü kara kuvveti yapmaya yeterliydi. 1741'de Rus tahtına çıkan Çariçe Yelizaveta ordunun son 10 yıldır Prusya askeri modelleriyle organize edilmesi geleneğine son verdi. Orduya babası I. Petro'nun geleneğine ve yöntemlerine geri dönüş yapılmasını emretti. 1716'da babası tarafından çıkarılan askerî tüzüğü yeniden yürürlüğe koydu. Askerî düzenlemelerdeki değişiklikleri piyade ve süvari teşkilatındaki değişiklikler takip etti. Saha topçularının organizasyonunda da önemli değişiklikler yapıldı. Çariçe Yelizaveta'nın geniş çaplı bu düzenlemeleriyle Rus ordusu, Yedi Yıl savaşları öncesinde Prusya ile mücadele edebilecek bir duruma getirildi (Menning, 2005: 48-53).

2. Rusya'nın Yedi Yıl Savaşlarına Girmesi

Yedi Yıl Savaşları (1756-1763), İngiltere ve Fransa'nın Kuzey Amerika ve Doğu Hint Adaları'ndaki rekabetinden, Prusya'nın saldırgan politikasının Avusturya ve Rusya'nın dış politika çıkarlarıyla çatışmasından kaynaklandı (Krasnoy ve Daynes, 2001: 716). Yedi Yıl Savaşlarında bir yanda Rusya, Avusturya, Fransa, İspanya, Saksonya ve İsveç diğer yanda ise Prusya, İngiltere (Hannover ile ittifak halinde) ve Portekiz karşı karşıya geldi. Rus ordusu, yüzyılın en büyük komutanı olarak kabul edilen Prusya Kralı II. Frederick ile savaştı (Rimbaud, 2004: 3).

Rusya'nın bu savaşa girmesi büyük ölçüde Yelizaveta Petrovna'nın II. Frederick'e karşı tutumundan kaynaklandı². Haziran 1756'da İngiltere'nin Petersburg'daki elçisi hükümetine; "Çariçe Yelizaveta'nın Prusya Kralına duyduğu kişisel hoşnutsuzluk, o kadar az gizleniyor ki, her dakika alevleniyor" şeklinde yazdı. Yelizaveta'nın tavrının yanı sıra Rusya'nın Baltık Denizi kıyılarındaki konumunu güçlendirmesi için de Prusya ile mücadele etmesi kaçınılmazdı. Ayrıca Rusya'nın Lehistan sorununu çözebilmesi için de bu savaşa Prusya karşıtı katılması gerekiyordu (Naumov, 1993: 68). Prusya, yenilgiye uğratılırsa Rusya stratejik anlamda önemli bir konuma gelebilirdi.

Yedi Yıl Savaşlarının arifesinde St. Petersburg'da Rusya'yı kendi yanlarına çekebilmek için yabancı elçilerin faaliyetleri yoğunlaştı. 3 Şubat 1756'da İngiliz elçisi Williams, Rus hükümetine İngiltere ile Prusya arasında imzalanan anlaşma hakkında resmî olarak bilgi verdi. Williams, Fransa'yı güçlü bir müttefikten mahrum bırakmak ve Hannover'i güven altına almak için zorunluluktan Prusya ile antlaşmanın yapıldığını, bu antlaşmanın Rusya ile yapılan anlaşmayı ihlal etmediğini açıkladı. Prusya ile yapılan görüşmelerin kendilerinden neden gizli tutulduğu sorusuna Williams görüşmelerin kısa sürede hızlı bir şekilde sonuçlandırıldığını, kendisinin de görüşmelerden haberinin olmadığını söyledi. İngiltere ile Rusya arasında ilişkilerin kötüleşmeye başladığı bu tarihlerde, II. Frederick de Rusya ile yakınlaşma adına çeşitli adımlar attı. Prusya Kralı, Petersburg'da temsilcisi olmadığı için İngiliz elçisi Williams aracılığıyla ittifak teklifinde bulundu. Kendilerine saldırgan bir politika izleyen Avusturya'ya karşı aracı olmasını istedi. Çariçe Yelizaveta bu teklifi kabul etmedi. İngiliz hükümeti, St. Petersburg'daki gelişmelerden rahatsızlık duyarak görüşmelerde zayıflık gösteren Williams'ı geri çağırdı. Rusya, ortak bir düşmanla ayrı görüşmeleri yasaklayan İngiliz-Rus sözleşmesinin gizli maddesini ihlal ettikleri için İngiliz hükümetini kınadı. İngiltere'nin Prusya ile yaptığı antlaşma ve sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle Rusya ile İngiltere karşıt bloklarda yer aldılar. Burada şunu belirtmek gerekir ki Rusya ile İngiltere arasında bir çıkar çatışması yoktu. Savaş sırasında da iki taraf da birbirlerine düşmanca bir siyaset izlemediler (Anisimov, 2020: 151-155). Bunda İngiltere'nin Fransa ile sömürge topraklarında yaptığı mücadelenin ve Rusya ile arasındaki ticaretin önemli bir rolünün olduğunu belirtmek gerekir.

Avrupa'daki gelişmeler üzerine 25 Mart 1756'da Çariçe Yelizaveta başkanlığında hükümet toplanarak çok önemli kararlar aldı. Alınan kararlar gereğince öncelikle Avusturya, II. Frederick'e karşı saldırmaya ikna edilecekti. Bunun karşılığında Avusturya'ya 80.000 kişilik ordu sözü verilecekti. Fransa da Avrupa'daki savaflara katılması için ikna edilecekti. Rus birliklerinin Lehistan topraklarından geçmesi için Lehistan hükümetiyle görüşülecekti. Osmanlı Devleti ve İsveç ile barış içerisinde olunacak, her iki devlet de hareketsiz tutulmaya çalışılacaktı. II. Frederick'e baskı yapıp, Silezya'yı Avusturya'ya, Doğu Prusya'yı da Rusya'ya bırakmaya zorlanacaktı (Rimbaud, 2004: 18). Bu toplanan heyet, konferans³ adını aldı ve sonrasında kalıcı bir kurum hâline geldi. Konferans, Moskova'dan 1750 ve Riga vasıtasıyla Petersburg'dan 2000 km uzakta, Oder Vadisi'nde yaşanan bir savaşı mikro düzeyde idare etmeye çalışacaktı (LeDonne, 2016: 155). Konferans, Yedi Yıl Savaşları yıllarında hem askerî hem de diplomatik

² Ordu komutanlarının Prusya ordusuyla savaşmak gibi büyük arzuları yoktu. Savaşa girme kararı politikacılara aitti. Çariçe Yelizaveta Rusya'yı kritik bir rotaya doğru yönlendiren başlıca aktördü (Keep, 220).

³ Dışişleri Bakanı Bestejev-Ryumin'in ısrarı üzerine, konferans adı altında özel bir askerî konsey kuruldu. (Petrova, 1892: 102).

işleri yönetecek en yüksek devlet organına dönüştü (Frumenkov, 1971: 108). Konferans, her ne kadar savaş sahasına uzak olsa da aldığı kararlarla savaşı yönlendirmekteydi.

Konferans, Rusya'nın ana hedefini "Prusya kralını zayıflatmak ve onu kendisi için korkusuz ve kaygısız kılmak" olarak belirledi. Konferans katılımcılarına göre, II. Frederick'i zayıflatmak, artan etkisini ılımlı sınırlara çekip, fetih planlarını engellemek gerekiyordu. Konferans, bu programı yürütmek için, Silezya'nın Avusturya'ya geri verilmesini sağlayıp Avusturya ile bir ittifak yapmayı, Osmanlı Devleti ve İsveç ile tarafsızlığı tesis etmeyi gerekli gördü (Frumenkov, 1971: 108). Rusya, Osmanlı Devleti ile barışın devam etmesi için III. Osman'ın tahta çıkışını da bahane ederek İstanbul'a bir elçi gönderdi. Gönderilen elçi ile daha önce yapılan antlaşma şartlarına uygun olarak barışın devamını istediklerini söyledi. Osmanlı Devleti verdiği cevapta Rusya tarafından antlaşma şartlarına uyularak dostça davranıldığı takdirde kendilerinin de barış şartlarına uyup dostluğu devam ettirecekleri bildirildi ((BOA), A.DVNS.NMH, d 8, sayfa 358 belge no: 276; sayfa 363, belge no: 280). Prusya ile mücadele sırasında Osmanlı Devleti ve İsveç ile mücadele, Rusların güçlerinin farklı cephelere bölünmesine, nihayetinde başarısızlığa da neden olabilirdi. Bundan dolayı bu iki devletle dostça geçinmek önemliydi. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı diplomatik temas neticesinde buradan gelebilecek tehlikenin önüne geçmiş oldu. Savaş sırasında Rusya, İsveç ile Prusya'ya karşı ittifak yaparak, bu tehlikeyi de kendiliğinden ortadan kaldırdı⁴.

Konferansın aldığı kararlar sonrasında Avusturyalılarla işbirliği için görüşmeler başladı. Görüşmeler neticesinde Rusya ile Avusturya arasında 2 Şubat 1757 tarihinde savunma ve saldırı antlaşması imzalandı. Yapılan antlaşmaya göre her iki devlet II. Frederick'e karşı 80.000 kişilik bir ordu hazırlayacaktı. Rusya, II. Frederick, Glatz ve Silezya'yı Avusturya'ya bırakana kadar Prusya ile savaşacaktı. Bunun karşılığında Avusturya, Rusya'ya yıllık 1 milyon ruble sübvansiyon verecekti (Ramboud, 2004: 18). Bu para, Rusya'nın kendi topraklarından uzakta yapacağı savaşta ordusunun finansmanını sağlamak adına oldukça önemliydi.

Rusya ve Avusturya, Osmanlı Devleti'ne karşı genel tutumları ve Fransa'nın Orta ve Doğu Avrupa politikalarına muhalefetten dolayı birbirlerine yakınlaştılar. II. Frederick tehlikesi de iki devleti birlikte hareket etmeye zorladı. Prusya Kralı, Rusya'yı doğrudan tehdit etmese de onun Baltık'ta ve İsveç'teki faaliyetleri Rusya adına bir tehditti. Avusturya'dan Veraset savaşlarında vermek zorunda kaldığı Silezya'yı alan II. Frederick'in Avusturya topraklarını tehdit etmesinden dolayı rahatsızdı (Anisimov, 2020: 191-192). Çok sağlam temellere dayanmasa da iki devletin çıkarları birlikte hareket etmeyi gerektiriyordu.

St. Petersburg'da Rusya ile ittifak yapmak isteyen bir diğer devlet Fransa'ydı. Fransa, Rusya ile ittifak görüşmelerine 1755'te başladı. Fransa Kralı XV. Louis, Prusya'nın yanı sıra İngiltere ile de sorunlar yaşamaya başlayınca ittifak arayışını hızlandırdı. 1755'te İskoç Makenzi Douglas kralın gizli talimatlarıyla Rusya ile ittifak yapmak için St. Petersburg'a gitti. Douglas, çarîçe Yelizaveta ile görüştürülme de Dışişleri Bakanı yardımcısı M. İ. Vorontsov tarafından getirdiği teklifler çarîçeye ulaştırıldı. Bu ilk girişimlerden bir sonuç alınamadı. Douglas bir yıl sonra Fransa'nın resmî temsilcisi olarak Fransız Dışişleri Bakanından aldığı mektupla tekrar St. Petersburg'a geldi (Ramboud, 2004: 15). Rus yetkililerle görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sonrasında Çarîçe Yelizaveta 18 Mayıs'ta Douglas'a Fransa ile ilişkileri yeniden kurmayı kabul ettiğini ve bir temsilcisini Paris'e göndereceğini bildirdi. Yelizaveta, 4 Temmuz 1756'da Dışişleri Bakanı yardımcısı Vorontsov'un sırdaşı Dışişleri Koleji'nde görev yapan F. D. Behteyev'i Fransa'ya gönderdi. Rusya, Avrupa'daki gelişmelerden yararlanarak Fransa'nın kendisine karşı oluşturduğu Osmanlı Devleti, Lehistan ve İsveç'i kapsayan "Doğu Bariyeri'ni" bu şekilde yıkmaya çalıştı. Fransa, Rusya'yı Avusturya ile yaptığı ittifaka dâhil edebilmek için Rus isteklerini kabul

⁴ Bkz. Sayfa 5.

etti. St. Petersburg’da yapılan görüşmelerde Bestujev-Ryumin ve Vorontsov, Rusya’nın Osmanlı Devleti ile mücadelesinde Fransa’nın Rusya’ya yardım etmesi maddesini koydurmaya çalıştı. Douglas bu maddenin resmi olarak imzalanmasını reddetti. Ancak antlaşma metnine, Osmanlı ile bir savaş durumunda Fransa’nın St. Petersburg’a mali yardım yapacağı yönünde gizli bir maddenin konulmasını kabul etti. Fakat antlaşmaya konulmak istenen bu gizli maddeyi XV. Louis onaylamayı reddetti. XV. Louis, gizli maddenin antlaşmadan çıkarılmasını Yelizaveta’dan istedi. Yelizaveta da bu isteği kabul etti. Böylelikle Rusya, Avusturya-Fransa ittifakına katıldı. Yapılan ittifak antlaşmasında Rusya’nın Osmanlı Devleti ve İran ile yapacağı olası savaşlar ile mevcut İngiliz-Fransız çatışması hariç tutuldu (Anisimov, 2020: 170-174). Tarihin iniş çıkışları XV. Louis’i Yelizaveta Petrovna ile işbirliği yapmaya yöneltmiş olsa da bu, onun düşmanlığını azaltmadı. Zoraki yakınlaşma, resmi diplomasinin yanı sıra hükümdarların kişisel yazışmaları aracılığıyla gerçekleşti. Prusya karşıtı koalisyonun her üyesi vagonu kendi yönlerine çekti (Vinogradov, 2004: 98). Bu durum müttefiklerden daha çok Prusya’nın işine yaradı.

Aslında Rusya'nın çıkarları, müttefikleri olan Avusturya ve Fransa'nın planlarıyla örtüşmüyordu. Ancak Prusya'nın saldırganlığı, anlaşmaya katılan ülkelerin her birini ayrı ayrı tehdit ettiğinden, kendi devletlerinin sınırlarını güvence altına almak için bir araya geldiler. (Frumenkov, 1971: 109). II. Frederick, Haziran 1756’da seferberlik ilan etti ve savaş hazırlıklarına başladı. Bazı casuslardan, Saksonya’nın Avusturya ile ittifak yaptığına dair haberler aldı. Bu tarihlerde Avusturya da seferberlik ilan etmişti. II. Frederick, Avusturya’ya bu hazırlıkların nedenini sordu. Tatmin edici cevap alamayınca da Saksonya’ya saldırmaya karar verdi (Redman, 2014: 5). 28 Ağustos 1756’da yaklaşık 100.000 kişilik Prusya ordusu Saksonya’yı işgal etti. Saldırının ani olması ve sayısal üstünlük II. Frederick’e hızlı bir başarı getirdi. 9 Eylül’de Prusya birlikleri, Saksonya’nın başkenti Dresden’i işgal etti. Aynı zamanda Lehistan kralı olan Saksonya Seçmeni III August, Varşova’ya kaçtı. Kısa bir direnişin ardından 20.000 kişilik Sakson ordusu 15 Ekim’de silahlarını bıraktı. Saksonya işgal edildi ve büyük bir tazminat ödemek zorunda kaldı. Sakson ordusu, II. Frederick’in ordusuna dâhil edildi (Frumenkov, 1971: 109-110). Böylece II. Frederick, Yedi Yıl Savaşlarını başlatmış oldu.

Prusya’nın saldırganlığından endişe duyan Rusya ve Fransa harekete geçti. 2 Şubat 1757’de Rusya ile Avusturya arasında bir antlaşma yapıldı. Aynı yılın 1 Mayıs’ında Avusturya-Fransız Konvansiyonu imzalandı. Bu konvansiyon Fransa’ya 105.000’den fazla kişiden oluşan bir orduyla Prusya’ya karşı savaşa katılma ve Avusturya’ya yıllık sübvansiyon ödeme yükümlülüğü getirdi. Böylece 1757 yazında, II. Frederick’e karşı Rusya, Avusturya, Fransa, Saksonya ve İsveç ittifak içerisine girdi. Tarafların asker sayıları şu şekildeydi: Prusya 145.000, İngiltere 90.000, Rusya 330.000 (saha ve garnizon birlikleri dâhil), Fransa 210.000, Avusturya 140.000 (garnizon birlikleri olmadan). Bu rakamlardan anlaşıldığı üzere güç dengesi Prusya lehine olmaktan çok uzaktı. Prusya kralının stratejisi, hareketin hızına ve sürprizine dayanıyordu (Frumenkov, 1971: 110). Buna rağmen II. Frederick rakiplerini birer birer yenebileceğini umarak bir savaş başlatmaya karar verdi. O tarihlerde müttefikler henüz hazır değildiler. Prusya ordusu ise tamamen seferber edilmiş ve iyi silahlanmıştı (Beskrovnıy, 1958: 265). Prusya kralı, ayrıca Rusya’da ajanları vasıtasıyla Rus komutanlığının planları hakkında bilgi aldı. Rus ordusundaki Alman kökenli bazı yüksek rütbeli subayların yanı sıra tahtın varisi Büyük Knez Pyotr Fedoroviç (III. Petro) gibi çeşitli nüfuzlu kişiler II. Frederick lehine casusluk faaliyetlerinde bulundu. Bundan dolayı Pyotr Fedoroviç konferanstan çıkarıldı (Frumenkov, 1971: 108;110).

Rusya bir yandan savaş hazırlıkları yaparken bir yandan da Prusya’ya karşı savaş ilan edip bir manifesto yayınladı. Manifestoda şunlar yazılıydı: “Prusya Kralı... Lehistan bölgesinin kralı ve Majesteleri Roma İmparatoriçesi kraliçenin topraklarına saldırdı. Sadık müttefikimizin toprak bütünlüğü, sözümlüğün kutsallığı ve bununla bağlantılı sadece şeref ve haysiyet değil aynı zamanda kendi İmparatorluğumuzun güvenliği için de bu saldırganca karşı gerçek yardımımızın gerekliliği ortaya çıktı” (Beskrovnıy, 1958: 265). Rusya, Lehistan’a bir elçi göndererek işgalden duyduğu üzüntüyü ifade edip her türlü desteğe hazır olduğunu bildirdikten sonra, Prusya ile mücadele için askerlerinin Lehistan’dan

geçmesi gerektiğini belirtti. Bu talebe muhalifler olsa da Kral August sıcak baktı. Rusya, Fransa ile yaptığı ittifak görüşmelerinde Lehistan'ın iç işlerine karışmamayı, askerlerinin ihtiyacını gerektiği durumlarda ücretini ödeyerek Lehistan'dan karşılamayı ve kısa sürede askerlerinin buradan sevkini yapmayı kabul etti⁵.

Yedi Yıl Savaşlarının başlangıcında Ruslar ilk olarak sınırlarını korumaya yönelik kuzeybatı kalelerinin tahkimatlarının yapılmasını kararlaştırdı. 1757 Ocak ayından itibaren Riga, Revel ve Viborg kalelerinin restorasyonu ve St. Petersburg ve Şilesselburg kalelerinin güçlendirilmesi için çalışmalar yapıldı. Bu bölgelere bir saldırı beklenilirse de yine de tahkimatların onarılmasına karar verildi. Garnizon askerleri arasında çeşitli inşaat alanlarında uzman olan askerler işçi olarak kullanıldı. Daha karmaşık işler içinse işçiler alınarak kalelerin onarımları yapıldı (Slavnitskiy, 2017: 73). Böylelikle dışarıdan gelebilecek saldırılar için önlemler alınmış oldu.

Senato, savaşta masrafları azaltmak için çareler arasa da bu çok da mümkün olmadı. Ordunun ihtiyaçlarını gidermek ve bakımını yapmak, ülke içerisinde nispeten ucuzdu; ama ülke dışında bunu yapmak çok daha masraflıydı. Ülkenin kaynakları sınırlıydı. Her şey için yeterli para olmadığından ilk olarak en acil ihtiyaçlar karşılandı. Savaşın başlangıcında birliklerin harcırahı için başkomutanlığa 2 milyon ruble tahsis edildi. Ancak 1757 ilkbaharına kadar bunun ancak yarısı verilebildi. Ordunun yiyecek harcamasının aylık en az 300.000 ruble olduğu tahmin ediliyordu. Hükümet, paranın zamanında teslim edilmesi için çok çaba sarf etti. 1757 Temmuz'una kadar ordu için 3 milyon ruble harcandı. Bu paralar, sübvansiyonların yanı sıra tüm sınıflar özellikle de köylülere alınan vergilerle karşılandı. Avusturya hükümeti Rusya'nın ekonomik durumundan dolayı Rus askeri gücüne şüphe ile bakıyordu. Buna rağmen Rusya uzun süredir yerli ve köklü bir silah üretimine sahipti. Ayrıca savaş boyunca birlikleri donatmaya yetecek kadar kumaş da vardı (Korobkov, 1940: 26-27). Tüm bunlara rağmen savaş boyunca Rusya ekonomik olarak sıkıntılar yaşadı. Mali durum çok iyi değildi ve Rus hükümeti, ordusunun saflarındaki her askere bir tüfek sağlanacağını bile garanti edemiyordu. Ocak 1758'de Rumyantsev'in sunduğu ve silahsız çok sayıda askerin bulunduğu alaylardan söz eden bir rapor da savaş sırasında bu sıkıntının devam ettiğini gösteriyordu (Fuller, 1992: 101).

3. Yedi Yıl Savaşlarında Rus Kara Ordusu

Savaş öncesinde Rus ordusunun genel durumuna baktığımız zaman süvarilerin temel sorunu atlarının ağır yükleri taşıyamayacak ya da savaşta binicileri iyi bir şekilde destekleyemeyecek kadar zayıf olmalarıydı. Rus ordusunda gözcü olarak görev yapan ve ordu yürüyüş halinde iken bir kalkan görevi gören Kazak hafif süvarileri ile Başkurtlar, Kalmuklar ve diğerlerinden oluşan yerli birlikler ciddi disiplin sorunları yaratıyor ve fazla inisiyatif alıyorlardı. Bu olumsuzluklara rağmen yerli süvariler keşiflerde hayati rol oynayacak nitelikteydiler. Rus ordusu için topçu sınıfı önemli bir güç idi. Pyotr Şuvalov'un geliştirdiği Şuvalov obüsleri (tek boynuzlu atlar olarak isimlendirilen) düşman piyadelerine ateş etmek için tasarlanmıştı. Avusturya Askerî Ataşesi Von Rall'ın 1757'de yazdığına göre Rus topçu birlikleri dakikada 18 top atabiliyordu ve Von Rall bunun o tarihler için eşi benzeri olmayan bir oran olduğunu kaydetmişti. Ordunun ayrıca köprü inşa etmek ve yolları düzeltmek için ekipmana ve diğer destek birimlerine sahip bir istihkâm birliği de vardı (Keep, 2011). Bununla birlikte Rus askeri mekanizması geleneksel olarak hantal ve yavaştı. Hareketleri zaman zaman ikmal sistemindeki eksiklikler yüzünden aksıyordu (Mckay-Scott, 2011: 229-230).

Rus ordusunun süvarileri, 1756 yılının başlarında Başkurdistan'daki (Orenburg) bir isyanı bastırmak için gönderilmişti. Ayrıca birliklerin nispeten az bir kısmı Baltık, Pskov ve Novgorod eyaletlerinde, yani

⁵ (Demir, 2023: 79-80; 84-87). Rusya, İstanbul'daki kapıkethüdası vasıtasıyla da Osmanlı Devleti'ne ordusunun Leh sınırlarından geçerken Leh halkına zerre kadar bile zarar verilmeyeceğini, gerekli olan erzakında ahaliden parayla satın alınacağını bildirdi. BOA. (Ali Emiri) AE. (Sultan Mustafa III) SMST. III. 49/3534.

Prusya cephesine en yakın bölgelerde konuşlanmıştı. Alayların çoğu geniş imparatorluğun dört bir yanına dağılmıştı (Scott, 2001: 48). Bundan dolayı ordunun teşekkülü 1757 baharına kadar sürdü (Beskrovniy, 1958: 266). Yedi Yıl Savaşlarına resmi verilere göre Rusya 331.422 kişilik kara ordusu ile katıldı. Aktif saha ordusu 172.440, garnizon birlikleri 74.548, kara milisleri 27.758, topçu ve mühendislik birlikleri 12.937 ve düzensiz birlikler ise 43.739 kişiydi. Rusya'nın taarruz operasyonlarına çıkarabileceği toplam asker sayısı 220 bine ulaşırken, 112.000 asker ülke içinde hizmet için kaldı. Böylece resmi asker sayısı bakımından Rus ordusu Avrupalı güçler arasında birinci sıradaydı (Korobkov, 1940: 59-60)⁶. Resmi sayı böyle olmakla birlikte, 1757'de Königsberg'e doğru hareket eden Apraksin'in emrinde başlangıçta sadece 65.000 asker vardı (LeDonne, 2016: 155). Savaşın ilerleyen dönemlerinde orduya yeni asker alımları yapıldı. Askerlere ilk eğitimleri orduya alındıkları bölgelerde verildi. Askerler, ileri eğitimler için garnizonlara ve bazen de doğrudan alaylara gönderildi. Askere alma işlemleri süreci yavaştı. Yeni alınanların da orduya gönderilmeleri ve katılımları uzun zaman alıyordu. Mevcut askerler ancak sakatlık, yaşlılık veya tedavisi olmayan bir hastalık nedeniyle hizmete uygun olmadıkları ortaya çıktıktan sonra ordudan ayrılabiliyorlardı (Korobkov, 1940: 59-60).

Nisan ve mayıs ayları boyunca Konferans, Senato'ya ve çeşitli birimlere, Rusya'nın askeri teşkilatının Prusya'ya yapılacak saldırıya hazır hale getirilmesi için düzinelerce emir yayınladı. Riga, Kurland ve Dvina Nehri boyunca toplam 73.132 kişiden oluşan 28 piyade alayı konuşlandırılacaktı. Zırhlı süvari ve hafif süvari alayları ile birkaç bin Kazak, Dvina boyunca Pskov'a doğru toplanacaktı. Bunların yanı sıra çeşitli Kazak, Tatar, Kalmık ve Başkurt birlikleri Çernigov'dan Smolensk'e konuşlandırılmaya başlanmıştı (Kaplan, 1968: 57-58). Mayıs ayına gelindiğinde hazırlıkların da sonuna gelinmişti.

Hazırlıklarını tamamlayan Rus ordusu, Mayıs 1757'de dört koldan Doğu Prusya'ya girdi (Vinogradov, 2004, s. 99). Rusya'nın önündeki ilk Prusya engeli Memel Kalesi'ydi. Rus ordusunun komutanı Mareşal S. F. Apraksin, General Fermor'u kaleyi alması için görevlendirdi. Apraksin'in kolayca alınacağını düşündüğü kaleye 16.000 kişilik orduyla 7 Haziran 1757'de saldıran Fermor beklediği bir dirençle karşılaştı (Anisimov, 2016: 107-108; Petrova, 1892: 104). Denizden donanmanın da bombaladığı Memel Kalesi ancak 25 Haziran'da ele geçirebildi. Memel kuşatması, Ruslara sadece 25 kişinin ölümüne ve az sayıda yaralıya mal oldu (Anisimov, 2016: 110). Memel'in alınışından sonra Apraksin, Doğu Prusya'nın başkenti Königsberg'e yöneldi. Prusya ordusunun başında bulunan Mareşal Lehwaldt, 24.000 kişilik ordusu ile 30 Ağustos'ta Gross-Jagersdorf kasabası yakınlarında Ruslara saldırdı (Marston, 2001: 40). Savaşın tam ortasında, Rus ordusunun yenilgiye uğramak üzere olduğu bir zamanda, Tümgeneral Rummyantsev kendi inisiyatifiyle tugay alaylarını ormanın içinden geçirdi ve savaşta Prusyalılara bir darbe indirdi. Rummyantsev ve askerlerinin başarılı mücadeleleri sonrasında (Polkovodtsı Ekaterini II, 2014: 5; Kreminin, 2018: 333), Prusyalılar geri çekildiler. Gross-Jagersdorf savaşından sonra General Apraksin 2 Eylül'e kadar savaş alanında üç gün daha kamp kurdu. Bu üç gün içerisinde ölümler toplanıp sayıldı ve sonrasında da gömüldü. Bu savaşta Prusya'nın kaybı 2.128 ölü, 2.333 yaralı, Rusların kayıpları ise 1.487 ölü ve 4.262 kişi de yaralıydı (Bespalov, 2018: 338;341;347). Ruslar geri çekilen Prusya kuvvetlerini takip etmediler (Marston, 2001: 40). Rus ordusu bu zaferden yararlanmadı. Apraksin, Doğu Prusya'ya daha fazla girmedi (Redman, 2014: 121). Bu durum, Prusya ordusunun toparlanması için fırsat yarattı.

Apraksin, orduyu geri çekmeye karar vererek 7 Eylül'de askeri konseyi topladı. Bu konseye kıdemli komutanlara ek olarak tüm generaller, tuğgeneraller ve albaylar da katıldı. Apraksin, 12 günlük yiyeceklerinin kaldığını ve çok sayıda hasta askerlerinin olduğunu söyledi. Apraksin'in düşmana karşı

⁶ Rusya'nın geniş nüfusu ve I. Petro tarafından pekiştirilen nispeten etkili asker alma sistemi, komutanlarının köylü askerlerle iyi bir şekilde donatılmasını sağladı. Ancak bunlar eğitimsiz ve seferin zorluklarına hazırlıklı değillerdi. Rus saha orduları genellikle sayısal üstünlüğe sahipti ve bu savaş sırasında büyük kayıpların karşılamaını sağlamak için önemliydi. (Scott, 2001: 49).

yiyecek sıkıntısı çeken orduyla saldırganın zorluğundan bahsettiği konseyde ordunun geri çekilmesine karar verildi. Bir gün sonra yeniden toplanan konseyde ise ordunun açlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı, atlara verilecek yemlerin de azaldığı gerekçesi ile ordunun Tilsit'e çekilmesine karar verildi. Tilsit'te yiyecek sorunun giderilip, iç düzen sağlandıktan hemen sonra yeni bir saldırının yapılması kararlaştırıldı (Korobkov, 1940: 130-132).

Apraksin'in geri çekildiğine dair ilk haberler St. Petersburg'da oldukça olumlu karşılandı. Ancak müttefikler üzerinde olumsuz bir izlenim bırakabileceğinden dolayı özel bir açıklama yapıldı. Dışişleri bir kararname yayınlayarak Mareşal Apraksin'in harap olmuş topraklara girerek orduyu daha fazla açlığa maruz bırakmamak adına geri çektiğini bildirdi. Apraksin'in raporlarına güvenen hükümet açısından geri çekilmenin kısa süreli olması gerekiyordu. Rus birlikleri 9 Eylül'de Allenburg'dan ayrıldı. Birkaç gün sonra ordu İnsterburg'da toplandı ve ardından Tilsit'e doğru yürüdü. Tilsit'e giren Rus ordusu burada da durmayarak geri çekilmeye devam etti. Yeni kararın ana nedeni burada da yeterli yiyeceğin olmaması, Memel ve Kovno'dan buraya yiyecek ulaştırmanın zorluğu idi. Buranın savunmasının riskli oluşu da terk edilmesine neden oldu (Korobkov, 1940: 133-134). Apraksin, almış olduğu kararı yiyecek sıkıntısının yanı sıra ordudaki kitlesel hastalıklar ve maddi sıkıntılarla da açıkladı. Rus tarihçi Beskrovniy'a göre ise geri çekilişteki asıl sebep, II. Frederick'in batıdaki başarısı ve Çariçe Yelizaveta'nın hastalığıydı. Prusya yanlısı III. Petro'nun Rus tahtına çıkacağından korkan Apraksin geri çekilmeye karar verdi (Beskrovniy, 1958: 270).

Apraksin'in geri çekilmesinin hem askeri hem de politik açıdan yıkıcı olduğu ortaya çıkacaktı. Kuzeye doğru geri çekilme, askerî açıdan tam bir kargaşaydı (Szabo, 2008: 90). Ordu, aralıksız yağmur altında düzensiz bir şekilde geri çekilerek hareket etti. Düşmanın kendisini takip etmesini zorlaştırmak için yol üzerindeki köyleri yaktı. 3 Ekim tarihli Apraksin'in raporuna göre orduda 46.810 sağlıklı, 58.057 hastalıklı asker vardı. 16 Ekim'de Mareşal Apraksin önderliğindeki Rus ordusu Memel'e girdi. Konferans ordunun Tilsit'e geri çekilme haberini nispeten sakin bir şekilde kabul etse de daha fazla geriye çekiliş Çariçe ve müttefiklerde derin bir öfkeye neden oldu. Apraksin'e yalnızca geri çekilmeyi durdurmakla kalmayıp orduyu Labiau'ya çekip (Korobkov, 1940: 138-142)⁷ düşmana saldırmak görevi verildi. Çariçe Yelizaveta da Apraksin'e kendi el yazısıyla imzalı bir ferman göndererek, Memel'i ne pahasına olursa olsun koruması, kendisini takip eden Lewaldt'a saldırmaması, süvarileri tekrar geriye döndürmesi ve Labiau'ya çıkarma yapması emrini verdi. Yelizaveta'nın başarıyla başlatılan kampanyanın tüm sonuçlarını ve Gross-Jagersdorf'taki zaferi mahveden mareşale olan öfkesi, St. Petersburg'a durumu protesto etmek için gelen müttefik elçilerin söylemleriyle daha da arttı. Bu durum Apraksin'in konsey tarafından görevden alınmasına ve tutuklanmasına neden oldu. Yerine General Fermor getirildi⁸. Apraksin'in tutukluluğu sırasında ölmesi, yargılamanın tamamlanamamasına neden oldu (Korobkov, 1940: 138-142). 1757 yılı seferlerinden sonra Rus ordusu, savaş kabiliyetini korumakla birlikte, sadece dinlenmek için değil aynı zamanda maddi ihtiyaçlarını karşılamak için de zamana ihtiyaç duyuyordu. Orduda süvarilerin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Bu iş acilen yapıldı. Süvariler, manevra yapabilecek konuma geldiler (Maslovskiy, 1888: 12). 1757 yılında Rus ordusunda 12.000 asker öldü. Bunların 9.500'ü, yani yüzde 80'i hastalıklıydı (Fuller, 1992: 113).

Orduda düzenleme çalışmaları yapılırken Fermor, Yelizaveta yönetimindeki konferanstan Doğu Prusya'ya saldırı başlatma, Königsberg ile Pillau'yu işgal etme ve Brandenburg'a girme emrini aldı. Rus komutanlığı, Doğu Prusya'nın savunmasının birkaç büyük kale şehrinin garnizonlarına emanet edildiğinin farkındaydı (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 343). Ruslar, casuslardan ve Prusyalı asker

⁷ (Korobkov, 1940: 138-142) Kasım ayı başlarında Rus ordusunun Labiau'ya çekilmesiyle, Rus ordusu kendisini bir önceki Mayıs ayında başladığı noktaya geri dönmüş halde buldu. (Szabo, 2008: 90).

⁸ Maslovskiy, Fermor'dan daha kıdemli 6 general olmasına rağmen onun atanmasını orduyla birlikte, deyim yerindeyse işin içinde olmasından dolayı olduğunu yazar. (Maslovskiy, 1888: 3; Korobkov, 1940: 138-142).

kaçaklarından bilgiler alıyorlardı (Maslovskiy, 1888: 7). 26 Aralık 1757'de ana Rus kuvvetleri Memel'den Labiau yönüne doğru yola çıktı. Tümgeneral Rumyantsev emrindeki ordu, 2 Ocak 1758'de Tilsit'i işgal etti ve 10 Ocak'ta Labiau'da ana kuvvetlere katıldı. 11 Ocak'ta Rus ordusu Königsberg'i, 12 Ocak'ta Pillau'yu işgal etti. Bu kalelerin garnizonları, Rus ordusu gelmeden önce geri çekildi (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 343). Bölge halkı hiçbir direniş göstermeden Rus vatandaşlığına geçmeyi kabul etti. Şehrin en yüksek rütbelileri şehrin anahtarını teslim ettiler. Anahtar daha sonra St. Petersburg'a gönderildi. 24 Ocak'ta Çariçe Yelizaveta'nın manifestosu okundu. Önce en yüksek rütbeliler sonrasında diğer kesimler Rusya'ya bağlılık yemini ettiler. Çariçe adına burada madeni para da basıldı. Doğu Prusya, Rusya'nın bir parçası oldu. Yeni bölgenin ilk valisi olarak da Fermor atandı. Rusya bölgede yeni bir idari düzenleme yaptı (Korobkov, 1940: 149-152). Mart 1758'de tüm Doğu Prusya'nın fethi tamamlandı. Böylece Rus ordusu, daha ileri bir saldırı için bir üs elde etti ve askeri kargo ve gıda maddelerinin deniz yoluyla taşınmasının güvenliğini ve düzenliliğini sağladı (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 343). Doğu Prusya'nın ele geçirilmesi savaş öncesinde belirlenen hedeflerden birinin gerçekleşmesi anlamına geliyordu.

Rus ordusu, bir yandan Doğu Prusya'nın işgalini gerçekleştirirken bir yandan da Lehistan sınırları içerisinde stratejik bir yer olan Elblong'u ele geçirmek için harekete geçti. Şubat ayı başlarında Fermor, Rumyantsev'e hafif süvari birliklerini Elblong yönüne göndermesini emretti (Korobkov, 1940: 160). Ruslar ilk olarak Elblong yakınlarında Şubat 1758'de göründüler. Rus ordusunun başkomutanı General Fermor, belediye başkanı ve kale komutanından şehre yerleşmek için talepte bulundu. Olumsuz cevap alınmasına rağmen 2 Mart'ta Rus birlikleri protestolar eşliğinde şehre girdi. Garnizon komutanının izni olmamasına rağmen Rus askerlerinin şehre girişi barışçıl bir şekilde gerçekleşti. Ruslar, şehrin teslim olma şartlarını içeren 8 maddelik bir anlaşma yaptılar. Bu antlaşma Lehistan Kralının haklarını, halkın din özgürlüğünü tanıyacağını ve bunun yanı sıra okullar, hastaneler ve kiliselerin açık kalacağını bunun kesinlikle ihlal edilmeyeceği gibi maddeleri içeren bir antlaşmaydı. Ruslar gerekli onarım işlerini yaparak kaleyi güven altına aldılar. Şehir, Rus ordusu için gıda tedarikinde önemli bir rol oynadı. Burası 1758'den 1762'ye yani Rusların kaleden ayrılışına kadar erzak deposu olarak kullanıldı. Yine şehirde Ruslar için önemli olan bir sahra hastanesi de vardı. Şehir aynı zamanda Prusyalı esirlerin tutulduğu bir yer haline de geldi (Karpinskiy, 2020: 167-173).

31 Mart'ta askeri konsey, Berlin'e giden yolu açan Kustrin'i kuşatmak ve Kolberg'i ele geçirmek için önlemler alınmasını kararlaştırdı. Ağır toplar olmadan Kustrin'i başarılı bir şekilde kuşatılamayacağını düşünen Fermor; konferansa, planda bir düzeltme yaparak kaleyi ablukaya almayı ve aynı zamanda Frankfurt'a ilerlemeyi önerdi (Korobkov, 1940: 161). Mayıs ayının sonunda Rus ordusu Vistula'yı geçti. Ordunun büyük bir Rus tedarik deposunun kurulduğu Poznan'a ulaşması tam bir ay sürdü (Szabo, 2008: 156). 1 Temmuz'da ana kuvvetler Landsberg-Küstrin'e karşı bir saldırı başlattı. 2 Temmuz'da Rumyantsev'in süvarileri nehir üzerinde önemli bir nokta olan Drizen'i işgal etti. Bu, Rus birliklerinin nehrin her iki yakasında ilerlemesine izin verdi. 4 Ağustos'ta Ruslar, Küstrin Kalesini kuşatmaya başladı (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 344).

5 Ağustos 1758'de Rus topçusu kaleyi bombalamaya başladı. Şehirde yangınlar çıktı. Kustrin'in düşmesiyle Rusya tehlikesinin daha da artacağını farkında olan Prusya Kralı II. Frederick, Silezya'daki en iyi alaylarını Kustrin'e yardıma gönderdi. Prusya birliklerinin geldiğini öğrenen Fermor kuşatmayı kaldırdı ve tüm ordusuyla birlikte Zorndorf'a çekildi (Anisimov, 2016: 111;113-114). Fermor'un 42.500 kişilik ordusu, II. Frederick'in 33.000 kişilik ordusuyla karşı karşıya geldi (LeDonne, 2016: 157). 25 Ağustos'ta Zorndorf'ta yapılan savaşta her iki taraf da ağır kayıplar verdi. II. Frederick, Küstrin'e Rus ordusu ise Landsberg'e çekildi (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 344). Zorndorf'taki savaş, belirleyici bir öneme sahip olmasa da, Prusya birliklerinin en iyi kısmı burada yok edildi. Sadece savaş alanını kritik bir anda terk eden Fermor'un hareketsizliği, Prusya ordusunu tam bir yenilgiden kurtardı (Beskrovniy,

1958: 274). Zorndorf Savaşı'nda taraflar yaklaşık 12.000 kişi kaybetti⁹. Zorndorf Savaşı'nda Rus topçu birlikleri ciddi anlamda kayıplar verdi. Ana orduya bağlı topçu birliklerinden 47 top, gözlem kolordu alaylarından da 42 top düşmanın eline geçti. Bu durum soruşturma konusu oldu ve şu sorunun cevabı arandı: Topçular son ana kadar savunmaya devam mı ettiler yoksa toplarını bırakıp kaçtılar mı? Soruşturma, 1758 yılının sonuna kadar devam etti. Yapılan soruşturma sonrasında topçu birliklerinin topları bırakmamak adına mümkün olan her şeyi yaptıkları ortaya çıktı (Otoçkin, 2016: 225-228). Yapılan bu soruşturma ordudaki tüm birimlere işlerini daha iyi yapmaları gerektiği konusunda önemli bir mesaj oldu.

Eylül 1758'de Fermor, Rus ordusunun Ekim başına kadar durduğu Landsberg'e çekilmeye karar verdi (Beskrovnıy, 1958: 274). 23 Eylül'de Kolberg'i kuşatan birlikler ve ordunun ana kuvvetleri; tahkimatların güçlü oluşu, kuşatma toplarının ve donanmanın olmayışından dolayı başarılı olamadılar. Yiyecek bulamayan Ruslar, Kolberg kuşatmasını kaldırdılar. Kasım ayında ordu, Vistula'nın ötesindeki kışlaklara gitti (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 344; Anisimov, 2016: 116-119). Birliklerin uzun vadeli kamp bakımı için büyük miktarda yiyeceğe ihtiyacı vardı. Ordunun yiyecek temini Rusya'nın iç bölgelerinden, kısmen Lehistan ve Doğu Prusya'dan erzak alımı ile gerçekleştirildi (Korobkov, 1940: 195-202) Baharın gelmesiyle aşağı Vistula'da bulunan erzak depoları tam kapasite dolduruldu. Vistula'nın kârlı tahıl ticareti, Rus savaş gücünün besleyici unsuruydu. Kışı Orta Lehistan'da geçiren Rus birlikleri, yıl içinde Vistul'a ile Oder arasında bir ileri bir geri giderek halk arasında birçok zorluk çıkarsa da onlara tahıl, tuz ve et satan tüccarlar iyi durumdaydı. Bu tüccarlar Rus birliklerinin Lehistan topraklarından geçmesine öfkelenenlerin muhalefeti dizginliyorlardı (LeDonne, 2016: 58).

1758 yılında Rus ordusu savaş gücünün yarısını kaybetti (Keep: 199). Ordunun bu dönemde asker ve subay ihtiyacı giderilmeye çalışıldı. Süvarilerin at ihtiyacının önemli bir kısmı Rusya'dan diğer kısmı ise Prusya ve Saksonya'dan karşılanmaya çalışıldı. Ordunun mühimmat ihtiyacı da giderilmeye çalışıldı. Barut, biraz gecikmeli de olsa getirildi. Memel'de saçma yapmak için bir atölye kuruldu. Acil ihtiyaca rağmen tıbbi bakım malzemeleri tam olarak tamamlanamadı. Ordunun tüm bu eksikliklerinin giderilmesi zaman aldı (Korobkov, 1940: 195-202). Ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi için çok büyük miktarda paraya ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacın giderilmesi için Varşova ve Dantzig bankerlerinden 1 milyon düka ve Rus yüksek din adamlarından 500.000 ruble ödünç alındı. Ayrıca 1758'in sonunda değeri düşürülmüş bakır para basıldı (Bain, 1900: 265). Yapılan tüm bu çalışmalarla ordunun ihtiyaçlarının önemli bir kısmı giderildi ve ordu 1759 seferlerine hazır hale getirildi.

1758 kışında Doğu Prusya'yı işgal eden Rus ordusu ve Lehistan'da bulunan Rus birlikleri lojistik sıkıntısı çekmeye başladı. Bu sorunu çözmek için Baltık Limanı'nın kontrolünün sağlanması gerekiyordu. Bunun için Fermor, Lehistan'a bağlı Gdansk'ı ele geçirmek istese de Rus hükümeti diplomatik nedenlerden dolayı buna izin vermedi (Anisimov, 2016: 111). Konferans, 1758 tarihli geçici bir nizamname yayınlanarak, yiyecek ve yem maddelerinin kendi ve müttefik ülkelerinde sözleşmeler ile satın alınmasını, eğer düşman bir ülkedelerse el konulmasını mümkün kılarak bu sorunu çözmeye çalıştı (Beskrovnıy 1958: 271). Her ne kadar bu nizamname erzak sıkıntısını biraz olsun rahatlatsa da savaş boyunca Rus ordusu erzak bulma konusunda sıkıntılar yaşadı.

1759'un başlarında konferansın aldığı karar doğrultusunda Rus ordusu, Pomeranya ve Brandenburg'da faaliyet gösterecekti. Kolberg ve Stettin'in ele geçirilerek ordunun ikmalinin sağlanması da hedefler arasındaydı. Rus planı, Avusturya'nın stratejisi ile uyuşmuyordu. Avusturya hükümeti konferansın aldığı kararı değiştirmesini ve Rus ordusunun eylemlerini Oder'e devrederek Avusturya birlikleriyle beraber Berlin yönünde hareket etmesini istedi. Konferans kendi planını bir kenara koyarak Avusturya'nın taleplerini kabul etti. Konferans, General P. Saltıkov'u Rus birliklerinin

⁹ II. Frederick'in ordusu, personelinin üçte birinden fazlasını kaybederek güç kaybetti. Bu durum Avusturya cephesindeki müteakip başarısızlıklara neden oldu (Frumenkov, 1971: 113).

komutanı olarak atadı. Fermor, Zorndorf'taki savaş alanını terk etmesi ve ordunun ihtiyaçlarının tedariki konusunda suiistimalleri nedeniyle diğer bazı generallerle birlikte görevinden alındı (Beskrovnıy, 1958: 275). Fermor'un görevden alındığı bilgisi kendisine çok kibar bir şekilde bildirildi. Fermor'a gönderilen yazıda "Saltıkov sizden daha öncelikli olduğu için tüm ordunun komutasını alması doğaldır... Yine de sizin hizmetinize devam edeceğinize eminiz" deniliyordu. 17 Mayıs'ta Fermor'a, sefer planını askeri konseyin tüm üyelerine bildirdiği için bir kınama cezası verildi (Maslovskiy, 1888: 424-425). Kont Saltıkov komutayı, Rus ordusu Poznan'a yaklaştığında aldı (Beskrovnıy, 1958: 275).

Saltıkov aralarında düzensiz süvarilerinde olduğu yaklaşık 60.000 askerle Oder'e (Crossen) doğru yola çıktı (LeDonne, 2016: 158). II. Frederick, müttefik ordularının bağlantısını engellemeye çalıştı. Prusyalı Korgeneral Vedel, Rus ordusuna saldırmaya karar verdi. 23 Temmuz 1759'da Paltsig yakınlarındaki savaşta Prusya birlikleri yenildi ve Oder'in sol yakasına çekildi (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 348; Petrova, 1892: 108). Bu zaferin Rus ordusu üzerinde manevi etkisi çok büyük oldu. Savaş sırasında ordusuna soğukkanlılıkla komuta eden Saltıkov'a güven arttı (Bain, 1900: 269). Bu savaşta Rusların kayıpları 4.800, Prusya'nın ise 8.000 civarındaydı. Avusturyalıları Crossen'de bulamayan Saltıkov, Berlin'e doğru hareket etmeye karar verdi. 31 Temmuz 1759'da Frankfurt Rus müfrezesi tarafından işgal edildi. Bir gün sonra Mareşal G. E. Laudon komutasındaki bir Avusturya ordusu şehre yaklaştı. Birkaç gün sonra Rus ordusunun ana kuvvetleri oraya geldi. Başkenti için endişelenen II. Frederick, 11 Ağustos'da Rus birliklerine saldırmak için Oder'i geçti (Zolatarev ve Kozlov, 2003: 348; Petrova, 1892: 108). Oder'in sağ yakasında, Frankfurt'a 5 km uzaklıkta, Kunersdorf yakınlarında, Prusya'nın kaderini belirleyen en büyük savaş gerçekleşti. Laudon'un, 20.000 kişilik Avusturya birliği tarafından desteklenen Saltıkov komutasındaki 40.000 kişilik Rus ordusu, bizzat kralın komutasındaki Prusya ordusuyla savaşa girdi. Savaş, Prusya ordusunun mutlak bir mağlubiyetiyle sona erdi. Kunersdorf Savaşı sona erdiğinde II. Frederick 18.500 kişiyi kaybetti. Geri kalanlar silahların büyük kısmını bırakarak kaçtılar. Kral da kaçtı. II. Frederick, savaş bakanına yazdığı bir mektupta durumunu şu şekilde özetledi: "Hâlâ hayatta olduğum için mutsuzum ... Her şey olumsuz gidiyor. Her kes kaçıp gidiyor, orduyu durduracak gücüm yok, savaşın sonuçları savaşın kendisinden daha kötü olacak, her şey kaybedilecek, ana vatanımın yıkımından sağ çıkamayacağım, acımasız bir talihsizlik". Kral, intihar etmeyi düşündü ve tahtın devri için hazırlıklar yaptı (Frumenkov, 1971: 114; Solevyevev, 1964: 513). Rusya'da zafer haberi büyük bir sevinç yarattı. Kışlık sarayın kilisesinde bir şükran ayini yapıldı. Çanlar çalındı ve toplar atıldı. Saltıkov mareşalliğe terfi ettirildi. Diğer generaller de terfi ettirildi. Bu zafer, Ruslara 2.614 ölü 10.863 yaralıya mal oldu (Kostomarov, 2007: 977). Fermor ve Broughton'a Livonia'dan toprak verildi. Rumyantsev de dâhil olmak üzere diğer korgeneraller Aleksander Nevskiy Nişanı'nı aldılar. Panin ve Laudon'a elmaslarla süslenmiş kılıçlar verildi. Maria Theresa, Saltıkov'a elmas bir yüzük gönderdi (Solevyevev, 1964: 513).

1759 kampanyası, Rus birliklerinin zaferinin bir sonucu olarak, II. Frederick için felaket oldu. Kunersdorf'tan sonra Prusya cephesi artık yoktu. Berlin'e giden yol açıldı. Prusya başkentinde panik hüküm sürdü. Mahkeme ve hükümet aceleyle Magdeburg'a gitti. Arşivler boşaltıldı. Soylular, memurlar, tüccarlar başkenti terk etti. Kimse direnişi düşünmedi. Rus birlikleri başkente yaklaşırsa, Berlin garnizonuna şehri terk etmesi emredildi. Uzun süren savaşın muzaffer sonu için tüm koşullar vardı (Frumenkov, 1971: 114). Prusya başkentini işgal ederek savaşı sona erdirmek için açılan fırsat, Avusturya komutanlığının hatası nedeniyle gerçekleştirilemedi (Krasnov ve Daynos, 2001: 717) Saltıkov, zafere rağmen kendini çok zor kararlarla karşı karşıya buldu. Avusturyalıların tedariki azdı ve Dresden'e doğru çekiliyorlardı. Bu da Berlin'e yapılacak ortak bir harekâta dair bütün umutları yok ediyordu. Saltıkov, kendi ordusunun yanı sıra Loudon'un askerlerini de doyurmak zorundaydı. Orta Oder'in doğusundaki toprakların artık durağan bir orduyu besleyecek kaynaklara sahip olmayışı durumu daha da kötü hale getiriyordu. Saltıkov, Berlin'e indirilecek bir darbenin tehlikeler getireceğinin farkına varmaya başladı. Berlin'e doğru çekildikçe iç hatlarla mesafesi kısılacak olan Frederick gibi çevik

bir komutana karşı Oder Nehri gibi bir nehri geçip savaşmak riskli bir girişimdi (LeDonne, 2016: 159). Rus ordusu Vistül'ün ötesine çekildi. Rus birliklerinin zaferlerine rağmen, 1759 harekâtı, Rusya'nın güçlenmesinden korkan Avusturya'nın politikası nedeniyle önemli sonuçlar alamadan sona erdi (Krasnov ve Daynos, 2001: 717) . Hem askeri hem de psikolojik olarak büyük sıkıntı içerisinde olan II. Frederick'i Rusya ile Avusturya arasındaki anlaşmazlık kurtardı.

Rus ordusu kış hazırlıklarını yaparak ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Öncelikle azalan asker sayısını arttırabilmek için yeni asker alımları yapıldı. 1760 yılının başında asker sayısı 50.000 kişiye yaklaştı. Hafif birliklerin sayısı arttırıldı. Gözlem birliği dağıtıldı. Onun yerine üç topçu alayı oluşturuldu. Saha topçusunun sayısı 14.000 çıkarıldı. Kış aylarında, Ekim başında imzalanan bir sözleşme gereğince eşitlik ilkesine göre mahkûmların değişimi gerçekleşti. Bir yandan ordunun yeniden düzenlenmesi gerçekleştirilirken bir yandan da erzak ihtiyacının karşılanması için önlemler alındı. Öncelikle Lehistan'da erzakların nakit olarak değil de makbuzla ödeme ile zorunlu olarak tedarik edilmesine karar verildi. Buna tepkiler gelince de nakit ödeme ile gıdaların tedarik edilmesine geçildi (Korobkov, 1940: 257-258). Rusya, bu tarihlerde ekonomik olarak büyük sıkıntı içerisindeydi. Paris'teki Rus elçiliğine iki yıldır maaş verilemiyordu. Tüm bunlara rağmen Çariçe Yelizaveta, savaşın devamı için mücevherlerini ve gardırobundaki giysilerini satmayı bile göze almıştı¹⁰. Ekonomik sıkıntının yaşandığı bu dönemde komuta değişikliği de yapıldı. Ocak 1760'ta Saltıkov'a komutayı Fermor'a teslim etmesi ve Petersburg'a gitmesi emredildi. Saltıkov buradan ancak 31 Mayıs'ta yeni bir savaş planıyla döndü (Petrova, 1892: 111).

Rusya bir yandan savaş hazırlıklarını yürütürken bir yandan da Avusturya ile savaşta ortak yükümlülüklerle ilişkin bir sözleşme imzaladı. Toprak edinimlerin garanti altına alınmasına ilişkin gizli madde hariç 22 Mart 1760 tarihli sözleşme metni Fransızlara bildirildi (Anisimov, 2020: 561). Avusturya ile yapılan bu sözleşme sonrasında 31 Mart'ta Konferans, Rus ordusuna Oder'e gidip Frankfurt veya Glogau'daki Avusturya birliklerine katılması ve ardından savaşı bitirmek için enerjik bir şekilde harekete geçmesi emrini verdi. Crossen'e hareketi organize etmek için önlemler alınırken, St. Petersburg'dan tüm Rus ordusunu Breslavl'a taşımayı öneren başka bir plan geldi. Bu plan, birliklere ikmal konusunu temelden gözden geçirilmesini gerektiriyordu. Ruslar Temmuz ortasına kadar erzak depoları kurmayı başardılar. 13 Temmuz'da Rus birlikleri Breslavl'a doğru hareket etmeye başladı. Ancak Rus ordusu kaleye vardığında Avusturyalılar orada değildi. Her iki ordu için buluşma yeri konusunda Ruslar ve Avusturyalılar arasında müzakereler yeniden başladı. Avusturya hükümeti sürekli planları değiştirdi. Bu durum, Rus ordusunun boş yere hareketler yapmasına yol açtı. Bu tarihlerde Saltıkov hipokondri nöbetlerine maruz kalıyordu ve buna ek olarak sık sık ateşleniyordu. Sağlık sorunlarından dolayı Saltıkov, 12 Eylül'de istifa etti ve Petersburg'a gitti Saltıkov'un yerini Mareşal Aleksandr Borisoviç Buturlin aldı (Beskrovniy, 1958: 280-281; Kostomarov, 2007: 978).

Konferans, Saltıkov tarafından önerilen planın reddedilmesinin feci sonuçları olacağına farkına vardı. Kolberg'in alınmasına ve Pomeranya'da askeri operasyonların başlatılmasına karar verdi. Konferans, Fermor'un Berlin'e bir baskın düzenlemesini, Daun ile Lassi'nin Silezya ve Saksonya'daki Prusya birliklerini oyalamasını önerdi. 21 Eylül'de Rus birlikleri Wüsterhausen ve Furstenwalde'yi ele geçirdi. Bu sırada Rummyantsev'in emrindeki ordu Frankfurt'a ve ana güçler ise Guben'e gitti. Rus birliklerinin aniden Berlin yakınlarında ortaya çıkması paniğe neden oldu (Beskrovniy, 1958: 281). Berlin'i ele geçirmek için hafif süvarilerden oluşan ve General Z. G. Çernişev'in piyade birimleriyle takviye edilen özel bir mobil kolordu kuruldu (Frumenkov, 1971: 115). Bu kolordunun kurulması sonrası Rus ordusu harekete geçti.

¹⁰ Rusya'da savaş masrafları o kadar arttı ki 1761'de savaş giderleri bütçenin 3/2 sini bulmaktaydı. (Beydilli, 1985: 45).

26 Eylül 1760'ta Rus birliklerinin Berlin seferi başladı. 2 Ekim'de, Çerņişev komutasındaki piyadeler Fürstenwalde'ye (Berlin'e 40 km) girdi. Berlin halkı panik içindeydi. Kazakların şehirde görünmesi olağanüstü bir paniğe neden oldu. Zenginler Berlin'den kaçtı. Komutan Von Rochow başkenti terk edecekti, ancak tedavi için şehirde bulunan cephe generalleri Seydlitz ve Knobloch'un ve orada yaşayan emekli Mareşal Lewald'ın baskısı altında savunmaya hazırlanma emri verdi. Komutan, şehri teslim etme teklifini reddetti. 4 Ekim gecesi Berlin'e destek için gelen Prusya birlikleri Berlin'e girdi ve şehrin garnizonunun sayısı 15-20.000 kişiye çıktı. Yavaş yavaş, tüm Rus birlikleri Berlin'e yaklaştı. Çerņişev'in müfrezesi nehrin sağ kıyısını işgal etti. Avusturya-Sakson birlikleri Berlin'e yaklaştı. Şehri kuşatan asker sayısı 37.000 kişiye yükseldi. 8 Ekim'de askeri konseyde, 9 Ekim sabahı Berlin'e genel bir saldırı başlatma kararı alındı. Ancak Prusya birlikleri, saldırıyı beklemeden karanlıkta başkentten çekildi. 9 Ekim 1760'ta sabah erken saatlerde ilk Rus askerleri Berlin'e girdiler ve Kraliyet Kalesi'nin yakınındaki alanı işgal ettiler. Berlin'den kaçan Prusyalıları takip eden Rus süvarileri, yaklaşık 2.000 düşman askerini öldürdü ve binden fazla esir aldı (Frumenkov, 1971: 115). Berlin'deki 143 top, 18.000 parça ateşli silah ve mühimmat ele geçirildi. Tüm yedek cephaneye Spree Nehrine atıldı (Kostomarov, 2007: 979). Berlin yakınlarındaki ve Spandau'daki silah fabrikaları, dökümhaneler ve top tersaneleri yıkıldı, bir barut deposu havaya uçuruldu (Frumenkov, 1971: 115). Ruslar, hazinedeki 100.000 talere el koyduktan sonra yerel halktan da 1 milyon 700.000 taler aldılar (Menning, 2005: 60).

Berlin'in işgal edildiği haberi, St. Petersburg'da büyük sevinç yarattı. 24 Ekim'de İngilizler dışındaki tüm yabancı büyükelçiler Dışişleri Bakanına tebriklerini sundular. Çariçe Yelizaveta'ya sunulan Prusya başkentinin anahtarları, Kazan Katedrali'ne ebedî olarak saklanması için konuldu. Bu arada yalnızca başkenti yeniden kazanmayı değil, aynı zamanda Ruslara kesin bir darbe indirmeyi amaçlayan Frederick, 70.000 kişilik ordusuyla Berlin'e doğru yürüyüşe başladı (Korobkov, 1940: 285). Bundan dolayı Rus birliklerine Berlin'den çekilme emri verildi. Rus birlikleri şehri terk etti ve ana güçlerle birleşerek 13 Ekim'de Frankfurt'a ve ardından kışlık bölgelere çekildi (Beskrovniy, 1958: 283). 1760 savaşları sonucunda savaşan tarafların durumunda önemli bir değişiklik olmadı (Krasnov ve Daynes, 2001: 718). Rus orduları her ne kadar Berlin'i işgal etse de orada kalıcı olamadı ve II. Frederick'e son darbeyi vuramadı.

1761 kışında Buturlin, orduyu yeniden düzenledi. Ayrı duran taburları alaylarla birleştirdi. Süvarilerin at ihtiyacını karşılamak için girişimlerde bulundu. Don Nehrinden gelen Kazakları hafif süvari alaylarına yerleştirdi. Topçu birliklerinin teçhizat ihtiyaçlarını karşıladı. Ordunun erzak ihtiyacının karşılanması için de girişimlerde bulundu (Korobkov, 1940: 293). Tüm bu çalışmaların bitmesiyle Buturlin, orduyu harekete geçirdi.

18 Mayıs 1761'de Buturlin, Korgeneral Rumyantsev'e Kolberg'i alması için emir verdi. II. Frederick'te Kolberg'e destek vermek için Württemberg Prensini yardıma gönderdi. Württemberg Prensi kalenin savunmasını güçlendirdi. Ruslar Ağustos ayında karadan ve denizden saldırıya geçti (Anisimov, 2016: 124-128). 23 savaş gemisinden oluşan bir Rus donanması ve çok sayıda çıkarma gemisi, kıyı açıklarına demir attı. Kısa bir süre sonra 8 İsveç gemisi de top atışına başladı (Szabo, 2008: 370) Uzun süren bir mücadeleden sonra Kolberg Kalesi Rumyantsev'in birliklerine teslim oldu. 3.000 kişi esir alındı (Anisimov, 2016: 124-128). Ruslar 146 kale topu, çeşitli silahlar, çok sayıda mermi ve mühimmatı ele geçirdi (Frumenkov, 1971: 117). Buranın ele geçirilmesi Rusya'ya önemli kazanımlar sağladı.

Kolberg'in düşüşü, Rus birliklerine Pomeranya'ya giden yolu açtı ve Brandenburg'un iç kesimlerine muzaffer bir saldırı için gerekli koşulları sağladı. Prusya'nın güçleri nihayet kırıldı, rezervleri tükendi. İngiltere, müttefiki Prusya'yı terk etti. İngiltere, Fransa'yı denizde ve kolonilerde mağlup ettikten sonra, artık Prusya'nın desteğine ihtiyacı kalmadı ve 1762 baharından itibaren Prusya'ya mali yardımı durdurdu. F. Engels'e göre, II. Frederick "ölümün eşliğindeydi". Kralın kendisi de bunu anladı. Kardeşi Prens Henry'ye yazdığı bir mektupta şunları yazdı: "Umudumuzun aksine kimse yardımımıza gelmezse,

size açıkça söylüyorum ki ölümümüzü geciktirmenin veya engellemenin bir yolunu göremiyorum". Kral, her koşulda bir barış antlaşması imzalamaya hazır. Doğu Prusya'nın kaybının kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Yakında bir felaket olacağını tahmin eden II. Frederick, son anda intihar etmek için yanında zehir taşıdı. Ancak şans Prusya'yı ve II. Frederick'i kurtardı (Frumenkov, 1971: 115).

Çariçe Yelizaveta'nın 5 Ocak 1762'de ölümü ve II. Frederick'in hayranı olan III. Petro'nun Rus tahtına çıkması, Prusya'yı tam bir yenilgiden kurtardı (Zolotarev ve Kozlov, 2003: 354). III. Petro, görünüşte iktidara geldiğini duyurmak, ama aslında diplomatik ilişkileri yeniden başlatmak ve barış için zemin hazırlamak üzere bir elçiyi acelece Prusya'ya gönderdi. Pomeranya'da hemen ateşkes görüşmeleri başladı ve Çerņişev'e birlikleriyle birlikte Avusturya ordusundan ayrılıp Vistül'e çekilmesi emredildi (Madariaga, 2002: 54). III. Petro, Şubat 1762'de savaş esirlerini serbest bıraktı (Demir, 2023: 177). 23 Şubat 1762'de Rusya müttefiklerine Prusya ile barış yapma ve fethettiği toprakları geri verme niyetinde olduğunu bildirdi. Rusya'dan gelen haberden çok memnun olan II. Frederick, Kont Goltz'u St. Petersburg'a gönderdi. II. Frederick, Goltz'a Doğu Prusya'yı tazminat karşılığında sonsuza kadar Rusya'ya bırakma, Holstein'in güvenliğini Danimarka'nın saldırganlığına karşı garanti etme ve Rusya ile Danimarka arasında savaş çıkması durumunda Prusya'nın tarafsızlığını taahhüt etme yetkisi verdi. Ancak Prusya'nın böyle önemli tavizler vermesine gerek yoktu. Dışişleri Bakanı Vorontsov, III. Petro'ya Rusya'nın politikasının müttefiklerle koordine edilmesi gerektiğini önermeye çalıştı. Ancak Petro bunu reddetti ve Vorontsov'u görevden aldı. İmparator, müzakereleri bizzat yönetti. Yapılan barış antlaşmasının metni Prusya elçisi tarafından hazırlandı. Antlaşma 5 Mayıs 1762'de yapıldı. Antlaşmayla Rusya fethettiği her yeri Prusya'ya geri verecekti (Madariaga, 2002: 54). Yeni Rus çarı sadece Prusya ile savaşı durdurmakla kalmadı. Onunla 19 Haziran'da bir ittifak antlaşması da imzaladı (Beydilli, 1985: 68). Tahtta yaklaşık altı ay kalan III. Petro, bir saray darbesi sonrası tahtan indirildi ve yerine eşi, II. Yekaterina geçti. II. Yekaterina Prusya ile ittifakı sona erdirdi, ancak savaşı sürdürmedi (Beskrovniy, 1958: 286). Böylelikle Rusya Yedi Yıl Savaşlarından bir şey elde edemedi.

Savaşın sonlarında Fransız ordusunun İngiltere ile mücadelesinden yararlanan II. Frederick, Avusturya'ya karşı mücadeleyi yoğunlaştırdı ve onları yendi. Silezya ve Glatz'ı güven altına aldı. İngiltere'nin Fransa'ya, Prusya'nın ise Avusturya'ya karşı kazandığı zaferler, muzaffer ülkelerin Avrupa'daki konumlarını güçlendirdi (Kovalevskiy, 2003: 224).

Şubat 1763'te Paris'te, Fransa ile İngiltere arasındaki denizcilik ve sömürge mücadelesine son veren antlaşma imzalandı. Hubertsburg Antlaşması, bir yandan Avusturya ile Saksonya, diğer yandan Prusya arasındaki kıta savaşını sona erdirdi (Frumenkov, 1971: 117). Rusya'nın savaşın sonucu üzerindeki etkisi belirleyici oldu. Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa'nın da belirttiği gibi St. Petersburg'un Prusya ile barış antlaşması imzalayarak Avusturya'yı terk etmesi, Viyana'yı Prusya'nın barış şartlarını kabul etmeye zorladı (Scott, 2001: 45). Güçler, savaş öncesi sınırlarını korudu ve Prusya, önceki savaşlarda ele geçirilen Silezya ve Glatz'ı elinde tuttu. Yedi Yıl Savaşları, Avrupa haritasını değiştirmede ve Avrupalı güçler arasındaki anlaşmazlıkları çözmedi. Kıtadaki statükoyu korudu ve yalnızca Avrupalı güçler arasındaki çelişkileri şiddetlendirdi. Ancak savaş, başlıca Avrupa devletlerinin güç dengesini önemli ölçüde değiştirdi. İngiltere, Fransa'nın sömürgeci gücünü ezdi, Kuzey Amerika ve Hindistan'daki kolonilerinde konumunu güçlendirerek en büyük deniz gücü olduğunu gösterdi. Avusturya ve Prusya savaştan kazançsız çıktı. Yedi Yıl Savaşları, Rusya'nın uluslararası prestijini ciddi şekilde güçlendirdi ve dünyaya artan gücünü gösterdi (Frumenkov, 1971: 117). 1756 ile 1763 yılları arasında Rus gücünde ve nüfuzunda muazzam bir artış oldu. Çatışma başladığında Rusya, Prusya karşıtı koalisyonun üçüncü ve en az önemli devleti olarak görülüyordu. 1756'da koalisyonun küçük ortağı, Prusya'ya karşı elde ettiği zaferlerle koalisyonun önde gelen üyesi oldu (Scott, 2001: 43-44). Rus birliklerinin eylemleri, II. Frederick ordusunun yenilmezliği efsanesini ortadan kaldırdı ve Prusya devletinin büyümesini geciktirdi. Yedi Yıl Savaşları sadece Avrupa'da gerçekleşmedi. Sınırların çok ötesinde de mücadeleler

gerçekleşti. Amerika’da İngilizler ve Fransızlar Kanada için, Asya’da ise Hindistan için savaştı. İngiltere, Fransa’nın sömürge topraklarına ve deniz gücüne belirleyici darbeler indirdi (Frumenkov, 1971: 117).

Yedi Yıl Savaşlarında Rusya’nın en zayıf noktası, birliklerin ikmal sistemi oldu. Bu sistem tam olarak Rus ordusunun stratejik hedeflerini karşılamadı. Rus ordusu geniş bir sahada hareket etmek ve uzun mesafeler kat etmek zorunda kaldı. Manevra kabiliyeti büyük ölçüde, birliklere istihbarat verileri sağlayan süvarilere bağlıydı. Bu nedenle bu savaşta Kazak süvarileri önemli bir rol oynadı. Atlı el bombası alayları da büyük önem taşıdı. Taktik alanında Rus ordusu büyük başarılar elde etti (Beskrovniy, 1958: 287) ve Yedi Yıl Savaşları, Rus ordusu için iyi bir deneyim oldu (Frumenkov, 1971: 118). Her ne kadar Yedi Yıl Savaşları Rusya’nın askeri gücünü göstermesi ve Rusya’nın büyük güç statüsü kazanmasında belirleyici bir faktör olmuşsa da John L. H. Keep’e göre Rusya’nın Yedi Yıl Savaşlarına katılması pahalı ve gereksiz bir hataydı. 30 milyon rubleye mal olan savaş “gelişmekte olan bir ülke” olarak Rusya’nın karşılayamayacağı bir rakamdı. Rusya bu savaşta asker olarak da çok fazla kayıp verdi. Prusya, Rusya’nın güvenliği için ciddi bir tehdit oluşturmuyordu. En kötü ihtimalle Frederick, Prusya’nın nüfuzunu Rusya’nın yavaş yavaş nüfuz ettiği Kurlandiya’ya taşıyabilirdi. Ancak daha doğudaki Baltık eyaletleri kralın hırslarının çok ötesindeydi (Keep, 219).

Savaşlar sırasında hem Fransa hem de Avusturya, müttefikleri Rusya’yı güçlendirmemek için çaba gösterdiler. Olaylar geliştikçe, Fransa ve Avusturya, Rus askeri başarılarından çekindiler ve Avrupa dengesinin Rus Devleti lehine bozulmasından korktular. Avusturya, Yedi Yıl Savaşlarında Rusya’nın kendi çıkarlarını tanımamış ve Rus ordusunu bir "yardımcı" kuvvet olarak kullanmaya çalışmıştır. İngiltere’yi bu savaşta bir numaralı düşmanı olarak gören Fransa da Prusya’dan daha çok İngiltere ile savaşmıştır. Prusya karşıtı koalisyonunda iç birliğin olmaması, Prusya’nın nihai olarak yenilgiye uğratılmasına engel oldu (Frumenkov, 1971: 109).

Yedi Yıl Savaşlarında Rus ordusunun komutanı olan generallerin kalitesi vasattı. Başlıca komutanlar S. F. Apraksin, V. V. Fermor, P. Saltıkov ve A. B. Buturlin oldukça ihtiyatlılardı. Her biri mütevazı olan askeri yeteneklerini ortaya koydular. Apraksin’in daha önce askeri deneyimi vardı, ancak yaşlıydı. Askerleri adına Ortodoksların büyük perhizi sırasında oruç tutma zorunluluğundan muaf tutulmaları için olağan muafiyet talebinde bulunmadı. Bu yüzden ordusunun %20’si doğu Prusya’ya ilerlemesi sırasında yetersiz beslenmeden kaynaklı hastalandı. Bu da sıkıntılar yaşanmasına neden oldu. Fermor’un, Baltık Alman kökenli ve Lüteriyan olması onu Rus subay birliklerindeki meslektaşlarından uzaklaştırıyordu. Saltıkov becerikliydi; ama kararsız ve maceraperestti. Orduyu komuta ettiği ikinci seferde ciddi bir hastalık yüzünden kötü durumdaydı. Çarıçenin gözdesi olan Buturlin zafer kazanmak şöyle dursun bir savaşa bile tanık olmadan mareşal olmuştu. Bu kişisel eksiklikler, Rus sarayının istikrarsız politikasıyla daha da kötüleşti ve bu da başkomutanların hızla değişmesine neden oldu. P. A. Rumyantsev gibi komuta kademesinin orta kademelerinde yer alan subaylar savaşta hiçbir zaman gerçek bir nüfuz elde edemediler (Scott, 2001: 46-47).

4. Yedi Yıl Savaşlarında Rus Donanması

Yedi Yıl Savaşları sırasında Baltık Denizi’ndeki durum genel olarak Rus donanması için elverişliydi. Prusya’nın kendi donanması yoktu. Ancak İngiliz gemilerinin boğazlardan Baltık Denizi’ne girme olasılığı vardı. Bu durum göz ardı edilmedi. Rus komutanlığı denizde silahlı mücadele planı geliştirirken, İngiliz gemilerinin Baltık Denizi’ne geçişini engellemek için Baltık donanmasını yeniden düzenledi (Zolotarev ve Kozlov, 2003: 341).

Yedi Yıl Savaşlarının başlangıcında Baltık donanması, kadirga donanmasının yanı sıra Kronştadt ve Revel donanmalarından oluşuyordu. Ana kuvvetler Kronştadt’ta bulunuyordu (Rukavişnikov, 2018: 357). Kronştadt’taki donanmanın komutanı Amiral Mişukov’du. Bu donanmada, 954 silahlı 14 gemi, 5 firkateyn, 2 bombardıman gemisi vardı. Revel donanmasını önce Lewis ardından Polyanskiy komuta

etti. Bu donanmada 372'si silahlı olmak üzere 6 gemi ve 3 firkateyn vardı. Ayrıca Revel'de Kaşkin komutasında 42 kadırgalık bir donanma vardı (Korobkov, 1940: 65).

Donanmanın önceliği, belirli askeri-politik duruma bağlı olarak değişti. Konferans, her sefer için ayrı görevleri belirledi. 16 Ekim 1756 tarihli kararname ile Prusya kıyılarının ablukası Kronştadt ve Revel donanmalarına verildi. 21 Mart 1757'de Rus ordularının başkomutanı Mareşal Apraksin, donanmanın görevlerini netleştirdi. Bu görevlerden biri askeri kargo veya erzak taşıyan tek bir geminin düşman kıyısına ulaşmasına izin vermemekti. Donanmaya, tespit edilen tüm gemileri durdurmaları ve denetlemeleri emri verildi. Mayıs ayında 66 gemi denetlendi. Rus donanmasının Pomeranya kıyılarında uzun süre kalması düşman nakliyesi için caydırıcı oldu (Rukavişnikov, 2018: 359;363-364;366). Donanmanın Baltık kıyılarındaki faaliyetleri Prusya'nın denizden gelebilecek yardımı alamamasına neden oldu.

Donanmanın 1757'deki savaş kampanyasındaki diğer önemli görevlerinin başında doğu Prusya'daki askerlerin erzak ihtiyaçlarını karşılamak vardı. Ayrıca kıyıda Prusya kalelerinin ele geçirilmesinde orduya yardım etme bir başka önemli göreviydi (Popov, 2018: 77). Revel donanmasına, Prusya adına hareket eden korsan gemilerini aramak ve yok etmek emri verildi. Orduya yük taşıyan gemilerin korunması için de donanma görevlendirildi (Rukavişnikov, 2018: 366-367). Donanma, savaş hazırlıklarını yaparken donanmadaki iskorbüt¹¹ hastalığı, gemilerin savaşa hazırlanma sürecini geciktirdi (Popov, 2018: 76).

Donanma, yürütülen sefere tıbbi destek sağlaması açısından önemli görev üstlendi. Hastane gemisinde hastaların bakımı ve tedavisi için çeşitli tıbbi malzemeler aktarıldı. Gemiye gerekli miktarda ilaç ve tıbbi alet, yatak, iç çamaşırı, pansuman malzemesi verildi. Ayrıca hastane gemisine sadece hastalar için kullanılan yiyecek verildi. Bunun için 27 Mayıs'ta gemiye malt krakerleri¹² alındı. Ancak sayıları, yükleme kapasitesini önemli ölçüde aştı. Bu nedenle donanmanın diğer gemilerine de kraker tedariki yapıldı. Gemide hayvanlar için bir ağıl da yapıldı. İnekler sağılmaya yönelik ve taze et elde etmek için diğer canlılar kesildi. 22 Mayıs'ta bu hayvanları beslemek için gemiye büyük miktarda saman alındı. Hazırlıklar sırasında temel sorun sağlık personeli eksikliğiydi (Popov, 2018: 77).

31 Mayıs sabahı Amiral Mişukov komutasındaki 12 gemi, 1 firkateyn ve 1 hasta gemisi ile yola çıktı. Kısa süre içerisinde donanmadaki personelin sağlık durumu ve gemilerdeki hasta sayıları hakkında Amiral Mişukov'a raporlar gelmeye başladı. Başlangıçta az olan hasta sayısı giderek arttı. Rutubet, uygun olmayan yaşamsal koşullar, hastalıklı olanların sayısının artmasına neden oldu. En çok görülen hastalık iskorbüttü. Gemilerde hastalıklardan dolayı ölümler de görülmeye başlandı. 19 Haziran'da verilen rapora göre toplamda 299 hasta vardı. Bunların bir kısmı tedavi edilmeleri için karaya gönderildi. Gemilerde bulunan ilaçlar aktif olarak kullanılmasına rağmen çok başarı sağlanamadı. Zor hastalıklar olarak sınıflandırılan ve çoğu beriberi¹³ ve iskorbüt hastalığının neden olduğu hastalıklardan mustarip olan ağır hastalar, daha iyi tedavi almaları için bir hastane gemisine aktarıldı. Burada ilaçlara ek olarak onları tedavi etmek için diyet de uygulandı (Popov, 2018: 78).

¹¹ İskorbüt (skorbüt), C vitamini eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bir hastalıktır. İskorbüt hastalığı ile birlikte anemi, enfeksiyonlara karşı direncin azalması, diş etlerinin şişmesi ve kanaması, diş kaybı, eklemlerde şişmeler, ateş ve kanamalar görülmektedir (Baysal, 2014: 237;243).

¹² Çimlenmiş tahıl tanelerinden (arpa, çavdar, buğday) yapılan malt krakerleri hem doğrudan yemek için hem de kvas yapımında yaygın olarak kullanılıyordu (Popov, 2018: 80).

¹³ Beriberi B₁ vitamini (Tiamin) eksikliğine bağlı bir hastalıktır. Sinir sistemi bozuklukları şeklinde görülen beriberi hastalığında, eklemlerde şişmeler ve ağrılar yüzünden refleks hareketinin durması ile denge kaybolur. Ayrıca kalp büyümesi ve yetmezliği de belirtileridir. B₁ vitamini zamanında temin edilmezse hastalık ölümlerle sonuçlanır (Baysal, 2014: 193;196).

1757'nin ilk seferinde, Rus donanması ilkbaharda 23 savaş gemisi, 2 firkateyn, 2 bombardıman gemisi ve 2 gemi ile denize açıldı (Lebedev, 1912: 34). Donanmanın 1757'deki görevi, doğu Prusya'da ilerleyen ordunun kanadını desteklemektir. Kürek donanması, ilerleyen ordu için birlikler, toplar ve erzak taşıyordu. Rus donanmasının faaliyetleri sonucunda düşmanın kıyı kalelerinin garnizonlarına asker, teçhizat ve yiyecek nakliyesi yapan gemiler durduruldu (Zolotaraev ve Kozlov, 2003: 342).

1757'de Rus donanması önemli başarılar elde etti (Beskrovniy, 1958: 270). Rus ordusunun, Doğu Prusya kıyısındaki Memel kalesini ele geçirmek için başlattığı saldırılara donanma da katıldı. 20 Haziran'da kapsamlı bir keşiften sonra gemiler belirlenen demirleme pozisyonlarını aldı ve kaleye ateş açtı. Donanma denizden yoğun bombardımanda bulunurken, 16.000 kişilik Rus ordusu da karadan kaleye saldırdı. Bu saldırılara dayanamayan Memel garnizonu 24 Haziran 1757'de kaleyi teslim etti. Bu liman kentinin ele geçirilmesi, Rus ordusunun taarruzunun gelişmesi için büyük önem taşıyan deniz yoluyla ikmal sağladı (Zolotaraev ve Kozlov, 2003: 341-342).

Donanma, Memel Kalesi'nin ele geçirilmesine yardımcı oldu ve onu bir üs haline getirdi. Rus gemileri doğu Prusya kıyılarını kapatarak deniz ulaşımını sağladı. Rus donanmasının aktif eylemleri, İngiltere'nin Rusya'ya karşı hareket etmesini engelledi (Beskrovniy, 1958: 270). Burada şunun altını çizmek gerekir ki denizlerde Fransa ile mücadele halinde bulunan İngiltere'nin Baltık Denizi'ne donanma göndermesi çok da olası değildi.

Eylül 1758'de ordunun Kolberg Kalesine saldırısı sırasında donanmaya, kuşatma birlikleri ve kara birlikleri için cephane teslim etmesi emredildi. Ancak gemilerin kötü durumu buna engel oldu. Fırtına sırasında 27 nakliye gemisinden 11'i battı, geri kalanı ise üslerine geri döndü (Beskrovniy, 1958: 274).

1758 kışında Rus ordusunun elde ettiği başarılar Prusya'yı zor durumda bıraktı. Bu bakımdan İngiltere'nin, Prusya'nın ısrarı üzerine donanmasını Baltık Denizi'ne göndereceği korkusu ortaya çıktı. Bu nedenle İngiliz donanmasının giriş yapabileceği boğazların savunması 1758'de Rus donanması için önemli bir görev haline aldı. Bu sorunu çözmek için 26 Nisan'da Rusya ile İsveç arasında bir anlaşma imzalandı. Bu tarihlerde Rus-İngiliz ilişkilerinde gerginlik azalmıştı. Baltık ülkeleriyle ticaret yapan İngiltere, Rusya ile silahlı bir çatışmadan kaçındı. İngiliz donanmasının Baltık Denizi'nde ortaya çıkma tehlikesi sona ermişti (Zolotaraev ve Kozlov, 2003: 345). Böylece Rus donanması daha rahat bir şekilde hareket edebildi.

1759'un başlarında donanma Prusya kıyılarını ablukaya alarak, bölgedeki Rus askerlerine takviye kuvvet ulaştırdı. Ayrıca erzak ve topçu malzemeleri tedarik etti ve karaya asker çıkartarak önemli görevler üstlendi (Lebedev, 1912: 34). Rus donanması, deniz iletişimini Prusyalı korsanların saldırılarından ve ayrıca İngiliz gemilerinin Baltık Denizi'ne girmesi durumunda İngilizlerden korumak için Pomeranya kıyılarında ve Kolberg-Karlskrona bölgesinde seyir gerçekleştirdi. Prusyalı korsanların Baltık Denizi'ndeki eylemlerinin yoğunlaşmasıyla bağlantılı olarak Rusya, Prusya kıyılarının abluka altına alındığını duyurdu. Prusya limanına giriş tüm gemiler için yasaktı. Prusya gemilerine ödül muamelesi yapıldı. Tarafsız gemilere üzerinde askeri kargo bulunması halinde el konuldu. Donanma aynı zamanda asker nakletti. Ordulara cephane ve yiyecek sağladı (Zolotaraev ve Kozlov, 2003: 348).

Amiral Mişukov'a, 1760 yılında Kolberg Kalesi'ni alma görevi verildi. Mişukov, kara kuvvetlerinin yaklaşmasını beklemeden 17 Ağustos'ta kaleyi denizden bombalamaya başladı. Diğer yandan Kolberg'e karadan saldırmak için 3.000 kişilik bir saldırı kuvveti indirdi. İlk başta mücadele başarıyla gelişti. Gemiler, Kolberg'e günlerce topçu ateşi açarak şehirde çok sayıda yangın ve yıkıma neden oldu. Ancak çıkarma kuvvetinin yetersizliği nedeniyle Kolberg alınamadı. Eylül ayı başlarında II. Frederick büyük ordu kuvvetlerini Kolberg'e nakletti. Mişukov, kalenin kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı. Kolberg'i yalnızca donanmanın güçleriyle ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı ve bu da memnuniyetsizliğe neden oldu. Amiral yeterince kararlı olmadığı gerekçesiyle görevinden alındı (Zolotaraev ve Kozlov, 2003: 350-351). Amiral Mordvinov yıllık para cezasına çarptırıldı. Ölüm

cezalarına çarptırılanlar olmasına rağmen Çariçe Yelizaveta cezaları sürgüne ve ağır çalışmalara çevirdi. Bazı kişilerin ise rütbeleri düşürüldü (Anisimov, 2016: 123). Baltık donanması komutanlığına genç ve enerjik Koramiral A. İ. Polyanskiy getirildi (Zolatarayev ve Kozlov, 2003: 351).

Polyanskiy'in göreve getirilmesi sonrasında donanmaya tekrar kara ordusuna yardım edip Kolberg'i alma emri verildi. 20.000 kişilik kara ordusunun başında Rummyantsev vardı. Ayrıca donanmanın 7.000 kişilik çıkarma birliği vardı. Kaleyi almak adına hem karadan hem de denizden saldırıldı. İlk saldırı sonrası güçlendirilen kale, Rummyantsev'e teslim olduğu 6 Aralık'a kadar dayandı. Donanma, eylül ayının sonunda limanlarına dönmek zorunda kaldığı için bu teslimi göremedi. Yine de donanma denizden yaptığı bombardımanla kalenin alınışına katkıda bulundu (Lebedev, 1912: 35).

Savaş sırasında donanmanın ne kadar önemli olduğu kanıtlandı. Donanmanın aktif desteği olmadan birçok başarı düşünülemezdi. Savaş sırasında Rus donanması önemli ölçüde büyüdü ve güncellendi. Birçok savaş gemisi ve kadirga inşa edildi. Yetenekli eylemleriyle savaşın başarılı bir şekilde sona ermesine katkıda bulunan Senyavin kardeşler, Polyanskiy ve diğerleri gibi birçok yetenekli amiral, Rus donanmasında ön plana çıktı (Beskrovniy, 1958: 288).

5. Sonuç

Yedi Yıl savaşları sırasında Rusya'nın en çok sıkıntı çektiği konuların başında ordunun iaşesinin sağlanması geldi. Bu durum zaman zaman ordunun zor durumlar yaşamasına sebebiyet verdi. İaşe sıkıntısı çekilmesinin en önemli nedenlerinden biri, savaşın Rusya'dan çok uzak sahada gerçekleşmesiydi. Bu durum, ordunun ihtiyaçlarının önemli bir kısmının Lehistan ve aktif savaşın devam ettiği bölgeden karşılanmasına neden oldu.

Rusya, savaşın başlangıcında Prusya'ya karşı stratejik üstünlük sağlayacakken iaşe sıkıntısı nedeniyle ordunun fethettiği yerlerden geri çekilmesi nedeniyle bunu başaramadı. Rus ordusunun geri çekilmesi, Prusya'ya zaman kazandırdı ve savunmasını yeniden kurmasını sağladı. Rus ordusu Prusya'ya stratejik üstünlük sağlayacağı bazı yerlerde müttefikleri Avusturya ve Fransa'nın yanlış yönlendirmelerinden dolayı da bu üstünlüğü sağlayamadı. Taktik anlamda komutanların tecrübesiz olmaları da bu üstünlüğü kurmasını olumsuz etkiledi.

Savaş sırasında St. Petersburg'da Çariçe Yelizaveta'nın önderliğinde toplanan "konferans" savaşı yönlendirdi. Bu durum birtakım olumsuzluklara neden oldu. Savaşılan bölgenin uzaklığı, alınan kararların geç öğrenilmesine ve bu da bazı durumlarda tereddütler yaşanmasının yanı sıra büyük bir zaman kaybına sebebiyet verdi.

Rusya, Yedi Yıl Savaşları süresince kendisi için çok maliyetli bir savaşı yürütmeye çalıştı. Ekonomik anlamda oldukça sıkıntıya düştü. Rusya savaşı devam ettirebilmek için borçlanmaya gittiği gibi parasının değerini düşürerek bakır para basmak mecburiyetinde kaldı.

Yedi Yıl Savaşları, Rusların performans olarak Avrupa'daki askeri dengeleri değiştirebilecek önemli bir güç haline geldiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ortak düşmana karşı yapılan ittifak sırasında hem Fransa hem de Avusturya, Rusya'nın çok büyük kazanımlar elde edip güçlenmesini istemediler. Bundan dolayı savaş içerisinde her iki devlet de kendi menfaatleri doğrultusunda Rusya'yı yönlendirmeye çalıştı. Rusya, ittifak gereği bu devletlere yardımcı olmaya çalışsa da kendi menfaatleri gereği doğu Prusya'yı ve Baltık kıyılarını elde etmeye çabaladı. Askeri anlamda Prusya'ya karşı elde ettiği başarılarla bunu da sağladı.

Rusya, Prusya ile yaptığı mücadelelerde doğu Prusya topraklarını ele geçirmişse de Çariçe Yelizaveta'nın ölümünden sonra tahta geçen Prusya hayranı III. Petro tüm kazanımlardan vazgeçti. Rusya bu savaştan sadece prestij kazanarak çıktı. Bu savaşta subayların ve askerlerin kazandığı tecrübeler Rusya'nın daha sonra yaptığı savaşlara olumlu bir tecrübe aktarımı sağlayacaktı.

Savaş sırasında Rus donanması, Prusya'nın Baltık kıyılarını ablukaya alması, kalelerin kuşatılması sırasında denizden bombalama yapması, karaya asker çıkarması ve orduya ikmal malzemeleri sağlaması bakımından oldukça yararlı işler yaptı.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir.

Destek Beyanı

Bu çalışma finansal destek alınmadan yapılmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışmanın tamamı tek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çıkar Beyanı

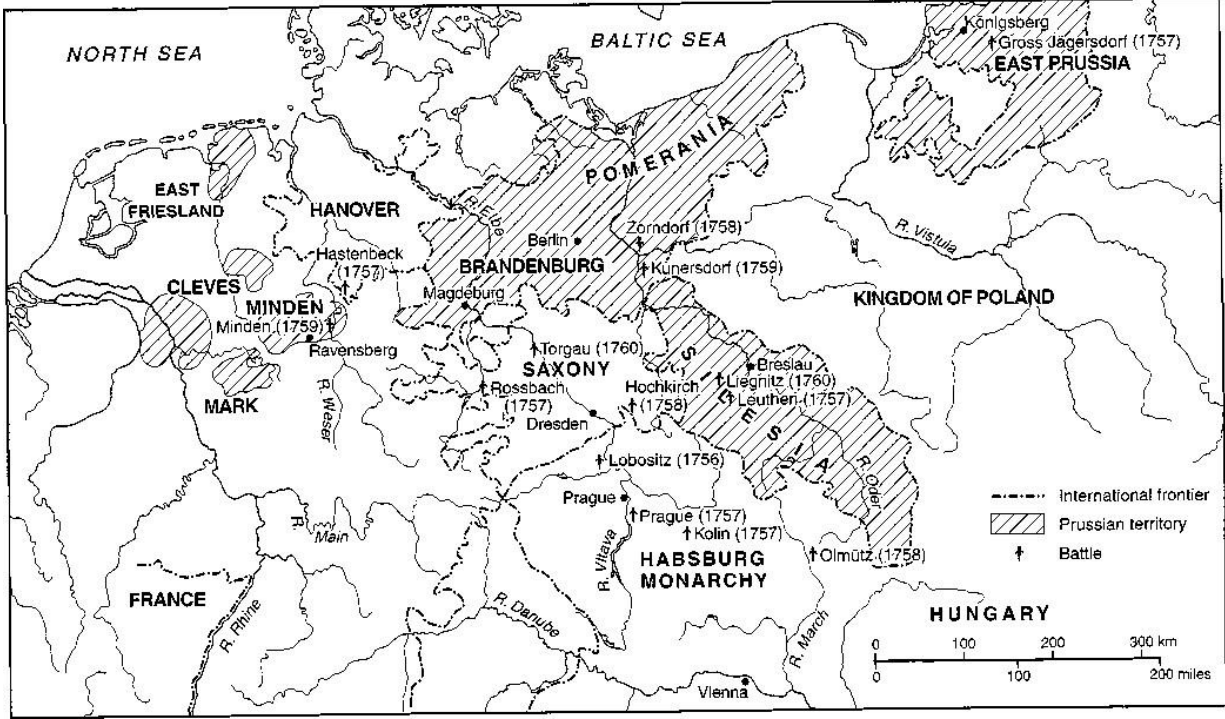
Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemî (A.DVNS.NMH), d 8, sayfa 358 belge no: 276.
- BOA. A.DVNS.NMH, d 8, sayfa 363, belge no: 280.
- BOA. AE. SMST. 49/3534.
- Anisimov, M. Yu., (2016), "Russkie Ocadı Semiletney Voynı 1756-1763", *İstoriya Voennogo Dela: İssledovaniya i İstoçniki*, Tom: 8, ss. 107-133.
- Anisimov, M. Yu., (2020), *Rossiyskaya Diplomatiya i Semiletnyaya Voyna*, Moskva.
- Bain, R. N. (1900), *The Doughter of Peter The Great*, New York.
- Baysal, A., (2014), *Beslenme*, Ankara.
- Beskrovnyı, L. G., (1958), *Russkaya Armiya i Flot v XVIII Veke*, Moskva.
- Bespalov, V. A., (2018), "K Voprosu o Poteryax v Gross-Yegersdorfskom Srajenii 30 Avgusta 1757 goda i Veroyatnom Meste Zahoroneniya Pavşix", *Vremya Muzeya*, Sbornik Statey, Vispusk 1, Kaliningrad. ss. 337-356.
- Beydilli, K, (1985), *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul.
- Frumenkov, G. G., (1971), "Rossiya v Semiletney Voynе", *Voprosı İstorii*, No:9, ss. 107-119.
- Fuller, W. C., (1992), *Strategy And Power İn Russia 1600-1914*, New York.
- Hosking, G., (2019), *Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, Çeviren: Kezban Acar, İstanbul.
- Kaplan, H. H., (1968), *Russia and the Outbreak of the Seven Years' War*, Berkeley and Los Angeles.
- Karpinskiy, T., (2020), "Neizvestnie İkonografiçeskie İstoçniki Po İstorii Ruskoy Armii. Russkiy Garnizon v Elbinge ve Vremya Semiletney Voynı Glazami Oçevıdtsev (Elektronniy Resurs)", *İstoriya Voennogo Dela: İssledovaniya i İstoçniki*, T.XI, ss. 162-196.
- Krasnoy, V. G.-Daynes, V. O., (2001), *Nazvanie: Russkiy Voенno- İstorıçeskiy Slovar, Vıhodnie Dannie*, Stranitsı: Olma-Press.
- Korobkov, N., (1940), *Semiletnyaya Voyna (Deystviya Rossii v 1756-1763)*, Moskva.
- Kostomarov, N. İ., (2007), *Russkaya İstoriya*, Moskva.
- Kovalevskiy, N. F., (2003), *Hronologiya Vsemirnoy Voennoy İstorii*, Moskva.
- Kreminin, G. V., (2018), "P. A. Rummyantsev, İ. A. Gannibal i Gross-Yegersdorfskaya Batalia", *Vremya Muzeya*, Sbornik Statey, Vispusk 1, Kaliningrad, ss.324-336.
- Kurat, A. N., (2020), *Rusya Tarihi*, Ankara.
- Lebedev, A. İ., (1912), "Flot Pri Blijayşih Preemnikah Petra Velikogo 1725-1761 gg.", *İstoriya Russkoy Armii i Flota*, Moskva, ss. 5-36.
- Marston, Daniel, (2001), *The Seven Years War*, Oxford England.
- Maslovskiy, (1888), *Russkaya Armiya Semiltnyuyu Voynu*, Vipusk Vtoroy, Moskva.
- Menning, Bruce W., (2005), "The İmperial Russian Army, 1725-1796", *The Military History Of Tsarist Russia*, Edited zby: Frederick W. Kagan and Robin Higham, New York.

- Naumov, V. L., (1993), "Yelizaveta Petrovna", *Voprosi İstorii*, No:5.
- Otoçkin, V. V., (2016), "Personalizatsiya Uçastiya Nijnih Çihov Russkoy Artillerii v Osnovnih Srajeniyah Semiletney Voyni 1756-1763 godov", *Voyna i Orujie: Novie İssledavaniya i Materiali. Trudi Sedmoy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii 18-20 Maya 2016 g.* St. Peterburg, ss. 223-233.
- Petrova, A. N., (1892), *Russkaya Voennaya Sila*, Tom:II, Moskva.
- Polkovodtsı Ekaterini II*, (2014), Moskva.
- Popov, Yu. M., (2018), "Vıpolnenie Boevih Zadaç i Zabolevaemost Liçnogo Sostava Korabley Russkogo Flota v Voynе C Prussiey", *Faktı i Simvoli*, No: 1 (14), ss.76-83.
- Rambaud, A., (2004), *Russkie i Prussaki. İstoriya Semiletney Voyni*, Moskva.
- Redman, H. J., (2014), *Frederick The Great And The Seven Years War, 1756-1763*, North Carolina.
- Rukavişnikov, E. N., (2018), "Baltiyskiy Flot Rossii v Semiletney Voynе 1756-1763 gg.", *Vremya Muzeya*, Sbornik Statey, Vispusk 1, Kaliningrad, ss.357-371.
- Scott, H. M., (2001), *The Emergence Of The Eastern Powers, 1756-1775*, Cambridge.
- Slavnitskiy, N. R., (2017), "Remontnie Raboti v Sankt-Peterburgskoy i Viborgskoy Krepostyah v Godi Semiletney Voyni", *St. Peterburg i Strani Severnoy Evropı: Materialı Vosemnadstatoy Ejegodnoy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, St. Petersburg, ss. 73-80.
- Szabo, F. A. J., (2008), *The Seven Years War in Europe 1756-1763*, London.
- Vinogradov, V. N., (2004), "Yelizaveta Petrovna i Mariya Teraziya Na Kurtih Virajah Evropeyskoy Politiki", *İstoriya Balkan Vek Vosemnadtsatıy*, Moskva. ss. 84-111.
- Zolotarev, V. A.- Kozlov, İ. A., (2003), *Tri Stoletiya Rossiyskogo Flota*, Tom Perviy XVIII. vv. St. Peterburg.

Ek 1: Yedi Yıl Savaşlarında Rus Ordusu'nun Savaştığı Coğrafya

Kaynak: Scott, H. M., (2001), The Emergence Of The Eastern Powers, 1756-1775, Cambridge., 45.

Eskişehir İli Manav Ağızlarında Tespit Edilen Eskicil Sözcükler

Bilal UYSAL¹

Eskişehir İli Manav Ağızlarında Tespit Edilen Eskicil Sözcükler

Öz

Ağızlar, bünyelerinde eskicil sözcükleri yaşatmaları bakımından ölçünlü dilden farklıdırlar. Çalışmada EİMA'da yer alan *eskicil* sözcükler tespit edilmiştir. Eski Türkçeden gelen sözcükler, DLT'ye bakılarak tespit edilmiş, bu sözcükler GTS'de yer almıyorsa *eskicil* olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada 37 eskicil sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin bir kısmının Eski Türkçedeki biçimleri ile ses ve anlam bakımından farklı olarak kullanıldığı görülmüştür. Sözcük başı /b/ ünsüzünün (bile>bele, bıkın>bıkın, bıldır>bıldır, buturgak>bitıraK) korunduğu; aynı şekilde sözcük başında k>g değişikliği yaygın olduğu (kadrak > gayrak, küwen- > govan-, kogsak > govaşak, kök > gök, kön- > gön-, köñlek > göynek, külre-/küldre- > güldürtü) beş sözcükte ise /k/ ünsüzünün korunduğu (kak > kak, kerü > kerı, kenzi > kendirik, kepi- > kepir, kes > kes) tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eskicil, Eskişehir, Ağız, Sözcük, Dil

Makale Türü: Araştırma makalesi

Eskisehir Province Manav Dialects Detected Archaic Words

Abstract

Dialects are different from the standard language in terms of keeping the archaic words alive in their structure. In this study, *archaic* words in EİMA were identified. The words from Old Turkish were identified by looking at DLT, and if these words were not included in GTS, they were evaluated as archaic. In the study, 37 archaic words were identified. It was observed that some of these words are used differently from their Old Turkish forms in terms of sound and meaning. The word-initial /b/ consonant (bile>bele, bıkın>bıkın, bıldır>bıldır, buturgak>bitıraK) is preserved; likewise, although word-initial k>g change is common (kadrak > gayrak, küwen- > govan-, kogsak > govaşak, kök > gök, kön- > gön-, köñlek > göynek, külre-/küldre- > güldürtü), the /k/ consonant is preserved in five words (kak > kak, kerü > kerı, kenzi > kendirik, kepi- > kepir, kes > kes).

Keywords: Archaic, Eskisehir, Dialect, Word, Language

Paper Type: Research article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi, buysal@aku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7198-8760>

1. Giriş

Dil, sürekli bir devinim içerisinde. Dilin temel malzemesi sözcükler de zamanla değişime uğrar veya yerine başka sözcükler geçebilir. Bir dilin ölçünlü dildeki söz varlığı ağızlar göre daha azdır. Ağızlardaki özellikle eskicil sözcük zenginliğine karşılık standart dil daha kısıtlıdır. “Ağızlardaki serbest hareket kabiliyeti beraberinde bireyin ve toplumun dil hafızasında yer alan öğelerin ölçünlü dile nazaran daha fazla kullanımını doğurur” (Karaoğlu ve Alan, 2022: 539). Toplumun hafızasındaki söz varlığının ağızlar da daha fazla yaşadığına, özellikle standart dilde kullanımdan düşmüş eski sözcüklerin yaşamaya devam ettiğine şahit olmaktayız. “Standart dilde kullanımdan düşmüş bu eskicil kelimeler ağızlar da ise yaşamaya devam etmektedir. Bu kelimelerin ağızlar da yaşaması dil çalışmalarında ağızların kaynak olma özelliğini sağlamlaştırmaktadır” (Eryiğit, 2023: 545).

Bu çalışmada Eskişehir İli Manav Ağızları’nda (EİMA) yer alan, ancak ölçünlü dilde kullanımdan düşmüş sözcükler ele alınmıştır. Manavlar Eskişehir’in yerlileridir, manav ağızları ile ilgili kapsamlı bir çalışma olması nedeniyle Eskişehir ili manav ağızları ele alınmıştır. Manav ağızlarında Eski Türkçenin izlerini görmek bakımından çalışmanın faydalı olacağı düşünülmüştür.

2. Eskicil Terimi Üzerine

Dilin eski dönemlerine ait bazı sözcükler, günümüz ölçünlü dilinde kullanılmaz. Ancak metnin yazıldığı dönemde ölçünlü dilde bulunmayan sözcükler; bazı ağızlar da, yerel gruplar da veya yazarların dilinde kullanılmaya devam eder, bu sözcüklere *eskicil* denir. “Tarihten bu yana korunarak taşınan bu öğelere *arkaizm*, *eskilik*, *eski biçim*, *eskil biçim*, *eskicil öge* gibi adlar verilmiştir. Burada önemli olan konuşulan dilde eskicil kabul ettiğimiz kelimenin kullanımdan düşmüş olmasıdır” (Yalçın, 2019: 35). Kullanımdan düşmüş sözleri veya biçimleri kullanmaya da *eskicilik* denilmektedir. “Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında Doğu Türkçesine ait özelliklerin görülmesi olarak da bilinen *arkaizm* (*eskicilik*) ve *arkaik* (*eskicil*) öğeler” (İsi, 2018: 57) ağızlar da ölçünlü dile göre daha fazla kullanılmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan *eskicil* terimi yerine dilbilgisi ve dilbilim sözlüklerinde farklı adlandırmalar yapılmıştır. Bu konuda Vardar (2002) *eskil biçim* terimini tercih eder, bu sözcüğün (*Alm. Archaismus*, *Fr. archaïsme*, *İng. archaisrn*) terimlerinin karşılığı olduğunu belirtir ve bu terimi “Kullanımdan düşmüş bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, vb.” (2002: 93) şeklinde tanımlar. İmer, Kocaman ve Özsoy *eskicil biçim* (archaism) terimini tercih eder ve terimi “Dilin geçmiş evrelerinde kullanılmış olup artık kullanılmayan sözcük ya da dilbilgisi özelliği” (2011, s. 118) olarak tanımlar. Korkmaz *eskicilik* terimini tercih eder ve “Eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma” (1992: 55) şeklinde ifade eder. Terim batı dillerinde yaygın olarak archaic şeklinde kullanılmaktadır. “Batı dillerinde ‘eski çağa ait, eski tarzda’ anlamlarını taşıyan Yunanca archaios’tan gelen arkaizm sözcüğü ile karşılaşmıştır. Eskicil öge, sadece sözcüklerle sınırlı olmayıp ses ve yapı bakımından da kullanımdan düşmüş her tür özelliği karşılar” (Değer, 2021: 12).

Ölmez (2003: 135-136) dilbilim sözlüklerinde bu terimin eksik ya da yetersiz tanımlandığını, akademik öğretmeni Talat Tekin'den derslerde öğrendiklerinden çıkardığı sonuçla *arkaizm* > *arkaiklik* veya *eskicilik* anlayışından esinlenerek *eskicil öge* terimini kullanır ve terimi “bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” (2003: 136) şeklinde açıklar. Gülsevin (2015: 3) konuşulan ve yazılan dilde kullanımdan düşmüş eski söz veya deyimlere arkaik denildiği hâlde, eserin yazıldığı dönemde yaygın olarak kullanılan sözcüklerin de bazı araştırmacılarca arkaik olarak değerlendirilmesini yanlış bulur. Ona göre bir sözcüğe arkaik denilebilmesi için eşzamanlı olarak bir başka diyalektle veya artzamanlı olarak inceleme yapılan diyalektle bu diyalektin eski dönemi arasında bir karşılaştırma yapılması gerektiğini belirtir.

EİMA'dan elde edilen bazı eskicil sözcüklerde ses değişikliği de görülmüştür. Çalışmadan elde edilen eskicil sözcüklerdeki ses değişiklikleri ve Eski Türkçeden EİMA'ya anlam değişimleri (anlam daralması, genişlemesi) de ele alınmıştır.

3. Yöntem ve Sınırlılıklar

Çalışma Doğru tarafından hazırlanan Eskişehir İli Manav Ağzıları (2022) adlı kitapta tespit edilen eskicil sözcüklerle sınırlandırılmıştır. EİMA'dan tespit edilen ve eskicil öge olduğu düşünülen sözcükler, söz konusu eserin Bağlamsal Sözlük ve Dizin bölümü taranarak elde edilmiştir. Bu sözcüklerin eskicil öge olup olmadığına ölçünlü TT sözlüğü Güncel Türkçe Sözlük'e (GTS) bakılarak karar verilmiştir. EİMA'da yer alan, ancak GTS'de yer almayan veya *halk ağzından* ibaresiyle verilen sözcükler, eskicil olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu sözcükler; TDK Tarama Sözlüğü, Derleme Sözlüğü ile diğer bölge ağzılarında da görülebilir.

Eskicil sözcüklerin tespiti hususunda ölçüt oluşturmanın güçlükleri vardır. EİMA'da geçen ve masa başında GTS'de yer almaz diye düşünülen örneğin "*Buñ, çeç, şilte, ırgalamak, dit-, siy-, erin-, kertik vb.*" gibi sözcükler GTS'de yer almaktadır. Bu hususta ölçüt, EİMA'da kullanılan sözcüğün Eski Türkçeden gelmiş olması ve GTS'de yer almaması olarak belirlenmiştir. Bu nedenle bahsi geçen sözcükler de dahil olmak üzere pek çok sözcük GTS'de yer alması nedeniyle eskicil kabul edilmemiştir. Buna karşılık GTS'de "ağzılardan" ibaresi ile verilen sözcükler ile Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğünde yer alan, ancak GTS'de yer almayan sözcükler *eskicil* olarak değerlendirilmiştir. Bir karşılaştırma yapılarak GTS'de yer almayıp da Kubbealtı Lugat'ında (KAL) yer alan sözcükler de (*aşık, bele-, çaput, dam, kayrak, kıvanmak, gök, ibrik*) eskicil kabul edilmiştir. Bunun dışındaki sözcükler, KAL'de de yer almayan ya da "*E. T. Türk. ve halk ağızı*" ibaresi ile yer alan sözcüklerdir.

Çalışmada tespit edilen ve eskicil olarak kabul edilen sözcükler, alfabetik olarak sıralanmış, her sözcüğün önce EİMA'da yer alan anlamı (1) verilmiş, tespit edilen eskicil sözcüğün geçtiği örnek cümleler EİMA'dan alıntılanarak örneklendirilmiştir. Sonra (2) EİMA'dan tespit edilen sözcük, Eski Türkçenin söz varlığını yansıtan en eski Türkçe sözlük olan Dîvânu Lüğâti't-Türk'te (DLT) de tanıklanmış ve her sözcüğün DLT'de yer alan anlamı verilmiştir. Üçüncü aşamada (3) TDK'de şayet varsa *ağzılardan* ibaresiyle (GTS), Tarama Sözlüğü (TS) ve Derleme Sözlüğü'nde (DS) geçen anlamları (3) verilmiştir. Ayrıca bu kısımda bazı sözcüklerde bilgi bakımından TDK sözlüklerinin yetersiz kaldığı durumlarda Değer'in *Anadolu Ağzılarında Eskicil Söz Varlığı* ve Taş'ın *Süheyl ü Nev-Bahâr'da Eskicil Ögeler* adlı çalışmalarından faydalanılmıştır.

4. Bulgular

Araştırmada EİMA'dan 37 eskicil sözcük tespit edilmiştir. Aşağıda EİMA'dan elde edilen eskicil sözcükler ve bu sözcüklerdeki anlam değişimleri (anlam genişlemeleri ve daralmaları) ele alınmıştır.

4.1. EİMA'da Tespit Edilen Eskicil Sözcükler

Aşağıda EİMA'da tespit edilen 37 eskicil sözcük alfabetik olarak sıralanmıştır:

ağnan-

1. EİMA "ağnan-: Yatıp yuvarlanmak, kendini yerlere atmak" (Doğru, 2022: 964)

"Okul okudunuz mu? HKA: (35) oşzamatşoşukşüçecikşoşuyóduK. ben yatı. kırka yatı meKdebine vedi bobam. bi (36) âbéyimşmarıdı u da.. şindi benşağnandım âbéyşurdan geçirdi bi sene okudum" (Doğru, 2022: 604).

2. DLT "agna-: hayvanlar debelenerek kaşınmak, ağnamak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 544).

3. TDK "ağnanmak (I): Hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak" DS.

aşık

1. EİMA “aşık: Taşlarla oynanan bir tür çocuk oyunu” (Doğru, 2022: 1019).

“Kıbidik mı? AG: kibidig dı böyne ... kibidigşoynardıK daş- larınan. **aşığ**şoynardıK. **FD**: (13) Aşık. AG: **aşık**. undan sonacîm çamırdan çölmek yapardıK. goyun yapardıK. aşşa okulug (14) yamnde özlü çamır vadır” (Doğru, 2022: 585).

2. DLT “aşuk: insanın ve başka şeylerin aşık kemiği” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 561).

3. TDK “< aşığ < aşık: Topuk kemiği, (“Aşık kemiği” de denir.) oyunda kullanılıp birbiri üstüne konur” DS. “aşuk < ET (MK) aşuk ‘Aşık, topuk kemiği, ayak bileği eklemi.’; Anad. Ağ. aşuk aşşığ aşşih, aşşih, aşşık, aşuğ, ‘Aşık kemiği, koyun ve keçinin arka but ekleminden çıkan 3 cm civarında bir tarafı tümsek, diğer tarafı çukur olan kemik” (Değer, 2021: 112).

belē-

1. EİMA “bele-: Bulamak, bulaştırmak” (Doğru, 2022: 1076).

“HG: hi. (142) gøņşu ālımazdı eski çocuklā hinTikilē gibi, kimisi kusurlu oluyo şimTiki çocuklān çou... (143) EA: nasī oluncu duzu **belē**dik yini bitērlēdi ne_bi Pişēdi” (Doğru, 2022: 829).

2. DLT “bile- ~ bile-: (kana) belemek, (kana) bulamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 587).

3. TDK “belemek: 3. -e, -i, *ağızlardan*. bulamak” GTS. Sözcüğün *kundaklamak* anlamı da vardır. “belemek I < bula- < ET (MK) bele- < AT *bēle- ‘Çocuğu kundaklamak.’; Anad. Ağ. belemek ‘Çocuğu kundaklamak, sarmak” (Değer, 2021: 167).

bıkın

1. EİMA “bıkın: Omurga, bel” (Doğru, 2022: 1091).

“üsdünü] çeperi gitsi] diyi. çuvallara dolduru (37) arabıya atar bi adamınan beraber çuvallara guyardık. unnanşelleşirşatardıK. hinci gali bel (38) **bıkın** galmadıK” (Doğru, 2022: 694).

2. DLT “bıkın: böğür” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 585).

3. TDK “bıkın: Böğür” TS. “bıkın: Omurga, bel. Sırt, omurga (çoğunlukla bel sözcüğüyle birlikte kullanılır)” DS. “bıkın < ET (Uyg., MK) bıkın ‘Bel, sırt, kıç.’; Anad. Ağ. bıkın, bıhın ‘Belin üst kısmı, omurga, bel” (Değer, 2021: 181).

bıldır

1. EİMA “bıldır: Geçen yıl” (Doğru, 2022: 1091).

“tarana bakam yapıp yiyon. yükümü de atıyon. o ey büyük tasa yük Sati, kimsiye (63) mütacşolmadan. eşte burda sokulupdurun **bıldır** gızıy yanında gışı çıktın bu yıl nellere (64) gitcemi bilmen. SGA: Kışın kızının yanına mı gidiyorsun? FA: he gışın gızıy yanına gitdim (65) **bıldır**, hastalandım da. bı yıl evimden gitmeKŞistemeyyon” (Doğru, 2022: 456).

2. DLT “bıldır: Geçen yıl” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 585).

3. TDK “bıldır: *zarf, ağızlardan*. Geçen yıl, bir yıl önce” GTS. “bıldır, (buldur): Geçen yıl” TS. “bıldır: Geçen yıl” DS.

bıtıraK

1. EİMA “bıtıraK: Tarlalarda biten, dikenli bir çeşit yaban otu” (Doğru, 2022: 1093).

“tarlıyı başsak toplama giderdik. ekin kellesi. böle topra açardıgşaçardıK da yanı esgiden (61) bıtıraK ne çoşolurdu ramazan. onnarşayamıza batcak diye böle açadıgşaçadıK” (Doğru, 2022: 473).

2. DLT “buturgak: fıstık şeklinde bir diken” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 605).

3. TDK “bıtırak: Tarlalarda biten, dikenli bir çeşit yaban otu” DS. Değer, Anadolu ağızlarda ‘tohum’ olarak da kullanıldığını belirtir: “Anad. Ağ. buturak, bıtırak ‘Kırlarda yetişen yabancı bir otun dışı dikenli tohumu” (2021: 211).

çapıt

1. EİMA “çapıt / çaPut: Eskimiş, paçavra durumuna gelmiş bez parçası” (Doğru, 2022: 1192).

“EB: Tezgâhı mı var? HY: yoK bunu makinede dikiyor çapıtını (23) döşeyor. oturdü yerden böle dolaniyo, dikiyor desenni desenni” (Doğru, 2022: 356).

2. DLT “çapgut: kıtk” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 615).

3. TDK “çaput: 1. isim, ağızlardan Eskimiş bez parçası; paçavra. 2. isim, ağızlardan bez (I): Mehmet geldiği zaman mektubu bitirmiş, mumlu çaputa sarmıştı. – M. N. Sepetçioğlu” GTS. “çapıt: Adi bez, paçavra” TS. “çapıt (I): 1. Eski bez parçası, Paçavra; bez” DS.

çımki

1. EİMA “çımki: Çalı, odun parçaları” (Doğru, 2022: 1215).

“bi gün, önceden yir bellerdip çamaşlırları sırtına vuru giderdip. şu çımkişadan gazan (48) gâynadırdı. orda depine depine yıkarız biz, ayaklarımızınan” (Doğru, 2022: 503).

2. DLT “çawar / çawar çuwar: ateş yakmak ve tutuşturmak için kullanılan odun parçası” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 617).

3. TDK “çımki: 2. Çalı, odun parçaları” DS.

dam

1. EİMA “dam: 1. Hayvan koymaya mahsus yer, ahır. 2. Bir binanın dış etkilerden korunması için yapılan en üstündeki örtü kısmı, çatı” (Doğru, 2022: 1247).

“Pancarşekerledi, unna (15) annemgil çapeye giderdi, ben de evde unnap yimeyini yapardım. hem bi dam dolusu hayvana (16) bakardım” (Doğru, 2022: 543).

“Bize eski çatıların yapılışını bir daha anlatır mısınız?... CÖ: he esgidenşişde lâylon sererlerdi (4) dam topraklarına. şey yuvak yuvânan yuvallardı akmasın diyi” (Doğru, 2022: 683).

2. DLT “tâm ~ tam: duvar, sur” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 850).

3. TDK “dam: 4. isim, ağızlardan. ahır” GTS. “dam (tam): Ev, üstü örtülü yer, dam” TS. “dam: 1. Toprak damlı ev, kulübe, köy evi” DS.

dız-

1. EİMA dız- fiili madde başı olarak alınmış, ancak sözcük anlamlandırılmamıştır. Bu sözcüğün bölgede yaşayanlardan edinilen bilgiye göre DLT’deki tez- fiili ile aynı anlamda olduğu değerlendirilmiştir.

“Kızdırıyorlar mıydı? KD: gızdırıllardı (65) valla. ... getirig şu ola kesem de yiyem dellerdi. lenşa.. godumug çocü başKa kesig. u ölağ (66) benim benim dèrdi. atları gör da dızırdı ölä. onnar da gücâna alırdı ölä, kesèm dellerdi mäsiz” (Doğru, 2022: 706).

2. DLT “tez-: Kaçmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 874).

3. TDK sözlüklerinden hiçbirinde (GTS, TS ve DS) bu sözcük tanıklanmamıştır. Taş (2019: 84-85) bu sözcüğün EAT metinlerinde değişik şekillerde okunduğunu, örneğin *taşık-*, *taşığan-* şeklinde kullanılan sözcüklerin “koşup sıçramak” anlamında kullanıldığını belirtir. Sözcüğün Anadolu ağızlarında *tezik-* şeklinin de olduğunu belirtir: “Anadolu ağızlarında ise *taşık-* [taɰ-] ‘hayvan başını alıp gitmek, yabancılaşmak’ (DS X: 3854a), *tezik-* [teziɰ ol-, teziktir-, tezi-, tizikle-, tez-] 1. ‘bulunduğu yerden ya da sürüden ayrılıp uzaklaşmak (insan ya da hayvan için)’ 2. ‘yolunu şaşırarak’; 3. ‘izini kaybetmek’; 4. ‘koşmak’; 5. ‘işten soğumak, usanmak, tembellik etmek ve haylazlık yapmak’” (2019: 84-85) anlamlarını vermiştir.

don

1. EİMA “Don 1: Elbise” (Doğru, 2022: 1311).

“garısızdı, vardı işde. karısı da gebegenş galdı. olan vardı iki buçuk iki iki iki yaşındaydı (22) işde iki yaş deye. aF,edersin dâ donuna işerdi böle haber, etmezdi. ge- çenşerkeklere (23) sarılırdı boba diyi” (Doğru, 2022: 695).

2. DLT “tön ~ ton: elbise” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 891).

3. TDK “don: 1. isim, ağızlardan. giysi” GTS. “don (ton): 1. Elbise, kılık kıyafet” TS. “don: 4. Pantolon. Şalvar” DS.

ğayrağ

1. EİMA “ğayrağ: Döşeme taşı, kaygan taşı, bileği taşı” (Doğru, 2022: 1456).

“undan kēri peyniriş suyunu gōyarsıñ, hateşiñ (38) ğıyısına gōrsuñ. u dutTup suyu çıkdı mı undan kēri soşudursuñ. soşutTuğtan keri temiz bi (39) beze devirisıñ. u süzer şundan kēri goca ğayrağ gōrsuñ böne ğayrāñşüsdüne basdırısıñ” (Doğru, 2022: 633).

2. DLT “kadrak: dağın katları ve kıvrımları, yamaç ve kenarları” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 676).

3. TDK “kayrak: 2. isim, ağızlardan. Yassı, düz taş” GTS. “kayrak: Döşeme taşı” TS. “kayrak (1): 2. Yassı, düz, tabaka halindeki taş” DS. “kayrak < ET (MK) kadrak ‘Dağın bükümleri ve kıvrımları. Bileği taşı.’; Anad. Ağ. kayrak ‘1. Taşlı, kumlu, ekime elverişli olmayan toprak. 2. Yassı, düz, tabaka halinde taş. 3. Biley taşı. 4. Döşeme taşı.’ ... 210 kadrak kadrak ‘Dağın bükümleri ve kıvrımları.’ Bundan alınarak kat kadrak ‘Büküm ve kıvrım.’ denir. (Değer, 2021: 492).

ğovan-

1. EİMA “ğovan-: Kıvanmak, övünülecek bir olaydan dolayı sevinmek, iftihar etmek, memnun olmak” (Doğru, 2022: 1547).

“NK: bunnariş böle datlı (52) gelibŞoturuP ğonuşup yidiñe ben ğovanırın. memnun ğalırın ne mutlu. allahıma bin kere (53) şükür” (Doğru, 2022: 727).

2. DLT “küwen-: övünmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 758).

3. TDK “kıvanmak: Övünülecek bir olaydan dolayı sevinmek; memnun olmak” GTS. “kıvanmak: 1. Sevinmek, güvenmek, öğünmek. 2. Haz duymak, heveslenmek” TS. “kıvanmak (I): 1. Sevinmek” DS.

ğovaşak

1. EİMA “ğovaşak: Kovşak, gevşek, aralıklı” (Doğru, 2022: 1548).

"MK: göçüyo, ğa.. ğapanıp gidiyo. SK: sonra başKa yerden teKrar göçüyo. (54) suyun gidişi. MK: **ğovaşak** toprak yam devamını yapıyo deŞişik yerlerde, suvuj, oldü (55) yerde" (Doğru, 2022: 747).

2. DLT "kogaşak: içinde gevşeklik ve çürüklük olan" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 725).

3. TDK "goşak: Gevşek, iki şey arasındaki boşluk. govşak: Hafif, içi boş" DS. "Anad. Ağ. kağşak, kağşak, kağaşak, kahşak, koğşak 'Eskimiş, gevsemiş, yıkılmaya yüz tutmuş eşya, yapı'" (Değer, 2021: 510).

gök

1. EİMA "gök II: Olgunlaşmamış, ham" (Doğru, 2022: 1553).

"SGA:Tuttu mu? FK: dutTu. bayâ böyödü bu sene iki se.. (65) iki tane işiysi vardı. bizim torun vardı, onu oldu- olduruP da ... ali. üzümnerde hâm **gök** mük yir (66) misigiz?" (Doğru, 2022: 372).

2. DLT "kök: yeşillik (ağaçlık alan)" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 734).

3. TDK "gök: 5. sıfat, ağızlardan. Olgunlaşmamış" GTS. "gök, (gökce): 2. Yeşil" TS. "gök (I): Olgunlaşmamış, ham (meyve için)" DS.

gön-

1. EİMA "gön-: Yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak" (Doğru, 2022: 1554).

"unnan şindi gaynatTım da. şı gız süTler ısındıysa (23) bedriye şunnarı **gönem** de böyün tencire yok, peynir çalam. süT de bişmişSoluydu guyar (24) içerdig" (Doğru, 2022: 627).

2. DLT "kön-: Argu lehçesinde yanmak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 737).

3. TDK "gönmek: Yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak" DS. "Anad. Ağ. günümek, göynümek, köynümek '1.Yanmak. 2.Bir cismin ateşten yanmadan önce kızarmak, gevrekleşmek, suyunu kaybetmek, gevremek. 3.Ekinlerin, meyvelerin olgunlaşması.'" (Değer, 2021: 425).

göynek

1. EİMA "göynek: bk. gömlek. gömleK : 1. Erkeklerin ceket veya yelek altına giydikleri, vücudun üst kısmını örten giyecek" (Doğru, 2022: 1553).

"DÜ: he gidip satınşalyoduk. SGA: (62) İpi? DÜ: he ipi. u bez u. yani **goynek** gibi bölü geyiyordukŞuna. **göynek** gibi. hinci bu işeyi (63) ete geydımız gibi **göynek** yapıyo anılarımız" (Doğru, 2022: 894).

"on (11) yaşında ata binip makine biçiyoduk. burlarım bütün gayış sürterdi yara olurdu, (12) gannarşakardı böle. ya. don yok, inmem ne yök, göynekcek. ayaKgabı yok" (Doğru, 2022: 546).

2. DLT "könek: gömlek" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 738).

3. TDK "göynek, (göyünek): Gömlek" TS. "göynek (I): 2. İç çamaşırı. İç giysisi, fanila" DS. "göyün- yer değiştirme ve ünlü türemesi ile, ET köñ- 'yanmak' (ED: 726b; orada /ü/ ile) eyleminden gelişmiştir: göyün- <*göyn- <köñ-" (Taş, 2019: 56).

güldürtü

1. EİMA "güldürtü: Aniden çıkan şiddetli ses" (Doğru, 2022: 1582).

"şıncı ışıkla vâ düşünne bir (28) havta boyunca çalgıcıla çalardı. öle öle işde sorgumuz içinde. CÜ: hepsi, şindi biz biliyoz. (29) bizden sonraki bilmiyo artık. sa.. dört duvar şarası

güldürtü. *bizde çok şeler yani güzel (30) muhabetlerşolurdu düşünmede* (Doğru, 2022: 794).

2. DLT “külre- / küldre-: (taş, kuyuda) ses çıkarmak ve böylece derinliği haber vermek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 755).

3. TDK “gümbürtü: isim. Birdenbire yankılı ve derinden gelen patlama, yıkılma, çarpma sesinin adı.” GTS.

ırbık

1. EİMA “ırbık: ıbrık, kulplu, emzikli, karınlı ve ince boyunlu su kabı” (Doğru, 2022: 1647).

“FG: Pirşayşokula KitTim. birşay birşay. (4) anam çivte yolladı. anam bi elimde ekmek verdi bi elimde ırbık tallıya çivte giderTim (5) babamınan” (Doğru, 2022: 728).

2. DLT “ıwırık: ıbrık” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 659).

3. TDK “ırbık: Su kabı, ıbrık” DS. “ıwırık ıwırık ıbrık, imzikli bardak. Bu kelime söyleyiş, hem anlam bakımından Arapçaya uygun düşmüştür; ancak /b/ ünsüzü Türkçesinde /w/ olmuştur” (Değer, 2021: 461).

irkil-

1. EİMA “irkil-: Birikmek, toplanmak” (Doğru, 2022: 1676).

“biz (20) zabâlen gittik mi su yok. bekle bekle eşarplânan süzerdik öle su getiridik yani guyudan. çok (21) Sordu yâni. irkilcek de su yâni” (Doğru, 2022: 744).

2. DLT “irkil-: toplanmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 667).

3. TDK “irkilmek(II): 2. nesnesiz, ağızlardan. Akan bir şey, bir engel karşısında duraklayıp birikmek” GTS. “irkmek: Biriktirmek, yığmak. İrkilmek: 1. Birikmek, toplanmak, yığılmak” TS. “irmek-: Biriktirmek, toplamak. İrkilmek: Su birikmek, toplanmak” DS.

kaç

1. EİMA “kaç: Kurutulmuş, kurumuş şey. -1- tomatis k.+ ı yapıyoz” (Doğru, 2022: 1703).

“MA: evet. hepsini. hepsini ben guruttun. ondon sonam işe ediyoS. tomatis kaku (61) yapıyoz bak. guruduyon, bamyâ bişiriyon bunnan” (Doğru, 2022: 910).

2. DLT “kak: kurutulmuş herhangi bir şey” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 677).

3. TDK “kak: 1. isim, ağızlardan. Elma, armut vb. meyvelerin kurutulmuşu” GTS.

keli / kelli / ker / ker / kerri

1. EİMA “keri: sonra” (Doğru, 2022: 1720).

“EB: Büyük ılıca yani. MÇ: he. sönadan kerri aşşâ ılıca gomuşla. üs yanna (60) dâ gine işde bü ilk oturan zamanında işde göş daşılımda şu üsdümüze bi köv dâ gurulmuş” (Doğru, 2022: 532).

“samannan hataşladıktan kerri fırınışodunu öğrendikten kerri kendim (16) biliyom. yaptıktan kelli şêşediyom fırına veriyom pişiriyom. u da güzelce bişirdikten kelli (17) getiriyom döşüyom” (Doğru, 2022: 595).

“HÇ: bi saşat yuñuruyom. Bi saşat (12) yuñurduktan kerri hamırımız geliyo” (Doğru, 2022: 595).

“dē başKa yerde vāmişti, urdan da artık uraya (70) geçmişle. örencikden de artık örenciğe cingen köyü diye gız verenşolmadı. ondan **ker** de (71) artık buraya ev yapTırdık” (Doğru, 2022: 576).

2. DLT “kerü: 1. geri” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 705).

3. TDK “kelli: *edat, ağızlardan*. Çıkma durumundaki sözlerin ardı sıra geldiğinde birbirine bağladığı iki yargıdan birincisini zorlayıcı bir sebep olarak gösteren bir söz” GTS. “kelli: 1. Sonra” DS.

kendirik

1. EİMA “kendirik: Deriden veya çadır bezinden yapılan ve hamur tahtasının altına serilen yaygı” (Doğru, 2022: 1719).

“düŞünüg başlangıcında iki yenge (39) gezerdi yani kö, üj, içinde gezerdi, gogsularla ünnerledi. bi **kendirik** yayarladı. ayna, elma (40) dakılırdı yani şıye, ke.. ü şisine. u gelen una urya dökerdi” (Doğru, 2022: 794).

2. DLT “kenzi: değişik renklerde; kırmızı, sarı, yeşil Çin kumaşı”² (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 703).

3. TDK “kendirik: *isim, ağızlardan* deriden veya çadır bezinden yapılan ve hamur tahtasının altına serilen yaygı” GTS.

kepir

1. EİMA “kepir: Verimsiz killi toprak” (Doğru, 2022: 1720).

“EB: Ne madeni o? SŞ: ü (66) sakarya madeni diyö **kepir** çıkariyöller şurdan. EB: Kepir mi? SŞ: ivet. beyaz toprak. ht biz (67) **kepir** diyüz hani beyaz toprak çıkıyu. SGA: Ne yapıyorlar beyaz toprağı? Sİ: o dış devleti (68) gidiyo kedi gumu oluyomuş. bi di eskişerdi va şeyi faPrikası. burdan Şurıyı gidiyo. gali (69) neriye ne yapıyölle bilmiyöS. çalışan var burda. bizŞunu **kepir** diyöz hani kimisi maden diyö (70) ak topraşa. beyaz evet” (Doğru, 2022: 866).

2. DLT “kepit: kurutmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 704).

3. TDK “kepir: *isim, ağızlardan*. Çorak, çamurlu, verimsiz toprak” GTS. DLT’de bu sözcüğün tabanı *kurutmak* anlamındaki (kepi- ve kepit-) var, bu tabandan toprağın kurutulmuş, verimsiz şeklinin ifade edildiği değerlendirilmiştir.

kes

1. EİMA “kes: Harman savrulduktan sonra yerde kalan taşlı ve samanlı buğday” (Doğru, 2022: 1720).

“KK: hindi buydeyi yıkaması şu, (77) esgiden kes deriS bis. kes biliyog,gu? **kes**. harmanıg mesela topra, ,ı savırdıg ya u (78) harmanıg, ,altını süPürüdük. u yı, ,ılırdı. hambara, şe harmanı galdırdıkca unu yı, ,ıdı (79) böl. undan sona **kes** deriz u çalkadık ya, u çalkanıg hüstünde saplar gahırdı, ezilmedik” (Doğru, 2022: 548).

2. DLT “kes/ kesek: bir şeyin parçası” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 706).

3. TDK “kes (I): *isim, ağızlardan*. Genellikle yakmak için kullanılan iri saman” GTS. “kes (I): 1. İri saman. 2. Dövülerek saman yapılan ot. 3. Harman savrulduktan sonra yerde kalan taşlı ve samanlı buğday” DS.

² EİMA’da bunun değişik bir biçiminin, hamur tahtasına sarmak şeklinde –dirik eki ile yeni bir biçiminin ortaya çıktığı görülmektedir

oķu

1. EİMA “oķu: Kūçük armaĝanlarla yapılan dūĝūn aĝırısı” (Doĝru, 2022: 1843).

“Burası ok mu (69) kalabalık oluyor? E: he vacım olma mı? aha dū, ūn va iŐTe cumartesi gūn. būyūnŐoku (70) yazıldı mesela. Őeyig saletTin gelin getiriciĝŐesKiŐerden” (Doĝru, 2022: 584).

2. DLT “oķı-: aĝırmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 772).

3. TDK “oķu: Kūçük armaĝanlarla yapılan dūĝūn aĝırısı” DS. Bu sūzcūĝūn fiil Őekli olan ve aĝırmak anlamına gelen oķı- DLT’de var, ancak EİMA ise aĝırı anlamındaki isim Őekli mevcut. “oķu < ET (Uyg.) oķıĝ ‘aĝrı, davet.’; Anad. Aĝ. oķu ‘1. Kūçük armaĝanlarla yapılan dūĝūn aĝırısı. 2. Armaĝan.’ DLT Ő (oķıĝ Ő); krŐ. DLT 357 oķut oķut Yemeĝe ya da beyin yanına aĝırma, davet” (Deĝer, 2021: 537).

sıķla-

1. EİMA “sıķla-: ok aĝlamak, gūz yaŐı dūkmek, sızlamak” (Doĝru, 2022: 1986).

“tabı (68) Őinci nede? Őinci anca dansŐedelle. biz, ovnadıĝ, ,o, zamat vallahi. oyuna ıkdık mıydı (69) ŐahırdıK dikilegalırdı oyunna hinci vinci bunnâ da Őıķlamaz baksaga. uŐzamat ne biliyim bu (70) ok Őıķlâdı bu bar- makla hinci niye Őıķlamaz kı? itiyalladık gali de oĝa” (Doĝru, 2022: 501).

“hoca derŐiŐde falanca fiŐmanca erkekse gadınsa ŐlmūŐ diyi. (5) gogŐu Őey gūrevimizi yaparız abdesŐalır gidânzŐiŐde cenâzeynen âlancâsa âlarız. Őıķlincâsa (6) ŐıķlarızŐiŐde. cenâze gakandan kerı ūzūntū paylaŐırız u evde” (Doĝru, 2022: 695).

2. DLT “sıĝta-: aĝlamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 818).

3. TDK “sıķlamak: Aĝlamak, gūzyaŐı dūkmek, sızlamak” TS. “sıķlamak: ok aĝlamak” DS.

sırı-

1. EİMA “sırı-: Sırımak, yorgan, Şilte vb.ni iri ve aralıklı dikmek” (Doĝru, 2022: 1987).

“HY: dikiliyor ya bu yorĝanı būle iine ĝoyuyok (19) bunu būle. bunukŐarasına ūsdūne de bunu ĝoyuyok būle. būle gūzelce bunu di.. sıryok, (20) dikiyok. hiŐ topallaK ne olmayorŐu. yorĝancılar diker” (Doĝru, 2022: 356).

2. DLT “sırı-: sık dikişle dikmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 820).

3. TDK “sırımak: 1. -i, aĝızlardan. Yorgan, Şilte vb.ni iri ve aralıklı dikmek” GTS. “sırımak: Saĝlamca dikmek” TS. “sırımak: 1.Yorgan, Şilte vb. iri iri, aralıklı dikmek. 2.Saĝlam ve sıkıca dikmek, itimek” DS.

sor-

1. EİMA “sor - II: Emmek, emerek iine ekmek” (Doĝru, 2022: 2003).

“SGA: Kendi kendisine yiyene kadar meme. EŐ: he ondan sona da aŐıĝ (54) suyundan yimeklerig, Őeyinden verirdiK gali yirdı. eline ekmek veridik sorardı. Őle bū- yūtTūk (55) yavrım” (Doĝru, 2022: 691).

2. DLT “sor-: emmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 828).

3. TDK “sormak, -ar (II) -i, aĝızlardan. Dudakları uzatıp soluĝu kuvvetle ekerek emmek” GTS. “sormak: Emmek, massetmek, emer gibi ıkmak” TS. “sormak: Emmek” DS.

sūbū

1. EİMA “sūbū: arpık, eĝri, ıkıntılı” (Doĝru, 2022: 2006).

"EA: biz hiç (120) olan mı olacak kız mı olacak, undan sonu, bi ıgri mi, **söbü** mü, kel mi diyenciliyin, kör mü, bi (121) şısı mi va, hiç bilmedik ki. allaha da o şükür hiç.. hepsi de hani salıklı,oldu" (Doğru, 2022: 828).

2. DLT "söbi: uzun ve sivri olan şey. söbi baş: yuvarlak olmayan insan başı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 830).

3. TDK "söbek: Beyzi, yumurta biçiminde" TS. "söbü: Yumurta biçimi, oval. 1.Uzun, dar, ince. 3.Sivri, sivrice. 4.Çarpık, eğri, çıkıntılı" DS. "söbü < ET (MK) supı, subı 'Koni biçiminde, gittikçe incelen.'; Anad. Ağ. söbe, söbü, sübe 'Yumru şeklinde olan'" (Değer, 2021: 593).

tutmaç

1. EİMA "tutmaç: Dört köşe kesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba" (Doğru, 2022: 2103).

"SE: (82) Tutmaç falan oluyor muydu? AA: tutmaç yapmayız biz. sarıcıKayada yapıyola. bizşöle (83) yapmayız. et veridik, et kesedik, hayvan. sonna" (Doğru, 2022: 936).

2. DLT "tutmaç: Türklerin tanınmış yemeği" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 904).

3. TDK "tutmaç: 1. İnce ince kesilen hamurdan yapılmış çorba. 2. Ufak ufak kesilmiş hamur suda haşlandıktan sonra pişmiş mercimek ve sarımsaklı yoğurtla karıştırılarak yapılan yemek" DS.

tüngül-

1. EİMA "tüngül- : Hendekten ya da yüksekten atlamak, yukarıya doğru sıçramak" (Doğru, 2022: 2015).

"alçağşura da duşcej, Şölum diyorum bokluk yakın urdan **tüngül**üve dediydim iyer gaş (116) sene ödu gaç yaşına geldi unutmadı gt. vadım mı söler. babanne der ben nerden (117) **tüngül**cedim,unuttum" (Doğru, 2022: 351).

"yok. her şey gakdı. şindi sâlonnâ çıkdı (62) dadı yok duzu yok. tabıdı **tungudu**" (Doğru, 2022: 761).

2. DLT "tümile-: (eşek vb..) tırıs gitmek, zıplayarak koşmak. tümilen-: (eşek vb..) tırıs gitmek, zıplayarak koşmak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 909).

3. TDK "tüngü-: Hendekten ya da yüksekten atlamak, yukarıya doğru sıçramak. Zıplamak, atlamak, sıçramak" DS.

yayla-

1. EİMA "yayla-: Yazın yaylaya çıkmak, yaylada oturmak" (Doğru, 2022: 2225).

"şu karşıda urdalarımıştı bureye yayleye çıkallamıştı, böle (19) buralar hePŞOrmanımıştı- dı. işte onna **yaylad**ıykan orda bi katlışamşolmuş. bi göçebe mi bi (20) kişi mi ölmüş ..." (Doğru, 2022: 457).

"gızı ivden ilK sevta çıkarırkan ilahinen çıkarır- ladı. (57) anam çıksıg yaylalara **yaylasıg**, anamıg gızı çok бага neylesig diye..." (Doğru, 2022: 794).

2. DLT "yayla-: yaz mevsimini geçirmek, yaylamak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 962).

3. TDK "yaylamak: *ağızlardan*. Yazın yaylada oturmak, yaylaya çıkmak" GTS. "yaylamak, (yazlamak): 1. Yaylada yaz mevsimini geçirmek" TS. "yaylamak (I): Yaylaya çıkmak" DS.

yaz-

1. EİMA "yaz- I: 1. (Hamur vb.) Açmak. 2. Yaymak, sermek" (Doğru, 2022: 2226).

"öküzüg bi (26) tekini biri aldı bi tekini biri aldı bize yok. elimizi goynumuza soKduk beyimnen dikildik. (27) altımıza **yazacaK** pala yok. vallahi hasıra, hasıra dikildik" (Doğru, 2022: 400-401).

2. DLT "yad- ~ yat-: yaymak, sermek" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 939). "yaz-: Oğuzcada yazmak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 963).

3. TDK "yazmak: 1. -i, *ağızlardan*. yaymak (I): 2. -i, *ağızlardan*. Yufka durumuna getirmek" GTS. "yazmak (I): 2. Yaymak, dağıtmak, açmak" TS. "yazmak (III): Sermek, açmak, yaymak (halı, örtü, yatak vb. için)" DS.

yet-

1. EİMA "yet - II : Ulaşmak, erişmek, vasıl olmak" (Doğru, 2022: 2240).

"SGA: Eski kadınlık çok zormuş. MK: çok (24) zorudu. çok zorudu. çok çileliydi. bi de dâ yaş **yetmeSse** sırtıja çocü vurudug hadi ırgatlık (25) tarlasına" (Doğru, 2022: 710-711).

"hePsi bitiyor. ben atmış yetmiş davarı (52) kendim sağar şuriya gördüm. şindi bi deneyi dutamam bi deneyi. yaş **yetip** geçince a,ah" (Doğru, 2022: 715).

2. DLT "yet- ~ yit-: yetişmek, erişmek, ulaşmak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 967).

3. TDK "yetmek: 5. -e *ağızlardan*. Bir yaşa erişmek, ulaşmak: *At dört, kız on beşe yettiği zaman / Severim kır atı bir de güzeli – Dadaloğlu*" GTS. "1. Yetişmek, erişmek, vasıl olmak, ulaşmak" TS. "yetmek (II): Varmak, erişmek" DS.

yolak

1. EİMA "yolak: Keçi yolu, patika" (Doğru, 2022: 2265).

"EA: evelcesi ta ölümüştü emme köv galıbalımıştıK sekisen doksan (24) haneymişTiK, köv, öjdcn tabı. undan sona baraş geldi. baraş gelinci Pişki yol **yolaK**şoldu, (25) atşoldu, araba oldu herkeş demiş iyileşdi" (Doğru, 2022: 825).

"(47) öj,arabasının, urdan urdan getiriken getiriken müllet, kimi yol yaptı kimi **yolak** yapTi. (48) undan sona öküz, eşeK sahabı oldula" (Doğru, 2022: 826).

2. DLT "yolak: patika, kırlarda bulunan küçük yol" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 980).

3. TDK "yolak: isim, *ağızlardan*. patika. *Evlerinin önü yoldur yolaktır / Başımızda dönen derttir dolaptır - Halk türküsü*" GTS. "yolak (I): Patika, keçiyolu" DS.

yu-

1. EİMA "yu -: Yıkamak" (Doğru, 2022: 2269).

"hasdı yatıyodu da. sonu unnâ kimmiş filan derse. şunnâ dı yeşil gibi geldi (33) de, ocaKdı filan Pişiriseg de ayırın dı. şunnâ dı çamırlydı **yucan** dı ölü döruycân" (Doğru, 2022: 868).

"SGA: Bunu nasıl (2) hazırladın? SK: önden börtTürdüm. süzeni süzdüm incecik a. he **yudum** o.. orda da var da. (3) onu da ezdim şöle incecik" (Doğru, 2022: 651).

2. DLT "yü-: yıkamak" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 984).

3. TDK "yumak: -i *ağızlardan*. yıkamak, *Evlerinin önü susam / Bir su bulsam yüzüm yusam - Halk türküsü*" GTS. "yumak, (yuymak (I), yuğmak): yıkamak" TS. "yumak: Yıkamak" DS.

4.2. EİMA'da Tespit Edilen Eskicil Sözcüklerdeki Anlam Değişmeleri

EİMA'dan tespit edilen eskicil sözcüklerin bir kısmında, Eski Türkçeden bu yana anlam değişimleri meydana gelmiştir. “Anlam değişimleri ile ilgili en önemli meselelerden biri de bunların türlerinin tespit edilmesidir. Bugüne kadar bu konuda hem genel olarak hem de ayrıntılı şekilde pek çok tasnif yapılmıştır. Ancak yapılan tasnifler Türkçenin tarihî gelişimi içinde uygulamaya konulmadığı ve daha çok yabancı bilim adamlarının yaptığı çalışmalar olduğu için bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bilhassa *özelleşme* ve *genelleşme* terimlerinin tam olarak yerine oturmaması, bunlarla yakından ilgili olan ve anlam değişimlerinin büyük bir kısmını oluşturan *anlam daralması* ve *anlam genişlemesinin* kapsamının tespit edilmesini zorlaştırmaktadır” (Arslan Erol, 2018: 784). Arslan Erol'un da değindiği gibi sözcüklerin anlamlarında meydana gelen anlam değişimlerinin sınırını belirlemek oldukça güçtür. Aşağıda EİMA'dan elde edilen sözcüklerde görülen anlam değişimlerinden yalnızca anlam genişlemeleri ve daralmaları ele alınmıştır.

4.2.1. Anlam Genişlemeleri

Bir dildeki sözcükler, zamanla anlam alanını genişletir. “Dönemler arasında meydana gelen anlam değişikliklerinin büyük çoğunluğu *genişleme* şeklindedir. Bunda etkili olan çeşitli dil içi ve dil dışı faktörler vardır. Bilindiği gibi bu dönemler arasında meydana gelen tarihî ve toplumsal pek çok büyük olay vardır. Toplumun hayatında yer alan büyük küçük çeşitli olaylar sonucunda bilgilenme çok hızlanmış ve bilgilenme arttıkça yeni bilgilere ad bulmak için büyük oranda dilin var olan kelime kadrosu kullanılmıştır. Bu da var olan kelimelerin anlam alanlarının genişlemesine yol açmıştır” (Arslan Erol, 2018: 785-786). Anlam genişlemeleri, kültür ve medeniyetin değişmesi ve gelişmesi neticesinde dilde mevcut sözcüklere yeni anlamlar yüklenmesi ihtiyacından doğar. “Anlam genişlemesi (İng. semantic extension/ broadening/ generalization) herhangi bir sözcüğün temel anlamının dışında bağlama göre yeni anlamlar karşılayacak şekilde kullanılması durumudur. Bir sözcüğün çokanlamlı duruma gelerek daha önce karşıladığı anlamın yanında yeni anlamları da karşılaması durumunda anlam genişlemesi meydana gelir” (Doğru, 2013: 1195). Aşağıda EİMA'dan elde edilen eskicil sözcüklerdeki anlam genişlemeleri ele alınmıştır.

aşık DLT'de “insan veya başka canlılar”ın kemiği iken, bu kemikle çocukların oynadığı oyun anlamına gelerek hem anlamı değişmiş hem de genişlemiştir.

bıkın DLT'de “böğür” anlamına gelirken, anlam değişmesi ile “omurga, bel” anlamına gelmeye başlamıştır.

çımki DLT'de yalnızca odun parçasını ifade ederken zamanla buna ilaveten ateş yakmakta kullanılan şekil ve işlevce benzer işlevi gören çalıyı da ifade etmeye başlamış hem anlamı değişmiş hem de genişlemiştir.

don DLT'de *elbise* anlamına gelen *tön ~ ton* “*giysi, elbise* anlamındaki kelime Eski Türkçeden itibaren karşımıza çıkar. Birbirine yakın anlamlarla anlam alanı genişleyen kelime” (Arslan Erol: 2018: 519) EİMA'da da kullanılmaktadır.

ğayrağ DLT'de “dağın katları ve kıvrımları, yamaç ve kenarları”nı ifade ederken anlam değişmesine uğrayarak “döşeme taşı, yassı, düz taş” şeklinde anlam genişlemesi olmuştur.

ğovan- DLT'de *küwen-* şekliyle “övünmek” anlamındayken benzer anlamda EİMA'da da kullanılmaktadır. Ses değişiklikleriyle *küven-* sözcüğü, Arslan Erol'a (2018: 405) göre Eski Türkçeden bu yana hem anlam alanını genişletmiş hem de anlam iyileşmesi olmuştur, Clauson anlamını “kötü anlamda ‘gururlu olmak, mağrur olmak’ hâlâ bazı şivelerde yaşayan anlam; daha sonra övücü anlamda ‘makul gurura sahip olmak, öz güvene sahip olmak’; bundan ‘mutlu olmak, memnun olmak’ şeklinde vererek bir anlam iyileşmesine işaret etmektedir” (2018: 770-771).

gök DLT'de “yeşillik (ağaçlık alan)” anlamındayken anlam değişmesine uğrayarak “Olgunlaşmamış, ham” anlamında kullanılmaya başlamıştır. “kelime, birbirinden türemiş somut ve soyut pek çok anlamı

içinde barındırır ve bu çok anlamlılığını elimizdeki en eski yazılı belgelerden itibaren izlemek mümkündür” (Arslan Erol, 2018: 377).

güldürtü DLT’de kuyu gibi derin ve akustik ortamda derinliği ifade eden ses “(taş, kuyuda) ses çıkarmak ve böylece derinliği haber vermek” anlamına gelirken, anlam değişmesine uğrayarak yalnızca derin mekânlarda çıkan sesleri değil, tabiatta aniden ortaya çıkan bütün sesleri ifade etmeye başlamıştır.

irkil- EİMA’da toplanmak anlamında kullanılmıştır. Ancak sözcüğün Arslan Erol’a (2018: 298) göre ‘tereddüt etmek, duraklamak, irkilmek’ ve ‘çekinmek, tereddüt etmek, duraklamak’ anlamları da vardır. “irk-’in edilgen şeklidir. ‘toplanmak; bir araya gelmek, toplamak’ anlamlarına gelen fiil alanını Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar genişletmiştir” (Arslan Erol, 2018: 298).

keli / kelli / ker / kerri / kerri DLT’de “geri” bir şeyin öncesi anlamındayken, buradan hareketle anlam değişmesine uğrayarak “sonra” anlamında kullanılmaya başlamıştır.

yayla- DLT’de ‘yaz mevsimini geçirmek’ anlamındadır. “ya:y’den türemiş fiil, ‘yaz için (bir yere) yerleşmek; yazı (bir yerde) geçirmek’. Kelimenin anlam alanının Eski Anadolu Türkçesinin sonuna doğru genişlediği göze çarpmaktadır” (Arslan Erol, 2018: 611).

yet- DLT’de ‘yetişmek, erişmek, ulaşmak’ anlamında verilmiştir, ancak Arslan Erol (2018: 620) sözcüğün Eski Türkçede daha geniş bir anlama sahip olduğunu belirtir: “yaygınlığı oranında anlam alanını da genişletmiştir. ‘yet-, yetiş-, ulaş-’tan ‘olgunlaşmak, büyümek’ gibi anlamlara genişleyen” (2018: 620) bir sözcüktür.

oğu DLT’de “çağırma” anlamındayken EİMA’da “düğün çağırısı” anlamına gelmiştir. “Kelimenin yüzyıl sırasına göre gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamının genişlediğini görüyoruz. Dönemin sonuna doğru bu genişleme daha da artmıştır” (Arslan Erol, 2018: 412).

bıtrağ DLT’de “fıstık şeklinde bir diken” anlamında kullanılırken, anlam değişmesine uğrayarak dikenli yaban otuna dönüşmüştür.

4.2.2. Anlam Daralmaları

Sözcükler genellikle anlam alanını genişletir, ancak bazı durumlarda bir özelleşme, daralma da meydana gelir. “Anlam daralması (İng. semantic restriction/narrowing) herhangi bir sözcüğün daha fazla ya da daha kapsamlı bir kavramı ifade ediyorken daha az kavramı ifade etmesi ya da kapsamı daha sınırlı bir anlam içermeye başlaması durumudur” (Doğru, 2013: 1198). EİMA’dan elde edilen eskicil sözcüklerden dördünde anlam daralması tespit edilmiştir.

kak bu sözcük Arslan Erol’a (2018: 117) göre başlangıçta bütün kuru olan nesnelere ifade ettiğini, Clauson’da genel anlamı ile ‘kuru şey’, sık sık şiddetli derecede kuru şey imasıyla kullanıldığını ancak zamanla sözcükte anlam daralması meydana geldiğini belirtir: “Meyveler için kullanıldığı da Kaşgarlı’da belirtilmektedir. Dolayısıyla kelime özelleşerek anlam daralmasına uğramıştır” (2018: 117).

kendirik sözcüğü DLT’de “değişik renklerdeki Çin kumaşı” için kullanılırken, anlam değişmesine uğrayarak yalnızca “hamur tahtasının altına serilen yaygı” anlamına gelmeye başlamış, sözcüğün EİMA’da anlam daralmasına uğradığı görülmektedir.

kes DLT’de “parça” anlamındayken, anlam değişmesine uğrayarak yalnızca harmanda savrulan samanın parçalı kısmını ifade etmeye başlamıştır, EİMA’da sözcükte anlam daralması meydana gelmiştir. Ancak Arslan Erol (2018: 340) *kesek* sözcüğünün *kes-*ten türemiş bir isim olduğunu (bir şeyden kesilmiş) parça anlamında olduğunu, ‘parça, toprak parçası, çamur tuğla’ anlamlarıyla yaşadığını, böylece bu sözcüğün anlam alanının hem somuttan soyuta hem de somuttan somuta doğru genişlediğini belirtmiştir.

sırî- DLT’de sadece “sık dikişle dikmek” anlamındayken Arslan Erol (2018: 102) sözcüğün Eski Türkçe döneminde ‘sırmak’ anlamı dışında ‘asılmak, yapışmak, ilişmek’ gibi anlamlara da sahip olduğunu, ancak daha sonra bu anlamlarını kaybederek anlam daralmasına uğradığını belirtmiştir.

5. Değerlendirme

EİMA'dan elde edilen eskicil sözcüklerin tamamının Eski Türkçedeki biçimleri ile kullanılmadıkları, bir kısmının biçim, ses ve anlam bakımından bazı farklılıklar taşıdığı görülmektedir. Aşağıda bu sözcükler belirtilmiştir:

EİMA'da "Yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak" anlamında kullanılan *gön-* sözcüğü, DLT'de Argu Türkçesinde "yanmak" anlamında geçmiş, ancak Oğuz Türkçesinin devamı olan EİMA'da da tanıklanmıştır.

EİMA'da tespit edilen "Çalı, odun parçaları" anlamındaki *çımki* sözcüğü DLT'de anlam bakımından oldukça yakın, ses bakımından epeyce değişime uğramış olan "ateş yakmak ve tutuşturmak için kullanılan odun" anlamındaki *çawar / çawar çuwar* sözcüğü ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen "Hayvan koymaya mahsus yer, ahır" anlamındaki *dam* sözcüğü, DLT'de "duvar, sur" anlamına gelen *tām ~ tam* sözcüğü ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen "Aniden çıkan şiddetli ses" anlamında ve isim olarak kullanılan *güldürtü* sözcüğü, DLT'de ses ve anlam bakımından epeyce farklı, ancak aynı yerden geldiği görülen "(taş, kuyuda) ses çıkarmak ve böylece derinliği haber vermek" anlamındaki *külre- / küldre-* fiili ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen "Deriden veya çadır bezinden yapılan ve hamur tahtasının altına serilen yaygı" anlamındaki *kendirik* sözcüğü, DLT'de ses ve anlam bakımından epeyce farklı, ancak aynı yerden geldiği görülen "değişik renklerde; kırmızı, sarı, yeşil Çin kumaşı" anlamındaki *kenzi* sözcüğü ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen ve isim olarak kullanılan "verimsiz killi toprak" anlamındaki *kepir* sözcüğü, DLT'de "kurumak ve kurutmak" anlamındaki *kepi-* ve *kepit-* fiilleri ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen ve bir isim olan "Küçük armağanlarla yapılan düğün çağrısı" anlamındaki *oku* sözcüğü, DLT'de ses bakımından aynı, ancak "çağırma" anlamındaki *okı-* fiili ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen ve bir isim olan "Tezden, hemen, çabuk, tez elden, tez" anlamındaki *dız-* sözcüğü, DLT'de "kaçmak" anlamındaki *tez-* fiili ile eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen "Hendekten ya da yüksekten atlamak, yukarıya doğru sıçramak" anlamındaki *tüngül-* sözcüğü, DLT'de "(eşek vb..) trıs gitmek, zıplayarak koşmak" anlamındaki *tümile-* fiili ile anlamca ve şekilce benzer olduğu için eşleştirilmiştir.

EİMA'da tespit edilen "döşeme taşı, kaygan taşı, bileği taşı" anlamındaki *ğayraK* sözcüğü, DLT'de "dağın katları ve kıvrımları, yamaç ve kenarları" anlamındaki *kadrak* sözcüğü ile anlamca ve şekilce benzer olduğu için eşleştirilmiştir.

6. Sonuç

Ağızlar, ölçünlü dilden farklı olarak bünyelerinde eskicil sözcükler de barındırırlar. Çalışmada EİMA'dan 37 eskicil sözcük tespit edilmiştir. Bu da bize EİMA'nın söz varlığında Eski Türkçenin izleri olduğunu göstermektedir.

Standart Türkçede olduğu gibi Eski Türkçedeki sözcük başı ötümsüz /b/ ünsüzünün EİMA'da da korunduğu (bile>bele, bıkın>bıkın, bildir>bildir, buturgak > bıtraK) görülmektedir.

Ölçünlü TT'de sözcük başında yaygın olan /t/ > /d/ değişikliği iki eskicil sözcükte (ton > don, tez- > dız-) görülmüştür. Ancak iki sözcükte ise sözcük başındaki /t/ ünsüzünün korunduğu (tutmaç > tutmaç, tümile- > tüngül-) görülmüştür.

Ölçünlü TT’de yaygın olan sözcük başı /k/ > /g/ değişikliğinin EİMA’da da yaygın olduğu (kadrak > gayrak, küwen- > govan-, kogsak > govaşak, kök > gök, kön- > gön-, köñlek > göynek, külre-/küldre- > güldürtü) görülmektedir. Ancak beş sözcükte sözcük başındaki /k/ ünsüzünün korunduğu (kak > kak, kerü > kerü, kenzi > kendirik, kepi- > kepir, kes > kes) görülmüştür.

EİMA’dan tespit edilen eskicil sözcüklerdeki ses olayları:

Yakın göçüşme (/br/ > /rb/) (ıbrık > ırbık).

Yuvarlaklaşma (okı->oku, söbi>söbü)

Düzleşme (aşuk > aşıq, çapgut>çapıt, kerü>keri)

Genişleme (bile->bele-)

Daralma (tez->dız-)

Kalınlaşma (küwen- > govan-)

Ünlü türemesi (kogsak> govaşak)

Sözcük ortasında /d/ > /y/ değişimi /akıcılaşma (kadrak>ğayrak)

Sözcük ortasında /ñ/ > /y/ değişimi (köñlek> göynek)

Sözcük içinde /g/ düşmesi (buturgak>bitırak, çapgut>çapıt)

ET’deki fiil köklerinin EİMA’da ad şekillerinin kullanıldığı (okı->oku, külre- / küldre- > güldürtü) görülmektedir.

Çalışmada 14 sözcükte (aşıq, bıqın, çımkı, don, ğayrak, ğovan-, gök, güldürtü, irkil-, keli / kelli / ker / kerü / kerri, yayla-, yet-, oqu, bıtraq) anlam genişlemesi, 4 sözcükte ise (kak, kendirik, kes, sıfı-) anlam daralması tespit edilmiştir.

EİMA’da tespit edilen eskicil sözcüklerin tamamı şu şekilde tasnif edilmiştir:

1. Aynı biçim ve benzer anlamı koruyan eskicil ögeler: *ağnan-, kes, tutmaç, yolak, bıqın.*
2. Aynı biçim ve anlamı koruyan eskicil ögeler: *bıldır, irkil-, kaç, sor-, yayla -, yu-.*
3. Ses değişimine uğramış ve benzer anlamı koruyan eskicil ögeler: *bitıraq, çapıt, çımkı, dam, don, ğayrak, ğovaşak, gön-, göynek, keli / kelli / ker / kerü / kerri, sıqla-, sıfı-, söbü, tünğül-.*
4. Ses değişimine uğramış ve aynı anlamı koruyan eskicil ögeler: *belē-, dız-, ğovan-. ırbık, yaz-, yet-.*
5. Ses ve anlam değişimine uğramış eskicil ögeler: *aşıq, gök.*
6. Köken olarak tanımlanmayıp türev olarak tanımlanan eskicil ögeler: *güldürtü, kendirik, kepir, oqu.*

Bu çalışmada EİMA’dan tespit edilen eskicil ögeleri, diğer Eskişehir ağızlarından (Yörük Ağzı, Balkan Muhacir Ağzı, Türkmen Ağzı) da tespit etmek mümkündür. Ayrıca tespit edilen eskicil sözcüklerin yalnızca Eskişehir ağızlarında bulunduğu şeklinde bir iddia yoktur. Bu sözcükler diğer bölge ağızlarında da görülebilir. “Eskicil sözcükler, kendi tarihi dönemleri içinde aktif olarak yaşayan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin bir kısmının günümüzde bir ağızda ya da bir Türk dilinde yaşıyor olması kaybolmadıklarını gösterir” (Değer, 2021: 13). Bundan sonraki çalışmalarda Eskişehir ili özelinde yörük, muhacir ve Türkmen ağızlarındaki eskicil sözcükler üzerine çalışma yapılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Bu makale ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Arslan Erol, H. (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Değer, N. (2021). *Anadolu Ağzlarında Eskicil Söz Varlığı* [Doktora tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğru, F. (2013). Kâmûs-ı Türkî'den Türkçe Sözlük'e Anlam Değişmeleri – Eylemler. *Turkish Studies*, 8-9: 1183-1222.
- Doğru, F. (2022). *Eskişehir İli Manav Ağzları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Lügâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eryiğit, C. (2023), Bucak Ağzında Eskicil Kelimeler. *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 9/3, 545-575.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32/3, 1-12.
- Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 15.01.2024 vd.
- İmer, K.; Kocaman, A. ve Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İsi, H. (2018). Kelile ve Dimne'de Arkaik (Eskicil) Ögeler. *Dede Korkut*, 7/16, 56-89.
- Karaoğlu, S. ve Alan, N. (2022). Afyonkarahisar ağzlarında eskicil ögeler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 538-549. DOI: 10.29000/rumelide.1221913.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kubbealtı Lugatı (çevrimiçi) <https://www.lugatim.com> (17.04.2024)
- Ölmez, M. (2003), Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine. *Mustafa Canpolat Armağanı*, (haz. A. Ata, M. Ölmez), s. 135-142, Ankara.
- Taş, İ. (2019). *Süheyl ü Nev-Bahâr'da Eskicil Ögeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yalçın, Ş. (2019). *Hüseyin Nihâl Atsız'ın Roman ve Şiirlerinde Eskicil Ögeler* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Determination of Taste Profile in Third Wave Coffee Brewing Methods Using Sensory Analysis

Cevat ERCİK¹, Seda Nur KESKİN²

Duyusal Analiz Kullanılarak Üçüncü Nesil Kahve Demleme Yöntemlerinde Tat Profili Belirleme

Öz

Bu çalışmada, üçüncü nesil kahve demleme tekniklerinin (Chemex, V60 ve Syphon) duyu özelliklerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma, Mersin'deki bir kahve işletmesinde düzenlenen bir tadım atölyesinde gerçekleştirilmiş ve 18-55 yaş aralığındaki 18 gönüllü yarı eğitilmiş panelist tarafından yürütülmüştür. Panelistler, kahveleri 9 puanlık hedonik skala üzerinden subjektif olarak değerlendirmişlerdir. Elde edilen sonuçlar, kullanılan demleme yöntemlerine bağlı olarak kahvelerin görünüş, tat, koku ve doku gibi duyu özelliklerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermiştir. V60 yöntemiyle hazırlanan kahvenin, diğer yöntemlerle hazırlananlara kıyasla daha yüksek puanlar aldığı tespit edilmiştir. Friedman testi ve Wilcoxon işaretli sıralar testi ile bu farklılıklar doğrulanmıştır. Araştırma sonuçları, üçüncü nesil kahve demleme yöntemleri arasındaki duyu farklılıkları ortaya koymakta ve V60 yönteminin diğerlerine göre duyu üstünlüğünü belgelemektedir. Bu bulgular, kahve endüstrisinde ürün geliştirme ve pazarlama stratejileri için önemli bir referans teşkil edebilir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi, Tat Profili, Üçüncü Nesil Kahve Demleme, Duyusal Analiz

Determination of Taste Profile in Third Wave Coffee Brewing Methods Using Sensory Analysis

Abstract

In this study, the effects of third-generation coffee brewing techniques (Chemex, V60, and Syphon) on sensory properties were examined. The research was conducted at a coffee tasting workshop in Mersin, involving 18 semi-trained panelists aged between 18 and 55. Panelists evaluated the coffees subjectively using a 9-point hedonic scale. The results revealed statistically significant differences in sensory attributes such as appearance, taste, aroma, and texture depending on the brewing methods used. Coffee prepared using the V60 method scored higher than those brewed using other methods. These differences were confirmed using the Friedman test and the Wilcoxon signed-rank test. The findings highlight the sensory differences among third-generation coffee brewing techniques and document the sensory superiority of the V60 method over others. These insights could serve as an important reference for product development and marketing strategies in the coffee industry.

Keywords: Gastronomy, Taste Profile, Third-Wave Coffee Brewing, Sensory Analysis

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Öğr. Gör. Dr. Cevat ERCİK, Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, cevatercik@mersin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9768-0027>

² Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, sedanur-meu@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3769-0968>

1. Introduction

In today's food industry, sensory analysis methods play a crucial role in evaluating and comprehending consumers' perceived attributes of foods (Özkaya et al., 2010). This approach seeks to objectively assess, quantify, analyze, and interpret the sensory characteristics of food related to auditory, tactile, olfactory, and visual aspects. Sensory evaluation criterion analysis involves participants sharing their post-tasting experiences and preferences (Kılıç, 2021: 566). This method has gained considerable popularity, especially within the realm of gastronomy.

Coffee holds a significant position in contemporary commerce, ranking as the second-largest traded commodity after petroleum (Mussatto et al., 2011). The global coffee market's value is estimated at approximately \$200 billion annually, with over 60 million individuals employed in the coffee industry (Samper et al., 2017). Presently, approximately two billion cups of coffee are consumed worldwide every day (Poole et al., 2019; Rattan et al., 2015).

Despite its traditional association as a hot beverage, coffee has emerged prominently as a ready-to-drink packaged product, particularly in countries such as the USA, France, Korea, Taiwan, and Scandinavia (Grand View Research, 2018). The primary drivers behind this preference are cost-effectiveness, convenience, and sensory enjoyment (Wang & Yu, 2016). Furthermore, with the diversification of coffee consumers, the burgeoning popularity of café culture, and the processes of industrialization, notable transformations have unfolded in the realm of coffee (İnce, 2018:22).

This evolution has prompted heightened consumer awareness regarding coffee, a burgeoning interest in novel tastes and experiences, and the ascent of third-wave coffee shops (İstanbullu-Dinçer, Gedik, & Özdemir-Güzel, 2016: 811). Today, coffee has transcended its status as merely a beverage to become a cultural and social emblem (Heise, 2001: 31). In this context, coffee has evolved beyond mere consumption to embody sociological elements, delineating a societal phenomenon (Giddens et al., 2006).

This shift in coffee culture has also impacted the locales where coffee consumption takes place. Cafés have evolved into social hubs where individuals convene not only to consume coffee but also to socialize, entertain, and immerse themselves in diverse cultures (Hattox, 1998:79). Similarly, Habermas (2012: 100) characterizes these venues as preferred socialization points, where individuals gather not solely for coffee consumption but also for engaging in conversations, exchanging ideas, and nurturing interpersonal relationships. This social metamorphosis has rendered coffee indispensable within these spaces and has catalyzed the emergence of the third-wave coffee movement.

The ethos of the third-wave coffee movement revolves around the coffee experience (Tolga, 2017). This movement distinguishes itself by prioritizing quality and experience in coffee consumption (Torz & Macatonia, 2016). Third-wave coffee brewing entails presenting coffee to consumers using specialized brewing equipment, affording individuals the opportunity to personalize their coffee through roasting and brewing methods, thereby enhancing the personal and enriching dimensions of coffee consumption. Broadly, third-wave coffee seeks to elevate the coffee experience by emphasizing experiential preparation and consumption (Jolliffe, 2010). Moreover, third-wave coffee has not only spurred innovation within the service sector but has also positioned coffee as a luxury consumer commodity, owing to its personalized presentations and specialized equipment, thus rendering coffee consumption a luxurious ritual that defines a distinct lifestyle for coffee enthusiasts. Furthermore, the proliferation of coffee additives and variations aims to cater to a diverse audience and accommodate varied taste preferences.

It is widely acknowledged that additives incorporated into coffee significantly influence its taste profiles. For instance, viscosity enhancers like milk and cream can mitigate the bitterness of coffee

while altering its texture, aroma, and appearance (Keast, 2008; Parat-Wilhelms et al., 2005). Consequently, it is imperative for producers to meticulously select and utilize components in coffee products at optimal levels to maximize consumer satisfaction. Consumer acceptance tests are commonly employed to gauge consumers' preferences for these additives and ascertain their significance in the success of consumer products (Meilgaard et al., 2016; Nielsen, 2010).

The significance of sensory analysis in understanding coffee consumption has garnered increasing recognition in scholarly discourse. Stokes, O'Sullivan and Kerry (2017) found that filter coffees were perceived as superior to instant coffees in terms of flavor and aroma, with third-wave coffees being associated with higher quality. Chapko and Seo (2019) concluded that serving temperature significantly influences coffee's sensory attributes and identified a significant relationship between flavor and temperature. Dulsat-Serra, Quintanilla-Casas, and Vichi (2016) demonstrated in their study that coffee aroma substantially impacts sensory quality perception, serving as a pivotal factor in assessing coffee quality.

This research focuses on the sensory analysis of coffee prepared using third-wave brewing methods (Chemex, V60, and Syphon), thoroughly investigating the effects of these methods on consumers' tasting experiences. Within this framework, by synthesizing existing literature, this study seeks to deepen the comprehension of the coffee consumer experience and systematically analyze the effects of the most preferred brewing methods on consumers based on data derived from interviews with industry stakeholders.

Additionally, insights gleaned from sensory analysis of coffee consumers' preferences aim to furnish valuable inputs to the coffee industry, fostering quality enhancements and augmenting consumer satisfaction. Identifying the most suitable product profile for a business is paramount. Consumer acceptance testing can assess the degree of consumer preference for products, thus constituting an essential element for the success of consumer products (Meilgaard et al., 2016; Nielsen, 2010). This study's objective diverges from others by endeavoring to ascertain how different, yet unexplored, brewing methods influence the taste profile of coffee with identical characteristics and whether these distinct brewing methods engender significant differences in consumer taste perception through sensory analysis.

2. Conceptual Framework

2.1. Evolutionary Transformation in Coffee Culture

In the 1920s, coffee culture was predominantly consumed at home, known as the "First Wave Coffee Approach." During this period, coffee is consumed using more economical and simpler methods (Halevy, 2011). However, with the industrial revolution, work life and socialization have rapidly changed, leading to the emergence of the second-wave coffee approach. In the second-wave coffee approach, chain coffee shops became popular venues for socialization alongside coffee consumption (Heise, 2001: 31; Habermas, 2012: 100). Famous coffee chains such as Starbucks and Gloria Jean made significant progress nationally during this period (Giovannucci, 2001; İstanbullu-Dinçer et al., 2016). Additionally, new coffee varieties such as "espresso" and "latte" entered consumers' lives during this period, with espresso-based coffees becoming the staple product of coffee shops (Tolga, 2017: 46). Second-wave coffee shops provided an environment where customers could spend longer periods, offering free Internet access and a comfortable atmosphere, thus enriching the coffee experience.

In the third-wave coffee approach, the emphasis shifted towards savoring the taste of coffee and offering products tailored to individual preferences (İstanbullu-Dinçer et al., 2016:811). Third-wave coffee shops were often small establishments located in neighborhoods rather than city centers. Individuality became prominent during this period, and products were prepared according to customer

demands (Holbrook & Hirschman, 1982: 135). In the third-wave coffee culture, consumers tend to choose their brewing method and beans, allowing them to be involved in the production process. Third-wave coffee attracts customers with high-quality coffee products (Tolga, 2017: 47; Tüzün, 2018: 80). It caters to individuals who seek knowledge about the entire process, from coffee cultivation to processing, brewing, and serving, and who are looking for quality coffee.

The era of third-wave coffee represents a significant transformation of the coffee industry. During this period, coffee consumers care not only about what coffee is but also about its source, production process, and preparation method (Tolga, 2017: 50). Additionally, methods of accessing quality coffee came to the fore during this period, and different brewing methods are used with regional beans to emphasize taste. Brewing methods are of great importance to coffee quality.

This study examines third-wave coffee brewing methods, namely the Chemex, Pour Over (V60), and Syphon methods. The details of these methods are provided below: Chemex: Invented by German chemist Dr. Peter Schlumbohm in the United States in 1941. Chemex is a coffee brewing method. When brewing coffee using the Chemex apparatus, attention is paid to the correct proportions of coffee and water. It is a manual brewing method that ensures that coffee is brewed evenly. Coffee prepared using the Chemex method typically has a clear color, and the taste of coffee beans is distinctly felt (Kement et al., 2022: 280). The glass structure of Chemex allows the observation of the brewing process.

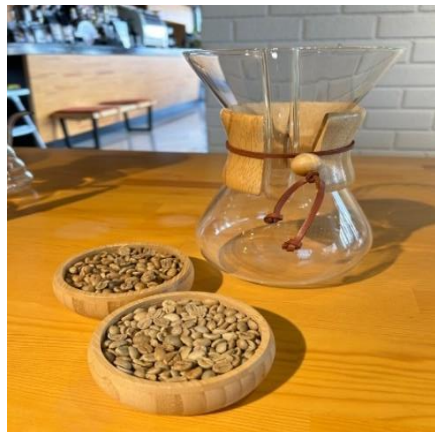

Photo 1: Chemex Brewing Equipment

Pour Over (V60) method: Often preferred pour-over coffee and was used for brewed coffees. V60 is a specially designed brewing apparatus that ensures that water evenly reaches the coffee during the brewing process. Coffees prepared using the V60 method typically have a clear appearance, and the aroma of the coffee beans is prominent. The recommended coffee-to-water ratio for the Pour Over method is usually 30 g of coffee to 480 ml of water, and the brewing process is completed in approximately 3 min at a boiling point of approximately 94 °C.

Photo 2: Hario V60 Brewing Equipment

Syphon or vacuum coffee: A coffee brewing method developed in Germany in the early 19th century. After its origin in Europe, this method spread to America and then to Japan. Brewing and watching coffee prepared using the syphon method is enjoyable. Syphons are also known as vacuum pots and French balloons. In this method, the coffee is processed using steam and pressure.

The two-part glass equipment consisted of two sections: bottom and top chambers. The bottom chamber was the glass area where the water was placed. In the middle, an iron handle connected the two chambers. The top section is where coffee is placed.

The syphon equipment was used to ensure that the coffee beans remained in the hot water and were filtered (Kement et al., 2022: 281). This process begins with boiling water in the bottom part of the equipment, where the ground coffee beans are placed in the top part. The evaporation of water in the bottom section was used to extract and brew the aroma of the coffee beans in the top section. When the water boils, the steam comes into contact with the coffee in the upper chamber and helps brew the coffee. The bottom and top parts of the syphon were subjected to various pressures. This pressure difference caused the water to rise to the top and brew the coffee.

After the coffee was brewed, the pressure of the heated water in the bottom section decreased, and the brewed coffee in the upper section was filtered back into the bottom section through a filter. This filtration process cleans coffee and returns it to the bottom section. The syphon coffee brewing method not only offers a visually impressive experience but is also a popular brewing method that brings out the flavors and tastes of coffee more clearly.

Photo 3: Syphon Brewing Equipment

3. Materials and Methods

In the food industry, understanding consumer preferences heavily relies on sensory attributes, which play a pivotal role in determining the quality of food products and ensuring consumer satisfaction (Silici S., & Kutluca S. 2005). To achieve this, food producers employ sensory evaluation methods to grasp consumer preferences and refine their products accordingly. This evaluation process aims to gauge the holistic sensory experience of products, encompassing visual, taste, aroma, and texture attributes. These factors significantly influence how consumers perceive and choose food products, providing essential insights for producers to align their offerings with consumer expectations and gain a competitive edge in the market by delivering more appealing and gratifying products.

Food producers must align their product designs and developments with consumer expectations (Piggott et al., 1998). In this context, this study adopts a sensory analysis methodology to investigate the impact of the three most preferred coffees produced using the third-wave coffee brewing technique on perceived taste and overall acceptability among consumers. The study enlisted a panel of 18 individuals aged between 18 and 55 years with a semi-educated background.

The primary objective of this study is to compare different brewing methods for the same brand of coffee, focusing on consumer preferences rather than evaluating brand image. The aim is to discern which brewing method garners preference and understand the underlying reasons among consumers.

Third-wave coffee brewing methods possess characteristics that engage all five senses. This study concentrates on how these methods influence visual, auditory, olfactory, taste, and tactile senses during coffee preparation and presentation. By utilizing the same sample composed of customers from the same business, the study ensured control over variables such as environmental factors. Additionally, efforts were made to minimize disparities in hearing and tactile senses by conducting experiments with consistent individuals and equipment.

Consequently, the research meticulously evaluates the three most preferred brewing methods based on criteria such as "appearance," "flavor," "texture," "aroma," and "overall acceptability."

In this context, the primary question posed to the panelists in the research is formulated as follows: "What are your opinions on the flavor, texture, aroma, and overall acceptability of third-wave coffee prepared using different brewing methods?" This question encapsulates the panelists' assessments of the sensory properties of the coffees under scrutiny and their overall acceptability. The primary objective of this research was to comprehend and evaluate panelists' responses to this question to discern the sensory perceptions and general preferences of coffees prepared using different brewing methods (Brown, 2019). This approach is a widely accepted method that yields valuable insights into consumer perceptions and preferences for food products (Johnson et al., 2020). This study could significantly influence product development and marketing strategies in the coffee industry and provide valuable insights to enhance the coffee consumer experience (Garcia, 2018).

The panelists' evaluations were conducted using a 9-point hedonic scale rating test developed by Peryam and Pilgrim (1957). In this scale, panelists rated the coffees on a scale ranging from 1 to 9, with descriptors ranging from "extremely poor" to "excellent."

The analysis was conducted during the most effective time frame for sensory tests, which was between 10:00 and 13:30. The coffees prepared for sensory analysis were assessed, as depicted in Figure 1.

These details offer comprehensive insights into the perceived coffee attributes among panelists and the overall evaluation of the product. Conducting the sensory analysis within a specific timeframe is deemed crucial for the reliability and consistency of the results.

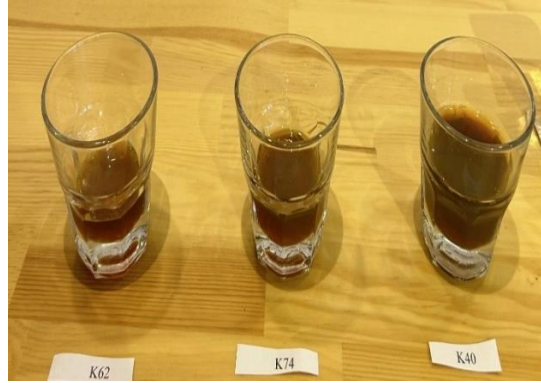

Photo 4: Product Evaluation

The coffees obtained using different brewing techniques were arranged and evaluated by panelists, as shown in Photo 2. During the research process, "blind tasting" and "reverse coding" strategies were employed to ensure reliable data collection and minimize subjective influences. Blind tasting is defined as a methodology that requires product evaluators to assess products based solely on sensory attributes such as appearance, taste, aroma, and texture, without knowing the identities of the products. This approach prevents evaluators from making judgments based on bias or pre-existing knowledge. Widely used, especially in the evaluation of food or beverage products, this method allows for objective assessment of products in terms of taste and quality (Stolzenbach et al., 2013: 95).

Photo 5: Product Evaluation

Another sensory analysis method, "reverse engineering," is a process used to understand the unique characteristics of a food product through sensory analysis in order to determine its contents or components (Brown & Smith, 2020). The primary focus of this method is to dissect and understand the sensory properties of a product, such as flavor profile, aroma, texture, etc. Reverse engineering is a technique commonly used to understand product formulations and contents. The main goal of this technique is to minimize the differences between the first and last tasted samples to obtain the most accurate data (Brown & Smith, 2020).

These two methods are frequently used in the food industry for processes such as product development, quality control, and designing products that meet consumer demands (Heymann, H. 2019; White, 2021). By employing these strategies, the reliability and impartiality of the data are ensured, thereby enhancing the scientific validity of the research (Stolzenbach et al., 2013).

Critical decisions should be made during the execution of sensory analyses, such as determining the participant profile, the number of products to be tested, and selecting test methods that align with the research objectives. In this context, factors such as the preferred test method in sensory analyses, the

type of panel used, the number of panelists, sample size, and data analysis approach are detailed in Table 1.

Within the scope of this study, the hedonic test method was adopted as the preferred methodology. The hedonic test method is a widely used approach to assess consumers' perceived taste, appearance, and overall likability of products. This method serves the purpose of measuring consumers' emotional and sensory responses to products.

The selection of the hedonic test method was made in accordance with the objectives of the study and the specific requirements of the data collection process. These decisions are crucial to enhancing the reliability of the research and ensuring the scientific validity of the results.

Table 1. Sensory Analysis Test Shape and the panelist to the number of The According Analysis Status

The Pattern	Test Of The Panel Type and The Number of Panelists	Sample Number	Sample Data Analysis S.
Hedonic	Semi-Trained (8-25), Untrained (80+)	1-18	Of Variance Analysis or Rank Analysis

Source: (Enes et al., 2022: 253).

The necessary ethical approval for the research was granted by the Mersin University Social Sciences Ethics Committee on April 5, 2024 (Decision No: 120).

4. Results

Sensory evaluations results based on as, three different new generation brewing method with prepared coffee, a sequence of mean with standard deviation values to determine, in order, Friedman S test was applied. The results, different brewing methods, prepared and prepared the coffee flavor in terms of statistically as significant a difference that showed revealed is. For this reason, different brewing methods, with the hand of the coffees between the flavor differences of more detailed a way to examine in order Wilcoxon marked sequence test were used to.

Coffee, K40 (Chemex), K62 (V60) and K74 (Syphon) , such as codes represented have been and tested have been. Sensory criteria of the frequency analysis of the results, Table 2 detailed as presented. These results, of coffee sensory characteristics of different brewing methods in statistical as significant that the shows. Tfor template according; the generated averages comparison in terms of Figure 1 is a radar system is illustrated.

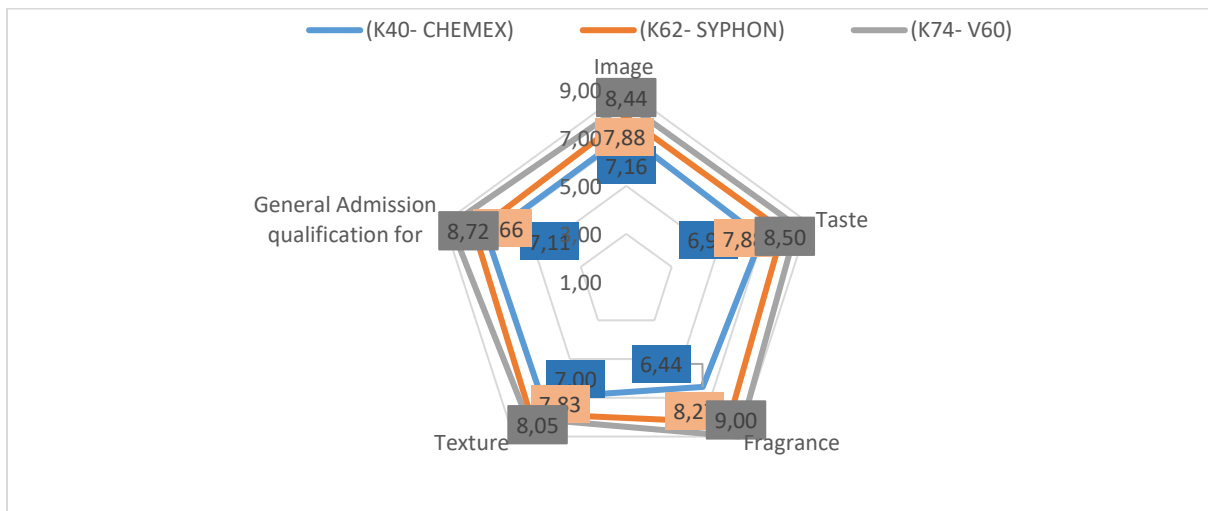

Figure 1. Sensory Qualities of Averages

Image in terms of the V60 average 8.44 points while, syphon average 7,88 points and chemex average 7.16 points obtained have been. Tat in terms of V,60 average 8.50 points while, syphon average 7.88 points and chemex average 6.94 points obtained have been. Fragrance in terms of when examined, V60 average 9.00 points while, syphon average 8.27 points and chemex average 6.44 points obtained have been. Texture apee from when evaluated, V60 average 8.05 points, while, syphon average 7.83 points and chemex on average 7.00 points obtained have been. Recent as of, general admission for the qualification in terms of the V60 average 8.72 points, while, syphon average looks up 7.66 points and chemex average 7.11 points in the form of, were evaluated. These results, in the coffee, different brewing techniques of sensory properties on significant an influence that suggests.

Table 2. Sensory criteria of the frequency analysis of the findings (N=18 people)

	The Average	Standard Deviation	Minimum	Maximum
(K40 - CHEMEX)				
Image	7.16	0.61	6	8
Taste	6.94	0.93	5	8
Fragrance	6.44	0.70	5	8
Texture	7.00	0.48	6	8
General Admission qualification for	7.11	0.32	7	8
(K62 - SYPHON)				
Image	7.88	0.32	7	8
Taste	7.88	0.67	7	9
Fragrance	8.27	0.57	7	9
Texture	7.83	0.92	6	9
General Admission qualification for	7.66	0.76	6	9
(K74 - V60)				
Image	8.44	0.61	7	9
Taste	8.50	0.51	8	9
Fragrance	9.00	0.00	9	9
Texture	8.05	0.41	7	9
General Admission Qualification For	8.72	0.46	8	9

Sensory criteria, according statistically different coffee brewing methods available to consumers in three different prepared for the determination of whether Friedman test was used. According to the test results; in terms of the image V60 (8.44) and syphon (7,88) both chemex (7.16) with steeped coffee were found to be better. The result of image analysis in three coffees a statistically significant difference between the assessments was detected ($p < 0.05$). The Friedman test the findings of the analysis are given in Table 3 below.

Table 3. Prepared with three different coffee brewing methods in image in terms of the criteria, findings from the analysis the friedman test

	Q. That	Average	S. S
K40- Chemex	1.28	7.16	0.61
K62 - Syphon	2.08	7.88	0.67
K74 - V60	2.64	8.44	0.61
Friedman Test Statistic			
N		18	
Chi-Square		23.346	
Df		2	
Asymp. Shallow		.000	

This difference between groups for the determination of in which the Wilcoxon Indicantli test are reviewed. Test according to the results; in terms of the image all the coffees (K40 K62, and with K74 K40 K K6274) between their sensory criteria in significant showed a difference ($p < 0.05$). Wilcoxon signed rank test analysis of the findings of Table 4 are given in below.

Table 4. Prepared with three different coffee brewing methods in terms of image findings from the analysis the wilcoxon signed rank test criteria

Image K40-K62	N	S. O	Cumulative Frequency	Z	P
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.357	.001
- Positive As Well As Equal	12	6.50	78.00		
Total	6				
Total	18				
Images K40-K74					
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.416	.001
Positive Sequence	14	7.50	105.00		
Equal	4				
Total	18				
Images K62-K74					
Negative Sequence	1	5.50	5.50	-2.673	.008
- Positive As Well As Equal	10	6.05	60.50		
Total	7				
Total	18				

Sensory criteria, according to the profile in terms of taste, prepared with three different coffee brewing methods available to consumers to determine whether there is a statistically significant difference, Friedman reviewed the test. According to the test results; in terms of taste V60 (8.50) and syphon (7,88) both chemex (6.94) with steeped coffee were found to be better. The result of analysis between three coffees taste evaluations in a statistically significant difference was detected ($p < 0.05$). The Friedman test the findings of the analysis in Table 5 below are given.

Table 5. The method of brewing in the coffee prepared by three different criteria in terms of the taste, the Friedman test findings from the analysis

	Q. That	Average	S. S
K40- Chemex	1.39	6.94	0.93
K62 - Syphon	1.92	7.88	0.67
K74 - V60	2.69	8.50	0.51
Friedman Test Statistic			
N		18	
Chi-Square		19.964	
Df		2	
Asymp. Shallow		.000	

The taste profile of this difference among the groups in terms of which is to determine which of the Wilcoxon signed rank test were reviewed. According to the test results; all the coffees in terms of taste (K62 with K40, K40 and with K74 K74 with K62) between sensory own criteria showed significant differences ($p < 0.05$). Wilcoxon signed rank test analysis of the findings of Table 6' also are given.

Table 6. The method of brewing in the coffee prepared by three different criteria in terms of the taste of findings from the analysis the wilcoxon signed rank test

Taste	N	S. O	Cumulative Frequency	Z	P
Taste K40-K62					
Negative Sequence	3	4.00	12.00	-2.601	.009
Positive Sequence	11	8.45	93.00		
Equal	4				
Total	18				
K40 Taste-K74					
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.332	.001
Positive Sequence	14	7.50	105.00		
Equal	4				
Total	18				
K62 Taste-K74					
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.317	.001
- Positive As Well As	11	6.05	66.00		
Equal	7				
Total	18				

Sensory criteria in terms of the profile according fragrance, prepared with three different coffee brewing methods available to consumers to determine whether there is a statistically significant difference, Friedman reviewed the test. According to the test results; in terms of smell V60 (9.00) and syphon (8.27) both chemex (6.44) with steeped coffee were found to be better. A statistically significant difference was detected between the three coffees a result of analysis in odour assessments ($p < 0.05$). The Friedman test the findings of the analysis in Table 7, are given.

Table 7. Prepared by the method of brewing coffee in three different criteria in terms of smell, the Friedman test findings from the analysis

	Q. That	Average	S. S
K40- Chemex	1.06 A	6.44	0.70
K62 - Syphon	2.11	8.27	0.57
K74 - V60	2.83	9.00	0.00
Friedman Test Statistic			
N		18	
Chi-Square		32.375	
Df		2	
Asymp. Shallow		.000	

Odor profile to determine which is which among the groups in terms of this difference, Wilcoxon signed rank test were reviewed. According to the test results; in terms of all the coffees smell (K62 with K40, K40 and with K74 K74 with K62) between sensory own criteria showed significant differences ($p < 0.05$). Wilcoxon signed rank test analysis of the findings of Table 8 are given.

Table 8. Prepared by the method of brewing coffee in three different smell criteria in terms of findings from the analysis the wilcoxon signed rank test

Fragrance K40-K62	N	S. O	Cumulative Frequency	Z	P
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.598	.000
Positive Sequence	16	8.50	136.00		
Equal	2				
Total	18				
Fragrance K40-K74					
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.804	.000
Positive Sequence	18	9.50	171.00		
Equal	0				
Total	18				
Fragrance K62-K74					
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.357	.001
- Positive As Well As	12	6.05	78.00		
Equal	6				
Total	18				

Sensory criteria in terms of the profile according to tissue, prepared with three different coffee brewing methods available to consumers to determine whether there is a statistically significant difference, Friedman reviewed the test. According to the test results; in terms of smell V60 (8.05) and syphon (7.83) both chemex (7.00) with steeped coffee were found to be better. A statistically significant difference was detected between the three coffees a result of analysis in odour assessments ($p < 0.05$). The Friedman test the findings of the analysis Table 9' is also given.

Table 9. Prepared with three different coffee brewing methods tissue criterion in terms of the findings from the analysis the Friedman test

	Q. That	Average	S. S
K40- Chemex	To 1.28	7.00	0.48
K62 - Syphon	2.25	7.83	0.92
K74 - V60	2.47	8.05	0.41
Friedman Test Statistic			
N		18	
Chi-Square		17.433	
Df		2	
Asymp. Shallow		.000	

Odor profile to determine which is which among the groups in terms of this difference, Wilcoxon signed rank test were reviewed. According to the test results; in terms of smell with K62 K40, K40 own with K74 between sensory criteria showed significant differences ($p < 0.05$). K62 but with no significant difference in texture between themselves did not show K74. Wilcoxon signed rank test analysis of the findings in Table 10' also are given.

Table 10. Prepared with three different coffee brewing methods tissue criterion in terms of findings from the analysis the Wilcoxon signed rank test

Tissue K40-K62	N	S. O	Cumulative Frequency	Z	P
Negative Sequence	3	8.83	From 26.50	-2.456	.004
Positive Sequence	14	From 9.04	126.50		
Equal	1				
Total	18				
K40 Tissue-K74					
Negative Sequence	1	7.50	7.50	-3.497	.000
Positive Sequence	16	9.09	145.50		
Equal	1				
Total	18				
K62 Tissue-K74					
Negative Sequence	3	3.50	10.50	-1.100	.271
Positive Sequence	5	5.10	25.50		
Equal	10				
Total	18				

Sensory criteria according to general admission for the qualification in terms prepared with three different coffee brewing methods available to consumers to determine whether there is a statistically significant difference, Friedman reviewed the test. According to the test results; general admission for qualification in terms V60 (8.72) and syphon (looks up 7.66) both chemex (7.11) with steeped coffee were found to be better. A statistically significant difference was detected between the three coffees a result of analysis in odour assessments ($p < 0.05$). The Friedman test the findings of the analysis Table 11 are given below.

Table 11. Prepared with three different coffee brewing methods General Acceptance Edilebilirlik criteria in terms of the findings from the analysis the Friedman test

	Q. That	Average	S. S
K40- Chemex	To 1.28	7,11	0,32
K62 - Syphon	1.86	7,66	0,76
K74 - V60	2.86	8,72	0,46
Friedman Test Statistic			
N		18	
Chi-Square		25.182	
Df		2	
Asymp. Shallow		.000	

General admission qualification for this difference among the groups in terms of which is to determine which of the Wilcoxon signed rank test were reviewed. According to the test results; general admission for the qualification in terms of all the coffees (K62 with K40, K40 and with K74 K74 with K62) between sensory own criteria showed significant differences ($p < 0.05$). Wilcoxon signed rank test analysis of the findings in Table 12 are given below.

Table 12. Prepared with three different coffee brewing methods at general admission qualification for the criteria in terms of the findings from the analysis the Wilcoxon signed rank test

General Admission Qualification For	N	S. O	Cumulative Frequency	Z	P
K40-K62					
Negative Sequence	2	8.75	17.50	-2.066	.039
Positive Sequence	11	6.68	73.50		
Equal	5				
Total	18				
General Admission Qualification For K40-K74					
Negative Sequence	0	.00	.00	-3.787	.000
Positive Sequence	17	to 9.00	153.00		
Equal	1				
Total	18				
General Admission Qualification For K62-K74					
Negative As Well As	2	7.50	15.00	-3.252	.001
- Positive As Well As	16	9.75	156.00		
Equal To	0				
And a Total of	18				

4. Results and Discussion

This study aimed to assess the sensory attributes associated with third-wave coffee brewing methods, such as Chemex, V60, and Syphon. The results indicated statistically significant discrepancies in sensory experiences when identical coffee types were prepared using different brewing methods. Specifically, coffee prepared using the V60 method consistently received higher ratings in terms of visual appeal, taste, aroma, and texture compared to other brewing methods. These findings corroborate those of Kement et al. (2022), who examined consumer sensory evaluations of third-generation coffee brewing methods employing six different techniques. The study highlighted the V60 method's superior performance in terms of taste and aroma perception, aligning with the outcomes of our investigation. These results underscore the substantial impact of coffee brewing methods on the sensory profile of the final brew.

The perceived superiority of the V60 method may be attributed to its ability to deliver a more holistic and enhanced coffee experience across various sensory dimensions. This suggests that the V60 method might facilitate more efficient extraction of coffee flavors and essences, thereby ensuring a consistently high-quality brewing process. However, it is important to acknowledge that variations in brewing processes, as observed in methods like Chemex and Syphon, could potentially influence the sensory properties of the resulting coffee.

Nevertheless, it is pertinent to acknowledge the limitations of this study, including its focus solely on third-wave coffee brewing techniques and the relatively limited participant pool. Therefore, conducting larger-scale studies encompassing a broader spectrum of brewing methods is essential to obtain more comprehensive insights into the nuances of coffee sensory profiles.

The findings of this study hold significant implications for product development and marketing strategies within the coffee industry. Emphasizing more effective brewing methods like the V60 could enhance consumer experiences and satisfaction, thereby potentially bolstering brand loyalty and market competitiveness. Additionally, further research aimed at better understanding the effects of coffee consumption on sensory perceptions is warranted. Such endeavors could delve into the intricacies of coffee brewing techniques in greater detail and facilitate a deeper understanding of consumer preferences.

In conclusion, coffee brewing methods play a pivotal role in shaping product quality and consumer satisfaction within the coffee industry. These findings underscore the importance of continued research in this area, which may contribute to the advancement and innovation of the coffee industry.

4.1. Theoretical Implications

This study aimed to evaluate the sensory attributes associated with third-wave coffee brewing techniques, presenting a specific comparison that distinguishes it from previous similar research. While prior studies have generally examined coffee brewing methods, this research specifically delved into the impact of specific brewing techniques on the sensory profile of coffee. The selection of coffees included in the evaluation was determined through consultations with employees from five different coffee establishments. Thus, three distinct brewing methods, namely Chemex, V60, and Siphon, were tested and compared in terms of their effects on the appearance, taste, aroma, texture, and overall acceptability levels of coffee. From this perspective, the study represents a pioneering effort within the coffee industry. This unique approach holds the potential to provide valuable insights into consumer preferences and product development strategies related to coffee brewing techniques.

4.2. Practical Implications

The practical implications of this research signal a period of transformation and innovation in the coffee industry. The focus on third-wave coffee brewing techniques presents a significant opportunity for players in the sector. Particularly, the findings of this study allow coffee businesses to delve deeply into product development and marketing strategies.

On one hand, the emphasis on specific brewing methods such as the V60 could redefine the coffee experience and enable brands to gain a unique competitive advantage. By focusing more on consumers' sensory preferences, the coffee industry can sustain growth by offering premium products and enhancing customer satisfaction.

On the other hand, coffee businesses and equipment manufacturers can better understand consumers' expectations and provide products and services tailored to these expectations using the findings of this research. With a customer-centric approach, it may be possible to better understand market segmentation and provide customized solutions to the target audience.

This study also serves as a guide to optimize the coffee experience and raise industry standards. By focusing on product quality and customer satisfaction, the coffee industry can increase its loyal customer base and strengthen its position as a leader in the sector by offering consumers a unique and unforgettable experience.

In conclusion, the findings of this study provide a new perspective to the coffee industry and encourage innovative steps in the sector. With further in-depth research and applied studies, these findings could shape the future of the coffee industry and initiate significant transformation within the sector.

4.3. Limitations and Future Research

This study has extensively examined the sensory characteristics of third-wave coffee brewing methods in a detailed manner. However, there are some limitations of the research and points to consider for future research recommendations:

- **Participant Number and Diversity:** The study noted a limited number of participants. Using a larger sample size and increasing demographic diversity could enhance the generalizability of the results. For instance, studies involving participants from different age groups and cultural backgrounds could diversify the findings.
- **Diversity of Brewing Methods:** The research only investigated three different brewing methods. Future research could explore a wider range of brewing techniques, particularly studies

involving a combination of traditional and new methods. This could provide a better understanding of coffee's sensitivity to different brewing methods.

- **Examination of Effects on Marketing and Consumer Preferences:** The research solely focused on sensory characteristics. Future studies could examine the effects of different brewing methods on consumer preferences, purchasing behaviors, and the marketing strategies of coffee brands. This could contribute to a better understanding of the coffee industry and the development of businesses' strategies.

- **Expansion of Application Areas:** This research was conducted in a coffee business in Mersin. Future studies could increase the generalizability of the results by conducting similar analyses in different geographical regions, various coffee cultures, and different consumer segments.

These recommendations could assist future research in obtaining more comprehensive, wide-ranging, and meaningful results. Consequently, it may be possible to improve the quality of the coffee industry and develop more effective strategies to provide consumers with a better experience.

Research and Publication Ethics Statement

This study has been prepared in accordance with the ethical principles of scientific research and publication, as per the decision numbered 120 dated 5.4.2024 of the Mersin University Social and Human Sciences Ethics Committee.

Contributions of Authors to the Manuscript

The contribution of the first author to the manuscript is 60%, while the contribution of the second author is 40%.

Support Statement

This study has not received any support from any institution or organization.

Conflict of Interest Statement

There are no financial or non-financial conflicts of interest among the authors involved in this study.

References

- Brown, C., & Smith, B. (2020). Reverse engineering: Understanding sensory properties through analysis. *Food Research International*, 25(2), 112-128. <https://www.jstor.org/stable/27225939>
- Chapko, M. J., & Seo, H. S. (2019). Characterizing product temperature-dependent sensory perception of brewed coffee beverages: Descriptive sensory analysis. *Food Research International*, 121, 612-621. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0963996918309761>
- Chemex. (2020). Chemex. 11.01.2024 tarihinde <https://www.greacoffee.com/post/chemex-demleme-yontemini-tarihi-chemex-adresinden-alinmistir>.
- Dulsat-Serra, N., Quintanilla-Casas, B., & Vichi, S. (2016). Volatile thiols in coffee: A review on their formation, degradation, assessment and influence on coffee sensory quality. *Food Research International*, 89, 982-988. <https://www.sciencedirect.com>
- Enes, K., Yavuz, G., & Ercik, C. (2022). Yöresel yemeklerin standardize edilmesi ve kabul edilebilirliğinin ölçülmesi; Mersin Örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 249-263. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.1161347>
- Garcia, C. V., & Kim, Y. T. (2021). Ambalajlama için potansiyel malzemeler olarak kullanılmış kahve taveleri ve kahve kabuğu: Bir inceleme. *Polimerler ve Çevre Dergisi*, 29(8), 2372-2384. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10924-021-02067-9>
- Giddens, A., Duneier, M., Appelbaum, R. P., & Carr, D. (2006). *Essentials of Sociology*. New York: Norton. <https://tcc-fl.simplesyllabus.com/api2/doc-pdf/sjrnoxku/Fall-2023-%28September-Express%29-SYG-1000-15-Principles-of-Sociology.pdf>
- Giovannucci, D. (2001). Sustainable coffee survey of the North American specialty coffee industry.
- Grand View Research. (2018). *Global ready to drink tea and coffee market*.
- Habermas, J. (2012). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. (T. Bora & M. Sancar, Trans.). Istanbul: Communication.
- Halevy, Y. A. (2011). *The Infinite Emotions of Coffee*. United States: Macchiatone Communications. [https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=5fxXUGPNe8AC&oi=fnd&pg=PP2&dq=Halevy,+Y.+A.+\(2011\).+The+Infinite+Emotions+of+Coffee.+United+States:+Macchiatone+Communications.&ots](https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=5fxXUGPNe8AC&oi=fnd&pg=PP2&dq=Halevy,+Y.+A.+(2011).+The+Infinite+Emotions+of+Coffee.+United+States:+Macchiatone+Communications.&ots)
- Hattox, R. S. (1998). *Kahve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Istanbul. <https://core.ac.uk/download/pdf/80960092.pdf>
- Heise, U. (2001). *Kahve Kahvehane*. (M.Tüzel, Trans.). Ankara.
- Heymann, H. (2019). Duyusal bilimin kişisel tarihi. *Yemek, Kültür ve Toplum*, 22(2), 203-223. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15528014.2019.1573043>
- Holbrook, M. B., & Hirschman, E. C. (1982). The experiential aspects of consumption: Customer fantasies, feelings, and fun. *Journal of Consumer Research*, 9(2), 132-140. <https://academic.oup.com/jcr/article-abstract/9/2/132/1813212>
- İnce, E. (2018). Changing Coffee Culture in Turkey through Popular Culture. (Unpublished master's thesis). Üsküdar University, Institute of Social Sciences, Istanbul. Türkiyede popüler kültürle değişen kahve kültürü
- İstanbulu-Dinçer, F., Gedik, S., & Özdemir-Güzel, S. (2016). New approach in gastronomy: third wave coffee. *Journal of International Social Research*, 9(45), 811-815.

- <https://eds.p.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=f159dc3f-6656-48fc-b2bd-6758b9a92ca4%40redis>
- Johnson, J. L., Adkins, D., & Chauvin, S. (2020). Qualitative research in pharmacy education. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 84(1), 138-146. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0002945923016066>
- Jolliffe, L. (Ed.). (2010). *Coffee Culture, Destinations and Tourism* (24th ed.). Channel View Publications. <https://books.google.com.tr>
- Keast, R. S. J. (2008). Modification of the bitterness of caffeine. *Food Quality and Preference*, 19(5), 465-472. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0950329308000207>
- Kement, Ü., Başar, B., & Güner, Ç. (2022). The role of senses in third generation coffee brewing methods. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 6(2), 277-293. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gastoria/issue/73234/1093593>
- Kılıç, B. (2021). Likability of quail meat as a gastronomic and economic value: A study on sensory criteria. *Yaşar University E-Journal*, 16(62), 560-586. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jyasar/issue/62555/793398>
- Meilgaard, M. C. A., Civille, G. V., & Carr, B. T. (2016). *Sensory Evaluation Techniques* (5th ed.). CRC Press. <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.1201/9781003040729/sensory-evaluation-techniques-third-edition-morten-meilgaard-thomas-carr-gail-vance-civille>
- Mussatto, S. I., Machado, E. M., Martins, S., & Teixeira, J. A. (2011). Production, composition, and application of coffee and its industrial residues. *Food and Bioprocess Technology*, 4(5), 661. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11947-011-0565-z>
- Nielsen, S. S. (2010). Introduction to food analysis. In S. S. Nielsen (Ed.), *Food Analysis* (pp. 3–14). Springer US. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-45776-5_1
- Özkaya, M. T., Tunalioglu, R., & Eken, Ş. (2010). Problems of olive cultivation in Turkey and solution proposals. Chamber of Agricultural Engineers, VII. Agricultural Engineering Technical Congress, (pp. 515-537), January 11-15, Ankara.
- Parat-Wilhelms, M., Denker, M., Borchering, K., Hoffmann, W., Luger, A., & Steinhart, H. (2005). Influence of defined milk products on the flavour of white coffee beverages using static headspace gas chromatography–mass spectrometry/olfactometry and sensory analysis. *European Food Research and Technology*, 221(3-4), 265-273. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00217-005-1152-1>
- Peryam, D. R., & Pilgrim, F. J. (1957). Hedonic scale method of measuring food preferences. *Food Technology*, 11, Suppl., 9-14.
- Piggott, J. R., Simpson, S. J., & Williams, S. A. (1998). Sensory analysis. *International Journal of Food Science & Technology*, 33(1), 7-12. <https://ifst.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1046/j.1365-2621.1998.00154.x>
- Poole, R., Ewings, S., Parkes, J., Fallowfield, J. A., & Roderick, P. (2019). Misclassification of coffee consumption data and the development of a standardized coffee unit measure. *BMJ Nutrition, Prevention & Health*, 2(1), 11-19. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7678482/>
- Rattan, S., Parande, A. K., Ramalakshmi, K., & Nagaraju, V. D. (2015). Effect of edible coating on the aromatic attributes of roasted coffee beans. *Journal of Food Science and Technology*, 52(9), 5470-5483. <https://link.springer.com/article/10.1007/s13197-014-1707-x>

- Samper, L. F., Giovannucci, D., & Vieira, L. M. (2017). The powerful role of intangibles in the coffee value chain. *WIPO Economic Research Working Papers* 39, World Intellectual Property Organization-Economics and Statistics Division.
- Sifon. (2023). Sifon. 17.01.2024 tarihinde <https://mocacoffee.com/blogs/b/sifon-kahve-nedir-sifon> adresinden alınmıştır.
- Silici, S., & Kutluca, S. (2005). Chemical composition and antibacterial activity of propolis collected by three different races of honeybees in the same region. *Journal of Ethnopharmacology*, 99, 69-73. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378874105001236>
- Stokes, C. N., O'Sullivan, M. G., & Kerry, J. P. (2017). Hedonic and descriptive sensory evaluation of instant and fresh coffee products. *European Food Research and Technology*, 243(2), 331-340. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00217-016-2747-4>
- Stolzenbach, S., Bredie, W. L. P., Christensen, R. H. B., & Byrne, D. V. (2013). Impact of product information and repeated exposure on consumer liking, sensory perception and concept associations of local apple juice. *Food Research International*, 52, 91-98. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0963996913001117>
- Tolga, B. (2017). *Bunchum: Our Common Ground is Coffee, the Rest is Excuse*. Istanbul: Librum.
- Torz, J., & Macatonia, S. (2016). *Real Fresh Coffee: How to Source, Roast, Grind and Brew the Perfect Cup*. Pavilion.
- Tüzün, A. (2018). Reasons for Consumers Preferring Boutique Coffee Shops: A Study in Ankara. (Unpublished master's thesis). Batman University, Institute of Social Sciences, Department of Business Administration.
- V60. (2020). 08.02.2024 tarihinde <https://www.lezzet.com.tr/lezzetten-haberler/v60> adresinden alınmıştır.
- Wang, E. S. T., & Yu, J. R. (2016). Means-end chain approach for exploring the motivation of ready-to-drink tea consumers. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 28(3), 384-395. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/APJML-08-2015-0121/full/html>
- White, E. (2021). Sensory analysis methods in the food industry. *International Journal of Gastronomy and Food Science*. <https://www.researchgate.net/publication/377799417>

Internationalisation of a Mayor: Sadiq Khan's Involvement in the Brexit Process*

Pınar UZ HANÇARLI†

Bir Belediye Başkanının Uluslararasılaşması: Sadiq Khan'ın Brexit Sürecine Katılımı

Internationalisation of a Mayor: Sadiq Khan's Involvement in the Brexit Process

Öz

Londra belediye başkanı olarak yeniden seçilmesinin ardından Khan, "Brexit'in henüz iyileşmemiş yaralarının" altını çizmiştir. AB'den ayrılmaya karşı siyasi duruşu, Khan'ın merkezi hükümetin dış politika kararlarına eleştirel bir müdahale oluşturmuştur. Bu çalışma, yerel yönetimin uluslararasılaşmasına ilişkin literatür ışığında, Hocking'in (1999) teorik çerçevesinden yararlanarak Khan'ın Brexit referandumu sonrasındaki "aktörlüğünü" açıklamayı amaçlamaktadır. Sadiq Khan'ın Brexit sürecine dahil olmasının boyutları, *öncüler*, *yönlendiriciler* ve *hedefler* kategorileri altında açıklanmış, bu çalışma tarafından önerilen *sözcüler* başlıklı yeni bir gruplama ile daha bütünlüklü bir inceleme yapılmaya çalışılmıştır. Londra hükümetinin resmi internet sayfasından alınan basın bültenleri, araştırma materyalinin temelini oluşturmaktadır.

Abstract

After his re-election as the mayor of London, Khan underlined "the scars of Brexit" that are not healed yet. His political stance against leaving the EU has formed a critical interference of Khan in a foreign policy decision of national government. In the light of the literature on internationalisation of non-central government, this study aims to explain Khan's "actorness" in the aftermath of Brexit referendum by utilizing Hocking's (1999) theoretical framework. Dimensions of the mayor's involvement in the Brexit process are explained under the categories of initiators, channels and targets; yet a new grouping titled voices proposed by this study would complete the whole picture of analysis. The press releases derived from the official website of London government constitute the basis of research material.

Anahtar Kelimeler: Sadiq Khan, Londra, Brexit, Yerel Hükümet, Uluslararasılaşma

Keywords: Sadiq Khan, London, Brexit, Non-Central Government, Internationalisation

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

* This study is an extended version of a paper presented in 2022 NEXTEUK International Conference: Global Order and the Future of EU-UK Relations on 13 and 14 January 2022.

† Assis. Prof. Dr., Department of Political Science and Public Administration, Pamukkale University, puz@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5289-8762>

1. Introduction

On 6th of May, 2021, London went to polls to elect its mayor for the sixth time in history and the result was not a surprise for many as Sadiq Khan was re-elected given that none of the previous mayors left the Office after his first term. Following 8 years of Conservative mayoral term, Khan's first term coincided with the post-Brexit era in British politics. The mayor who actively participated in the Remain campaign did not change much of his critical stance towards Brexit and central government's policies and achieved to receive the approval of Londoners for the second time.

On the issue of Brexit, there seems a clear conflictual nature and interest between the Westminster/Whitehall and Sadiq Khan in which the latter acts beyond his jurisdiction. Just after his re-election, in the victory speech, Sadiq Khan underlined "the scars of Brexit" that are not healed yet (The Independent, 2021). Not only this statement but also all his political stance against leaving the EU has formed the vocal critical interference of Khan in a foreign policy decision of national government since his first term in the Office.

Despite his political importance and the large political mandate he had in two mayoral elections, there is not much academic work on Sadiq Khan's role in British politics. This study will try to fill this gap in the literature both by choosing the mayor as the subject of analysis and focussing on his engagement in an issue of foreign policy. It will try to answer to what extent Khan's actorness had an impact on Britain's exit from the EU. In the light of the literature on internationalisation of non-central government, this study aims to figure out Khan's "actorness" in the aftermath of Brexit referendum by utilizing Brian Hocking's (1999) theoretical framework. Dimensions of the mayor's involvement in the Brexit process are explained under the categories of *initiators*, *channels* and *targets* as Hocking offers; yet a new grouping titled *voices* proposed by this study would complete the whole picture of analysis. I will argue that the author's categories to explain the aims and motivations of "actorness" can help the students of the field to grasp Khan's actions to some extent however a new category of "voice" is necessary as one of the fundamental basis of his preoccupation in the international realm is Khan's discontentment with central government's Brexit policies and his capability and willingness to raise a voice against them.

First, relatively short history of Mayor of London, as a directly elected executive post, will be examined and this will be followed by the status of Sadiq Khan in this position. In the second part of the study, related literature on the topic will be viewed and in particular, theoretical perspective derived from Brian Hocking's conceptualization will be analysed to answer why an actor of non-central government involves in a foreign policy issue. In the following part, the above mentioned categories offered by Hocking will be used as a framework to explain Khan's involvement on the issue of Brexit. The press releases used in the categorization are derived from the official website of London government, specifically from Mayor of London's section, and constitute the basis of research material. As a conclusion, I will be arguing that the findings demonstrate that having one of the largest political mandate to hold a public office in UK, the mayor has become a main actor behind a wide range of international engagement on Brexit from "London is open" campaign to diplomatic meetings with the EU officials. While he claims to improve London's position in the world politics and global economy embracing the idea that national policy does not reply London's interests, he also denounces the incapability of central government in the management of Brexit.

2. The London Mayoralty and Sadiq Khan

Centrality of London and its domination of British economy, culture and politics is something indisputable. Hall (2006: 336) argues that London is and will be capable of shaping the views of "prime ministers and chancellor of the exchequer" having a significant place in British politics. It is not just the largest city but also the centre of elite life in many terms. Therefore, London's dynamism is unique when compared to other cities of England. A city hosting a one eighth of population and one sixth of the

GDP would never be easy to govern. This has been a bit more complicated when it comes to London. Following the abolishment of the Greater London Council (GLC) in 1986, there was no city wide government left in London until 2000 (Travers, 2003). As a part of Great London Authority (GLA), New Labour promised to instate the post of Mayor of London¹ together with an Assembly of 25 members to provide more responsibility and accountability at the municipality level (Labour Party, 1997). This promise was backed by a referendum in 1998 and the following year Parliament enacted the Greater London Authority Act. New Labour's modernisation project at the local level had some promises such as "public participation, effective leadership, 'performance' and a modernist notion of rational progressive change" (Fenwick and Elcock, 2014: 584). The executive bodies of London would be directly elected by Londoners. Among the two, the Mayor would be the visible figure and the one to enable vision and a direction for Londoners, someone to realize the development of the city, to extend the number the partnerships which are necessary (Carvel; 1999: 255).² This act was highly crucial for studies in urban politics because, for the first time, a local self-government was introduced in one of the largest cities of Europe at the very end of 20th century and a directly elected mayor would come to Office which is highly inherent in the modern democratic politics. As Copus (2004: 583) states that a directly chosen mayor can act on behalf of the entire region, advancing and defending its interests much beyond the limits of the council. In fact, the mayor would represent the region by speaking with the authority of ministers, serving as the different projects' focal point, and, when necessary, connecting local politics into a larger national, European, or even global network.

The Office has seen only two different mayors, Livingstone and Johnson³, until 2016, each holding the post for two terms. The former, as the last leader of GLC before its abolishment, sustained his popularity by being elected as an independent candidate in the election of 2000 although he was expelled from Labour Party due to his conflict with Blair administration⁴. The latter, on the other hand, achieved to be the Prime Minister of the country in the meantime.

When Sadiq Khan declared his candidacy for being a London mayor in 2016, he introduced himself as "I am Labour first and foremost. I am also a Fabian, a father, a husband, a Londoner" (Dasgupta, 2016: 21). As parallel to this, his campaign slogan emerges as "A Mayor for All Londoners." Following his victory in 2016 mayoral election, he became the first ethnic minority mayor of London. His political career was not limited to this post since he had become MP from Labour Party in 2005 and achieved a position in the cabinet in 2009 by being the first Muslim (Dasgupta 2016:21). His coming to office coincided with a milestone for British politics as the voters decided to leave the EU just a month after his mayoral election. Following an active participation in the Remain camp, Khan needed to govern a City who voted in the opposite direction of the result. Moreover the difficulty of being elected at the local level from the opposition party was also in evidence. Yet the "individual leadership" factor as described by Fenwick and Elcock (2014: 596) became crucial element to analyse his stance towards Brexit issue. First of all, he demonstrated some leadership skills distinct from his party and acted independently thanks to the direct public mandate. Secondly, Khan attracted not just the local but also the international interest groups and partners within the framework of wider governance. Both will be discussed in the following parts.

¹ Before New Labour's promise, elected mayor idea had been raised by Michael Haseltine in 1991, the Conservative Secretary of State for the Environment of the time. However, the proposal was not embraced by his colleagues in cabinet and other MPs in the party (Whitton, 2018).

² Strategic planning, transport, economic development and regeneration, environmental protection and culture, media and leisure, the metropolitan police and fire, and civil defence are the areas that the mayor is responsible for (Rao, 2006: 218).

³ There is some more academic literature on the mayoralty of previous two names compared to Khan. On Livingstone, studies began even before his mayoral terms; Carvel (1984, 1999), Turner (2001), McNeill (2002), Hosken (2008), Beech and Smith (2010). On Johnson; Holman and Thornley (2011), Purnell (2012), Crines (2013), Dommet (2015), Gimson (2016). From a comparative perspective, Edwards and Isaby (2008), Worthy et al. (2019)

⁴ In the mayoral election of 2004, he became the candidate of Labour Party.

3. Internationalisation of Non-central government

Internationalisation of local/regional/non-central governments is not a new phenomenon. Various conceptualizations have been used to explain it as non-central governments and its external activities are heterogeneous (Blatter et al, 2009). Among these concepts multi-level Governance and para-diplomacy are the most common terms while the former refers to processes and structures, the latter generally deals with the actors. Unlike multi-level governance, para-diplomacy⁵ examines sub-state level actors and their discourses in the international realm in addition to their legitimising strategies (McConnell et al. 2012).

One another concept that emerges in the literature is city diplomacy which can be defined as engagement of cities with actors of international realm via institutions and processes to represent themselves (van der Plujim and Melissen, 2007:6). Burksiene et al. (2020: 305) categorizes city-diplomacy studies into five topics namely; city-twinning, city networks and the possibilities they provide, the smart city concept, the impact of mayors on city diplomacy and the internationalization of cities, and the broader topic of para-diplomacy. Regarding the impact of mayors on city diplomacy, an important contribution to the field comes from the study of Hocking as he prefers to focus on the “actorness” behind the international involvement. According to him there are two key reasons behind the external activities on non-central governments; changing policy environment and growing preference to use local political arena to achieve goals in the international realm (Hocking, 1993:12). Hocking (1999) analyses the actorness of non-central governments and their involvement in the international realm from the perspective of aims and motivations, extent and direction of involvement, structures and resources, levels of participation and strategies. Regarding their aims and motivations, Hocking categorizes these actors as initiators trying to follow their policy targets “outside the national setting; channels in which local/regional field is used for a basis of global strategies by other actors such as NGOs; and finally targets in the international activity since their policies and exercises can influence the benefit of other international actors”. The initiators are the ones having two parallel aims of trade promotion and investment. The prominence of these objects has increased the presence of non-central governments in the international realm especially since 1980s. Second group of motivation according to Hocking can be named as channels because non central governments can be capable of responding the demands of international actors despite their possible exclusion from the foreign policy realm. Their jurisdiction could be considered as a suitable base to achieve global strategies. Whereas thirdly, as targets, non-central governments’ policies can work for the benefit of international actors (Hocking, 1999: 20-22).

About the nature of involvement of these actors, Crikemans underlines that it might have either cooperative or conflictual dynamics (2010). It should be underlined that numerous studies have addressed cooperative city-diplomacy activities⁶. Regarding the latter dynamic, on the other hand, declining confidence in central government leads sub-state level actors to be more involved in foreign policy issues. Brown (1995) also discusses the emergence of phenomenon as follows;

“In some countries where the national government is ineffective in dealing with the concerns of subnational communities and especially where such communities are concentrated in particular provinces or localities, provincial or local governments have been asserting themselves, not only as agencies of advocacy for the cultural and human rights of the aggrieved communities, but increasingly as their economic agents in the

⁵ Duchacek (1990:32) defines para-diplomacy as an initiative of sub-central authorities in the form of international work which is “parallel to, often co-ordinated with, complementary to, and sometimes in conflict with centre-to-centre macro-diplomacy”

⁶ Please see for London (Acuto, 2013); St Etienne (Beal and Pinson, 2014); Medellin (Auschner et al, 2020); Turku (Clerc, 2020); Chişinău (Cantir, 2023).

global market place, negotiating trade and investment arrangements with similar subunits of government in other countries.”

Here a keyword comes to forefront to explain the relations between central and non-central government, to name “ineffective”. This can be counted as one of the distinction line in the analysis of internationalisation of sub-state actors according to Dickson. The author basically argues that these actors involve in the international realm either through the central government or bypassing them (Dickson, 2014).

Considering the above contributions to the literature and the mentioned gap in local government studies, this study will try to focus on Hockings’s actorness emphasis and the role of mayors in international issues given the environment of “ineffective” foreign policy decision making for the city in question followed by central government. As a case study, I will try to analyse Sadiq Khan’s involvement in Brexit process as a non-central government actor having both domestic and international policy implications. His goals and motivations will be examined from the perspective of categories defined by Hocking and this study will try to answer to what extent Khan’s actorness had an impact on the process of Brexit. At this point, it needs to be clarified that both of Khan’s predecessors had tensions with the central government on a matter of foreign policy. While Livingstone criticized Blair’s stance on Iraq War, Boris Johnson was embracing a different path than Cameron government on the issue of EU (Worthy et al, 2019).⁷ However, Khan’s case is exceptional because of two reasons. First, both Livingstone and Johnson enjoyed a compliance to a great extent as they are not a member of party in opposition, but in power⁸. Second, in above mentioned issues, they did not follow a London wide campaign to raise their arguments. Therefore, systematic involvement as an actor by Livingstone and Johnson could not be observed during their terms in the Office.

In the following part of the study, I will use the research material derived from the official website of London government. The analysed material was collected from the section of Mayor of London’s press releases page by being filtered with the word of “Brexit”. Press release results which could summarize Khan’s activities in a nutshell mostly belong to the first term of the Mayor as the research was conducted in October 2021, 5 months after his re-election. At this point, it needs to be underlined that categories offered by Hocking are analytic ones to explain the empirical world. The division lines between them seem to be not clear at some points however they function as a bridge to connect the theory and practice.

4. Analysis of Khan’s actorness on the issue of Brexit

4.1 Initiators

One of the important initiatives of Sadiq Khan is “London is open campaign” launched in 2016 just after the result of Brexit referendum. He argued the main motivation was to give the message that, despite the decision of leaving, London would remain as the most entrepreneurial and outward-looking centre of business in the world. It is a city of creativity and opportunity. (The Mayor of London, 16 August 2016). Moreover this campaign was also carried to social media and used its language with the campaign’s promotion as #Londonisopen. Another aim of the hashtag sign was to receive the contributions from the public in an interactive way. Within the framework of this campaign, the Mayor paid international visits and hosted summits and events in the capital which will be examined in the following parts. Thanks to a four-day bus tour in London, the mayor has tried to reach the European

⁷ Outside of the UK, Chişinău mayor Dorin Chirtoacă (2007–2017) can be named as an example as his policies to have closer relationship with the EU constituted an alternative to central foreign policy favouring Russia (Cantir, 2023). On the issue of climate change, the mayors in the USA became a part of “We Are Still In” initiative criticizing the central government’s decision of not signing Kyoto Protocol (Kihlgren Grandi, 2020).

⁸ First term of Livingstone as an independent candidate and first two years of Johnson under Labour government need to be excluded.

nationals living there with an aim of offering advises and guidance for the uncertain post-Brexit era (The Mayor of London, 29 March 2019).

“London is open” framework is to some extent Khan’s objection to two main outcomes of Brexit; leaving the Single Market and ending the freedom of movement. Various initiatives were raised by the Mayor to create an awareness for the possible results of these two decisions. On the issue of leaving the Single Market, Londoners came to know various initiatives of Khan such as Brexit Expert Advisory Panel (The Mayor of London, 19 December 2016) and Brexit Business Resource Hub (The Mayor of London, 17 October 2018) to supervise the unknowns of being outside of the Single Market especially for the sake of business world. Within these structures, Khan took the assistance of experts and sector leaders. Along with Single Market, freedom of movement is another red line for Khan as he claims it needs to be continued even in the post-Brexit period and the benefits of this EU policy including migration cannot be compensated with any other alternatives. In line with this backing, Khan proposed “Associate Citizenship” which could be negotiated between EU officials and central government of UK (The Mayor of London, 18 February 2020). This scheme raised by the Mayor was actually a recapitulation of MEP Guy Verhofstadt’s idea introduced in 2016. The aim was for British citizens to keep enjoying the right to move and work in the EU zone. This exclusive right would be “next best thing to membership” given that being a member of the EU again was not a realistic expectation according to Khan⁹.

In line with his support to stay in the Single Market and maintain the freedom of movement, Khan called for a public vote on the Brexit deal or a no deal which would be realized by the Government needs to be explained. To a certain extent it could be argued that the idea of second referendum was not the Mayor’s initiative, but a local government support to the People’s Vote campaign. Presenting the legitimate background of this call for another referendum he defended his position by underlining government’s failure as follows;

“As the Mayor of London, I wouldn’t be doing my job representing the interests of Londoners if I didn’t stand up now and say that it’s time to think again about how we take this crucial decision for the future of our country – and the futures of our children and grandchildren...The need for another public vote on Brexit was never inevitable, or something I ever thought I’d have to call for.” (The Mayor of London, 15 September 2018)

Although this call in 2018 meant to be at odds with his own party’s official stance upholding the decision of referendum on 23rd of June, 2016, Khan, as an actor of local arena, did not hesitate to be engaged in a national debate resulting from a foreign policy verdict.

4.2 Channels

In numerous instances Khan’s actorness was shaped by the fact that his position was in line with the some other actors’ interests in London. In those cases, the mayor has become a conveyor and channel to direct the enthusiasm of civil society, academic world and also EU representatives. The summits and meetings hosted by Khan offer an opportunity for others to articulate their concerns.

⁹ Khan has come with some other initiatives to deal with post-Brexit obstacles until the end of his second term. Youth Group Travel Scheme has been a one recent example. He argues that “since October 2021 every child entering the UK must have a passport, and children with non-EU passports, including refugees, also need a £95 visa [...] I call on the Government to introduce a Youth Group Travel Scheme, which could be specially designed to make the UK more open to visits from school children from around the world. The Government should also extend the Youth Mobility Scheme in a reciprocal agreement with EU countries to allow further cultural exchange whilst also supporting sectors, such as the hospitality and catering industries, which have been on the frontline of post-Brexit labour shortages. Our post-Brexit future does not have to mean isolation from our European friends and partners and restrictive policies that only damage our economy and opportunities for growth” (The Mayor of London, 27 April 2023).

First and foremost, Khan had meetings with agents of civil society. Especially the dialogue with the business sector was remarkable. This was no surprise that historically, London local government and the business sector could unite in search for the acceptance that “London is different” than any other city in the UK in the sight of central governments (Hall, 2006: 336). In April 2017, he hosted a summit in which the London Chamber of Commerce and Industry (LCCI)¹⁰ and Alliance of European Metropolitan Chamber in City Hall participated. In the summit, collaborations and links were strengthened with the business world given that a scenario of “hard Brexit” was undesirable for all (The Mayor of London, 5 April 2017). Before the summit, Khan had written a letter to the Chancellor of the Exchequer Philip Hammond on behalf of The New West End Company, London Councils, LCCI, the Federation of Small Businesses in London, the Heart of London Business Alliance and other major organisations (The Mayor of London, 21 February 2017). The capital’s Remain supporting majority and the Mayor’s seamless loyalty to Single Market enabled a good chance to raise a coherent objection on the side of civil society.

Secondly, the universities¹¹ also preferred to be actively involved in the process as leaving from the EU created many unknowns in terms of the academic staff, student enrolment and fundings. In a meeting with High Education Institutions (HEI), Khan appreciated the diversity that HEIs offers. His “London is open” campaign could be seen as a facilitator in the eyes of the universities in London for the continuation of their reputation and competitiveness at a time Brexit was about to bring a confrontation. Khan, by welcoming the international students and academic staff, further added that London as the capital of higher education has prominent universities and great number of international students.¹² He assured Londoners that his wish would be to keep it in the same way and remain a key partner of academy in the EU (The Mayor of London, 31 August 2016). In 2019, this time, universities paid a visit to Mayor’s Office to raise their concerns, common expectations with these actors paved the ground for other letters written to the Home Secretary and the Secretaries of State for Education and International Trade, to demonstrate and represent the view of HEIs (The Mayor of London, 2 April 2019).

One of the important summits that Khan had hosted was the European Union Capital City Mayors Summit in June 2019. Although the main themes seem to be the common concerns on climate change and violent extremism, Khan used this channel to comfort his counterparts that London would stay as a home for one million EU citizens and a European city (The Mayor of London, 25 June 2019).

4.3 Targets

Since the decision of leaving the EU, Khan has paid various visits to European capitals and EU headquarters. In those visit, the mayor met with foreign ministers, EU officials and his counterparts. As mentioned above, the target activities are the ones policies of non-central government fit well into the interests of international actor meaning that the mayor chooses the latter as the target and mean to realize his policies.

Under the umbrella of “London is open” campaign he first visited Paris and Brussels¹³ in March 2017 to enhance the historic economic, business and cultural ties of London with the other European

¹⁰ Established in 1881, LCCI is one of the representatives of business interest in London concerning “global trading conditions” and the local issues at the same time (Hall, 2006: 314).

¹¹ According to Hall, Higher Education sector in London, as a part of public service, needs to be considered within the framework of business due to its contribution to the economy of London, place in international marketplace and “business-like” operations in terms of scale and diversity. As one of the “distinctive products” universities contribute to brand recognition abroad (Hall, 2006: 327-329).

¹² One of the recent initiatives of Khan is a new Erasmus-style overseas study scheme under which students would apply for grants and other financial support to study in the EU. It aims to focus on the loss of mobility of students as a result of Brexit (The Guardian, 2024).

¹³The initial plan was to visit 5 cities: Paris, Brussels, Berlin, Madrid, Warsaw. However, only Paris and Brussels visits could be realized due to the terror attack at Westminster Bridge on March 22, 2017 (Evening Standard, 2017).

capitals (The Mayor of London, 8 February 2017). The campaign was planned to include meetings with politicians; city and business leaders. In the capital of Belgium and the EU, Khan underlined that “Even if the UK leaves the EU we will remain part of the European family” and reminded the ties between London and continental Europe thanks to the EU nationals living in London. This visit created an opportunity for Khan to spread his views on Brexit to the President of the European Commission, Jean Claude Juncker, the European Parliament’s chief Brexit negotiator, Guy Verhofstadt, the President of the European Parliament, Antonio Tajani, and the Mayor of Brussels, Yvan Mayeur. In Paris, he raised the issue of privileged access to Single Market as London business (ITV, 29 March 2017).

In November 2018, Berlin and Paris visits were on the agenda The Mayor of London argued that London was enjoying a trade, business and cultural bonds with its counterparts in Europe such as Paris and Berlin. By developing the relationship with different cities of Europe he expressed his will to attract more jobs, trade and investment for the people of London.¹⁴ Despite Brexit, Khan insisted London remaining open (The Mayor of London, 9 November 2018).

The Poland visit of mayor in 2019, August was serving for an issue which is very inherent in world politics. He basically argued in a meeting with other world leaders where the 80th anniversary of the start of Second World War commemorated that Brexit happened because the politicians were seeking to play on fears of people instead of addressing them. In that symbolic time and place, an international event helped him to promote his “London is open” campaign while highlighting the necessity to take an action against the rise of far-right. (Reuters, 1 September 2019).

4.4 Voice

Being a voice of Londoners has been used before by other political actors. Dahrendorf argues that during 1990s it was used to describe the need for local government reform in the capital by the public and private sector experts (Dahrendorf, 1990). Especially in the second half of 1990s, the lack of voice in London both at the national and international level was emphasized more as it was affecting the City’s representation negatively (Hebbert, 1998). Labour Party also utilized this argument while introducing its pledges on London government (Labour party 1996). As Syrett (2006: 301) argues that a high profile mayor, whose legitimacy comes from his election and strategy development that includes stakeholder consultation and the pursuit of a broadly based consensus, has given London a much stronger voice both at the national and international realm.

Khan’s Office preferred to use this call for a voice because of two reasons. First, in general, Khan demands more autonomy for his non-central government. Dependency on central government’s funding compared to other capital cities in the world is one of the concerns as he emphasizes that London cannot develop its own policies in line with the interests of the City. Having a population as much as the total of Wales, Scotland and Northern Ireland; London has far less autonomy over its own economy and public services (The Mayor of London, 7 November 2018). Secondly, more specifically to the case of Brexit, Khan believes a separate decision making mechanism for London is vital. He claims by enabling more control to London, economic uncertainties related to Brexit could be managed. Therefore a “stronger voice” would provide protection of jobs, prosperity and growth. (The Guardian, 2017). By assigning this role of “stronger voice” to himself, he equalizes the interest of the capital to the one of whole country’s asserting that “when London succeeds, Britain succeeds” (The Mayor of London, 16 August 2016). Within this framework, Khan’s actorness is articulated mostly by giving warnings, taking Londoners’ attentions to central government’s policies and challenging them. This is

¹⁴ In April, 2023, the mayor attended the opening ceremony of a French architecture firm planning to invest over €100m in London. This meeting in which business were gathered constituted a proper environment for mayor to raise his concerns about London in the post-Brexit era (The Mayor of London, 27 April 2023)

also important due to the fact that Khan's own party cannot offer an alternative voice of opposition as it prefers to keep quiet despite the Party's Remain inclined position.

As mentioned above Khan has raised objections for leaving the Single Market and ending the freedom of movement in the aftermath of Brexit referendum. These objections were fostered by denouncing the government's policies in general. He warns and urges government to take necessary actions for the upcoming threats¹⁵; informs the Londoners about the "inabilities" and "unwillingness" of decision makers.

Another tool of Khan to challenge government was his response statements. Following Theresa May's White Paper on Brexit, Khan has published below words in his critical response;

"The Prime Minister's assertion that 'no deal for Britain is better than a bad deal for Britain' is not necessarily true. 'No deal' would mean us crashing out of the EU and relying on basic World Trade Organisation rules - the very worst case scenario. This could be terrible for London and for the British economy" (The Mayor of London, March 2017).

As mentioned above, the aim and motivation to be a "voice" is highly related with the adversarial nature of politics in Khan's case. His involvement in the international issues is constructed not on the basis of cooperation but a conflictual environment. Moreover, his embodiment of possibly the most important Remain majority within England and even within the UK increases the number of empirical cases of Brexit engagement as a voice of Londoners.

5. Conclusion

This study tries to fill the gap in the literature on the issue of Sadiq Khan's actorness in the international realm. His critical stance against Brexit and its aftermath made him visible and active in the eyes of people of London, international institutions and other international actors. Brian Hocking's theoretical framework offered us categories such as *initiator*, *channel* and *target* to understand and analyse Khan's involvement in a foreign policy issue. From "London is open" campaign to the summits gathering EU officials, universities and business world the Mayor provides empirical cases for Hocking's categorization. However, an additional category of *voice* is useful as one of the Mayor's significant motivations is to challenge central government's foreign policy decisions and provide an alternative voice.

Khan's tenure as mayor coincided with significant political upheaval due to Brexit, positioning him uniquely as an eloquent critic of the central government's policies. His "London is open" campaign and other related initiatives aimed to mitigate the adverse effects of Brexit on London, underscoring his proactive stance in international engagement. Khan's use of the mayoral platform to support London's continued access to the Single Market and freedom of movement exemplifies his role as an initiator. His efforts to channel the interests of business, academic, and civil society groups further illustrate his actorness in representing London's distinct position. Khan's international visits and interactions with EU officials highlight his role in targeting the necessary occasions and seeking to align London's interests with those of international actors. Moreover, his persistent critique of the central government's handling of Brexit and his calls for a second referendum underline his function as a voice for Londoners, advocating for greater autonomy and better management of the city's economic and social interests.

In 2002, Simon Jenkins was giving a credit to Ken Livingstone, the Mayor of London of the time, as Livingstone had put "the mayoralty on the map", yet Jenkins was also adding that the mayor was not able to "convert popularity into influence and influence into making difference" (Travers, 2003). What

¹⁵ One recent example was his warning on potential Eurostar chaos. He raised his worries related to the planning for the new EU biometric Entry/Exit System (EES) checks by adding that "as it stands these new post-Brexit checks will cause chaos at St Pancras, with cuts to services and potentially huge queues facing passengers at peak times. This is directly a result of Brexit, and it's not an issue ministers can now wash their hands of" (The Mayor of London, 10 February 2024).

Khan is trying to do since 2016 is to create a difference for Londoners who had mostly voted in favour of EU in the referendum. It is not possible to claim Khan's involvement had resulted or would result in realistic outcomes and meet the demands of Londoners in a highly centralized and unitary state like Britain but his actorness is worth to be brought on the academic field given the electoral dynamics in the capital and its worldwide prominence. On 2nd of May 2024, another mayoral election will be held. Sadiq Khan, as the candidate of Labour Party, still keeps a similar stance (The Guardian, 2024b) however, it could be the issue of further research to discuss to what extent Khan can be argued to be involved in the issue of Brexit and which limitations are on the table for the Mayor since the end of his first term in the Office.

Statement of Research and Publication Ethics

Ethics committee approval is not required for this study.

Funding Statement

The author received no specific funding for this work.

Contributions of the Authors to the Article

The author's contribution to the article is 100%.

Conflicts of Interest

There is no conflict of interest in this article.

References

- Acuto, M. (2013). "World politics by other means? London, City Diplomacy and the Olympics". *The Hague Journal of Diplomacy*, 8(3-4): 287-311.
- Auschner, E., Lotero Álvarez, L.Álvarez Pérez, L. (2020). "Paradiplomacy and city branding: the case of Medellín, Colombia (2004–2019)". In *City Diplomacy*, edited by S. Amiri and E. Sevin, 279-303. Palgrave Macmillan, Cham.
- Beal, V. and Pinson, G. (2014). "When mayors go global: International strategies, urban governance and leadership". *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(1), 302-317. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12018>
- Beech, T. and Smith, B. (2010). The Rise and Fall of a Political Maverick: Ken Livingstone and the London Mayoral Elections of 2000 and 2008. [paper presentation] Western Political Science Association 2010 Annual Meeting Paper.
- Burksiene, V., Dvorak, J. and Burbulytė-Tsiskarishvili, G. (2020). "City diplomacy in young democracies: the case of the Baltics". In *City Diplomacy*, edited by S. Amiri and E. Sevin, 305-330. Palgrave Macmillan, Cham.
- Brown, S. (1995) *New Forces, Old Forces and the Future of World Politics* New York: Harper Collins.
- Cantir, C. (2023) ""Goodbye Moscow, Hello Brussels": The City Diplomacy of Chişinău Mayor Dorin Chirtoacă". *Nationalities Papers*, 1-20. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.57>
- Carvel, J. (1984). *Citizen Ken*. London: Chatto and Windus.
- Carvel, J. (1999) *Turn Again Livingstone*. London: Profile Book.
- Clerc, L. (2020). Turku (Finland) as a Case Study in the City Diplomacy of Small Urban Centers, 1971–2011. In *City Diplomacy*, edited by S. Amiri and E. Sevin, 331-358. Palgrave Macmillan, Cham.
- Copus, C. (2004). "Directly Elected Mayors: A Tonic for Local Governance or Old Wine in New Bottles?", *Local Government Studies*, 30(4), 576-588. <https://doi.org/10.1080/0300393042000318003>
- Criekemans, D. (2010). "Foreign policy and diplomacy of the Belgian regions: Flanders and Wallonia." *Discussion Papers in Diplomacy*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael-The Hague.
- Crines, A.S. (2013). "Why did Boris Johnson win the 2012 mayoral election?" *Public Policy and Administration Research* 3(9), 1–7.
- Dahrendorf, R (1990) "Does London need to be Governed?" London Weekend Television Lecture London: LWT.
- Dasgupta, R. K. (2016). Labour Wins London. *Economic & Political Weekly*, 51(21), 21-23.
- Dickson, F. (2014). "The Internationalisation of Regions: Paradiplomacy or Multi-level Governance?". *Geography Compass*, 8(10), 689-700. <https://doi.org/10.1111/gec3.12152>
- Dommett, K. (2015). "The oratory of Boris Johnson". In *Conservative Orators from Baldwin to Cameron*, edited by R. Hayton, and A. Crines, 166–181. Manchester: Manchester University Press.
- Duchacek, I., (1990). "Perforated sovereignties: Towards a typology of new actors in international relations". In *Federalism and international relations: the role of subnational units*. edited by H. Michaelmann and P. Soldatos, 1-33. New York: Oxford University Press.
- Edwards, G. and Isaby J. (2008). *Boris v. Ken: How Boris Johnson won London*. London: Politico's.

- Fenwick, J., and Elcock, H. 2014. "Elected Mayors: Leading Locally?" *Local Government Studies*, 40(4), 581-599 <https://doi.org/10.1080/03003930.2013.836492>
- Kihlgren Grandi, L. (2020). "Environmental City Diplomacy". In: *City Diplomacy. Cities and the Global Politics of the Environment*, 111-122 Palgrave Macmillan, Cham.
- Gimson, A. (2016). *Boris: The adventures of Boris Johnson*. London: Simon and Schuster.
- Hall, J. (2006) "The Role of business in London local and regional government: How it became recognised as a significant player", *Local Government Studies*, 32(3), 311-340 <https://doi.org/10.1080/03003930600693211>
- Hebbert, M. (1998) *London: More by Fortune than Design* Chichester: Wiley.
- Hocking, B. (1993). *Localizing Foreign Policy Non-Central Governments and Multilayered Diplomacy* London: Palgrave Macmillan
- Hocking, B. (1999). "Patrolling the 'frontier': Globalization, localization and the 'actorness' of non-central governments". *Regional & Federal Studies*, 9(1), 17-39. <https://doi.org/10.1080/13597569908421069>
- Holman, N. and Thornley, A. (2011). "The reversal of strategic planning in London: The Boris effect with a focus on sustainability." *Observatoire de la Socié'te' Britannique* 11, 145–159. <https://doi.org/10.4000/osb.1236>
- Hosken, A. (2008). *Ken: The ups and downs of Ken Livingstone*. London: Arcadia Books
- ITV, (2017), "London Mayor demands 'privileged access' to the single market post-Brexit", 29 March <https://www.itv.com/news/london/2017-03-29/london-mayor-demands-privileged-access-to-the-single-market-post-brexit> (Accessed on 16 December, 2021)
- Labour Party (1996) *A Voice for London* London: Labour Party.
- Labour Party (1997). *New Labour – Because Britain Deserves Better*. London: The Labour Party.
- McConnell, F., Moreau, T. and Dittmer, J. (2012). "Mimicking state diplomacy: the legitimizing strategies of unofficial diplomacies". *Geoforum* 43, 804–814. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.01.007>
- Mcneill, D. (2002). "Livingstone's London: left politics and the world city". *Regional Studies*, 36(1), 75-80. <https://doi.org/10.1080/00343400120099870>
- Purnell, S. (2012). *Just Boris: A tale of blond ambition-a biography of Boris Johnson*. London: Aurum Press Limited.
- Rao, N. (2006). "Introducing the New Government of London", *Local Government Studies*, 32(3), 215-221 <https://doi.org/10.1080/03003930600693088>
- Reuters, (2019) "Rise of populists in Europe resembles eve of WW2, warns London mayor", 1 September <https://www.reuters.com/article/uk-ww2-anniversary-poland-mayors-idUKKCN1VM1AJ> (Accessed on 16 December, 2021)
- Syrett, S. (2006). "Governing the global city: Economic challenges and London's new institutional arrangements", *Local Government Studies*, 32(3), 293-309, <https://doi.org/10.1080/03003930600693203>
- Evening Standard, (2017). "Sadiq Khan cuts 'Brexit tour' of EU capitals short after London terror attack", 27 March <https://www.standard.co.uk/news/mayor/sadiq-khan-cuts-brexit-tour-of-eu-capitals-short-after-london-terror-attack-a3499781.html> (Accessed on 16 December 2021)

- The Guardian, (2017) “Devolve power to London as a blueprint for other major UK cities – report”, 27 January <https://www.theguardian.com/cities/2017/jan/27/devolve-power-london-blueprint-major-uk-cities-sadiq-khan> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Guardian, (2024a), “Sadiq Khan pledges new Erasmus-style overseas study scheme for London youngsters” <https://www.theguardian.com/politics/2024/mar/30/sadiq-khan-pledges-new-erasmus-style-overseas-study-scheme-for-london-youngsters> (Accessed on 16 May, 2024)
- The Guardian, (2024b), “Sadiq Khan urges young Londoners to vote or risk ‘repeat of Brexit and Trump victory’” <https://www.theguardian.com/politics/2024/apr/26/sadiq-khan-urges-young-londoners-to-vote-or-risk-repeat-of-brexit-and-trump-victory> (Accessed on 16 May, 2024)
- The Independent, (2021), “Sadiq Khan reelected as London mayor after rival runs him close”, 8 May <https://www.theguardian.com/politics/2021/may/08/sadiq-khan-london-mayor-second-term-labour-shaun-bailey-conservatives> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (16 August 2016) “Interview with Sadiq Khan: “London must have a seat at the table during the negotiations to leave the EU”” <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/08/16/interview-with-sadiq-khan-london-must-have-a-seat-at-the-table-during-the-negotiations-to-leave-the-eu/> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London, (31 August 2016) “Mayor meets London university heads to discuss implications of Brexit” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-meets-heads-of-higher-education-institutions> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (19 December 2016) “Mayor unveils panel of experts to advise on Brexit talks” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-unveils-brexit-expert-advisory-panel> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London, (8 February 2017) “Mayor to take message to Europe that ‘London is open’” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/taking-message-to-europe-that-london-is-open> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (21 February 2017) “Mayor warns against business rates increases” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-warns-against-business-rates-increases> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London, (March 2017) “London’s Global and European Future: a response to the Brexit paper” <https://www.london.gov.uk/about-us/mayor-london/londons-global-and-european-future-response-brexit-paper> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (5 April 2017) “Mayor calls on European business leaders to help him avoid hard Brexit” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-calls-on-european-business-leaders-to-help> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London (15 September 2018) “Mayor of London calls for public vote on Brexit” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-of-london-calls-for-public-vote-on-brexit> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London (17 October 2018) “Mayor backs business with launch of new Brexit Business hub” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-backs-business-with-new-brexit-hub> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London (7 November 2018) “Mayor calls for Government to ‘reboot devolution agenda’ after Brexit” <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-urges-govt-to-reboot-devolution-post-brexit> (Accessed on 16 December, 2021)

- The Mayor of London (9 November 2018) "Mayor hosts EU Ambassadors ahead of trade mission to Berlin and Paris" <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-of-london-hosts-eu-ambassadors> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (29 March 2019) "Mayor launches 'LondonIsOpen' bus on four-day tour of capital" <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-launches-londonisopen-bus-tour> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London, (2 April 2019) "Mayor gathers London's world-leading universities for Brexit talks" <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/mayor-gathers-london-universities-for-brex-it-talks> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (25 June 2019) "Sadiq holds key London summit with European Mayors" <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/sadiq-holds-key-london-summit-with-european-mayors> (Accessed on 16 December, 2021)
- The Mayor of London, (18 February 2020) "Mayor urges Government to allow Londoners to retain EU citizenship" <https://www.london.gov.uk/press-releases/mayoral/londoners-could-retain-eu-citizenship> (Accessed on 15 December, 2021)
- The Mayor of London, (27 April 2023) "Mayor calls on the Government to ease post-Brexit restrictions preventing young Europeans coming to the UK" <https://www.london.gov.uk/mayor-calls-government-ease-post-brex-it-restrictions-preventing-young-europeans-coming-uk> (Accessed on 16 May 2024)
- The Mayor of London, (10 February 2024) "Post-Brexit checks could lead to Eurostar passenger cap" <https://www.london.gov.uk/mayor-calls-ministers-prevent-post-brex-it-border-checks-leading-eurostar-cap> (Accessed on 16 May 2024)
- Travers, T. (2003). *The politics of London: governing an ungovernable city*. Macmillan International Higher Education.
- Turner, J. (2001). "The negative campaign: New Labour, Ken Livingstone and the London mayoral selection process". *Media, Culture & Society*, 23(2), 257-265. <https://doi.org/10.1177/016344301023002006>
- Van der Pluijm, R., Melissen, J. (2007). "City diplomacy: The expanding role of cities in international politics". *Clingendael Diplomacy Papers*, 10. The Hague: Netherlands Institute of International Relations.
- Whitton, T. (2018). "Leadership in London: from government to governance" *Observatoire de la société britannique*, 20, 101-115. <https://doi.org/10.4000/osb.1998>
- Worthy, B., Bennister, M. and Stafford, M. W. (2019). "Rebels leading London: the mayoralities of Ken Livingstone and Boris Johnson compared". *British Politics*, 14(1), 23-43 <https://doi.org/10.1057/s41293-017-0069-1>

Azerbaycan ve Seçilmiş Diğer BDT Üyesi Ülkelerde Tarımsal Katma Değeri Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi

Mehriban HEYDAROVA¹, Cem SAATCİOĞLU²

Azerbaycan ve Seçilmiş Diğer BDT Üyesi Ülkelerde Tarımsal Katma Değeri Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi

Öz

Bu çalışmanın amacı, 2005-2022 yılları arasında Azerbaycan ve seçilmiş diğer BDT üyesi ülkelerde (Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan) tarımsal katma değeri etkileyeceği düşünülen faktörlerin panel veri analiz yöntemi kullanılarak incelenmesidir. Analiz sonucunda modelde yer alan sabit sermaye yatırımları (SS), kentleşme oranı (KO) ve modelin sabitine ait katsayıların %95 güven düzeyinde anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Panel veri yöntemi kapsamındaki analiz sonuçlarına göre bağımlı değişken olan tarımsal katma değer ile bağımsız değişkenler olan tarımsal işgücü oranı (TİO), tarımın devlet harcamalarındaki payı (TDH) ve tarımsal kredi (TK) değişkenleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Katma Değer, BDT, Panel Veri Analizi

Panel Data Analysis of Factors Affecting Agricultural Value Added in Azerbaijan and Other Selected CIS Member Countries

Abstract

The aim of this study is to examine the factors that are thought to affect agricultural added value in Azerbaijan and other selected CIS member countries (Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Russia, Tajikistan) between 2005-2022, using the panel data analysis method. As a result of the analysis, it was determined that the coefficients of fixed capital investments (SS), urbanization rate (KO) and the constant of the model in the model were insignificant at the 95% confidence level. According to the analysis results within the scope of the panel data method, it was found that there is a positive and significant relationship between the dependent variable, agricultural added value, and the independent variables, agricultural labor force rate (TİO), share of agriculture in government expenditures (TDH) and agricultural credit (TK).

Keywords: Agricultural Value Added, CIS, Panel Data Analysis

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, mehribanh1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0033-8795>

² Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, saatcic@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0247-8070>

1. Giriş

Dünyada ister gelişmiş isterse de gelişmekte olan tüm ülkeler kalkınma sürecine ilk olarak tarıma dayalı ekonomilerle başlamışlardır. Yaşanan sanayi devrimi, küreselleşme, teknolojik gelişme, ülke ekonomilerinin gittikçe büyümesi ve yapısal dönüşümle birlikte zamanla tarım sektörü görece önemini kaybetmiş, tarımın GSYİH ve ulusal istihdam içerisindeki payı giderek azalmıştır. Tarihsel süreç içerisinde sektörlerin geçirdikleri bu dönüşümü ilk kez Yeni Zelanda'lı A. Fisher ve Avustralya'lı C. Clark Üç Sektör Modeli veya "Fisher-Clark Hipotezi" ile açıklamaya çalışmışlardır. Hipoteze göre bir ülkenin ekonomik yapısı üç sektörden; birincil (tarım), ikincil (sanayi) ve üçüncül (hizmetler) sektörden oluşmaktadır. Yapısal dönüşüm ile birlikte sektörlerin istihdam ve GSYİH paylarındaki değişim tarımdan sanayiye, sanayiden ise hizmetler sektörüne doğru kayacaktır.

Lakin bu durum dünyada tarımın kritik bir sektör olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Çünkü insanlar yaşamlarını sürdürmek için besine ihtiyaç duyar ve bu ihtiyacı ise tarım sektörü karşılamaktadır. Tarım Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde de bahsettiği gibi piramidin ilk basamağını temsil eden fizyolojik ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan birincil tarım ürünleri ve işlenmiş gıda ürünlerinin hammadde kaynağı sektör olarak son derece kritik bir önem taşımaktadır. Tüm bunlarla birlikte tarım sektörü ulusal milli gelirin arttırılması, istihdam, ihracat, yatırımlar, hammadde temini ve katma değer gibi ekonomik katkıları nedeniyle tüm ülkelerde her zaman önemini korumaktadır.

Günümüzde dünyada yaşanan küresel ısınma, iklim değişikliği, Covid-19 salgınının yol açtığı küresel ekonomik belirsizlik, talep artışı ve tedarik zincirinde meydana gelen aksamalar, Rusya ve Ukrayna arasındaki savaş ve akabinde Rusya'ya uygulanan ticaret ambargoları, dünyada tarımsal üretimi etkiledi. Bu sorunların gıda ürünlerinde fiyatları yukarıya taşınması ve ülke içinde maliyetleri artırması ülkelerin yerli tarımın geliştirilmesine ve tarımsal katma değer artırılmasını yönelik politikalarını gözden geçirmelerine neden oldu. Yaşanan tüm bu gelişmeler, değişimler ve sorunlar bağlamında, başta hububat olmakla tarımsal ürünlerle ilgili dünya genelinde sıkıntıların yaşanması tarımsal ürünlerde dışa bağımlı olan ülkelerde tarımsal katma değeri etkileyen faktörlerin belirlenmesini önemli kılmaktadır. Tarımsal katma değeri pozitif yönde etkileyen faktörlerin saptanması ve bunun sonucunda doğru politikaların uygulanması ekonomik büyümeye katkı sağlayarak ülke refahının yükselmesine neden olacaktır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından 8.12.1991 tarihinde Rusya Federasyonu, Belarus ve Ukrayna Belarus'un başkenti Minsk'te Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) Kuruluş Antlaşmasını (Belovejsk Antlaşmasını) imzalamış ve 21.12.1991 tarihinde ise topluluğun kuruluşu resmi olarak duyurulmuştur. 2022 yılı itibarıyla topluluğa üye ülkeler: Azerbaycan, Rusya, Belarus, Kazakistan, Moldova, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Ermenistan'dır.

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan ve seçilmiş diğer BDT üyesi ülkelerde tarımsal katma değeri etkileyen faktörleri incelemektir.

Çalışmanın kapsamı seçilmiş 7 BDT üyesi ülkelerle; Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan'la sınırlandırılmıştır. Bu ülkeler için 2005-2022 yılları arasında tarımsal katma değeri etkileyeceği düşünülen değişkenler toplanmış ve teste tabii tutulmuştur. Çalışmanın 2005 yılından başlamasının nedeni eski SSCB ülkeleri için kullanılan bazı değişkenlerin bu tarihten önceki verilerine ulaşılmamasıdır. Çalışmada araştırma yöntemi olarak panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak tarımsal katma değer, bağımsız değişkenler olarak sabit sermaye yatırımları, tarımsal işgücü oranı, kentleşme oranı, tarımsal krediler, tarımın devlet harcamalarındaki payı verileri kullanılmıştır.

Çalışmanın literatüre sağladığı katkılar; öncelikle bu çalışma seçilmiş 7 BDT üyesi ülkelerde (Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan) tarımsal katma değeri etkileyen faktörlerinin incelendiği ilk çalışmadır. Ayrıca çalışmada tarımsal katma değeri etkileyen faktörlerinin analizi literatürdeki diğer ülkeler için yapılan çalışmalardan kapsadığı dönem ve kullanılan değişkenler bakımından farklılık göstermektedir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde tarımsal katma değerın önemi ve seçilen ülkelerin tarımsal katma değerleriyle ilgili bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde konuyla ilgili literatür çalışmaları yer almaktadır. Üçüncü bölümde tarımsal katma değeri etkileyen faktörler ekonometrik yöntemlerle analiz edilmiştir. Bulgular başlıklı son bölümde ise analizden elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

2. Tarımsal Katma Değerin Önemi ve Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Katma Değer

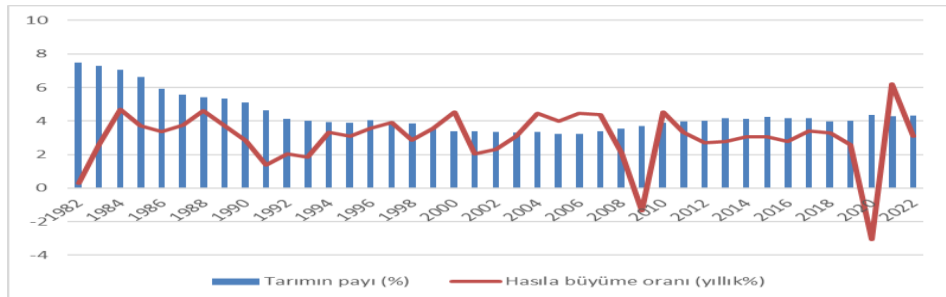
Makroekonomik anlamda katma değer üretim faaliyetlerinde yer alan faktörlerin yarattığı ek değeri ifade etmektedir. Tarımsal katma değer ise tarım sektöründeki tarımsal çıktı ve girdilerin toplamı arasındaki fark sonucunda elde edilen net üretim rakamını ifade etmektedir. Tarımsal katma değer Birleşik Devletler Tarım Departmanı (USDA) tarafından yapılan tanımlamaya göre üretilen tarımsal ürünün fiziksel durumunda ve maddi değerinde bir iyileşme şeklindedir (Lu & Dudensing, 2015).

Tarım sektörü ekonomik sistemlerin ayrılmaz bir parçasıdır ve sektörünün ülke ekonomisi içerisindeki yeri ise bir bütün olarak ekonomide yarattığı katma değerle ölçülür. Bu katma değer ise, tarımsal faaliyetler sonucu ortaya çıkan hâsıla, tarımsal çıktı, istihdam, dış ticaret ve diğer sektörlerle girdi sağlama gibi kalemlerden oluşmaktadır (Doğan, Arslan, Berkman, 2015).

Tarım sektöründe katma değerın artırılması, kırsal istihdamın artırılmasında, tarımla uğraşan kesimin ekonomik altyapısının çeşitlendirilmesinde, tarımsal üretimin teşvik edilmesinde, tarımla uğraşan kesimin gelirinin artırılması ve finansal istikrarın sağlanmasında mühim rol oynamaktadır. Tarım sektöründe artan katma değerın sağlanması ayrıca kırsal ve kentsel bölgeler arasındaki gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılmasında da önemli role sahiptir. Ayrıca bu bölgelerin ekonomik büyümeye ve kalkınmaya olumlu katkı yapmalarını teşvik ederek bölgenin ekonomik dönüşümünü sağlar (Akyol, 2018: 228). Tarımsal katma değeri artırmanın iki yolu vardır, birincisi üretimin verimliliğini artırarak toplam çıktı ile üretim girdileri arasındaki farkı artırmak, ikincisi ise ürün ve üretim yöntemi özelliklerinin yanı sıra işlev, miktar ve biçiminin değiştirilmesi sonucunda toplam çıktı değeri ile ara girdi maliyetleri arasındaki farkın artırılmasıdır (Lambert vd., 2006).

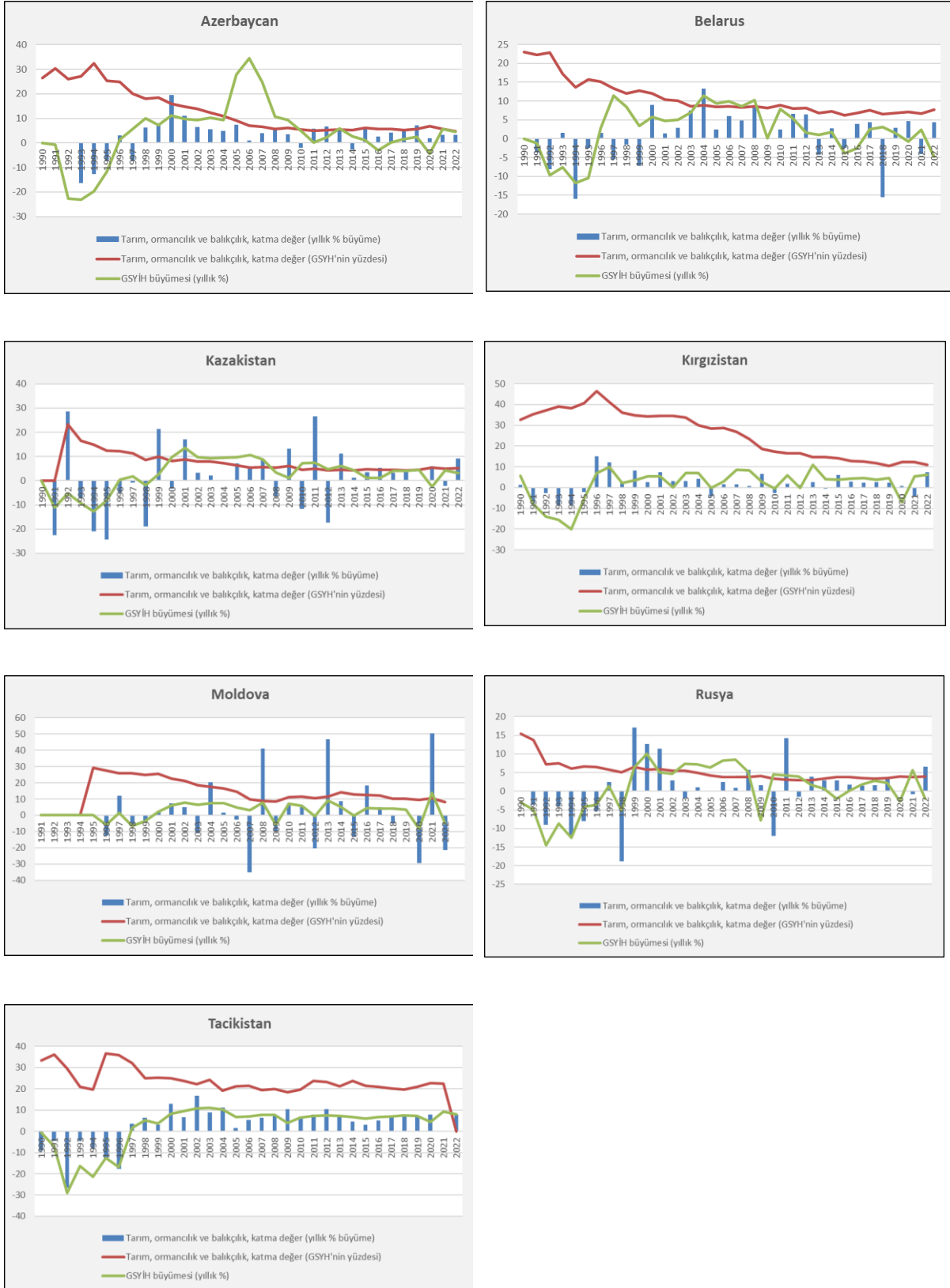
Tarım sektörü, tarih boyunca insanların beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir rol oynamıştır. Ancak Sanayi Devrimi sonrasında, tarımın birincil faaliyet alanı olarak yerini diğer sektörlerle bıraktığı gözlemlenmiştir. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren başlayan yapısal dönüşüm, sanayi ve hizmet sektörlerinin üretim ve katma değerindeki artışa paralel olarak, tarım sektörünün katma değerdeki payını azaltmıştır. Bu durumun temel sebebi, sanayi ve hizmet sektörlerinde daha yüksek katma değer oluşturulmasına karşın, tarımın doğal kaynaklara bağımlılığı ve üretim kapasitesindeki sınırlamalar nedeniyle, tarımsal üretimin ve katma değerın daha düşük düzeyde kalmasıdır. Bu sektöre özgü kısıtlamalar, küresel ve ulusal düzeyde tarımsal faaliyetlerin üretim ve katma değer payının azalmasına neden olmuştur (Özşahin ve Güven, 2023).

Şekil 1’de yer alan Dünya Bankası verilerine göre 1982-2022 yılları arasında dünya toplam hasılası içerisinde tarımsal üretimin payı 1990 yılında %5,1 iken, 2010 yılında %3,4’e kadar gerilemiş, 2020 yılında %4,4 ve 2022 yılında ise %4,3 oranında seyretmektedir.

Şekil 1. 1982-2022 yılları arasında küresel hasılanın büyüme hızı ve tarım sektörünün küresel hasıla içerisindeki payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası World Development Indicators.

Şekil 2. 1990-2022 döneminde ülkelerin GSYİH yıllık büyüme hızı, tarımsal katma değer ve tarımsal katma değerın GSYİH içerisindeki payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası. World Development Indicators.

Şekil 2’de Merkez Bankası verilerine göre 1990-2022 yılları arasında seçilmiş BDT üyesi ülkede GSYİH’nin yıllık büyüme hızı ile tarımsal katma değer ve tarımsal katma değer toplam hasıladaki payına ilişkin zaman yolu çizelgesi yer almaktadır. 1990-2022 döneminde bu ülkelerde tarımsal katma değer GSYİH içindeki payı düşüş eğilimi göstermiştir. 2021 yılında bu ülkeler arasında tarımsal katma değer toplam hasıladaki payı %22,4 oran ile en yüksek Tacikistan’dadır. Tacikistan’ının ardından, sırasıyla %12, 4 ile Kırgızistan, %10,6 ile Moldova, %6,7 ile Belarus, %5,7 ile Azerbaycan, %5,0 ile Kazakistan ve %3,9 ile Rusya gelmektedir. Tarımsal katma değer büyüme hızları incelendiğinde ise Tacikistan dikkat çekicidir. Diğer ülkelerde tarımsal katma değer büyüme hızı, bazı yıllarda negatif bir yöne dönerek oldukça istikrarsız bir seyir izlemiştir.

Tablo 1. 2019-2022 Yılları Arasında Seçilmiş BDT Üyesi Ülkelerin Tarımsal Katma Değerleri

Ülkeler	2019		2020		2021		2022	
	Tarımsal Katma Değer (Milyon ABD Doları)	Tarımsal Katma Değer/Toplam GSYH	Tarımsal Katma Değer (Milyon ABD Doları)	Tarımsal Katma Değer/Toplam GSYH	Tarımsal Katma Değer (Milyon ABD Doları)	Tarımsal Katma Değer/Toplam GSYH	Tarımsal Katma Değer (Milyon ABD Doları)	Tarımsal Katma Değer/Toplam GSYH
Azerbaycan	3.933	5,7	4.008	6,7	4.140	5,7	4.280	4,8
Belarus	4.347	6,8	3.506	7,1	3.363	6,7	3.512	7,7
Kazakistan	9.797	4,5	10.374	5,4	10.146	5,0	11.070	4,8
Kırgızistan	1.038	10,4	1.047	12,2	999	12,4	1.072	10,9
Moldova	1.183	10,2	835	9,4	1.255	10,6	989	8,3
Rusya	57.373	3,5	57.503	4,0	57.028	3,9	60.821	3,9
Tacikistan	2.297	20,9	2.478	22,7	2.471	22,4	2.668	-

Kaynak: Dünya Bankası (World Bank)

Tablo 1’de seçilmiş BDT üyesi ülkelerinin yıllara göre tarımsal katma değer verileri gösterilmektedir. Tablo 1’de yer alan bilgilere göre 2022 yılı itibari ile ülkeler arasında en yüksek tarımsal katma değere sahip ülke Rusya iken en düşük tarımsal katma değere sahip ülkenin ise Moldova olduğu görülmektedir.

3. Literatür Taraması

Gardner (2003) çalışmasında 1960-2001 yılları arasında 85 ülke verilerini kullanılarak, bir sektör olarak tarımın ve geliştirmekte olan ülkelerdeki tarımsal gelirlerin büyümesinin altında yatan faktörleri araştırmıştır. 85 ülkenin işçi başına tarımsal katma değer ile kişi başı milli geliri arasındaki nedenselliği Granger nedensellik testinden yararlanarak araştırmıştır. Büyüme hakkındaki hipotezler hem genel büyüme literatüründen hem de Amerika Birleşik Devletleri ve diğer sanayi ülkelerindeki geçmiş tarımsal büyümeye ilişkin ampirik literatürden türetilmiştir. Çalışmasında geliştirmekte olan ülkeler için her iki değişken arasında da güçlü bir nedensellik olduğunu tespit etmiş fakat geliştirmekte olan ülkeler için bu şekilde bir nedenselliğe rastlamamıştır.

Ali vd. (2013) 1972-2007 arası yıllık verileri kullanarak Pakistan için tarımsal katma değer ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi Johansen Eşbütünlük analizi ile araştırmışlardır. Çalışmada, tarım katma değeri, hizmet sektörü katma değeri, mal ve hizmet ihracatı ve doğrudan yabancı yatırımların GSYİH içindeki oranlarının gelir eşitsizliği üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Çalışmada hizmet sektörü katma değeri dışındaki tüm açıklayıcı değişkenlerin uzun dönemde gelir eşitsizliğini olumsuz ve anlamlı olarak etkilediği bulgusuna ulaşmışlar.

Ceylan ve Özkan (2013) çalışmalarında Avrupa Birliği’ne üye ve aday ülkelerden oluşturulan bir örnekleme tarımın ulusal ekonomiler üzerindeki etkisini panel veri analizi araştırmışlardır. Panel veri analizi ile ulaşılan bulgulara göre tarımsal katma değerdeki artışın, kişi başına gelire katkıda bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sonuçlar ayrıca tarımın ekonomik önemini koruduğunu ve dışsal faktörler

nedeniyle AB üyeleri arasında kişi başına düşen ortalama gelirin üye olmayanlara göre daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Aktaş vd., (2015) çalışmalarında başta Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri olmak üzere tarım sektöründe öne çıkan birçok ülkenin, tarım destekleme sistemlerinin tarımsal tüketim ve tarımsal çıktı üzerinde etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada seçilmiş 12 ülkenin 1995-2010 yılları arasındaki verileri panel veri analiz yöntemi kullanılarak analiz etmişler. Analizden elde edilen sonuçlara göre girdi ve Pazar fiyat desteğinin tarımsal çıktıyı arttırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Destek, vd. (2017) yaptıkları çalışmada seçilmiş Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan için 1991-2013 yılları arasında Hollanda hastalığının geçerliliğini incelemişler. Çalışmada petrol rantı ve tarımsal katma değer arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi yardımı ile analiz etmişler. Analiz sonuçlarına göre Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan için tarımsal katma değer ile petrol rantı arasında uzun dönemli ilişkinin geçerli olduğu, kısa dönemde, Azerbaycan için tarımsal katma değer petrol rantından olumsuz etkilendiği, buna karşın, Kazakistan ve Kırgızistan için tarımsal katma değer petrol rantından pozitif yönde etkilendiği sonucuna ulaşmışlar. Çalışmada Hollanda hastalığının yalnız Azerbaycan için geçerli olduğu, Kazakistan ve Kırgızistan'ın doğal kaynaklar yoluyla elde edilen zenginliği etkin bir şekilde kullandığı, Özbekistan için ise doğal kaynak rantı ile tarım sektörü arasında bir ilişkinin söz konusu olmadığını bulgusuna ulaşılmıştır.

Odero (2017) Nambiya için 1980-2015 dönemini kapsayan yıllık verileri kullanarak tarımsal katma değeri ile GSYH arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Eşbütünleşme ve Granger nedensellik yöntemini kullanarak yaptığı çalışmasında tarımsal katma değerden GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik olduğunu tespit etmiştir.

Akyol (2018) yeni endüstrileşen ülkeler grubuna dahil olan Türkiye, Meksika, Güney Afrika, Brezilya ve Çin'in 2000-2016 yılları arasındaki verilerini kullanarak tarımsal katma değer ve tarımsal teşvikler arasındaki ilişkiyi panel veri analiz yöntemiyle incelemiştir. Analizden elde edilen sonuçlara göre tarımsal teşviklerdeki artışın tarımsal katma değer üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki yarattığı sonucuna ulaşmıştır.

Bashir vd. (2018) çalışmalarında Endonezya için 1985-2017 dönemine ait zaman serisi verilerini kullanarak Johansen Eşbütünleşme analizi ile ekonomik büyüme, beşerî sermaye ve tarım sektörü arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkiyi ve ekonomik büyüme ile tarım katma değeri arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Analizden elde edilen sonuçlara göre beşerî sermaye, hükümet harcamaları, kırsal nüfus, teknoloji ve ekonomik büyümenin tarımsal katma değer üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişler.

Hayaloğlu (2018) panel veri analiz yöntemi ile 1990-2016 dönemi için tarımsal katma değer, karbon emisyonu, GSYH, okullaşma oranı, kırsal nüfus, sabit sermaye ve tarım arazisi değişkenlerini kullanarak iklim değişikliğinin tarım sektörü ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Küresel İklim Değişikliği Risk Endeksi'ne göre iklim değişikliğinden en fazla etkilenen 10 ülke için analiz etmiştir. Analizden elde edilen sonuçlara göre tarım arazisi, sabit sermaye oluşumu ve okullaşma oranı tarımsal katma değeri pozitif, kırsal nüfus ve karbon emisyonu ise tarımsal katma değeri negatif yönde etkilemektedir.

Soyyigit ve Yavuzaslan (2019) 1996-2017 dönemi için E7 ülkeleriyle (Brezilya, Çin, Meksika, Rusya, Endonezya, Türkiye, Hindistan) yapmış oldukları nedensellik analizi ile hükümet etkinliği endeksinin hem tarımsal katma değeri hem de ekonomik karmaşıklık endeksini etkilediğini, ayrıca tarımsal katma değerden hükümet etkinliği endeksine bir nedensellik olduğunu tespit etmişler.

Çuhadar (2020) çalışmasında 2000-2014 yılları arasında 20 gelişmekte olan ülkeye ait tarımsal katma değer, karbon emisyonu düzeyi, katılımcı demokrasi, sulanan arazilerin oranı, enerji kullanımı, kentleşme, kişi başına reel GSYH ve kent nüfusu verileri arasındaki ilişkiyi Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (Sistem GMM) kullanarak incelemiştir. Ampirik analizler neticesinde, katılımcı

demokrasi, tarımsal katma değer ve enerji kullanımının karbon emisyonları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Erdinç ve Aydınbaş (2021) 20 ülkenin 2000-2018 yılları arası yıllık verileriyle tarımsal katma değer belirleyicilerini panel veri analiz yöntemi kullanılarak incelemişler. Analiz sonucunda tarımsal katma değer üzerinde brüt sabit sermaye oluşumu, tarımsal işgücü oranı, kişi başına GSYH ve kentleşme oranının pozitif ve anlamlı, hukukun üstünlüğünün ise negatif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Nugroho vd. (2021) çalışmalarında 17 gelişmekte olan ülke için 2006-2018 dönemini kapsayan tarımsal katma değer, tarımsal ihracat ve ithalat, DYY, döviz kuru, gübre ithalatı değişkeni verileriyle ekonomik küreselleşmenin tarımsal katma değer üzerindeki etkilerini Havuzlanmış EKK ve Sabit Etkiler Modeli kullanarak araştırmışlardır. Analizden elde edilen sonuçlara göre gelişmekte olan ülkelerde DYY girişi ve tarımsal ihracat tarımsal katma değeri artırmaktadır.

Temurlenk ve Erdik (2023) yaptıkları çalışmada 16 Akdeniz ülkesinin 1990-2019 yıllarına ait verilerini kullanarak dengeli panel veri analizi yardımıyla iklimin tarımsal katma değer üzerindeki etkisini ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve bölgesel farklılıklarını da dikkate alarak araştırmışlardır. Analizden elde edilen sonuçlarına göre, Güneybatı Akdeniz ülkelerine kıyasla sıcaklığın tarımsal katma değer üzerindeki etkisi Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Akdeniz ülkelerinde daha olumsuzken, Güneydoğu Akdeniz ülkelerinde daha az olumsuzdur. Ayrıca, orta insani gelişme endeksine sahip ülkelere göre, yüksek insani gelişme endeksine sahip ekonomilerde bu etki daha az ve olumlu yöndedir.

Özşahin ve Güven (2023) FAO verilerine dayanarak 2018 yılında dünya genelinde en yüksek tarımsal üretim değerine sahip 6 gelişmekte olan ülkede tarım destekleri ve hükümet istikrarının tarımsal katma değer üzerindeki etkisini statik panel veri analizi ile incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, tarım istihdamı, tarım arazisi genişliği, hükümet istikrarı ve tarımsal hammadde ithalatının tarımsal katma değer üzerinde pozitif, kişi başı gelirin ise negatif ve anlamlı etkileri olduğu bulunmuştur. Tarım üreticilerine verilen desteklerin tarımsal katma değer üzerindeki etkisi pozitif olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

4. Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Çalışmada seçilmiş 7 BDT üyesi ülkeler; Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan için 2005-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak tarımsal katma değeri etkileyeceği düşünülen değişkenlerin tarımsal katma değer üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Çalışmanın 2005 yılından başlamasının nedeni eski SSCB ülkeleri için kullanılan bazı değişkenlerin bu tarihten önceki verilerine ulaşılmamasından kaynaklanmaktadır. Çalışmada yöntem olarak panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak tarımsal katma değer, bağımsız değişkenler olarak sabit sermaye yatırımları, tarımsal işgücü oranı, kentleşme oranı, tarımsal krediler, tarımın devlet harcamalarındaki payı verileri kullanılmıştır. Çalışmada STATA-18 ekonometrik paket programı kullanılmıştır. Analizde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait veriler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Bankası (World Bank) veri tabanından elde edilmiştir.

Ekonometrik analizlerde kullanılan veri türlerinden biri olan panel veri, belirli bir zaman diliminde, ülkeler, firmalar, bireyler, hane halkları gibi birimlere ait yatay kesit gözlemlerin bir araya getirilmesi olarak ifade edilmektedir. Hem zaman hem de birimler bazında bilgi elde edilmesini sağlayan panel veri, N sayıda ve her birime karşılık gelen T sayıda gözlemden oluşmaktadır (Tatoğlu, 2016: 2-4).

Bu anlamda panel veri kullanılarak oluşturulan modellerin, ekonomik ilişkileri tahmin etmede kullanılması yöntemine "panel veri analizi" adı verilmektedir.

Panel veri modeli:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (1)$$

şeklinde yazılabilmektedir. Modelde Y bağımlı değişken, X_k bağımsız değişkenler, α sabit parametre, β eğim parametreleri ve u hata terimidir. Modelde i bireyler, şirketler, firmalar ya da ülkeleri ve t zamanı temsil eder (Tatoğlu, 2016).

Çalışmanın bağımlı değişkeni olan tarımsal katma değeri etkileyen faktörlerin belirlenmesi için oluşturulan regresyon modeli aşağıdaki şekildedir:

$$TKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 SS_{it} + \beta_2 TİO_{it} + \beta_3 KO_{it} + \beta_4 TK_{it} + \beta_5 TDH_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Burada;

TKD: Tarımsal Katma Değer (GSYİH %)

SS: Sabit Sermaye Yatırımları (GSYİH %)

TİO: Tarımsal İşgücü Oranı (Toplam İşgücü %)

KO: Kentleşme Oranı (Toplam Nüfus %)

TK: Tarımsal Krediler (Toplam kredilere %)

TDH: Tarımın Devlet Harcamalarındaki Payı (%)

Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler ve bu değişkenlere ait veri kaynakları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklama	Veri Kaynağı
TKD	Tarımsal Katma Değer (GSYİH %)	Dünya Bankası (World Bank)
SS	Sabit Sermaye Yatırımları (GSYİH %)	Dünya Bankası (World Bank)
TİO	Tarımsal İşgücü Oranı (Toplam İşgücü %)	Dünya Bankası (World Bank)
KO	Kentleşme Oranı (Toplam Nüfus %)	Dünya Bankası (World Bank)
TK	Tarımsal Krediler (Toplam krediler %)	Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)
TDH	Tarımın Devlet Harcamalarındaki Payı (%)	Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)

Analizde öncelikle, birim etkinin veya zaman etkisinin varlığının tespiti yapılmıştır. Panel veri modellerinde, klasik modelin geçerliliği diğer bir ifade ile birim ve/veya zaman etkisinin olup olmadığı Breusch-Pagan LM Testi, F-Testi ve LR Olabilirlik Oranı Testi gibi testleriyle araştırılmaktadır. Bu testlerin yardımıyla verilerin birimlere göre farklılık gösterip göstermediği tespit edilebilmektedir. Eğer veriler birimlere göre farklılık göstermiyorsa, klasik modelin uygun olduğu söylenmektedir. Bu testlerde, H_0 hipotezi reddedilemediği durumda verinin havuzlanmışlığı kabul edilmektedir. H_0 hipotezinin reddedildiğinde, parametrelerin birimlere göre değiştiğini ifade eder. Bu durumda ise klasik modelin uygun olmadığı söylenmektedir (Tatoğlu, 2018).

Çalışmada yer alan ülkeler için birim ve zaman etkisinin testi için Breusch-Pagan LM testi, F testi ve LR Olabilirlik Oranı Testi uygulanarak zaman etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Birim etki için de aynı testler uygulanmış ve birim etkinin söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Bu testlerden elde edilen sonuçlara göre modeli analiz etmek için klasik (havuzlanmış) modelin uygun olmadığı kabul edilmiştir. Sonuçlar Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Birim ve Zaman Etkisinin Testi

	Breusch-Pagan LM Testi	F Testi	LR Olabilirlik Oranı Testi
Birim Etkinin Sınaması (Prob.)	0,0000	0,0000	0,0000
Zaman Etkisinin Sınaması (Prob.)	0,2521	0,4901	1,0000

Analiz sonucunda modelde birim etkinin varlığı tespit edildiğine göre modelimiz için sabit etkiler (SE) modelinin mi yoksa tesadüfi etkiler (TE) modelinin mi daha uygun olduğunu belirlemek için öncelikle Hausman testi uygulanmıştır. Bu test, sabit ve tesadüfi (rassal) etkiler modellerinden hangisinin daha uygun olduğunu belirlemek için kullanılır ve hesaplanan değer, tablo değerinden küçük olduğunda tesadüfi (rassal) etkiler modelinin tutarlı olduğunu söyleyen H_0 hipotezi kabul edilmekte, sabit etkiler tahmincisi ise reddedilmektedir (Asteriou ve Hall, 2007).

Uygulanan Hausman testi sonucunda, modelimiz için sabit etkiler tahmincisinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Hausman test sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir. Hausman testinde H_0 hipotezi, "parametreler arasındaki fark sistematik değildir" şeklinde kurulmaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi olasılık değeri %5 önem düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Bu sonuca göre sabit etkiler modeli tercih edilmektedir.

Tablo 4. Hausman Testi Sonuçları

---Katsayılar---				
	(b)	(B)	(b-B)	$\sqrt{\text{diag}(V_b - V_B)}$
	fe	re	fark	Std. hatalar
SS	-,1072208	-,0471847	-,0600361	,00089597
TİO	,0924818	-,0177176	,1101994	,0427257
KO	-2,934943	-1,706008	-1,228935	1,077964
TK	,0409972	,2011772	,16018	,0458465
TDH	,1590897	,1951761	-,0360865	,0303682

b = H_0 ve H_a altında tutarlı; xtreg den elde edilen

B = H_a altında tutarsız, H_0 altında etkili; xtreg den elde edilen

Test: H_0 : katsayılar arasındaki fark sistematik değildir.

$$\chi^2(5) = (b-B)'[(V_b - V_B)^{-1}](b-B) = 50,58$$

Prob. Değeri > $\chi^2 = 0.0000$

Analizin devamında sabit etkiler modelinden hareketle varsayımlardan sapmalar test edilmiştir (otokorelasyon, heteroskedastisite ve birimler arası korelasyon). Sabit etkiler modelinde heteroskedastisitenin varlığını sınamak için Wald Testi yapılmıştır. Sonuçlara göre H_0 hipotezi reddedilmiş. Modelde değişen varyans (heteroscedasticity) olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Modelde otokorelasyonun varlığını sınamak için Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez (LBI) ve Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson (DW) Testileri ile sınanmıştır. Yapılan test değerlerinin kritik değer olan 2'den küçük olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilmiş ve modelde otokorelasyonun varlığının söz konusu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Birimler arası korelasyonun varlığı ise Pesaran CD Testi, Friedman Testi ve Frees Testi ile tespit edilmektedir. Frees ve Friedman testine göre H_0 hipotezi kabul edilmiş ve birimler arası korelasyonun olmadığı görülmektedir. Pesaran CD Testine göre ise H_0 hipotezi kabul edilmemekte, birimler arası korelasyonun varlığı anlaşılmaktadır.

Analiz sonuçlarına göre modelimizde üç (otokorelasyon, heteroskedastisite ve birimler arası korelasyon) varsayımdan da sapmanın olduğu bulunmuştur. Söz konusu bu varsayımdan sapmaların üçünü de düzelten Driscoll-Kraay testi yapılmış ve nihai model elde edilmiştir.

Modellerde değişen varyans (heteroskedastisite), otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun varlığının söz konusu olduğu durumda standart hataların, t ve f istatistiklerinin, R^2 'nin ve güven aralıklarının geçerliliği etkilenmektedir. Bu nedenle modellerde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyondan en az biri mevcut ise parametre tahminlerine dokunulmadan standart hatalar düzeltilmeli yani dirençli standart hatalar elde edilmelidir. Standart hataları düzeltmek için birçok yöntem mevcuttur. Eğer modelde sadece değişen varyans sorunu mevcutsa Huber-Eicker-White tahmincisi, hem değişen varyans hem de otokorelasyon sorunu mevcutsa Arellano-Froot-Rogers tahmincisi, hem değişen varyans, hem otokorelasyon ve hem de birimler arası korelasyon sorunu mevcutsa Driscoll-Kraay Tahmincisi uygulanarak standart hatalar düzeltilmekte, böylelikle de değişen varyans sorunu düzeltilmektedir (Tatoğlu, 2018).

Tablo 5. Driscoll-Kraay Testi Sonucu

TKD	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	T değeri	P> t	[95% Güven Aralığı]	
SS	-,1072208	,010219	-10,49	0,622	-,1287811	-,0856605
TİO	,0924818	,1027668	0,90	0,000	-,1243371	,3093007
KO	-2,934943	,8277467	-3,55	0,202	-4,681336	-1,18855
TK	,0409972	,0817319	0,50	0,000	-,131442	,2134364
TDH	,1590897	,0361517	4,40	0,000	,0828163	,235363
_cons	13,2304	3,083573	4,29	0,453	6,724632	19,73617

Driscoll-Kraay Regresyon Modeli
 Method: Sabit Etkiler Regresyon
 Grup Değişkeni: i
 Maksimum Gecikme: 2

Gözlem Sayısı=113
 Grup Sayısı=7
 F (5, 17) = 30,16
Olasılık Değeri>F= 0,0000
R₂=0,7512

Tablo 5'te yer alan tahmin sonuçları incelendiğinde 7 BDT üyesi ülkelerin (Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan) 2005-2022 yılları arasındaki verileri kullanılarak oluşturulan modelde yer alan sabit sermaye yatırımları (SS), kentleşme oranı (KO) ve modelin sabitine ait katsayıların %95 güven düzeyinde anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Modelde yer alan tarımsal işgücü oranı (TİO), tarımsal krediler (TK) ve tarımın devlet harcamalarındaki payı (TDH) bağımsız değişkenleri %95 güven düzeyinde anlamlı çıkmıştır.

Modelde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünü gösteren R₂ değeri 0.7512'dir. Bu ise modelde yer alan bağımsız değişkenlerin (sabit sermaye yatırımları (SS), kentleşme oranı (KO), tarımsal işgücü oranı (TİO), tarımsal krediler (TK), tarımın devlet harcamalarındaki payı (TDH)) bağımlı değişkeni (tarımsal katma değer (TKD)) yaklaşık olarak %75 oranında açıkladığını göstermektedir. Model %95 güven düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (Olasılık değeri=0.0000).

Analiz sonucuna göre modelde yer alan bağımsız değişkenlerden tarımsal işgücü oranı (TİO) değişkeni ile tarımsal katma değer (TKD) arasındaki ilişki %95 güven düzeyinde pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Bulgular ülkelerin tarımsal işgücü oranında meydana gelecek her bir birimlik artışın tarımsal katma değer üzerinde 0,092 oranında bir artışa sebep olacağını göstermektedir.

Modelde yer alan bağımsız değişkenlerden tarımsal krediler (TK) ile tarımsal katma değer (TKD) arasındaki ilişki %95 güven düzeyinde negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Bulgular ülkelerin tarımsal kredi oranında meydana gelecek her bir birimlik artışın tarımsal katma değer üzerinde 0,04 oranında artışa sebep olacağını göstermektedir.

Modelde yer alan diğer bir bağımsız değişken olan tarımın devlet harcamalarındaki payı (TDH) ile tarımsal katma değer (TKD) arasındaki ilişki %95 güven düzeyinde pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Bulgular ülkelerde tarımın devlet harcamalarındaki payında meydana gelecek her bir birimlik artışın tarımsal katma değer üzerinde 0,15 oranında bir artışa sebep olacağını göstermektedir.

Tarımsal işgücü oranının tarımsal katma değeri pozitif etkilediğine yönelik bulgu, Erdinç ve Aydınbaş (2021) çalışmalarının bulguları ile örtüşmektedir. Tarımın devlet harcamalarındaki payı ve tarımsal katma değer arasındaki ilişki de Bashir vd. (2018) çalışmasını desteklemektedir.

5. Sonuç

Dünyada tarımsal üretimde meydana gelen gelişmeler, nüfusun geometrik olarak büyüyeceği ve üretimin aritmetik olarak artacağı ve 20. yüzyılda insanların aç kalacağı şeklindeki Malthus'un teorisini desteklememiştir. Ancak nüfus artışı yakın gelecekte "gıda güvenliğini" dünyanın en önemli sorunu haline getirecektir. Nitekim Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından yayınlan rapora göre, doğal kaynaklar üzerinde artan baskı, nüfus artışı, artan eşitsizlik ve iklim değişikliğinin etkileri nedeniyle gelecekte insanlığın kendini besleme yeteneğinin ciddi şekilde tehdit altında olduğuna değinilmiştir. Raporda ayrıca, dünya nüfusunun artmaya devam ederek 2050 yılında 10 milyar kişiye ulaşmasıyla, bu nüfusu beslemek için üretimde %70 oranında bir artışın gerçekleştirilmesi, gıda güvenliğinin oluşturulması ve tarım sektörünün daha verimli ve üretken olmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Çalışmamıza konu olan petrol ve doğalgaz kaynağı bakımından zengin olan BDT üyesi ülkeler aynı zamanda tarıma elverişli topraklar bakımından da zengindirler. Ekonomilerinin petrole bağımlı olduğu bu ülkelerin çoğunda tarım sektörünün ve tarımsal katma değerin azalması bu ülkelerin gıda ürünlerinde dışa bağımlılığın yaranmasına sebep olacaktır. Bu çerçevede çalışmada seçilmiş 7 BDT üyesi ülkeler; Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan için 2005-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak tarımsal katma değeri etkileyeceği düşünülen değişkenlerin tarımsal katma değer üzerindeki etkisi panel veri analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Modelde bağımlı değişken olarak tarımsal katma değer, bağımsız değişkenler olarak sabit sermaye yatırımları, tarımsal işgücü oranı, kentleşme oranı, tarımsal krediler, tarımın devlet harcamalarındaki payı verileri kullanılmıştır.

Panel regresyon analizlerinde modelin hangi analiz türüne uygun olduğunu belirlemek için modelimizde sırasıyla F testi, Breusch-Pagan LM testi ve En Çok Olabilirlik (LR) testleri uygulanmıştır. Testlerin sonucunda modelimizde zaman etkisinin olmadığı, birim etkinin olduğu anlaşılmış ve modelimizin havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile analiz edilmesinin uygun olmadığı anlaşılmıştır. Daha sonra modelimiz için uygun olan analiz biçimini belirlemek için Hausman testi yapılmış ve bu test sonucuna göre modelimiz "Sabit etkiler regresyon modeli ile analiz edilmelidir." sonucuna ulaşılmıştır. Modelimiz tek yönlü birim etkinin olduğu sabit etkiler modeli olarak belirlenmiştir.

Analizin devamında sabit etkiler modelinden hareketle varsayımlardan sapmalar (otokorelasyon, heteroskedastisite ve birimler arası korelasyon) test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre söz konusu üç varsayımdan sapmanın da varlığı tespit edilmiştir. Modelimize bu varsayımdan sapmaların üçünü de ortadan kaldıran Driscoll-Kraay testi uygulanmış ve nihai sonuç elde edilmiştir.

Analiz sonucunda; modelde yer alan sabit sermaye yatırımları (SS), kentleşme oranı (KO) ve modelin sabitine ait katsayıların %95 güven düzeyinde anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Modelde yer alan tarımsal işgücü oranı (TİO), tarımsal krediler (TK) ve tarımın devlet harcamalarındaki payı (TDH) bağımsız değişkenleri %95 güven düzeyinde anlamlı çıkmıştır.

Tarımsal işgücü oranında meydana gelecek her bir birimlik artışın tarımsal katma değer üzerinde 0,092 oranında, tarımın devlet harcamalarındaki payında meydana gelecek her bir birimlik artışın tarımsal katma değer üzerinde 0,04 oranında bir artışa sebep olacağı, tarımsal kredi oranında meydana gelecek her bir birimlik artışın ise tarımsal katma değer üzerinde 0,15 oranında artışa sebep olacağı bulgularına ulaşılmıştır.

Analizden elde edilen sonuca göre tarımsal işgücü oranındaki artış tarımsal katma değeri arttıracak yönünde olmuştur. Tarımsal işgücü oranındaki artışın tarımsal katma değer üzerinde bu denli önemli role sahip olması sektöre yönelik politikaların istihdamı gözeterek şekilde belirlenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kırsalda olan işgücünün eğitime önem verilmesi, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, tarımsal girişimlerin desteklenmesi, yeni yatırımların hayata geçirilmesi, kırsaldan göçün azaltılması tarımsal üretimin sürekliliği ve tarımsal katma değer açısından önemlidir.

Analizden elde edilen sonuca göre tarımın devlet harcamalarındaki payında meydana gelen artışın tarımsal katma değeri arttıracığı yönünde olmuştur. Ulusların varlığının devam edebilmesinde tarım sektörünün stratejik bir öneme sahip olmasından dolayı hükümetler tarafından sektöre çeşitli şekillerde teşvikler yapmaktadırlar. Sağlanan bu teşviklerin sektörün korunması ve geliştirilmesi, üretimin sürekliliği ve verimliliğinin artırılması ve tarımsal katma değerinin artırılmasına yönelik olması gerekmektedir.

Analizden elde edilen diğer bir sonuca göre tarımsal kredi oranındaki artış tarımsal katma değeri azaltmaktadır. Tarımda üretimin devamlılığını sağlamak için finansman temini en önemli faktörlerden biridir. Çiftçiler tarım işletmelerinin gelirini artırmak, mevcut işletmeyi genişletmek ve tarım ürünlerinin pazarlanmasında gerekli olan finansmanı sağlamak için tarımsal kredilerden yararlanmaktadır. Tarımsal üretimin ve katma değerinin artırılmasına katkıda bulunmasından dolayı hükümetler politikalarında tarımsal kredilerin de yer almasına özen gösterilmelidir.

Tarıma elverişli arazilere sahip ülkelerde sektör için gerekli sermaye birikimi, devlet desteği ve üreticilere yönelik uygun koşullarla kredi sağlanması ile söz konusu ülkelerin küresel pazarlarda tarımsal ürün ihracatında söz sahibi olmasına, ayrıca tarım sektörünün yeniden yapılanması ve bu yapılanmada da teknolojinin kullanılması tarımda yüksek katma değer sağlayacaktır ki bu da hem büyümeye hem de kalkınmaya olumlu etki edecektir.

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait verilerin erişilebilir olması, analiz yapmayı kolaylaştırırken, kullanılan yöntem ve çalışılan ülke ve döneme göre gözlemlenen etkiler farklılık gösterebilir. Gelecekteki araştırmalarda, bu çalışmada kullanılan modele farklı değişkenler eklenmesi veya farklı model ve yöntemlerin uygulanması, yeni araştırmalara zemin hazırlayarak literatüre katkı sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek Beyanı

Bu çalışmanın finansmanı yoktur.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Akyol, M. (2018). Tarımsal teşviklerle tarımsal katma değer arasındaki ilişkinin incelenmesi: Yeni endüstrileşen ülkeler için panel eşanlı denklemler sistemi analizi. *The Journal of International Scientific Researches*,3(3), 226-236. doi:10.23834/isrjournal.456791.
- Aktaş, E., Altıok, M. ve Songur, M. (2015). Farklı ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin karşılaştırılması analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 55-74.
- Ali, S. Mustafa, M. Q., Shahbazi, I. A. (2013). Agriculture value added and income inequality in Pakistan: a time series analysis. <http://www.journals.cz>. 8(2), 25-33.
- Asteriou, D. ve Hall, S. G. (2007). *Applied econometrics, a modern approach*. Palgrave Macmillan, New York.
- Bashir, A., Susetyo, D. Suhel., Azwardi. (2018). The relationship between economic growth, human capital, and agriculture sector: empirical evidence from Indonesia. *International Journal of Food and Agricultural Economics*. 6(4). 35-52.
- Ceylan, R. F., Özkan, B. (2013). Agricultural value added and economic growth in the European Union accession process. *A Mediterranean Journal Of Economics*. 4, 62-71.
- Çuhadar, P. (2020). Gelişmekte olan ülkelerde politik ekonomi, iklim değişikliği ve tarım ilişkisinin dinamik panel veri analizi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 26(1), 41-50. doi:10.24181/tarekoder.697179.
- Destek, M. A., Okumuş, İ. & Yıldırım, A. (2017). Tarımsal katma değer üzerinde Hollanda Hastalığı etkileri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan için bulgular. *Bilgi, Avrasya'nın Siyasal İktisadi Özel Sayısı*, 225-239. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/42612/519384>.
- Doğan, Z., Arslan, S. & Berkman, A. (2015). Türkiye'de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları: tarihsel bir bakış. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 29-41. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/niguiibfd/issue/19757/211513>.
- Erdik, S. Ş., & Temurlenk, M. (2023). İklim Değişikliğinin Gelişmişlik ve Bölgesel Farklılıklar Bağlamında Tarımsal Katma Değer Üzerine Etkisi: Akdeniz Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 227-240. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1231640>.
- Erdinç, Z. Ve Aydınbaş, G. (2021). Tarımsal katma değer belirleyicilerinin panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213-232.
- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). 2024. *FAO-STAT-Value of Agricultural Production*, Erişim linki: <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QV>, Erişim tarihi: 14.04.2024.
- Gardner, B. (2003). *Causes of rural economic development*. Durban, South Africa: Document Transfer Technologies.
- Hayaloğlu, P. (2019). İklim değişikliğinin tarım sektörü ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(25), 51-62.
- Lambert, D.K., S.H. Lim, K. Tweeten, F.L. Leistriz, W.W. Wilson, G.J.McKee, W.E., Ngange, C.S. DeVuyst & D.M. Saxowsky. (2006). An overview of agricultural value added in agricultural value added: Prospects for North Dakota. Available in: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/23652/1/ae060008.pdf> (25.10.2022).
- Lu, R. & Dudensing, R. (2015). What do we mean by value-added agriculture?. *Choices, Agricultural & Applied Economics Association* (30) 4: 1-8.

- Nugroho A.D., Bhagat P.R., Magda R., Lakner, Z. 2021. The impacts of economic globalization on agricultural value added in developing countries. PLoS ONE 16(11): e0260043. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260043>
- Odero, E. E. 2017. Analysing the causal relationship between agricultural value addition and economic growth in Namibia. *European Journal of Basic and Applied Sciences*, 4(2): 1-8.
- Özşahin, Ş., & Güven, C. (2023). Tarım destekleri ve hükümet istikrarının tarımsal katma değer üzerine etkisi: Gelişmekte olan ülkeler için panel veri analizi. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 10(4), 791-805. <https://doi.org/10.30910/turkjans.1272944>.
- Soyyigit, S., Yavuzaslan, K. (2019). Tarımsal katma değeri etkileyen faktörler üzerine bir inceleme: E7 ülkeleri örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10(19), 403-429.
- Tatoğlu, Yerdelen, F. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi*, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım, ISBN: 978-605-333-729-4.
- Tatoğlu Yerdelen, F. (2018). *Panel veri ekonometrisi, Stata uygulamalı*. Beta Basım Yayım Dağıtım, 4. Baskı, İstanbul.
- WB-WDI 2022. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim tarihi: 09.03.2024

Yeniden Refah Partisi: Kuramsal Bir Değerlendirme

Oğuz DEMİR¹, Ensar KIVRAK²

Yeniden Refah Partisi: Kuramsal Bir Değerlendirme

The New Welfare Party: A Theoretical Assessment

Öz

Abstract

Bu çalışma, yaklaşık son yetmiş yılda Türk siyasetine damga vurmuş Millî Görüş Hareketi'nin son temsilcisi olan Yeniden Refah Partisi'ni konu edinmektedir. Çalışmanın amacı Yeniden Refah Partisi'ni siyasi partilerin doğuş teorileri, siyasi parti tipolojileri ve kurumsallaşma bağlamında değerlendirmektir. Çalışmada ilk olarak partinin ortaya çıkışında rol oynayan temel etmenler, partinin temel değerleri, ideolojisi ve tarihsel arka planına değinilecektir. Ardından siyasi partilerin kuramsal olarak açıklanmasında kullanılan doğuş teorileri, parti tipolojileri ve kurumsallaşması konuları etrafında Yeniden Refah Partisi'nin kuramsal bir değerlendirmesi yapılacaktır.

This study focuses on The New Welfare Party (the NWP), the last representative of the National Outlook Movement, which has left its mark on Turkish politics in the last seventy years. The aim of the study is to evaluate the NWP in the context of emergence theories of political parties, political party typologies and institutionalization. The study will first discuss the main factors that played a role in the emergence of the NWP, its core values, ideology and historical background. Then, a theoretical evaluation of the NWP will be made around the emergence theories, party typologies and institutionalization used in the theoretical explanation of political parties.

Anahtar Kelimeler: Türk Siyasi Partileri, Millî Görüş Hareketi, Yeniden Refah Partisi, Kurumsallaşma

Keywords: Turkish Political Parties, National Outlook Movement, New Welfare Party, Institutionalization

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

¹ Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, demiroguz.81@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5816-8322>

² Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ensarkivrak@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2248-0127>

1. Giriş

Tanzimat sonrasında oluşmaya başlayan fikir akımlarından olan İslamcılık, Sultan II. Abdülhamid döneminde resmî ideoloji haline gelerek devlet organizasyonunu düzenlemede başat rol oynamıştır (Berkes, 2003: 350). Bilhassa milliyetçiliğin giderek güçlendiği on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Pan-İslamist fikirler, bir ölçüde milliyetçiliğe de tepki olarak toplumsal ve siyasi bütünleşmeyi sağlamada bir araç olarak kullanılmıştır. Ancak özellikle Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası olan Arapların da isyan hareketleriyle birlikte İslamcılık gözden düşmüştür. Sonuç olarak, takribi yirminci yüzyılın başından, 1969 yılında Millî Nizam Partisi (MNP)'nin ortaya çıkışına kadar geçen sürede İslamcılık, siyasi alanda uygulanan bir politika olmaktan çıkmış ve daha çok entelektüel bir ilgi alanı olarak varlığını sürdürmüştür (Guida ve Çaha, 2013: 602).

MNP ile siyasi mecrada boy göstermeye başlayan Millî Görüş Hareketi, partinin kapatılmasının ardından kurulan Millî Selamet Partisi (MSP) (1972) ile 12 Eylül 1980'e kadar siyasi temsil imkânı bulmuştur. Darbenin ardından Millî Görüş Hareketi'nin siyasi partisi, 1983 yılında kurulan Refah Partisi (RP) olmuştur. 1983 Seçimlerine katılmayan RP'nin başına 1987 yılında siyasi yasağı son bulan Necmettin Erbakan gelmiştir. Anayasa Mahkemesi tarafından, RP "laikliğe aykırı fiillerin odağı olduğu" gerekçesiyle 1998 yılında (Millî Gazete, 2017); yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) ise "RP'nin devamı olduğu" gerekçesiyle 2001 yılında kapatılmıştır (Euronews, 2021). Aynı yıl Millî Görüş Hareketi Recai Kutan ve Necmettin Erbakan liderliğinde kurulan Saadet Partisi (SP) ile faaliyetlerini sürdürmüştür. 2018 yılına gelindiğinde ise Necmettin Erbakan'ın oğlu Muhammed Ali Fatih Erbakan tarafından Millî Görüşün gerçek temsilcisi olma iddiasıyla Yeniden Refah Partisi (YRP) kurulmuştur (Hamsici, 2024).

Bu çalışma, YRP'nin hangi siyasi ve toplumsal koşullar altında ortaya çıktığı, hangi süreçlerden geçtiği, ne tür siyasi değerler etrafında kurulduğu ve siyasal partileri açıklamada kullanılan çeşitli teorilere ne kadar uygun olduğu sorularına cevap aramaktadır. Çalışmanın amacı Yeniden Refah Partisi'nin ortaya çıkış sürecini inceleyerek elde edilecek veriler ışığında partiyi siyasi partilerin doğuş teorileri, siyasi parti tipolojileri ve (örgütsel yapıları incelemede kullanılan) kurumsallaşma bağlamlarında değerlendirmektir. Çalışma, YRP'nin ortaya çıkışına zemin hazırlayan arka planı açıklayarak başlayacak, daha sonra partinin kuruluşu, seçimlerdeki durumu ve temel değerleri bakımından değerlendirilecektir. Daha sonra YRP, siyasi parti tanımı bağlamında ele alınarak hangi parti tipolojisi ya da tipolojilerine uyduğu açısından değerlendirilecektir. Son olarak da kurumsallaşma ölçütleri bakımından incelenecektir.

2. Yeniden Refah Partisi'ne Yakın-Tarihsel Bir Göz atış

Partinin siyasal temeli 2013 yılında kurulan Necmettin Erbakan Vakfı etrafında şekillenmiştir (Baykal, 2024). "Milletimiz için biz varız" sloganı ile Dr. Fatih Erbakan liderliğinde YRP, tıpkı RP gibi "Önce Ahlak ve Maneviyat" ve "Yeniden Büyük Türkiye" ilkeleriyle ve adil düzen kurma amacıyla 2018 yılında kurulmuştur. Partinin amblemi kapatılan RP'nin amblemine oldukça benzerdir. Amblemden kalkınmayı temsil eden beyaz başak ve maneviyatı temsil eden hilal figürü bulunmaktadır.

Partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra ortaya çıkan COVID-19 salgınına karşı parti, zorunlu aşı uygulamasına karşı çıkmıştır (Gazete Duvar, 2021). Partinin ilk mitingi Sakarya Demokrasi Meydanı'nda 2020 yılında "Seninleyiz Kudüs" adı altında yapılmıştır (Yeniden Refah Partisi, 2024). Yine bu dönemde Millî Görüş çizgisinde olan partilerin genel merkez binası olarak kullandığı bina, Saadet Partisi'ne açılan dava sonucu geri alınmıştır (İnternethaber, 2019).

Parti kuruluşundan 2023 yılına kadar genel veya yerel seçimlere girmemiştir. 2023 genel seçimlerinde Erbakan, hiçbir ittifaka dahil olmayacağını belirtmiştir (Cumhuriyet, 2023). Bu doğrultuda YRP, Mart 2023'te Cumhuriyet İttifakı'ndan gelen ittifak teklifini önce geri çevirmiştir (Habertürk, 2023). Ancak bu karardan yaklaşık dört gün sonra, Cumhuriyet İttifakı'na katılmıştır. Seçimlere Cumhuriyet İttifakı

çatısı altında giren YRP, % 2,8'lik oy oranı ile Türkiye'de altıncı parti olarak 5 milletvekili ile temsil imkânı bulmuştur (BBC News Türkçe, 2023). 2024 yerel seçimlerinin ardından Erbakan, kendisine yöneltilen şu an Cumhur İttifakı'nda olup olmadıklarına dair soruya "Değiliz herhalde, onların söylediğine göre. Onlar öyle söylüyorlar. Biz zaten hep Millî Görüş içindeydik" şeklinde cevap vererek YRP'nin Cumhur İttifakı'nda olmadığını açıklamıştır (Cumhuriyet, 2024).

YRP'nin siyasi anlamda ilk ciddi çıkışını 2024 yerel seçimlerinde yaptığı söylenebilir. Seçimlerde herhangi bir ittifaka dahil olmayan YRP İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyükşehirlerde kendi adaylarıyla seçime girmiştir. Biri büyükşehir (Şanlıurfa), biri il belediyesi (Yozgat) olmak üzere toplamda 60 belediye kazanan YRP, Türkiye genelinde %6,15 oy alarak üçüncü parti olmuştur (Sözcü, 2024).

3. Yeniden Refah Partisi'nin Temel Değerleri ve İdeolojisi

YRP'nin siyasi görünüm itibarıyla Millî Görüş Hareketi'nin ana eksenini takip ettiği söylenebilir (Baykal, 2023). Millî Görüş Hareketi, Necmettin Erbakan'ın önderliğinde İslamcı siyasi düşünceyi temsil eden bir grup siyasetçinin Adalet Partisi'nden ayrılması sonucu ortaya çıkmıştır. Takip eden süreçte Millî Görüş Hareketi, iktidar mücadelesine katılan ana akım İslamcı hareketin temsilcisi haline gelmiştir. Genel anlamda Millî Görüş partilerinin ideolojik kurgusunun iki temel dayanağı vardır: Birincisi, manevi kalkınmanın; ikincisi, maddi gelişimin sağlanması Millî Görüş partilerinin ortak hedef olmuştur (Çaha ve Baykal, 2017: 794).

Millî Görüş Hareketi'nin önceki partilerine benzer şekilde kuruluşundan itibaren Kemalist bloğun karşısında konumlanan YRP, Millî Görüşün diğer temsilcisi olan Saadet Partisi ile bu noktada ayrılmaktadır. Geleneksel değerlerin muhafazasını önceleyen YRP'nin LGBT, İstanbul Sözleşmesi, aş karşıtlığı ve faiz gibi hususlara ilişkin söylemlerinde sadece Millî Görüş çizgisinde olan kesimlerde değil toplumun diğer kesimlerinde de karşılık bulduğu söylenebilir.

Parti Programında "Yeni Bir Dünya" ve "Yeniden Büyük Türkiye" temalarını ön plana çıkartan partinin ana hedefi (Yeniden Refah Parti Programı, 2024);

"Milletimizin manevi ve maddi alanlarda kalkınmasını gerçekleştirerek, huzur ve refaha ulaşmasını sağlamaktır. Bununla birlikte, ülkemizin öncülüğünde, tüm insanlığın kurtuluşu için ilmi, iktisadi, siyasi ve ahlaki alanlarda gerekli adımların atılmasıdır".

Partinin amacı, "Önce Ahlak ve Maneviyat" ilkesini her alanda hâkim kılarak, hak ve adaleti tesis etmek olarak belirlenmiştir (Yeniden Refah Parti Programı, 2024). Partinin ekonomi politikası ise tıpkı RP'de olduğu gibi "Adil Ekonomik Düzen" üzerine kuruludur. Bir bütün olarak bakıldığında, YRP'nin gerek eylem gerekse söylemlerinde "eskiyi ihya" etmeye çalıştığı söylenebilir. Parti bilhassa 2024 yılında yapılan yerel seçimlerde "1994 ruhu" vurgusu ve seçimlerde sıklıkla kullanılan RP'nin ikonik hale gelen "Refahın Vakti Geldi" şarkısının yeniden uyarlanması bu durumu teyit eder niteliktedir.

4. Doğuş Teorileri Bağlamında Yeniden Refah Partisi

Siyasi partilerin nasıl ortaya çıktığı hakkında ise çeşitli görüşler vardır. Bunlardan en popüler olanı demokrasinin gelişimine paralel olarak oy uygulamasının başlaması ve oy hakkının giderek genişlemesinin siyasi partilerin doğuşuna vesile olduğudur (Turan, 1986: 96; Kapani, 2006: 177). Bu başlık altında, YRP, siyasi partilerin doğuşunu açıklayan çeşitli teoriler bağlamında değerlendirilecektir.

4.1 Kurumsal Teori

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden sonra; oy hakkının genişlemesi karşısında ilk önce parlamentolardaki grupların yurt çapında seçim büroları oluşturarak siyasi partilere dönüştüğü görülmektedir. Ardından da sendika, kooperatif, esnaf birlikleri başta olmak üzere örgütlü sivil toplum kuruluşları da; ülke çapında ya da bölgesel düzeyde hazır teşkilatlanmaları varken siyasi partiye

dönüşme hamleleri yapmışlar ve böylece siyasi parti sayısı giderek artmıştır. Bu bağlamda ilk siyasi partiler; parlamento içinden doğan siyasi partiler ve parlamento dışından doğan siyasi partiler şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

4.1.1 Parlamento İçinden Doğan Partiler

Bu tarz partiler; parlamentolarda oluşan grupların oy verme hakkının yaygınlaşmasına paralel olarak yaygın örgüt ağı kurmaya yönelmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu partiler; geniş bir özerklik içinde çalışan, yani merkeziliğin düşük tonda olduğu, yerel teşkilatların da aday belirleme ve politika tespitinde söz sahibi olduğu bir yapıdadır. Bazen coğrafi yakınlık (yöresel gruplar), bazen siyasal fikir benzerliği bazen de meslektaşlık gibi etkenlerle gruplaşmalar oluşturmuşlardır. Oy hakkı genişletilip yayıldığında ise, adayları seçmene tanıtmak ve seçmen tercihlerini bu adaylara yönlendirmek için seçim komiteleri kurulmuştur. YRP'yi ise bu kategoride değerlendirmek olası görünmüyor. Ancak bunların dışında ortaya çıkabilen başka siyasi partiler de vardır. Bunlar, seçim çevresi veya parlamento dışında ortaya çıkan partilerdir.

4.1.2 Parlamento Dışından Doğan Partiler

Bu tür partiler, oy verme hakkının yaygınlaşmasına paralel olarak; işçi sendikaları, fikir kulüpleri, çiftçi kooperatifleri, esnaf birlikleri gibi parlamento ile ilgisi olmayan kuruluşların siyasal amaçlı örgütlenme içine girmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Nitekim parlamento dışından bir kuruluşun partileşme sürecinin çekirdeği oluşuna verilen başlıca örnek İngiltere'deki sendikalar tarafından İşçi Partisi'nin kurulmasıdır. Günümüzde İngiltere'deki başlıca iki partiden biri olan İşçi Partisi, 1899'da İşçi Sendikaları Kongresi'nde alınan kararla 1906 yılında kurulmuştur (Duverger, 1993: 24).

Bu bağlamda YRP'nin parlamento dışında doğan parti niteliği taşıdığı söylenebilir. YRP, Duverger'nin işaret ettiği parlamento ile bağlantısı olmayan Necmettin Erbakan Vakfı çevresinde şekillendiği ifade edilmişti. Partide, Millî Görüş Hareketi içerisinde geçmişte parlamentoda görev almış kişiler bulunsa da partinin kuruluşu parlamento dışında gerçekleşmiştir.

Yine siyasal partilerin doğuşunu birtakım siyasi partilerin birleşme veya bölünmesine bağlayan teori ise birçok siyasi partinin; hâlihazırda var olan siyasi partilerden kopmalar ya da bunların birleşmeleri neticesinde ortaya çıktığı görüşündedir. Gerçekten de hemen her ülkede bu yaklaşıma uyan çok sayıda parti görmek mümkündür. YRP'nin kurucu kadrosu ve parti yönetimi incelendiğinde SP ve Ak Parti gibi partilerden kopan üyelerin bulunduğu söylenebilir.

4.2 Modernleşme Teorisi

Partilerin doğuşu belli bir modernleşme deneyiminin ürünüdür. Bu bakımdan bir toplumda siyasal-toplumsal anlamda bir modernleşme deneyimi mevcut değilse siyasal partilerin doğması da mümkün değildir. Dünyadaki ilk siyasi partiler; millet (halk) egemenliği teorisine geçiş, parlamentoların ortaya çıkması ve nihayetinde de oy hakkının devreye girmesi gibi birbirini tamamlayan süreçlerin neticesinde ortaya çıkmışlardır. Bu üç süreç birlikte işlediğinde temsili demokrasi modeli ortaya çıkmaktadır. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte birçok ülkede parlamentolar kurulmuş ve buraya temsilcilerin seçilmesi esasına dayalı olarak siyasal sistemler yeniden biçimlendirilmeye başlamıştır. Bu gelişmeler siyasal hayatta köklü değişiklikler yaratan ve en önemlisi de siyasal partileri bir ihtiyaç olarak gündeme getiren süreçlerdir. Bu bağlamda modern toplumlarda siyasal partilerin olmazsa olmaz yapılar olduğu söylenebilir (Dursun, 2010: 259-260).

Modernleşme kentleşmenin, ulaşım ve haberleşme alanlarındaki imkânların ve eğitim düzeyindeki ilerlemenin arttığı bir toplumsal değişim sürecidir. Bu süreçte toplumda bir takım yeni kolektif (toplumsal) ihtiyaçlar baş göstermekte; bu ihtiyaçları giderme doğrultusunda ortaya yeni kurumlar çıkmaktadır. Bu kurumlar arasında Millî meclis konumundaki parlamento ve parlamentonun oluşumu

için devreye giren seçim mekanizması da yer alır. Ayrıca siyasal iktidarların sınırlandırılması yani etkin muhalefet ihtiyacı da modernleşme ile gündemde yer tutar. İşte bu gibi gelişmelerin iç içe geçtiği dönüşüm sürecinde (yani modernleşme sürecinde) de birçok sosyal grup da parlamentoda yer almak için siyasal planda örgütlenerek partileşme yoluna gidebilir. Bu bağlamda Türkiye'deki bütün siyasal partilerle birlikte (Kıvrak, 2020: 145) YRP'nin de bu tasnife uygun olduğu söylenebilir. Bu noktada belirtilmesi gereken husus ise Millî Görüş geleneğini sürdüren tüm partilerin, modernleşme bağlamında dinin yeniden anlamlandırılması çabasının ürünü olduğudur (Yavuz, 2005: 595).

4.3 Bunalım Teorileri

Toplumları sarsan büyük kriz dönemleri (savaş, ekonomik kriz gibi) siyasal partilerin doğuşuna yol açabilir. Sömürge konumunda ya da işgal altında olan toplumların bağımsızlık mücadelesi gibi durumlarda, mücadeleyi sürdüren hareketler ilerleyen zamanlarda siyasal partilere dönüşmüştür (Kapani, 2007: 179-180).

4.3.1 Meşruiyet Bunalımı

Meşruluk bunalımı ile kastedilen; siyasal sistemin hangi şartlar altında işlemesi gerektiğinin ve kimlerce yönetileceğinin toplumda tartışma konusu haline gelmiş olmasıdır. Yani eğer bir toplumda var olan siyasal sistemin işleyişine ve işbaşındaki siyasal yöneticilerin durumuna yönelik eleştiriler ve tartışmalar artmış ise meşruluk sorunu baş göstermiş demektir. Genellikle monarşik bir düzenden halk egemenliğine geçiş dönemlerinde, sömürge konumunda ya da işgal altında olan toplumların bağımsızlık mücadelesine girişmeleri gibi durumlarda bir meşruiyet bunalımı ortaya çıkmaktadır. Yine var olan siyasal sistemi meşru bulmayarak bir kurtuluş savaşı başlatmış olan siyasal organizasyonlar; Hindistan'da Kongre Partisi'ni, Tunus'ta Yeni Destur Partisi'ni kurmuşlardır (Kapani, 2006: 180; Dursun, 2008: 208). YRP'nin bu bağlamda değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir.

4.3.2 Bütünleşme Bunalımı

Bu bunalım esas itibarıyla toplumla bütünleşemeyen grupların varlığı ile alakalıdır. Her toplumda ana kitle ile bütünleşemeyen kesimler olabilir. İşte bu kesimler bütünleşme bunalımı sürecinde siyasal parti kurma yoluna da gidebilmektedir. Çoğunlukla dinî ve etnik/ulusal kimlik açısından heterojen olan toplumlarda karşılaşılan bunalımdır (Dursun, 2010: 261).

4.3.3 Katılma Bunalımı

Bunalım teorisi kapsamındaki son yaklaşım ise siyasal sisteme katılma imkânına sahip olmadığını düşünen toplumsal kesimlerin siyasal parti kurma yoluna gitmeleri şeklindedir. Avrupa tarihine bakıldığında modernleşme sürecinde ortaya çıkan ve siyasal katılma imkânları kısıtlı olan yeni toplumsal kesimlerin (sözelimi işçilerin) katılma istek ve ısrarları neticesinde esnaf kökenli, işçi sendikaları kökenli, köylü ve çiftçi odaları kökenli birçok siyasal partinin kurulduğu görülebilir (Dursun, 2010: 261-262).

YRP'yi katılma ve bütünleşme bunalımı kategorisi içine koymak mümkündür. Partinin tıpkı MNP'den itibaren Millî Görüş Hareketi'nin genelinde görüldüğü gibi (Kıvrak, 2020: 144-145) temsil imkânı bulamayan bilhassa dindar kesime hitap ettiği söylenebilir. Buna etki eden faktör olarak Ak Parti'nin dava ve ideoloji olarak gerilemesi gösterilebilir (Somer, 2024). YRP'nin toplumsal tabanını ağırlıklı olarak muhafazakâr ve dindar seçmenler oluşturmaktadır. Yine bu kesimlerin diğer siyasal partiler ve tabanları ile bağ kurmasının zor olduğu söylenebilir.

Öte yandan YRP, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikaları daha çok ekonomi temellidir. Bu bağlamda partinin toplumsal sorunlara ekonomi-politik bir perspektiften yaklaştığı söylenebilir. Parti programında belirtilen "Devletin millet için var olduğu prensibi ile hareket edilerek, "gardiyan devlet" anlayışı yerine "garson devlet" anlayışı hâkim kılınacaktır." (Yeniden Refah Parti Programı,

2024) ibaresi, partinin bu yaklaşımını teyit eder niteliktedir. Partinin bilhassa anadilde eğitimin gerekliliğine dikkat çekmesi sebebiyle Kürt seçmene hitap eden nitelikler göstermesi ve Kürt seçmenin temsilciliğini de üstlenme hedefinde olması, bilhassa dindar-Kürt seçmenin oylarını talep etmesi, partiyi katılma bunalımı partisi olarak tanımlamaya imkân sağlar.

5. Siyasi Parti Tipolojileri Bağlamında Yeniden Refah Partisi

Parti tipolojisi siyasal hayatın başlıca aktörlerinden olan partilerin farklı yapılanma ve önceliklere sahip olmaları ile ilgili bir kavramdır. Siyasi partiler; siyasi partinin tanımı bağlamında başlıca özellikler noktasında benzerlik taşımakla birlikte; çoğu kez sahip oldukları ideoloji, teşkilatlanma biçimi, liderin (genel başkanının) parti içindeki konumu ve üyelerin etkinlik düzeyi gibi hususlarda birbirlerinden farklıdır. Bu hususta ilk ciddi bilimsel çalışma Fransız siyaset bilimci Maurice Duverger tarafından 1951 yılında yapılmıştır. Ardından Alman araştırmacı Sigmund Neuman (1904-1962) 1956'da bir başka tipolojiyi (sınıflandırmayı) ortaya koymuştur.

5.1 Kadro-Kitle Partisi

Maurice Duverger'in kadro-kitle partisi ayrımı, ortaya atıldığı 1951 yılında geniş yankı uyandırmış ve çeşitli açılardan eleştirilmesine rağmen genellikle benimsenmiştir (Kapani, 2007: 185). Duverger'in siyasi partileri iki ana kategoriye toplayarak oluşturduğu kadro partileri-kitle partileri şeklindeki sınıflandırma bu alanda ilk olmanın da ötesinde en yaygın (en çok kabul gören) sınıflandırma konumundadır (Sarıbay, 2012).

Kadro partileri üye sayısını arttırma girişimleri olmayan, üyelerden ziyade nitelikli kişilere dayalı olan partilerdir. Seçim çevrelerinde isim yapmış, kamuoyu önderi niteliğinde isimleri partiye katmak kadro partilerinde temel politika durumundadır. Kadro partileri seçim zamanları dışında fazla faaliyette bulunmayan partilerdir. Bu yüzden de güçlü bir parti teşkilatlanmasına da sahip değillerdir (Duverger, 1993: 107).

Kitle partileri tam olarak üye sayısının çokluğu ile karakterize olan siyasi partilerdir. İdeolojik konumları daha ön plana çıkan bu tür partiler, üyelerinin siyasi eğitimine çok önem verirler. Parti üyeliği hem üyelerce üstlenilen siyasal fonksiyonlar hem de sayı bağlamında önemli bir husustur. Üyelerin aktif katılımı ve finansal desteği kitle partilerinde önemli bir özelliktir. Kitle partilerinin, çalışmaları sadece seçim zamanları ile sınırlı değildir. Parti, çoğunlukla bir siyasi eğitim merkezi gibidir ve yönetici seçkinler yetiştirir. Teşkilatlanma bakımından ise oldukça disiplinli ve merkeziyetçi yapıdadırlar (Duverger, 1993: 107; Kapani, 2007: 186-187). Bu tipoloji bağlamında YRP'ye ilişkin değerlendirme, daha anlaşılır olması ve karşılaştırılabilir olması için bireysel temsil ve toplumsal bütünleşme ayrımlarıyla birlikte bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

5.2 Bireysel Temsil ve Toplumsal Bütünleşme Partileri

Sigmund Neumann, partileri "bireysel temsil" ve "toplumsal bütünleşme" partileri şeklinde sınıflandırmıştır. Neumann'ın toplumsal bütünleşme partilerini; demokratik veya totaliter olanlar şeklinde ikili bir ayrıma tabii tuttuğu belirtilebilir. Bireysel temsil partileri, yukarıda bahsedilen kadro partileri tanımına benzerdir. Bireysel temsil partilerinde siyasal bir ideolojinin güçlü bir şekilde varlığından bahsetmek de mümkün değildir. Hatta Neumann'a göre tam tersine bu partiler ideolojinin katı kurallarından kaçarak pragmatik davranmaya çalışan partilerdir (Kapani, 2007: 189-190).

Toplumsal bütünleşme partileri ise yine yukarıda değinilen kitle partilerine benzerdir. Neumann, toplumsal bütünleşme partilerinin sadece kitleleri temsil etme gibi dar kapsamlı bir faaliyet alanı içinde kalmadığını da vurgular. Totaliter bütünleşme partilerinde parti ile üyeleri arasındaki sıkı bir ilişki vardır ve dahası parti teşkilatının üyelerin siyasal davranışları üzerinde kontrol edip yönlendirme gücü

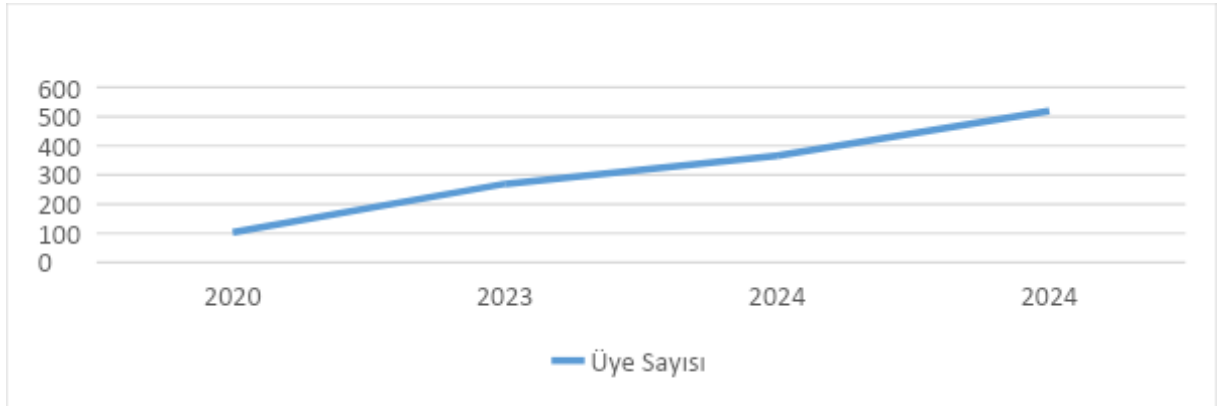
bulunmaktadır. Totaliter bütünleşme partilerinde ideolojik yoğunluk oldukça fazladır. Üyelerden ideolojiye sıkı bir bağlılık istenir (Kapani, 2007: 190-191).

Öncelikle 1961'den sonra deneyimlenen çok parti sistemi dönemiyle birlikte, Türk siyasal partilerinin büyük çoğunluğunun kitle partisi modelini benimsediği, bu modele ulaşma çabası içinde olduğu belirtilmelidir. Ancak hemen ifade edilmelidir ki Türk siyasal partileri hiçbir zaman tam anlamıyla bir kitle partisi özelliği sergileyememiştir. Türk siyasal kültüründe yer alan; lidere bağlılık, liderleri karizmatikleştirme eğilimi, itaat ve sadakat kültürü gibi unsurların da örgütsel özelliklerin oluşumunda pay sahibi olduğu söylenebilir.

1990 - 1995 yılları arasındaki Refah Partisi'nin tam anlamıyla olmasa bile bir kitle partisi görünümü sergilediği görülmektedir. Refah Partisi bahsedilen zaman aralığında Türkiye'de kitle partisine en yakın örnek olmayı; çok sayıda dernek, vakıf, gazete, dergi, öğrenci yurdu, sendika, işveren örgütleri ve dini cemaatler gibi oluşumları kapsayan yatay örgütlenmeye dayalı bir örgütlenme tesis ederek sağlamıştır (Özbudun, 2008: 88).

YRP'nin kadro partisi ve kitle partisi özelliklerini birlikte yansıttığını söylemek mümkündür. YRP'nin dar bir kadro (Sommer, 2024) ve güçlü bir liderlik etrafında toplanması, partiyi kadro partisine yaklaştırmaktadır. YRP'nin ideolojik bagajının oldukça dolu olduğu da söylenebilir. Partinin; Millî Görüş, İslamcılık, Anti-Siyonizm ve muhafazakârlık gibi siyasi çizgilere sıkı sıkıya bağlı olduğu görülüyor. Fakat öte yandan partinin lideri Erbakan ve diğer üst düzey yöneticiler tarafından sıkça dile getirilen üye sayısını artırmaya yönelik hamleler, partiyi kitle partisi özelliğine yaklaştırmaktadır. Partinin üye sayısındaki artış, bunu destekler niteliktedir.

Tablo 1: Yeniden Refah Partisi Üye Sayısı (bin kişi)

Bütün bunlardan hareketle YRP'nin belirgin bir şekilde kitle partisi özellikleri gösteren demokratik bütünleşme partisi olduğu söylenebilir. Duverger'in tipolojisinden hareketle günümüz siyasal partilerine bakıldığında, büyük bir çoğunluğunun hem kadro hem de kitle partisi özelliklerine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, benzer bir şekilde Türk siyasal partileri de ne tam anlamıyla kadro ne de tam anlamıyla kitle partisi şeklinde açıklanmaktadır (Kapani, 2006: 187, 188). YRP de bu açıklamaya dahildir.

5.3 Hepsini Yakala Partisi Olarak Yeniden Refah Partisi

1960'lı yıllarla beraber siyasal partilerle ilgili çalışmalarda yeni yaklaşımlar söz konusudur ve bu yaklaşımlardan hareketle yeni tipolojilerin (kategorilerin) gündeme gelmeye başladığı da görülmektedir. Bu tipolojilerin başında Otto Kirchheimer'in (1905-1965) "hepsini yakala partisi" (catch all party) kategorisinin geldiğini söylemek mümkündür. Alman siyaset bilimci Otto Kirchheimer özellikle 1950-60 periyodunda Almanya'daki siyasal partiler üzerinde yoğun çalışmalarda bulunmuştur.

Ölümünden bir yıl sonra, 1966'da çalışmalarının genişletilmiş baskısının yayınlanmasıyla gündeme gelen parti tipolojisi yankı uyandırmıştır. Toplumsal sorunları çözmeye yönelik pratik davranan ve ideolojini geri planda bırakan bu partilerde, lider imajı ön plandadır (Süer, 2011: 61). Nitekim bunun bir sonucu olarak güçlü lider olmadığı takdirde bu tarz partilerde bir oy kaybı yaşanması sıklıkla görülen bir husus olduğu söylenebilir.

Öte yandan Türk siyasi partilerinin her zaman herkesi yakalama gayreti içinde oldukları da bir gerçektir (Özbudun, 2008, s. 82). Ancak bununla beraber YRP'nin kuruluşundan bu yana geçen süre zarfında Millî Görüş çizgisine bağlı kaldığı söylenebilir. Sözgelimi, Millî Görüş Hareketi'nin geleneksel faiz karşıtlığının devam ettiği görülmektedir. Nitekim parti lideri Erbakan iktidara gelme durumunda faizi ve haksız kazancı yasaklayacaklarını dile getirmiştir (DHA, 2022). Yine YRP, manevi ve ahlaki değerlere ters gördüğü eşcinsellik, İstanbul sözleşmesi ve Feminizme de karşıdır. Bu bağlamda partinin kuruluşundan itibaren geçen 5 yıllık sürede kendi tabanını konsolide etmek istediği söylenebilir. Bahsedilen hususlardan hareketle partinin hepsini yakala partisi özelliği taşımadığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

6. Kurumsallaşma Bağlamında Yeniden Refah Partisi

Kurumsallaşma, ilgili aktörün işlevlerini gerektiği gibi yerine getirmesi, belli bir toplumsal itibar elde etmesi ve uzun süre varlığını devam ettirmesi ile ilgili bir kavramdır. Bir ülkedeki siyasi partilerin kurumsallaşması, demokrasinin kökleşmesi açısından çok önemlidir.

Kurumsallaşma konusunda en yaygın bilinen teorilerden birisi, Amerikalı siyaset bilimci Samuel Huntington'a (1927 – 2008) aittir. Huntington siyasal gelişme konusunu araştırırken siyasal gelişmenin başlıca belirleyicisi olarak siyasal örgütlerin kurumsallık düzeylerinden bahsetmiştir. Kurumsallaşma bağlamında dile getirdiği ölçütler (kriterler) siyasi partilerin kurumsallaşmasını açıklama amacıyla bilim çevrelerinde son derece yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Arıkan, 2008).

Ancak kurumsallaşma hususunda zamanla başka yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Örneğin Angelo Panebianco, örgütlerin kurumsallaşmasında "itibar" kazanmayı ön plana çıkartır (Panebianco, 1988: 53). Panebianco'ya göre bir örgüt özerklik ve sistemliliğe sahipse kurumsallaşmıştır. Bu bağlamda Panebianco da tıpkı Huntington gibi özerklik kriterini ön plana çıkarmaktadır. Panebianco'nun sistemlilik tanımının ise Huntington'ın tutarlılık ve karmaşıklık ölçütlerine denk düştüğü söylenebilir (Bölükbaşı, 2022: 307).

Tıpkı Huntington ve Panebianco gibi Steven Levitsky (1998) de örgütlerin içsel boyutlarına ilişkin kurumsallaşma kriterleri olduğunu ileri sürer. Davranışsal rutinleştirme ve değer aşılama olarak adlandırdığı kriterler örgütün başlı başına kendini sürdürmesi ve kuralların örgüt içinde itibar kazanması ile ilgilidir (Levitsky, 1998: 79).

Örgütlerin içsel boyutuna ilişkin olarak kurumsallaşma yaklaşımlarının dışında örgütlerin dışsal boyutuna da yer veren yaklaşımlar mevcuttur. Örneğin Janda siyasi partilerin kamuoyunun zihninde somutlaşan bir görünümde olduğunun altını çizer (Janda, 1980: 19). Ayrıca, bir partinin art arda veya birden fazla seçime girmesinin kurumsallaşma göstergesi olduğuna ilişkin yaklaşımlara da rastlamak mümkündür (Rose ve Mackie, 1988: 536).

Huntington siyasal gelişmenin başlıca dinamiği olarak kurumsallaşmayı işaret etmiş ve siyasal örgütlerin kurumsallaşması için bazı ölçütlerden bahsetmiştir. Huntington, kurumsallaşmanın temel ölçütlerini, uyarlanabilirlik, karmaşıklık, özerklik ve tutarlılık olarak sıralamıştır (Huntington, 1966: 65). Bu ölçütleri taşıyan örgütsel yapıların ve tabii bu arada siyasi partilerin kurumsallaştığını kabul etmektedir.

Bir siyasal parti değişen çevre şartlarına göre yeniden uyarlayabiliyorsa kurumsallaşma yönünden güçlü bir görünüme sahip demektir. Örgütlerin uyarlanabilirliğini işlevsellik açısından ölçmek mümkündür. Bulunduğu çevredeki değişimlere uyum gösterebilmiş bir örgütün, bu yeteneği gösterememiş bir örgüte göre daha iyi kurumsallaştığı söylenebilir (Huntington, 1966: 68).

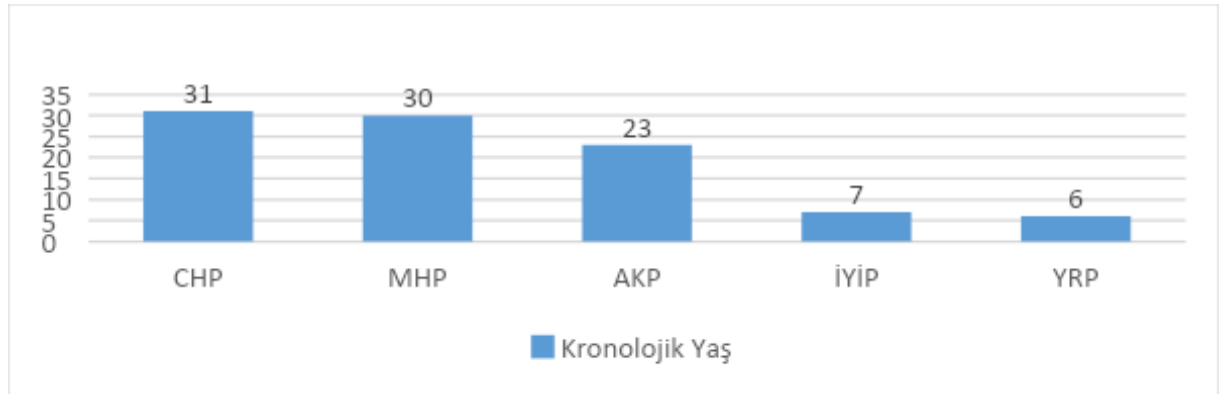
Bir siyasi partinin ömrü de kurumsallaşması açısından önemli bir gösterge kabul edilir. Siyasi partilerin yaşı konusunu da Huntington'un kurumsallaşma ölçütlerinden hareketle esasta iki açıdan ele almak mümkün: "kronolojik yaş" ve "kuşaksal yaş".

Bir siyasi partinin kronolojik yaşı kavramı ile kastedilen kuruluşundan itibaren toplam varoluş süresidir. Bu süre ne kadar fazlaysa siyasi partinin uyarlanabilirlik yeteneğinin, dolayısıyla kurumsallaşma düzeyinin de o oranda yüksek olması muhtemeldir. Kuşaksal yaşı ileri olması partinin üst düzey yönetici kadrosunun zamana ve şartlara bağlı olarak değiştiğine işaret eder.

Türk siyasi partilerinde liderin konumun oligarşik özellikler gösterdiği söylenebilir. Buna yol açan başlıca faktörler olarak; lider kültü oluşturmaya müsait bir kültürel arka plan, lider konumuna gelenlerde kişisel eğiliminin baş göstermesi, tarihsel olarak devralınan tek parti mirası ve siyasette himaye tarzı ilişkilerin yaygın oluşu gibi faktörler gösterilebilir. İşte tüm bu etkenlerin tesiriyle partilerde oligarşik bir kadro yapısı oluşmakta; Türk siyasal partilerinde lider ya da lider kadrosu değişimi çok zor gerçekleşmektedir (Turan, 2011: 1). Böyle bir tablo içinde genel başkanın her dediği emir telakki edilmekte; partinin yönetimi önemli kararlar doğrudan liderin tasarrufuna bırakılmaktadır.

Günümüz itibarıyla YRP'nin kuruluşunda itibaren altı yıllık bir sürenin geçmiş olması dolayısıyla, partinin uyarlanabilirlik ölçütü açısından tam bir analiz imkânı vermediği söylenebilir. Kronolojik yaş olarak oldukça yeni olan partinin bağlı olduğu Millî Görüş Hareketi'nin bu bağlamda incelenmesi konuyu somutlaştırma bakımından daha yerinde olacaktır. Millî Görüş Hareketi'nin Türk siyasetinde 1970'li yıllardan itibaren etkin olduğu göze alındığında YRP'nin yarım asrı geçen bir tarihsel arka plana sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Millî Görüş Hareketi geçen süre zarfında birçok badire atlatmış, kendini değişen şartlara uyarlayabilmiştir.

Tablo 2: Partilerin Kronolojik Yaşları

Ülkemizde CHP ve MHP dışındaki siyasi partilerin kronolojik yaş olarak henüz çok genç oluşundan da bahsetmek gerekir. Bu iki parti birçok noktada kurumsal nitelik kazanmışken diğerlerinde ise kurumsallaşma daha düşük seviyededir. Kurumsallaşma açısından karşı karşıya olunan negatif tabloda ise ülkede 1961 ve 1980 yıllarında yaşanan askeri darbelerle siyasi süreçlerin kesintiye uğramasının da etkisi bulunmaktadır. Nitekim bu kesintiler göz ardı edilirse, CHP'nin 100'ü aşkın, MHP'nin de yaklaşık 75 yıllık bir kronolojik yaşa sahip olduğu söylenebilir.

Kurumsallaşmanın bir diğer ölçütü karmaşıklık ölçütüne göre bir örgütsel yapı zaman içinde birçok kurum ve organizasyon geliştirir ve onları sorunsuz bir şekilde yönetirse kurumsallaşmış demektir (Huntington, 1966: 71). Çünkü böyle bir yapı sayesinde fonksiyonel uyum (kendini uyarlama) ve badireleri atlatma gücü yüksek olmakta; ilgili yapının ömrü uzamaktadır.

Kurumsallaşmanın bir başka göstergesi olan karmaşıklık kriteri bakımından YRP'nin oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Parti kuruluşundan itibaren çok kısa süre içerisinde yurt genelinde örgütlenmiş ve seçimlere girme yeterliliği konusunda problem yaşamamıştır. Partinin kadın kolları ve gençlik kolları gibi yapılanmaları kuruluşuna müteakip faaliyetlerine başlamıştır. Partinin kısa süre içerisinde karmaşık kriterini sağlamasında siyasal İslamcı partilerin sahip olduğu bazı özelliklerin etkili olduğu söylenebilir. Bu partiler, organizasyonel yapıları, ideoloji ve toplum nezdindeki itibarı ile gerek seçimlerde gerekse kuruluş aşamasında kolay örgütlenme vb. birtakım avantajlara sahiptir (Cammatt ve Luong, 2014: 187-206). Camiler, vakıflar ve okullar gibi kurum ve kuruluşlarla irtibatlı olmaları hasebiyle organizasyonel yapılarının güçlü olduğu söylenebilir. Yine ideolojik olarak toplumun bilhassa dindar kesimini konsolide edebildiği belirtilebilir. Bahsedilen hususlar Siyasal İslamcı partiler için güvenilir ve saf olarak belirli bir itibar oluşturan ve böylece geniş bir halk desteği elde etmelerini sağlayan unsurlar olarak ele alınabilir.

Kurumsallaşmanın bir diğer ölçütü özerkliktir. Bir siyasal parti kendisine yakın veya irtibatlı toplumsal kesimlerden özerk hareket edebildiği oranda kurumsallaşmıştır. Parti bir tek toplumsal grubun menfaatlerini savunuyorsa çeşitli sosyal grupların menfaatlerini savunan bir partiye nazaran daha az kurumsallaşmıştır (Huntington, 1966: 74). Bu arada bir siyasi partinin özerkliği hususunda tek bir sosyal gruba dayanmaması da bir avantaj olabilir. Bir tek sosyal grubun sözcüsü konumunda olan bir parti, çeşitli sosyal grupların (sözelimi hem işçilerin hem çiftçilerin hem de esnafın) sözcülüğünü üstlenmiş bir parti kadar özerk değildir.

Belirtildiği üzere partinin doğuşundan itibaren Necmettin Erbakan Vakfınca şekillenmesinin, özerklik kriteri açısından partinin kurumsallaşmasını zedelediği söylenebilir. Partinin "dar" bir toplumsal tabana hitap eden söylemleri yine özerklik kriterini yerine getirmede güçlük çektiğini göstermektedir.

Kurumsallaşmanın son ölçütü ise tutarlılıktır. Bu ölçüte göre kurumsal bir yapının birlik ve tutarlılığı ne kadar kuvvetli ise kurumsallaşma düzeyi yüksek; birlikten ne derece yoksunsa kurumsallık açısından da o derece eksiktir. Bir siyasal yapı olarak ortaya çıkmak, az veya çok bir uzlaşmanın sonucudur. Aralarında birçok konuda uzlaşma olan kişiler birlikte bir siyasi örgüt meydana getirirler. Ancak burada tutarlılık kriteri ile kastedilen bundan daha farklı bir uzlaşma düzeyidir. Şöyle ki burada kastedilen temel amaçlar ve fonksiyon bağlamında güçlü bir konsensüsün parti içinde yerleşmiş olmasıdır (Huntington, 1966: 75).

Tutarlılık ölçütü bakımından YRP'nin tarihsel arka planı itibarıyla zorluk çekmediği; Millî Görüş çizgisinde ilerleyen partinin eylem ve söylemleri itibarıyla tutarlı bir görünüm sergilediği söylenebilir. Partinin siyasal yaşamda henüz "yeni" sayılabilecek bir yaşta olması ve parti içinde görüş ayrılıklarının yaşanmaması gibi hususların partinin tutarlı olmasında etkili olduğu görülmektedir.

7. Sonuç

Maurice Duverger'in ifadesiyle her siyasi parti, kökenlerinin derin etkisi altında faaliyetlerini sürdürür (Duverger, 1993: 15). Bu bağlamda doğuş teorileri yardımıyla yapılacak analizler, sadece partilerin formel olarak ortaya çıkış sürecine yönelik değerlendirmelerle sınırlı kalmamalıdır. Bu bağlamda YRP'nin de Millî Görüş mirasını devralması dolayısıyla en azından partinin dayandığı ideolojik zemin anlamında köklü bir geçmişe sahip olduğu iddia edilebilir.

Öte yandan, doğuş teorileri bağlamında ele alındığında, son yarım asra damga vuran Millî Görüş Hareketi'nin temsilcisi olan YRP'nin Erbakan Vakfı çevresince ve milletvekili olmayan kurucu kadro ile

kurulmuş olması dolayısıyla parlamento dışından doğan bir parti olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, YRP'yi katılma ve bütünleşme bunalımı kategorisi içinde değerlendirmek de mümkündür. Parti, siyasal hayata katılmadıklarını düşünen, kendi istek, talep ve eleştirileri doğrultusunda siyasal politika ve kararların oluşmadığı kanısında olan gruplarca kurulmuştur. Katılma bunalımına ülkemizden de birçok partiyi örnek göstermek mümkündür: Demokrat Parti, altmışlı yılların sonunda ortaya çıkan iki parti; milliyetçi çizgideki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve İslamcı çizgideki Millî Selamet Partisi (MSP) ilk akla gelen örneklerdir.

Parti tipolojileri açısından değerlendirildiğinde, YRP'de hem kadro hem de kitle partilerine ait birtakım özellikler ortak olarak bulunmaktadır. Bilhassa kitle partilerinin belirgin özelliği olan üye sayısını artırmaya yönelik hamleleri, YRP'yi kitle partisine yaklaştırmaktadır. Ancak parti kitle partisi olmanın başlıca gerekleri arasında yer alan üyelerin karar süreçlerine katılımı ve parti kademelerinde yükselebilmesi gibi hususlarda henüz kayda değer bir ilerleme kat edememiştir. Merkeziliğin yüksek olması, güçlü oligarşik eğilimlerin varlığı, haklardan ziyade yükümlülüklerle dolu bir üyelik kültürüne sahip olması gibi hususlar da partinin kitle partisi ile bağdaşmayan diğer özellikleridir. Yine parti yönetiminin dar bir kesimin elinde olması, partinin kadro partisi görünümüne büründüğünü teyit eder niteliktedir. Parti kuruluşundan itibaren dar bir toplumsal tabana hitap etmesi bakımından hepsini yakala partisi özelliği barındırmamaktadır. Partinin dindar ve muhafazakâr seçmenlere yönelik söylemlerinin dışına çıkmadığı da ayrıca belirtilmelidir.

Kurumsallaşma açısından ele alındığında ise YRP'nin tarihsel arka planı itibarıyla kurumsallaşmada zorluk yaşamadığı görülüyor. Millî Görüş geleneğine sahip çıkan parti, kuruluşundan kısa süre sonra önemli sayıda üyeyi bünyesine katabilmiştir. 31 Mart 2024 Mahalli İdareler Seçimleri öncesinde de en çok üyeye sahip üçüncü parti konumuna gelmesi, bu durumu teyit eder niteliktedir. Partinin kuruluşuna müteakip kısa bir süre içinde örgütlenmesini tamamladığı ve alt kollara ayrıldığı da söylenebilir. Nitekim 81 ilin tamamında örgütlenen partinin, gençlik ve kadın kolları olmak üzere çeşitli alt birimlerinin partinin kuruluşuna müteakip faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Dolayısıyla, karmaşıklık ölçütü bakımından da olumlu bir tabloya sahip olduğu söylenebilir. Tutarlılık açısından değerlendirildiğinde ise partinin eylem ve söylem açısından tutarlı bir görünüm sergilediği görülmektedir. Bunda en önemli faktör olarak partinin belirgin ideolojik perspektifinin etkisi oldukça yüksektir.

Tüm bu veriler ışığında, Yeniden Refah Partisi'nin geleceğine dair çıkarımlarda bulunmak da mümkündür. Öncelikle, günümüzün siyasi koşullarında partinin mevcut iktidar ve muhalefet bloklarına karşı bir alternatif oluşturması dolayısıyla belli ölçüde bir seçmen potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Ak Parti veya Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'la "gönül bağı" korumaya devam etmesine karşın başta ekonomik sorunların yarattığı toplumsal tepki karşısında alternatif arayan sağ-muhafazakâr seçmen tarafından YRP, yeni bir alternatif olarak tercih edilebilir. Nitekim 2024 Mahalli İdareler Seçimlerinde partinin aldığı görece yüksek oy oranı bunu destekler niteliktedir.

Bununla beraber, partinin oy oranını artırmasında popülist politika izlemesinin etkisinden de bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda milliyetçi popülizmle hareket eden Zafer Partisi'ne benzer bir biçimde, YRP'nin de İslamcı-popülist bir politika izlediği söylenebilir. Bilhassa partinin son dönemde İsrail ile ticaret konusundaki eleştirel söylemleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Partinin ideolojik kökeniyle söylem düzeyinde de kurduğu organik bağ, bu İslamcı-popülist potansiyeline olumlu katkı sunmaktadır. Bu bağlamda partinin bir kitle partisine dönüşme potansiyelini de taşıdığı iddia edilebilir. Ancak bu potansiyeli gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğine dair bir çıkarımda bulunmak için henüz erkendir.

Öte yandan önceden özellikle Ak Parti veya sağ siyasi partiler içerisinde yer almış siyasal elitlerin de YRP'ye katılmasının, partiye yönelik elit desteğinin de artmasını sağladığı söylenebilir. Bu bakımdan partinin bir kitle partisi olma potansiyelinin yanında bir kadro partisi olma potansiyeline de sahip

olduğu söylenebilir. Türk siyasi partilerinin hem kitle partisi hem de kadro partisi özelliklerini bir arada barındırabildiği gerçeği göz önüne alındığında, YRP'nin de kitle partisi olma potansiyelinin yanı sıra kadro partisi olma potansiyeline de sahip olduğu söylenebilir. Ancak tekraren, bu potansiyeli gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğine dair bir çıkarımda bulunmak için henüz erkendir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır. Etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.

Çıkar Beyanı

Bu makale herhangi bir çıkar çatışması içermemektedir.

Kaynaklar

- Arıkan, E. B. (2008). *Milliyetçi Hareket Partisi Türk Sağının Türk Sorunu*. Agora Kitaplığı.
- Baykal, Ö. (2023, Kasım 23). Yeniden Refah, İlk Büyük Sınavını Nasıl “Hasarsız” Atlattı? - Ömer Baykal. *Perspektif*. <https://www.perspektif.online/yeniden-refah-ilk-buyuk-sinavini-nasil-hasarsiz-atlatti/>
- Baykal, Ö. (2024, Mart 28). “Yükselen” Yeniden Refah “Diğerlerinin” Yap(a)madığı Neyi Yaptı? - Ömer Baykal. *Perspektif*. <https://www.perspektif.online/yukselen-yeniden-refah-digerlerinin-yapamadigi-neyi-yapti/>
- BBC News Türkçe, (15. 05. 2023). *Yeniden Refah: 5 milletvekili çıkararak, seçimlerin sürpriz partisi*, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c887yg6npwdo>
- Berkes, N. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Bilgi Yayınevi.
- Bölükbaşı, M. (2022). Measuring the Level of Party Institutionalization in Turkey. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 31(2), 305-321. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2022.31.1100558>
- Cammett, M., & Luong, P. J. (2014). Is There an Islamist Political Advantage? *Annual Review of Political Science (Palo Alto, Calif.)*, 17, 187-206. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-071112-221207>
- Cumhuriyet. (07. 01. 2023). *Yeniden Refah Partisi: Seçime tek başımıza gireceğiz*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/yeniden-refah-partisi-secime-tek-basimiza-girecegiz-2019371>
- Cumhuriyet. (2024), “Fatih Erbakan’dan ‘Şu an Cumhur İttifakı’nda mısınız’ sorusuna yanıt” <https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/fatih-erbakandan-su-an-cumhur-ittifakinda-misiniz-sorusuna-yanit-2199415>
- DHA. (02.03.2022). *Fatih Erbakan: Ümmet için çalışan kadrolar Millî görüşten çıkacak*, <https://www.dha.com.tr/yemel-haberler/sivas/fatih-erbakan-ummet-icin-calisan-kadrolar-mill-2032563>
- Çaha, Ö., & Baykal, Ö. (2017). Milli Görüş Hareketi’nin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3), 788-806.
- Çaha, Ö. & Şahin, B. (2013). *Siyasal İdeolojiler*. Orion Kitabevi.
- Dursun, D. (2010). *Siyaset Bilimi*. Beta Basım Yayım.
- Duverger, M. (1993). *Siyasi Partiler* (E. Özbudun, Çev.). Bilgi Yayınevi.
- Euronews. (2021). *Türkiye’de siyasi parti kapatmaları: Geçmişte hangi partiler yasaklandı?*, <https://tr.euronews.com/2021/06/21/turkiye-de-siyasi-parti-kapatmalar-gecmiste-hangi-partiler-yasakland>
- Gazete Duvar. (2021). *Fatih Erbakan: Karantinamız abartıldı, aşı olmayacağız*, <https://www.gazeteduvar.com.tr/fatih-erbakan-karantinamiz-abartildi-asi-olmayacagiz-haber-1540709>
- Habertürk. (20.03.2023). *Yeniden Refah Partisi’nden Cumhur İttifakı’na katılmama kararı*, <https://www.haberturk.com/son-dakika-yeniden-refah-partisi-nden-cumhur-ittifaki-na-katilmama-karari-3575198>
- Hamsici, M. (4 Nisan 2024). *Yeniden Refah Partisi neden ve nasıl güçlendi?*, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c8033n7zn8ko>

- Huntington, S. P., & Özbudun, E. (1966). Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(1), 55-107. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001381
- İnternethaber (2019). Saadet Partisi Genel Merkez binasına haciz geldi bina boşaltıldı <https://www.internethaber.com/saadet-partisi-genel-merkez-binasina-haciz-geldi-bina-bosaltildi-2013967h.htm>
- Janda, K. (1980). *Political Parties: A Cross-National Survey*. Free Press.
- Kapani, M. (2006). *Politika Bilimine Giriş*. Bilgi Yayınevi.
- Kıvrak, E. (2020). Millî Nizam Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 6(12), 133-153.
- Levitsky, S. (1998). Institutionalization and Peronism: The Concept, the Case and the Case for Unpacking the Concept. *Party Politics*, 4(1), 77-92. <https://doi.org/10.1177/1354068898004001004>
- Millî Gazete. (2017). Millî Görüş Hareketi'nin üçüncü siyasi partisi Refah Partisi işte böyle kapatıldı, <https://www.milligazete.com.tr/haber/918400/milli-gorus-hareketi-nin-ucuncu-siyasi-partisi-refah-partisi-iste-boyle-kapatildi>. Erişim. 20.04.2024.
- Özbudun, E. (2008). *Çağdaş Türk Politikası* (A. R. Usul, Çev.). Doğan Kitap.
- Panbianco, A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge University Press.
- Rose, R., & Mackie, T. T. (1988). Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-off Facing Organizations. İçinde K. Lawson, & P. H. Merkl, *When parties fail: emerging alternative organizations* (ss. 533-558). Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400859498.533>
- Sarıbay, A. Y. (2012). "Partilerin Kartelleşmesi ve Demokrasi", *Star Gazetesi / Açık Görüş*, 5.09.2012, <http://www.stargazete.com/acikgorus/partilerin-kartellesmesi-ve-demokrasi/haber-639274>, 21.04.2023.
- Somer, M. (01.04.2024). "Yeniden Refah 3. Parti oldu! Seçmen neden YRP'ye yöneldi?". *Al Ain Türkçe Özel*, <https://tr.al-ain.com/article/yeniden-refah-3-parti-oldu-secmen-neden-yrpye-yoneldi-prof-dr-murat-somer-anlatti-al-ain-turkce-ozel>
- Sözcü. (15.04.2024). *Yeniden Refah (YRP) yerel seçimde ne kadar oy aldı, kaç belediye kazandı?*, <https://www.sozcü.com.tr/yeniden-refah-yrp-yerel-secimde-ne-kadar-oy-aldi-kac-belediye-kazandi-p35840>
- Süer, S. S. (2011). "Cath-All" Siyasi Partiler, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 96, 49-90.
- Turan, İ. (1986). *Siyasal sistem ve siyasal davranış*. Der Yayınları.
- Turan, İ. (2013). Türk Siyasal Partilerinde Lider Oligarşisi: Evrimi, Kurumsallaşması ve Sonuçları. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 45, 1-21.
- Yavuz, H. (2005). "Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", İçinde Kolektif. (2021). *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce – Cilt 6 İslamcılık* (ss. 591-603). İletişim Yayınları.
- Yeniden Refah Partisi. (2024), *Yeniden Refah Partisi Programı*, <https://yenidenrefahpartisi.org.tr/page/parti-programi/14>
- Yeniden Refah Partisi. (2024). "SENİNLEYİZ KUDÜS" mitingine Onbinler katıldı, <https://yenidenrefahpartisi.org.tr/page/-34-seninleyiz-kudus-34-mitingine-onbinler-katildi/1220>

How Has COVID-19 Affected Airline Passenger Satisfaction? Evaluating The Passenger Satisfaction of European Short-Haul Low-Cost Carriers Pre- and Post-COVID-19

Ferhat İNCE¹, Emircan ÖZDEMİR²

COVID-19 Havayolu Yolcu Memnuniyetini Nasıl Etkiledi? COVID-19 Öncesi ve Sonrası Avrupalı Kısa Mesafeli Düşük Maliyetli Havayollarında Yolcu Memnuniyetinin Değerlendirilmesi

Öz

Bu çalışma, COVID-19 öncesi ve sonrasında Avrupa'daki en büyük üç kısa mesafeli düşük maliyetli havayolu şirketinin yolcu memnuniyetini etkileyen değişkenlerinde değişim olup olmadığını araştırmayı amaçlamaktadır. Yolcu memnuniyetine ilişkin veri kaynağı olarak Skytrax platformunda yer alan kullanıcı türevli içerikler kullanılmış ve bu ikincil veriler Web Scraper aracı kullanılarak elde edilmiştir. Yolcu memnuniyetine ilişkin sınıflandırma modeli için ikili lojistik regresyon ve modelin sınıflandırma performansını değerlendirmek için ROC analizi kullanılmıştır. Bulgular, koltuk konforu, kabin personeli hizmetleri ve yer hizmetleri hizmet özelliklerinin fiyat-değer algısının önemli belirleyicileri olduğunu ve fiyat-değer algısının iki dönemde de genel memnuniyetin önemli bir belirleyicisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca, fiyat-değer algısının en önemli belirleyicisinin yer hizmetleri olduğu ortaya konmuştur. Sonuçlar ayrıca, COVID-19 sonrası dönemde koltuk konforunun tahmin gücünün azaldığını ve yer hizmetlerinin tahmin gücünün arttığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yolcu Memnuniyeti, Düşük Maliyetli Taşıyıcılar, İkili Lojistik Regresyon

Makale Türü: Araştırma Makalesi

How Has COVID-19 Affected Airline Passenger Satisfaction? Evaluating The Passenger Satisfaction of European Short-Haul Low-Cost Carriers Pre- and Post-COVID-19

Abstract

This paper investigates whether there has been a change in passenger satisfaction drivers for the three largest short-haul low-cost carriers in Europe before and after COVID-19. User-generated content on the Skytrax platform was used as the data source for passenger satisfaction, and these secondary data were scraped using the Web Scraper tool. Binary logistic regression was used for the classification model related to passenger satisfaction, and ROC analysis was used to evaluate the classification performance of the model. The findings suggested that the service attributes of seat comfort, cabin staff services, and ground services are significant predictors of value for money, and the value for money is a significant determinant of overall satisfaction in both periods. Additionally, it was revealed that ground service is the most important determinant of the value for money perception. The results also indicate that in the post-COVID-19 period, the predictive power of seat comfort has decreased while the predictive power of ground services has increased.

Keywords: Passenger Satisfaction, Low-Cost Carriers, Binary Logistic Regression

Paper Type: Research Article

¹ Res. Asst., Eskişehir Technical University, Faculty of Aeronautics and Astronautics, Department of Aviation Management, ferhatince@eskisehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3220-8909>

² Asst. Prof., Eskişehir Technical University, Faculty of Aeronautics and Astronautics, Department of Aviation Management, emircanozdemir@eskisehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1383-4712>

1. Introduction

The air transportation served 4.5 billion passengers in 48.044 routes and 46.8 million flights and contributed 3.5 trillion US \$ to the global GDP in 2019 (ATAG, 2020). Even if the passenger number fell to 1.8 billion due to COVID-19 (IATA, 2021), the industry has been growing, excluding some catastrophic events, such as the Gulf War, the Oil crises, COVID-19, and so on. It is anticipated that the industry will transport 8,2 billion people and contribute 6,3 trillion US \$ to the world GDP if things go well. On the other hand, in case of low growth, these values would be 7.4 billion passengers and 6 trillion US \$ (ATAG, 2020). In 2050, ten billion passengers are expected to be served (IATA, 2022). So, increasing demand must be met efficiently. Therefore, airlines, the fundamental component of the aviation industry (Martini, 2022), have a vital role.

All the systems are subject to the environment to sustain its life (Luhmann, 2002/2013). In addition, the fit factors of an organization's lifespan are the environment and competition (Hannan & Freeman, 1977). With deregulation in air transport industry in 1978, ticket prices have started to fall, and airlines, which are open systems, began to operate in more competitive markets (Goetz, 2002). Competitiveness made presenting high-quality services necessary (Ostrowski et al., 1993). Therefore, more high-quality service means longevity for airlines (Park et al., 2004). Due to both competitiveness and raising awareness of the service quality of travelers (Chou et al., 2011), exquisite passenger satisfaction is one of the foremost assets for airlines (Namukasa, 2013). Therefore, airlines must understand the passengers' expectations of their services to meet demanding desires and needs for obtaining high satisfaction (Suki, 2014).

As a global crisis that came out of the blue, COVID-19 changed people's lifestyles, habits, and behaviors (León-Zarceño et al., 2021; Hagger & Hamilton, 2022). Consequently, it inherently influenced the customers' expectations and perceptions concerning the services offered to them (Yalcin Kavus et al., 2022). This made it more challenging to understand and satisfy people who were already very volatile. For example, the study concentrating on Seville Airport (Lopez-Valpuesta & Casas-Albala, 2023) showed that the second COVID-19 year (i.e., 2021) was worse than the first COVID-19 year (i.e., 2020) in terms of customer satisfaction. When it comes to airlines, the paper focusing on the top 100 airlines based on the World Airline Awards (Wang et al., 2023) revealed that staff service and value for money have no impact on the recommendation intent of passengers, and inflight entertainment has a negative effect. Pereira et al. (2023), investigating the passenger satisfaction of sixteen European air carriers, found that staff behavior is the primary factor affecting passengers' satisfaction after the pandemic. In previous research, the dataset included both full-service network carriers and low-cost carriers. However, when considering passenger satisfaction, differences between the two main business models in the airline industry, full-service network carriers (FSNCs) and low-cost carriers (LCCs), should be taken into account (Lohmann & Koo, 2013; Pereira et al., 2023; Sezgen et al., 2019). Because the fundamental business strategies and services provided by these two business models lead to significant differences in key features of airline service quality (Lim & Lee, 2020). Low-cost carriers typically offer no-frills services with a focus on cost efficiency, while full-service network carriers provide a broader range of amenities and services at higher prices. Therefore, to enhance the resolution of the analysis of passenger satisfaction between before and after COVID-19, the focus has been particularly on the low-cost carrier business model, and even more so on carriers that excel in short-haul operations within low-cost carrier business model. A comprehensive literature review revealed a gap in prior studies concerning the changes in passenger satisfaction among European short-haul low-cost carriers before and after COVID-19, motivating this study to address this gap. This paper is structured as follows. Section 2 summarizes the user-generated content and big data concepts and delivers the hypotheses proposed. Section 3 comprises the data collection and methodology. Section 4 succinctly presents the findings. Section 5 discusses the results, states the limitations, offers

suggestions for future studies, and highlights the potential implications of the study for both the literature and airline companies.

2. Literature Review

2.1. User Generated Contents (UGC)s

As digitalization has accelerated, concepts such as Web 2.0, smartphones, open sources, the Internet of Things (IoT), artificial intelligence, and machine learning have been implemented, resulting in a gigantic growth in user-generated contents (UGC)s on the Internet. User-generated content (such as posts on social media and bulletins, ratings, forums, online product reviews, and so on) has provided new techniques to create unique measurements of customer behavior and comprehend various research problems in numerous domains related to strategic management in marketing, such as customer relationship management and market segmentation. There are countless online platforms, such as Yelp!, Flickr, Amazon, Google, Facebook, TripAdvisor, and Skytrax, allowing users to share their experiences and opinions (Lu & Stepchenkova, 2014; Xiang, 2017; Mastrogiacomo et al., 2021; Rasool & Pathania, 2021).

UGC)s mean printed or visual media content that regular people create and share on the web platforms (Daugherty et al., 2008). UGC)s function as electronic word-of-mouth marketing by allowing consumers of a product or service to publicly share their experiences, giving potential customers an insight into the products/services (Trusov et al., 2009). Accordingly, people seeking to reduce the risks pursue comments about relevant goods/services (Smith et al., 2004). More specifically, UGC)s enable companies delivering high-quality services to benefit from cost-free marketing through satisfied customers, while those providing inadequate services can identify their shortcomings.

There are various fields UGC)s have been studied, such as tourism and hospitality (Cox et al., 2009; Mariné-Roig & Clavé, 2015; Ukpabi & Karjaluoto, 2018; Wang et al., 2020; Li et al., 2023), hotel industry (Williams et al., 2010; Ye et al., 2011; Barreda & Bilgihan, 2013; Herrero Crespo et al., 2015; Jang & Moutinho, 2019), online food ordering (Geissinger et al., 2020; Ray & Bala, 2020; Batouei et al., 2023; Khan et al., 2023; Saydam et al., 2023), airport service quality (Bogicevic et al., 2013; Martin-Domingo et al., 2019; Molaei & Hunter, 2019; Barakat et al., 2021; Araslı et al., 2023), airline service quality (Siering et al., 2018; Lucini et al., 2020; Chatterjee et al., 2021; Rasool & Pathania, 2022; Chatterjee et al., 2023). Due to the enormously increasing volume of UGC data sources and the fact that UGC)s are voluntarily created by users, providing valuable insights into customer behavior, UGC)s from airline passengers were used as the data source for this study.

2.2. Big Data and Web Scraping

Big data, an emerging significant research domain in various fields like decision-making and information sciences, is particularly attractive in numerous areas, such as data mining, machine learning, social networks, and more (Mohamed et al., 2019). Big data is a term used to describe a collection of information assets demanding distinct analytical processes due to their high volume, variety, and velocity for extracting valuable insights (De Mauro et al., 2016). In this context, online platforms delivering a myriad of UGC)s have big data waiting to be transformed into meaningful information. Dealing with unstructured data that rapidly growing UGC)s can be a challenging task (Grover & Kar, 2017). Additionally, since online UGC databases have diverse access structures data can be acquired through Application Programming Interface (API), where available, or by employing alternative methods such as web scraping (Blazquez & Domenech, 2018).

Web scraping, a characteristic method of extracting unstructured data from an online platform and converting it into structured data, enables countless data to be acquired effortlessly soon (Dogucu

& Çetinkaya-Rundel, 2020). The method has admirable benefits, such as allowing to obtain daily updated data smoothly and does not need API (Skoulikaris & Krestenitis, 2020). Web scraping can be utilized for both exploratory and confirmatory examinations, and it is legal and ethically sound, as long as copyrighted data is not used for commercial purposes (Han & Anderson, 2020). On the other hand, technological development made the scraping process so accessible that one can utilize this method effortlessly, including through browser extensions. Numerous papers in the literature have employed these extensions (Li et al., 2020; Dağhan & Gündüz, 2022; Cuéllar et al., 2023).

2.3. Hypotheses

The empirical study by Kim and Lee (2011) indicated that responsiveness and tangibles are the most significant dimensions of customer satisfaction for LCCs. Additionally, Saha and Theingi (2009) conducted a survey and obtained 1212 responses based on LCC passengers and expressed that cabin staff service influences the passengers' feedback. Satisfied customers deliver positive WOM communication and have elevated repurchase intentions. Given that value for money significantly predicts word-of-mouth communication and satisfaction (Rajaguru & Hassanli, 2018; Souki et al., 2023), and considering the influence of cabin staff service on value for money, this study hypothesizes the following:

H1: Cabin staff service is a significant predictor of value for money.

Fourie and Lubbe (2006) investigated the drivers of airline company selection in the context of the airline business model. The authors suggest that seat comfort is the most significant service attribute affecting airline selection regardless of the business model. Brochado et al. (2019) investigated the primary themes associated with the high value of money. The results revealed that passengers having a high perceived value for money consistently share reviews regarding seat comfort. Accordingly, based on the literature, the following hypothesis is proposed:

H2: Seat comfort is a significant driver of value for money.

Ground service is accepted as a critical factor for customer satisfaction (Park et al., 2020). Air carriers can generate positive WOM by enhancing the quality of ground services (Sulu et al., 2022). Delivering high-quality ground services yields recommendation and satisfaction (Ban & Kim, 2019) as it affects customer perception positively (Siering et al., 2018). Therefore, this evaluation delivers the following hypothesis:

H3: Ground service is a significant explainer of value for money.

Although there are various definitions of service quality, in its simplest form, it is the degree to which customers' anticipations are met (Kağrıncıoğlu & Özdemir, 2016). Therefore, services have a heterogeneous structure by perceived quality. Airlines should, therefore, offer a service that makes customers feel they are getting value for money. Value for money is not simply the lowest decision since the concept has benchmarking to other options (Barton et al., 2019). Hence, it can be said that value for money is the response to the question: "Was it worth it?". Value for money is a vital consideration regardless of the airline business model and is indispensable for LCCs to acquire customer satisfaction (Forgas et al., 2010; Rajaguru, 2016). In this sense, this paper proposes the hypothesis as follows:

H4: Value for money is a significant determinant of customer satisfaction.

On the other hand, some service attributes, such as free-of-charge food and beverages, inflight entertainment with a large assortment of movies and video games for relaxation and enjoyment, and cabin Wi-Fi with stable connection and acceptable speed, are substantially associated with full-service carriers (Byun & Lee, 2016; Bogicevic et al., 2017; Lee et al., 2018; Shen & Yahya, 2021). In this context,

no hypotheses are proposed concerning the service attributes mentioned above. To summarize all hypotheses proposed, the research model is illustrated in Figure 1.

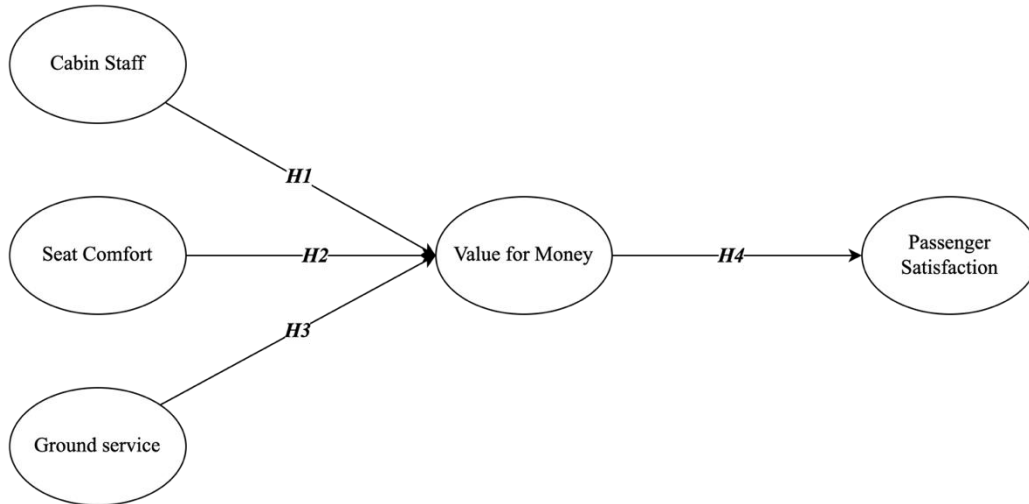

Figure 1. Research model

Accordingly, two consecutive logistic regression models were developed for each pre- and post-COVID-19 period considering the research model above. For both the pre- and post-COVID-19 periods, the first set of models evaluates the effects of cabin staff, seat comfort, and ground services on value for money. Similarly, for both periods, the second set of models predicts the impact of value for money on overall satisfaction. Further explanations on logistic regression models are provided in the following section.

3. Research Design and Methodology

3.1. Research Design

The study uses secondary data from Skytrax (<https://www.airlinequality.com>). Skytrax is highly utilized in service quality literature (Han et al., 2012; Atalık et al., 2019; Punel et al., 2019; Song et al., 2020; Bae & Chi, 2021; Bunchongchit & Wattanacharoensil, 2021; Halpern & Mwesiumo, 2021; Bakır et al., 2022; Brochado et al., 2022; Kılıç & Çadırcı, 2022; Araslı et al., 2023). It is an online forum consistently utilized by customers who want to share their flight experiences. The forum has different review segments, including airline reviews, airline seats, airline lounges, and airport reviews. Figure 2 indicates an airline review example in Skytrax. Airline reviews start with the review header, customer's name, nationality, review date, overall satisfaction, review text, continue with the type of traveler, seat type, route, date flown, and seven service attributes ranging from one to five (seat comfort, cabin staff service, food & beverages, inflight entertainment, ground service, wifi & connectivity, value for money), and end with recommendation as yes/no.

1/10

"This has been a hot mess"

✓ **Trip Verified** | There was no water or drink offered in first class until 45 minutes into our first delayed flight. There was no screen available for TV or movies in first class. The airline did not state the reason for our delay. Airline rebooked our connecting flight that we missed since our first flight was delayed for unknown reasons. Their rebooking added a leg and then did not get us in on time (again) for a different connecting flight. This has been a hot mess.

Type Of Traveller	Family Leisure
Seat Type	First Class
Route	Tampa to Spokane
Date Flown	December 2023
Seat Comfort	★ ★ ☆ ☆ ☆ ☆
Cabin Staff Service	★ ★ ★ ☆ ☆ ☆
Food & Beverages	★ ★ ☆ ☆ ☆ ☆
Inflight Entertainment	★ ☆ ☆ ☆ ☆ ☆
Ground Service	★ ★ ★ ★ ☆ ☆
Wifi & Connectivity	★ ★ ☆ ☆ ☆ ☆
Value For Money	★ ☆ ☆ ☆ ☆ ☆
Recommended	✘

Figure 2. Review example

In accordance with the aim of the study, the pre- and post-COVID-19 periods were determined as illustrated in Figure 3.

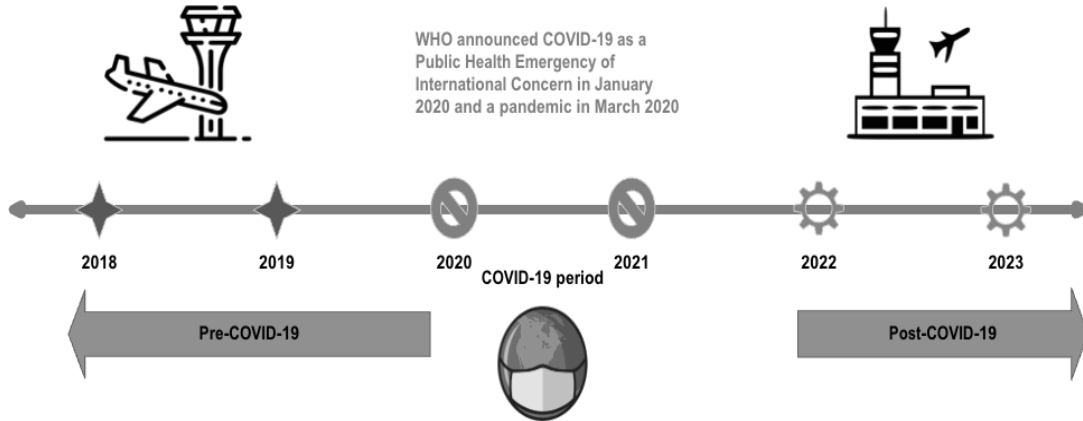

Figure 3. Analysis periods

Following the literature (Lopez-Valpuesta & Casas-Albala, 2023; Popp et al., 2023), the 2022-2023 period is considered as the post-COVID-19 era. In addition, the 2018-2019 period is regarded as the pre-COVID-19 era. The research flow is illustrated in Figure 4.

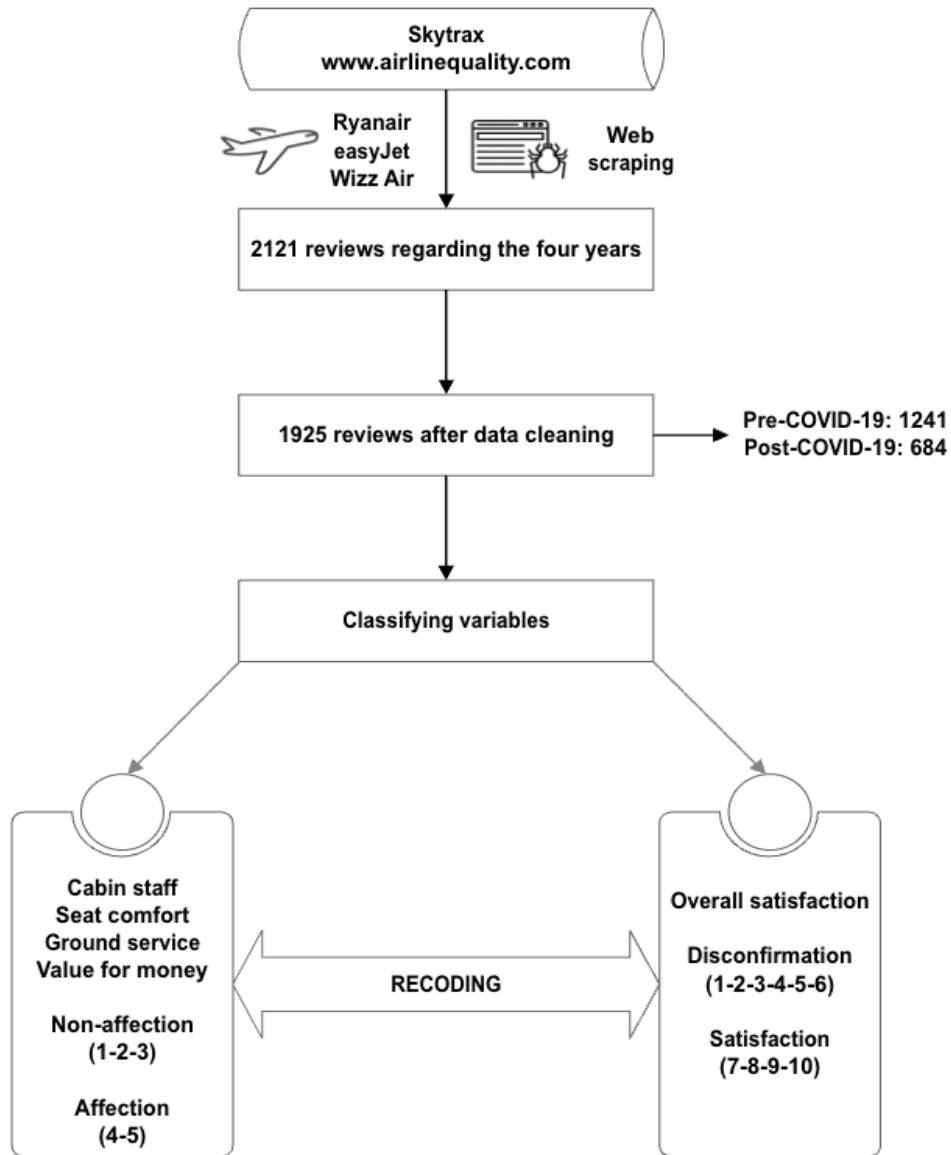

Figure 4. Research flow

Initially, on December 1, 2023, the passenger reviews from Skytrax were extracted for the three leading short-haul low-cost carriers in Europe, covering the periods 2018-2019 (pre-COVID-19) and 2022-2023 (post-COVID-19). Afterward, the missing values from the 2121 reviews scraped were cleaned up in the raw dataset and 1925 reviews were acquired as final dataset. Finally, all variables were categorized into two groups. Following Halpern & Mwesiumo (2021), the star rating values of four main variables (cabin staff, seat comfort, ground service, value for money) were divided into two groups: affection (star ratings of four to five) and non-affection (star ratings of one to three). Affection refers to service attributes that exceed or at least meet customer expectations, while non-affection refers to service attributes that fall short of expectations. In addition, following Dike et al. (2023), the values of overall satisfaction variable were also categorized into two groups: disconfirmation (rating one to six) and satisfaction (seven to ten).

3.2. Methodology

This paper employs the logistic regression analysis (LRA) for several reasons. Linear regression models are not suitable for predicting the categorical outcome (i.e., dependent) variable (Al-Ghamdi, 2002). Even if the linear models are effective prediction tools, they require normal distribution (Casson & Farmer, 2014). On the other hand, the LRA allows one to predict the dichotomous (i.e., binary) or polychotomous explained (i.e., independent) variable (Hosmer et al., 2013). Besides, the LRA does not require normal distribution (Pallant, 2020). Midi et al. (2010) expressed that multicollinearity is not a vital problem for binary LRA since it does not significantly modify the coefficients' estimates but their reliability. Besides, Ohlyver et al. (2016) stated that ridge logistic regression should be employed if multicollinearity arises. One can check whether multicollinearity exists with the Variance Inflation Factor (VIF). The VIF value of 10 (or more) is an indicator of multicollinearity (Chan et al., 2022). In addition, the tolerance value should be higher than 0.20 (Menard, 2003). The LRA requires all observations in the dataset to be independent (Alshahrani et al., 2021). Violating this assumption leads to poor fit, also called overdispersion (Allison, 1999).

The linearity assumption of linear models, the linear relationship between dependent and independent variables, is violated as the dependent variable is categorical. Therefore, the LRA uses a transformation dubbed logit to predict dichotomous/polychotomous outcome (Field, 2018). The underlying reason for the logit transformation relies on the basic parameters of the LRA. A binary dependent variable should range between 0 (zero) and 1 (one). In contrast, the outcome variables in the linear model might take on any number. The logit unravels this issue by transforming the equation of linear regression to acquire the natural logarithm of the odds. The odds ratio -also known as $\text{Exp}(\beta)$ - means the occurrence probability of the outcome $P(Y)$ is divided by the non-occurrence probability $1-P(Y)$ (Stoltzfus, 2011). The transformation is given in Equation (1) (Newgard et al., 2004):

$$\ln(\text{odds}) = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n \quad (1)$$

In Equation (1), β_0 is intercept, $\beta_1, \beta_2 \dots \beta_n$ are coefficients, and $X_1, X_2 \dots X_n$ are regressors. Accordingly, the logistic model with multi-regressors is formulated as Equation (2) (Field et al., 2012):

$$P(Y) = \frac{1}{1 + e^{-(\beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \dots + \beta_n X_{ni})}} \quad (2)$$

In Equation (2), e represents the base of natural logarithms, also known as Euler's number. The LRA also differentiates from the linear models in terms of goodness-of-fit tests. Instead of log-likelihood (LL), the deviance statistic is more suitable for the LRA. It is also known as -2LL since it is calculated as $-2 \times \text{LL}$ (Field et al., 2012). A -2LL value approaching zero means that the model is becoming more fitting (Domínguez-Almendros et al., 2011). Another fit measurement is R^2 . Generalized R^2 has the weakness that its upper bound is less than 1 due to the discrete outcome variable (Allison, 1999). Therefore, logistic regression employs pseudo R^2 . There are several R^2 , such as Mc Fadden R^2 , Cox and Snell R^2 , and Nagelkerke R^2 (Liu, 2016). Even if Cox and Snell R^2 has a theoretical maximum of 1, it never attains in practice (Field et al., 2012). Therefore, Nagelkerke R^2 fixing this issue is highly utilized. In contrast to the -2LL, the pseudo R^2 value approaching 1 means that the model is becoming more fitting (Field, 2018).

In logistic regression terminology, two important terms related to its performance are sensitivity and specificity. They are the correct classification rates of the first and the second group, respectively (Boateng & Abaye, 2019). In addition, the Receiver Operating Characteristics (ROC) curve analysis, which is a curve of sensitivity and $1 - \text{specificity}$ and is more informative than the classification table, is conducted. A high area under the curve indicates the higher robust prediction of the logistic regression model (Agresti, 2002). The ROC closer to the top left of the coordinate plane indicates fewer

false negatives (i.e., higher sensitivity) and fewer false positives (i.e., higher specificity) (Carter et al., 2016). In addition, the AUC (area under the ROC curve) value is a widely utilized discriminative indicator (Dreiseitl & Ohno-Machado, 2002). The AUC value, representing the overall performance of a logit model, varies from 0.5 to 1.0 (Chen & Wu, 2017). The AUC value between 0.6 and 0.7 indicates poor performance, 0.7 and 0.8 acceptable performance, 0.8 and 0.9 means good performance, and higher than 0.9 demonstrates excellent performance (Elkahwagy & Kiriacos, 2024).

4. Results

The LRAs and ROC curve analyses were conducted by Jamovi open statistical software. As an open project, the Jamovi, which was founded by Jonathan Love, Damian Dropmann, and Ravi Selker, is free and community-driven (The jamovi project, 2023). Following the purpose of the paper, 1925 reviews of three short-haul low-cost carriers in Europe were extracted from Skytrax platform. In the pre-COVID-19 period, Ryanair had 583 reviews, while easyJet and Wizz Air shared the same number as 329. On the other hand, the numbers of reviews in the post-COVID-19 era belonging to Ryanair, easyJet, and Wizz Air are 233, 153, and 298, respectively. The VIF and tolerance values for pre-COVID-19 (PrC) and post-COVID-19 (PoC) models are given in Table 1.

Table 1. Multicollinearity checks for pre-COVID-19 and post-COVID-19 models

Period	Predictors	VIF	Tolerance
Pre-COVID-19 (PrC)	Seat comfort	1.05	0.948
	Cabin staff	1.08	0.925
	Ground services	1.03	0.972
Post-COVID-19 (PoC)	Seat comfort	1.07	0.933
	Cabin staff	1.08	0.905
	Ground services	1.03	0.940

Based on Table 1, there is no evidence of multicollinearity since the VIF and tolerance values are not at the threshold of 10 and 0.2, respectively. (Menard, 2003; Field et al., 2012; Chan et al., 2022). Also, the independence assumption was checked using Pearson residual analysis, one of the most employed measurements for residual analysis in logistic regression (Lai et al., 2021). Zhang (2016) expressed that the straighter the trend in Pearson residual plots, the better the fit of the model. In addition, the relationship between the variables and the residual must be statistically insignificant (i.e., $p > .05$). Residual analysis was conducted using the car package in R (Fox & Weisberg, 2019). The Pearson residual findings for the PrC and the PoC models are illustrated in Figure 5. Note that SC represents the seat comfort, CSS stands for cabin staff service, GS denotes ground service, and VFM refers to value for money. In Figure 5, the first two columns on the left pertain to the PrC model, while the last two columns on the right correspond to the PoC model. According to the plots of the PrC model, there is no evidence of a relationship that could jeopardize the independence assumption since the line is mostly straight. In addition, according to the plots of the PoC model, there is a curvature in the line of the seat comfort attribute. However, this does not mean that the model's independence of the residuals is completely violated. Because it is also necessary to check whether the relationship between variables and residuals is statistically significant. Therefore, to assess the independence of the residuals, the relationship between variables and residuals was examined, and the results are given in Table 2. The results revealed that there is no statistically significant relationship between the variables and the residuals in both logistic regression models. Since all p-values are above .05, the assumption of independence of the residuals has not been violated.

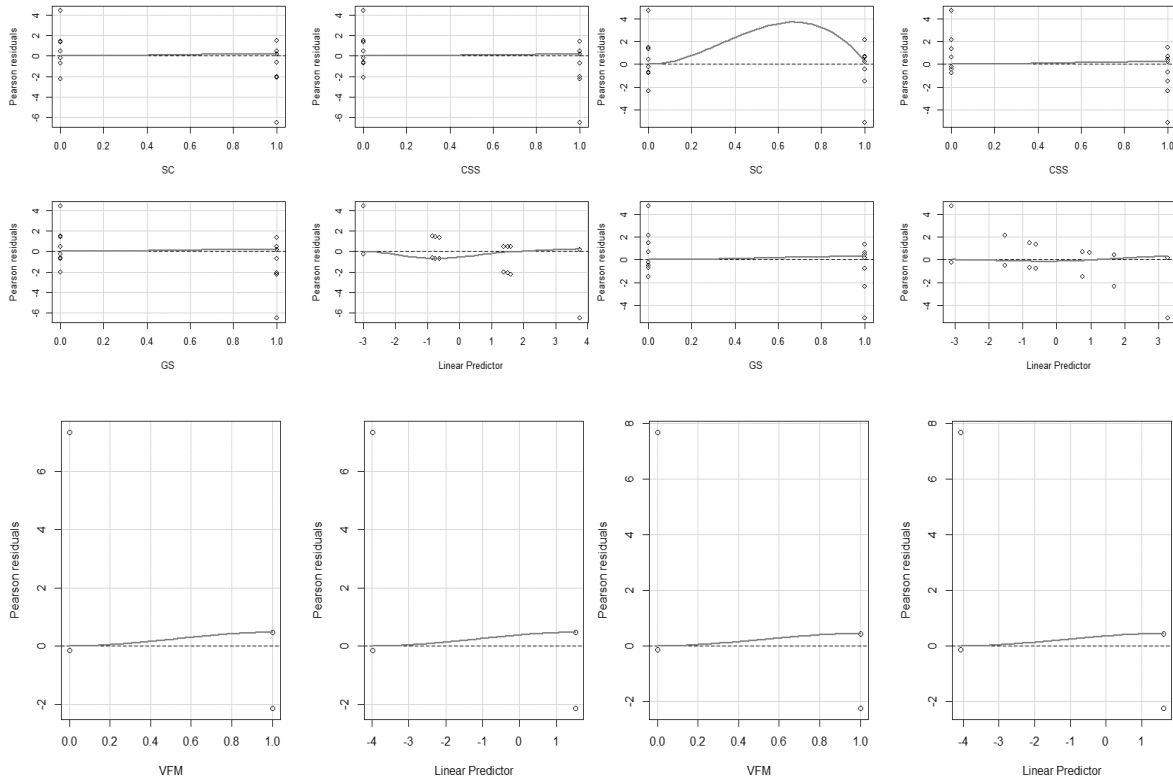

Figure 5. Pearson Residuals Plots

Table 2. Results of the relationship between the variables and residuals

Models	Variables	p-value
PrC	SC	1
	CSS	1
	GS	1
	VFM	1
PoC	SC	1
	CSS	1
	GS	1
	VFM	1

Table 3 conveys the fit measurement of the models belonging to the pre-COVID-19 period.

Table 3. Fit measurements of the pre-COVID-19 models

Models	Overall Model Test					Omnibus Likelihood Ratio Tests			
	-2LL	R_N^2	χ^2	df	p	Predictors	χ^2	df	p
Pre-COVID-19-1 (PrC-1)	639	0.676	756	3	<.001	Seat comfort	57.3	1	<.001
						Cabin staff	96.2	1	<.001
						Ground service	81.5	1	<.001
Pre-COVID-19-2 (PrC-2)	463	0.757	840	1	<.001	Value for money	840	1	<.001

Note: R_N^2 represents the Nagelkerke R^2

Accordingly, both model is statistically significant (PrC-1: $\chi^2(3,1241)$: 756, -2LL: 639, $p < .001$; PrC-2: $\chi^2(1,1241)$: 840, -2LL: 463, $p < .001$). According to Nagelkerke R^2 , the PrC-1 model explains 67.6% of the variance in value for money in the pre-COVID-19 period. Additionally, value for money explains 75.7% of the variance in overall satisfaction in the same period. Table 4 indicates the classification performance of the pre-COVID-19 models.

Table 4. Classification table of the pre-COVID-19 models

Models	Observed	Predicted		Performance
PrC-1		Non affection	Affection	% Correct
	Non affection	906	25	97.3
	Affection	91	219	70.6
	Overall percentage			90.7
PrC-2		Disconfirmation	Satisfaction	% Correct
	Disconfirmation	914	56	94.2
	Satisfaction	17	254	93.7
	Overall percentage			94.1

Note: The cut-off value is set to 0.5

Accordingly, both pre-COVID-19 logistic regression models have more than 90% success of classification. Table 5 presents the results of binominal LRA regarding the pre-COVID-19 models.

Table 5. Logistic regression results of pre-COVID-19

Model Outcomes: Value for money in PrC-1, Satisfaction in PrC-2							95% Confidence Interval	
Model	Predictor	Estimate	SE	Z	p	Exp (β)	Lower	Upper
PrC-1	Intercept	-2.99	0.149	-20.10	< .001	0.050	0.037	0.067
	Seat comfort (X_1): Affection – Non affection	2.14	0.293	7.32	< .001	8.512	4.796	15.107
	Cabin staff (X_2): Affection – Non affection	2.24	0.222	10.08	< .001	9.373	6.065	14.484
	Ground service (X_3): Affection – Non affection	2.36	0.268	8.81	< .001	10.597	6.269	17.913
PrC-2	Intercept	-3.98	0.245	-16.3	< .001	0.018	0.011	0.030
	Value for money (X_4): Affection – Non affection	5.50	0.286	19.2	< .001	243.861	139.266	427.012

Reference level: Non-affection in PrC-1, Disconfirmation in PrC-2

It is clear from Table 5 that the contributions of all predictors on value for money and satisfaction are statistically significant for both models ($p < .001$). So, the logit equations of the models are proposed in Equations (3) and (4).

$$\text{Logit}(\text{value for money}) = -2.99 + 2.14X_1 + 2.24X_2 + 2.36X_3 \quad (3)$$

$$\text{Logit}(\text{satisfaction}) = -3.98 + 5.50X_4 \quad (4)$$

According to Table 5, all variables have $\text{Exp}(\beta)$ higher than 1. So, the most potent predictor of value for money is ground service, having a 10.597 odds ratio. It means that high perceived quality belonging to ground service increases the likelihood of value for money by 10.597 times ($\Delta\text{odds} = + 959\%$). Similarly, higher perceived quality of cabin staff and seat comfort services increases the likelihood of perceiving higher value for money by 9.373 ($\Delta\text{odds} = + 837\%$) and 8.512 ($\Delta\text{odds} = + 751\%$) times, respectively. In addition, according to the PrC-2 model, high value for money perception increases the likelihood of passengers being satisfied by 243.861 times ($\Delta\text{odds} = + 24286\%$). The ROC curves are illustrated in Figures 6 and 7, and predictive measures of the models are reported in Table 6. The curve is quite close to the upper left, which means the discrimination ability of the model is high. Moreover, the AUC values are higher than 0.9, which points out that the overall performances of the pre-COVID-19 models are excellent.

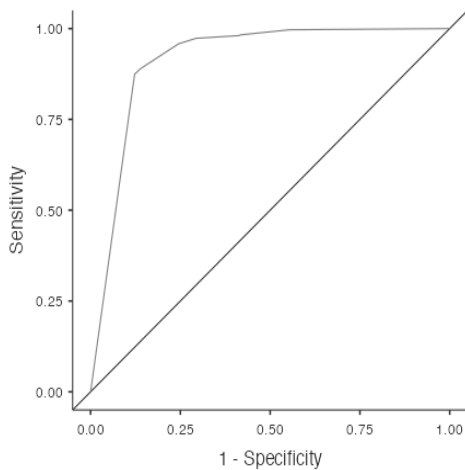

Figure 6. ROC curve for PrC-1 model

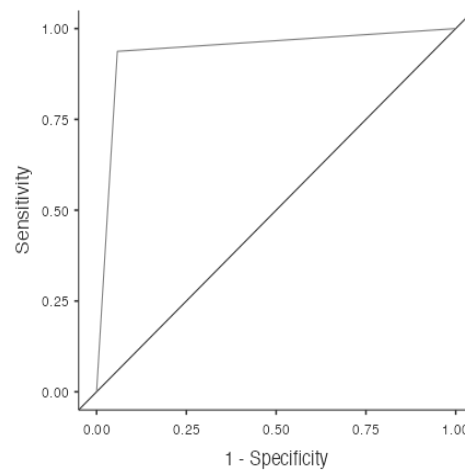

Figure 7. ROC curve for PrC-2 model

Table 6. Predictive measures of the PrC models

Models	Accuracy	Specificity	Sensitivity	AUC
PrC-1	0.907	0.973	0.706	0.914
PrC-2	0.941	0.942	0.937	0.940

Note: The cut-off value is set to 0.5

Afterward, the analysis was proceeded for the post-COVID-19 period, for which the assumptions have already been checked in Table 1. The fit measurement results for the post-COVID-19 model are presented in Table 7.

Table 7. Fit measurements of the post-COVID-19 models

Models	Overall Model Test					Omnibus Likelihood Ratio Tests			
	-2LL	R_N^2	χ^2	df	p	Predictors	χ^2	df	p
Post-COVID-19-1 (PoC-1)	337	0.646	367	3	<.001	Seat comfort	14.6	1	<.001
						Cabin staff	51.3	1	<.001
						Ground service	49.7	1	<.001
Post-COVID-19-2 (PoC-2)	221	0.766	441	1	<.001	Value for money	441	1	<.001

Accordingly, both model is statistically significant (PoC-1: $\chi^2(3, 684)$: 367, -2LL: 337, $p < .001$; PoC-2: $\chi^2(1, 684)$: 441, -2LL: 221, $p < .001$). According to Nagelkerke R^2 , the PoC-1 model explains 64.6% of the variance in value for money in the post-COVID-19 period. Additionally, value for money explains 76.6% of the variance in overall satisfaction in the same period. Table 8, indicating the classification of the post-COVID-19 models, suggests that both post-COVID-19 logistic models has more than 90% overall success in classification.

Table 8. Classification table of the post-COVID-19 models

Models	Observed	Predicted		Performance
PoC-1		Non affection	Affection	% Correct
	Non affection	528	12	97.8
	Affection	42	102	70.8
	Overall percentage			92.1
PoC-2		Disconfirmation	Satisfaction	% Correct
	Disconfirmation	531	24	95.7
	Satisfaction	9	120	93.0
	Overall percentage			95.2

Table 9 presents the results of binominal LRA regarding the post-COVID-19 models.

Table 9. Logistic regression results of post-COVID-19

Model Outcomes: Value for money in PoC-1, Satisfaction in PoC-2							95% Confidence Interval	
Model	Predictor	Estimate	SE	Z	p	Exp (β)	Lower	Upper
PoC-1	Intercept	-3.10	0.206	-15.04	<.001	0.045	0.030	0.067
	Seat comfort (X_1): Affection – Non affection	1.57	0.415	3.78	<.001	4.797	2.128	10.812
	Cabin staff (X_2): Affection – Non affection	2.30	0.310	7.41	<.001	9.980	5.431	18.339
	Ground service (X_3): Affection – Non affection	2.50	0.363	6.87	<.001	12.141	5.958	24.739
PoC-2	Intercept	-4.08	0.336	-12.1	<.001	0.016	0.008	0.032
	Value for money (X_4): Affection – Non affection	5.69	0.404	14.1	<.001	295.000	133.727	650.765

Accordingly, the contributions of all predictors on value for money and satisfaction are statistically significant for both models ($p < .001$). So, the logit equations of the models are proposed in Equations (5) and (6).

$$\text{Logit}(\text{value for money}) = -3.10 + 1.57X_1 + 2.30X_2 + 2.50X_3 \quad (5)$$

$$\text{Logit}(\text{satisfaction}) = -4.08 + 5.69X_4 \quad (6)$$

According to Table 9, all variables have $\text{Exp}(\beta)$ higher than 1. So, the most potent predictor of value for money is ground service, having a 12.141 odds ratio. It means that high perceived quality belonging to ground service increases the likelihood of value for money by 12.141 times ($\Delta\text{odds} = + 1114\%$). Similarly, higher perceived quality of cabin staff and seat comfort services increases the likelihood of perceiving higher value for money by 9.980 ($\Delta\text{odds} = + 898\%$) and 4.797 ($\Delta\text{odds} = + 379\%$) times, respectively. In addition, according to the PrC-2 model, high value for money perception increases the likelihood of passengers being satisfied by 295 times ($\Delta\text{odds} = + 29400\%$). The ROC curves are illustrated in Figures 8 and 9, and predictive measures of the models are reported in Table 10. Similar to the pre-COVID-19 models, the curve is quite close to the upper left, which means the discrimination powers of both post-COVID-19 models are high. Moreover, the models PoC-1 and PoC-2 have an AUC value of more than 0.90, confirming the performances of the models are perfect.

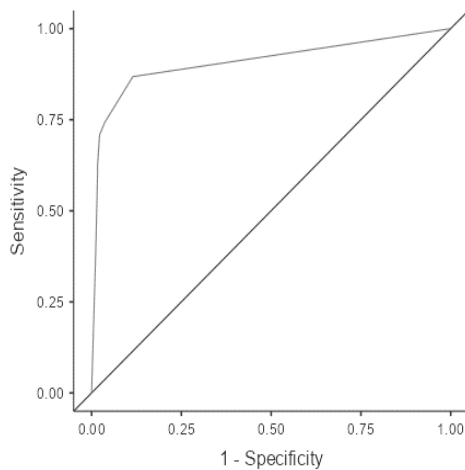

Figure 8. ROC curve for PoC-1 model

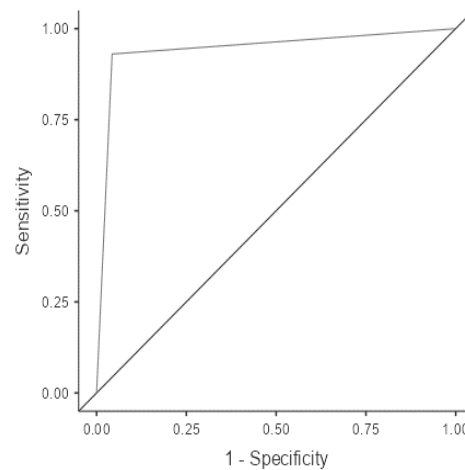

Figure 9. ROC curve for PoC-1 model

Table 10. Predictive measures of the PoC models

Models	Accuracy	Specificity	Sensitivity	AUC
PoC-1	0.921	0.978	0.708	0.909
PoC-2	0.952	0.957	0.930	0.943

5. Discussion and Conclusion

With the help of liberalization, competition in passenger markets was reshaped by LCCs, which had gained a noteworthy mark on domestic markets that once were dominated by full-service carriers (O’Connell & Williams, 2005). Thus, ticket prices have fallen, and air transportation has become more accessible (Zhang et al., 2007). In addition to dropping ticket prices, increased competition brought the service quality to the fore (Fu et al., 2010). Air carriers strive to enhance their market share by

concentrating on service quality, the core driver for obtaining sustainable competitive advantage (Perçin, 2018). On the other hand, the primary way for airlines to improve their service quality is by thoroughly understanding passengers' expectations and perceptions. Nowadays, user-generated content (UGC), which is easily accessible on the internet, offers significant opportunities for airlines to gain insights that help them better understand their passengers and achieve a competitive advantage. Therefore, this research contributes particularly to airlines adopting the short-haul low-cost carrier business strategy by providing literature contributions and managerial implications.

Upon examination of the results, it is evident that seat comfort, cabin staff, and ground service significantly impact value for money ($p < .001$), as well as value for money on passenger satisfaction ($p < .001$). Consequently, all the hypotheses were supported for both COVID-19 periods. LCCs are trying to attract passengers with sensitivity toward value for money (Rajaguru, 2016). In line with this, Kusumawardani and Aruan (2019) revealed that the prediction power of the value for money on satisfaction is higher on LCCs than on full-service carriers. So, our findings regarding the value for money, a core service attribute, are consistent with the literature. Even though seat comfort is traditionally regarded as more critical for long-haul flights (Warnock-Smith et al., 2017), Punel et al. (2019) revealed that seat comfort is the most influential factor in perceived value for money across all travel classes, including business, first, and economy class in Europe. In fact, it is the primary inflight service attribute considered by economy class passengers in Europe. Our results suggest that seat comfort is one of the significant predictors of the value for money, regardless of flight-haul. Cabin staff and ground services are other critical factors consistently handled for evaluating airline service quality (Chen & Chao, 2015; Kim & Park, 2017; Medina-Muñoz et al., 2018). Sezgen et al. (2019) concluded that friendly staff is the joint driver of satisfaction regardless of passenger type. Moreover, ground service, which contributes to the passengers' safety perception (Shiwakoti et al., 2022) is one of the main themes in content analysis studies (Ban & Kim, 2019; Brochado et al., 2019), and is a significant service attribute for all passenger types (Brochado et al., 2022). Ismail and Jiang (2019) stated that ground service is noteworthy yet the least important factor for three long-haul LCCs: Scoot, Jetstar, and Air Asia X. According to Saha and Theingi (2009), ground service has no meaningful effect for Thai LCCs. Our study revealed that ground services and cabin staff services are more crucial drivers of value for money for short-haul LCCs in Europe.

The paper presents several managerial implications for short-haul LCCs. Our logit model indicates that ground service is the foremost determinant of the value for money. Accordingly, improving all the aspects of the ground services with a holistic perspective and eliminating existing problems can increase passengers' perception of the value for money in short-haul LCCs. In turn, passengers with high perceived value for money can become unpaid staff in your company's marketing department. The results suggest that the effect of the ground services and cabin staff services on the value for money has improved after COVID-19. Conversely, the impact of seat comfort on the value for money has downsized after the pandemic. However, it is important to note that the difference between the pre- and post-COVID-19 periods is not considered statistically significant, as all established models have overlapping confidence intervals (Morfeld et al., 2021).

This study has some limitations. Firstly, there is no consensus on when the post-COVID-19 begins. Therefore, the literature was referred to indicate the beginning of COVID-19 period. Secondly, Skytrax data was used, and the number of reviews in the post-pandemic period was relatively low, as illustrated in Figure 4. Additionally, the model variables were re-coded to create a dichotomy in passenger evaluations, classifying them as either non-affection/affection or disconfirmation/satisfaction, following the established procedures in the existing literature (Halpern & Mwesiumo, 2021). Also, it is noteworthy to recall that the structure of the industry and the nature of humans are quite dynamic. Therefore, passenger expectations may evolve over time, necessitating

the introduction of new service quality criteria into the model. Future studies may explore a similar context with a holistic perspective, as demonstrated by Punel et al. (2019), incorporating various travel classes and traveler types. Considering similar studies using UGCs, bias in passenger reviews within the Skytrax database has been overlooked in the scope of the research. However, further investigation can be conducted on the bias in these reviews (Kerkhof & Münster, 2019). Moreover, a different methodology, such as structural equation modeling, sentiment analysis, or multi-criteria decision-making, might be used to analyze similar cases. Additionally, researchers could utilize TripAdvisor or other passenger review platforms as databases due to the extensive number of reviews available.

Statement of Research and Publication Ethics

Not applicable.

Declaration of Interest

The authors have no conflicts of interest to disclose.

Authorship Contribution Statement

Ferhat İNCE; Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization. Emircan ÖZDEMİR; Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization.

References

- Agresti, A. (2002). *Categorical data analysis* (2nd ed.). Wiley.
- Al-Ghamdi, A. S. (2002). Using logistic regression to estimate the influence of accident factors on accident severity. *Accident Analysis & Prevention*, 34(6), 729-741. [https://doi.org/10.1016/S0001-4575\(01\)00073-2](https://doi.org/10.1016/S0001-4575(01)00073-2)
- Allison, P. D. (1999). *Logistic Regression Using the SAS System: Theory and Application*. SAS Publishing.
- Alshahrani, S. M., Dehom, S., Almutairi, D., Alnasser, B. S., Alsaif, B., Alabdrabalnabi, A. A., Rahmah, A. B., Alshahrani, M. S., El-Metwally, A., Al-Khateeb, B. F., Othman, F., & Alam, M. M. (2021). Acceptability of COVID-19 vaccination in Saudi Arabia: A cross-sectional study using a web-based survey. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 17(10), 3338–3347. <https://doi.org/10.1080/21645515.2021.1936869>
- Araslı, H., Saydam, M. B., Jafari, K., & Araslı, F. (2023). Nordic Airports' service quality attributes: themes in online reviews. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 23(2–3), 248–263. <https://doi.org/10.1080/15022250.2023.2259345>
- ATAG. (2020). *Aviation: Benefits beyond borders*. Retrieved November 13, 2023, from https://aviationbenefits.org/media/167517/aw-oct-final-atag_abbb-2020-publication-digital.pdf
- Atalık, Ö., Bakır, M., & Akan, Ş. (2019). The role of In-Flight Service Quality on value for Money in Business Class: A Logit model on the airline industry. *Administrative Sciences*, 9(1), 26. <https://doi.org/10.3390/admsci9010026>
- Bae, W., & Chi, J. (2021). Content analysis of passengers' perceptions of airport service quality: the case of Honolulu International Airport. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(1), 5. <https://doi.org/10.3390/jrfm15010005>
- Bakır, M., Akan, Ş., Özdemir, E., Nguyen, P., Tsai, J., & Pham, H. (2022). How to Achieve Passenger Satisfaction in the Airport? Findings from Regression Analysis and Necessary Condition Analysis Approaches through Online Airport Reviews. *Sustainability*, 14(4), 2151. <https://doi.org/10.3390/su14042151>
- Ban, H., & Kim, H. (2019). Understanding Customer Experience and Satisfaction through Airline Passengers' Online Review. *Sustainability*, 11(15), 4066. <https://doi.org/10.3390/su11154066>
- Barakat, H., Yeniterzi, R., & Martín-Domingo, L. (2021). Applying deep learning models to twitter data to detect airport service quality. *Journal of Air Transport Management*, 91, 102003. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.102003>
- Barreda, A. A., & Bilgihan, A. (2013). An analysis of user-generated content for hotel experiences. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 4(3), 263–280. <https://doi.org/10.1108/jhtt-01-2013-0001>
- Barton, R., Aibinu, A. A., & Oliveros, J. (2019). The Value for Money Concept in Investment Evaluation: Deconstructing its Meaning for Better Decision Making. *Project Management Journal*, 50(2), 210–225. <https://doi.org/10.1177/8756972819827102>
- Batouei, A., Boninsegni, M. F., Leung, X. Y., & Teoh, A. P. (2023). Enhancing Full-Service Restaurant Online food ordering experiences: Which factors should restaurants emphasize? *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 1–22. <https://doi.org/10.1080/15256480.2023.2175289>

- Blázquez, D., & Domènech, J. (2018). Big Data sources and methods for social and economic analyses. *Technological Forecasting and Social Change*, 130, 99–113. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.07.027>
- Boateng, E. Y., & Abaye, D. A. (2019). A Review of the Logistic Regression Model with Emphasis on Medical Research. *Journal of Data Analysis and Information Processing*, 07(04), 190–207. <https://doi.org/10.4236/jdaip.2019.74012>
- Bogicevic, V., Yang, W., Bilgihan, A., & Bujisic, M. (2013). Airport service quality drivers of passenger satisfaction. *Tourism Review*, 68(4), 3–18. <https://doi.org/10.1108/tr-09-2013-0047>
- Bogicevic, V., Yang, W., Bujisic, M., & Bilgihan, A. (2017). Visual Data Mining: Analysis of airline service quality attributes. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 18(4), 509–530. <https://doi.org/10.1080/1528008x.2017.1314799>
- Brochado, A., Duarte, M., & Zhao, M. (2022). Passengers' perceptions of Chinese airlines' service quality: A mixed methods analysis of user-generated content. *Journal of China Tourism Research*, 19(3), 677–699. <https://doi.org/10.1080/19388160.2022.2122647>
- Brochado, A., Rita, P., Oliveira, C., & Oliveira, F. S. (2019). Airline passengers' perceptions of service quality: themes in online reviews. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(2), 855–873. <https://doi.org/10.1108/ijchm-09-2017-0572>
- Bunchongchit, K., & Wattanacharoensil, W. (2021). Data analytics of Skytrax's airport review and ratings: Views of airport quality by passengers types. *Research in Transportation Business & Management*, 41, 100688. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2021.100688>
- Byun, H., & Lee, B. (2016). Classifying Service Quality Attributes of Low-Cost Carriers and Full-Service Carriers based on An Analytical Kano Model. *Global Business & Finance Review (GBFR)*, 21(2), 34–46. <https://doi.org/10.17549/gbfr.2016.21.2.34>
- Carter, J. V., Pan, J., Rai, S. N., & Galandiuk, S. (2016). ROC-ing along: Evaluation and interpretation of receiver operating characteristic curves. *Surgery*, 159(6), 1638–1645. <https://doi.org/10.1016/j.surg.2015.12.029>
- Casson, R. J., & Farmer, L. D. (2014). Understanding and checking the assumptions of linear regression: A primer for medical researchers. *Clinical & Experimental Ophthalmology*, 42(6), 590–596. <https://doi.org/10.1111/ceo.12358>
- Chan, J. Y., Leow, S. M. H., Bea, K. T., Cheng, W. K., Phoong, S. W., Hong, Z., & Chen, Y. (2022). Mitigating the multicollinearity Problem and its machine Learning Approach: A review. *Mathematics*, 10(8), 1283. <https://doi.org/10.3390/math10081283>
- Chatterjee, S., Ghatak, A., Nikte, R., Gupta, S., & Kumar, A. (2023). Measuring SERVQUAL dimensions and their importance for customer-satisfaction using online reviews: a text mining approach. *Journal of Enterprise Information Management*, 36(1), 22–44. <https://doi.org/10.1108/jeim-06-2021-0252>
- Chatterjee, S., Mukherjee, S., & Datta, B. (2021). Influence of prior reviews about a firm and its alliance partners on reviewers' feedback: evidence from the airline industry. *Journal of Service Theory and Practice*, 31(3), 423–449. <https://doi.org/10.1108/jstp-06-2020-0139>
- Chen, H., & Chao, C. (2015). Airline choice by passengers from Taiwan and China: A case study of outgoing passengers from Kaohsiung International Airport. *Journal of Air Transport Management*, 49, 53–63. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2015.08.002>

- Chen, Y., & Wu, W. (2017). Mapping mineral prospectivity using an extreme learning machine regression. *Ore Geology Reviews*, 80, 200–213. <https://doi.org/10.1016/j.oregeorev.2016.06.033>
- Chou, C., Liu, L., Huang, S., Yih, J., & Han, T. (2011). An evaluation of airline service quality using the fuzzy weighted SERVQUAL method. *Applied Soft Computing*, 11(2), 2117–2128. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2010.07.010>
- Cox, C., Burgess, S., Sellitto, C., & Buultjens, J. (2009). The role of User-Generated Content in Tourists' travel planning behavior. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 18(8), 743–764. <https://doi.org/10.1080/19368620903235753>
- Cuéllar, S., Grisales, S., & Castañeda, D. I. (2023). Constructing tomorrow: A multifaceted exploration of Industry 4.0 scientific, patents, and market trend. *Automation in Construction*, 156, 105113. <https://doi.org/10.1016/j.autcon.2023.105113>
- Dağhan, G., & Gündüz, A. Y. (2022). Research trends in educational technology journals between 2000 and 2018: a web scraping study. *Education and Information Technologies*, 27(4), 5179–5214. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10762-2>
- Daugherty, T., Eastin, M. S., & Bright, L. F. (2008). Exploring consumer Motivations for creating User-Generated Content. *Journal of Interactive Advertising*, 8(2), 16–25. <https://doi.org/10.1080/15252019.2008.10722139>
- De Mauro, A., Greco, M., & Grimaldi, M. (2016). A formal definition of Big Data based on its essential features. *Library Review*, 65(3), 122–135. <https://doi.org/10.1108/lr-06-2015-0061>
- Dike, S. E., Davis, Z., Abrahams, A. S., Anjomshoae, A., & Ractham, P. (2023). Evaluation of passengers' expectations and satisfaction in the airline industry: an empirical performance analysis of online reviews. *Benchmarking: An International Journal*. <https://doi.org/10.1108/bij-09-2021-0563>
- Dogucu, M., & Çetinkaya-Rundel, M. (2020). Web scraping in the Statistics and Data Science Curriculum: Challenges and opportunities. *Journal of Statistics and Data Science Education*, 29(sup1), S112–S122. <https://doi.org/10.1080/10691898.2020.1787116>
- Domínguez-Almendros, S., Benítez-Parejo, N., & González-Ramírez, A. R. (2011). Logistic regression models. *Allergologia Et Immunopathologia*, 39(5), 295–305. <https://doi.org/10.1016/j.aller.2011.05.002>
- Dong, J., Tung, Y., Chen, C., Liao, J., & Pan, Y. (2011). Logistic regression model for predicting the failure probability of a landslide dam. *Engineering Geology*, 117(1-2), 52-61. <https://doi.org/10.1016/j.enggeo.2010.10.004>
- Dou, J., Yunus, A. P., Tien Bui, D., Merghadi, A., Sahana, M., Zhu, Z., Chen, C., Khosravi, K., Yang, Y., & Pham, B. T. (2019). Assessment of advanced random forest and decision tree algorithms for modeling rainfall-induced landslide susceptibility in the Izu-Oshima Volcanic Island, Japan. *Science of The Total Environment*, 662, 332-346. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.01.221>
- Dreiseitl, S., & Ohno-Machado, L. (2002). Logistic regression and artificial neural network classification models: a methodology review. *Journal of Biomedical Informatics*, 35(5–6), 352–359. [https://doi.org/10.1016/s1532-0464\(03\)00034-0](https://doi.org/10.1016/s1532-0464(03)00034-0)
- Elkahwagy, D. M. a. S., & Kiriacos, C. J. (2024). Logistic regression and other statistical tools in diagnostic biomarker studies. *Clinical & Translational Oncology*. <https://doi.org/10.1007/s12094-024-03413-8>
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS Statistics (5th ed.)*. SAGE Publications Ltd.

- Field, A., Miles, J., & Field, Z. (2012). *Discovering statistics using R*. SAGE Publications Ltd.
- Forgas, S., Tena, M. Á. M., Sánchez, J., & Martín, R. P. (2010). Antecedents of airline passenger loyalty: Low-cost versus traditional airlines. *Journal of Air Transport Management*, 16(4), 229–233. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2010.01.001>
- Fourie, C., & Lubbe, B. A. (2006). Determinants of selection of full-service airlines and low-cost carriers—A note on business travellers in South Africa. *Journal of Air Transport Management*, 12(2), 98–102. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2005.11.008>
- Fox J, Weisberg S (2019). *An R Companion to Applied Regression*, Third edition. Sage, Thousand Oaks CA. <https://socialsciences.mcmaster.ca/jfox/Books/Companion/>.
- Fu, X., Oum, T. H., & Zhang, A. (2010). Air Transport Liberalization and Its Impacts on Airline Competition and Air Passenger Traffic. *Transportation Journal*, 49(4), 24-41. <https://www.jstor.org/stable/40904912>
- Geissinger, A., Laurell, C., Öberg, C., Sandström, C., Sick, N., & Suseno, Y. (2020). Social media analytics for knowledge acquisition of market and non-market perceptions in the sharing economy. *Journal of Knowledge Management*, 25(2), 500–512. <https://doi.org/10.1108/jkm-01-2020-0038>
- Goetz, A. R. (2002). Deregulation, competition, and antitrust implications in the US airline industry. *Journal of Transport Geography*, 10(1), 1–19. [https://doi.org/10.1016/s0966-6923\(01\)00034-5](https://doi.org/10.1016/s0966-6923(01)00034-5)
- Grover, P. S., & Kar, A. K. (2017). Big Data Analytics: A review on theoretical contributions and tools used in literature. *Global Journal of Flexible Systems Management*, 18(3), 203–229. <https://doi.org/10.1007/s40171-017-0159-3>
- Hagger, M. S., & Hamilton, K. (2022). Social cognition theories and behavior change in COVID-19: A conceptual review. *Behaviour Research and Therapy*, 154, 104095. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2022.104095>
- Halpern, N., & Mwesummo, D. (2021). Airport service quality and passenger satisfaction: The impact of service failure on the likelihood of promoting an airport online. *Research in Transportation Business & Management*, 41, 100667. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2021.100667>
- Han, S., & Anderson, C. K. (2020). Web Scraping for hospitality Research: Overview, opportunities, and implications. *Cornell Hospitality Quarterly*, 62(1), 89–104. <https://doi.org/10.1177/1938965520973587>
- Han, S., Ham, S., Yang, I., & Baek, S. (2012). Passengers' perceptions of airline lounges: Importance of attributes that determine usage and service quality measurement. *Tourism Management*, 33(5), 1103–1111. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.11.023>
- Hannan, M. T., & Freeman, J. (1977). The population ecology of organizations. *American Journal of Sociology*, 82(5), 929–964. <https://doi.org/10.1086/226424>
- Herrero Crespo, Á., San Martín Gutiérrez, H., & Hernández Mogollón, J. (2015). Perceived influence on behavior of user-generated content on social network sites: An empirical application in the hotel sector. *Revista Española de Investigación de Marketing ESIC*, 19(1), 12-23. <https://doi.org/10.1016/j.reimke.2014.09.001>
- Hosmer, D. W., Lemeshow, S., & Sturdivant, R. X. (2013). *Applied Logistic Regression* (3rd ed.). Wiley.
- IATA. (2021). *Annual review 2021*. Retrieved November 13, 2023, from <https://www.iata.org/contentassets/c81222d96c9a4e0bb4ff6ced0126f0bb/iata-annual-review-2021.pdf>

- IATA. (2022). Annual review 2022. Retrieved November 13, 2023, from <https://www.iata.org/contentassets/c81222d96c9a4e0bb4ff6ced0126f0bb/annual-review-2022.pdf>
- Ismail, A. B., & Jiang, H. (2019). Comparing service quality for Long-Haul Low-Cost carriers – case for Asia and Australia routes. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 20(6), 647–680. <https://doi.org/10.1080/1528008x.2019.1580660>
- Jang, S., & Moutinho, L. (2019). Do price promotions drive consumer spending on luxury hotel services? The moderating roles of room price and user-generated content. *International Journal of Hospitality Management*, 78, 27-35. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.11.010>
- Kağnıcıoğlu, C. H., & Özdemir, E. (2016). SERVICE QUALITY PERCEPTION IN SERVICE SECTOR: AN APPLICATION IN AIRLINE CHECK-IN SERVICES. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 3(2), 156–162. <https://doi.org/10.17261/pressacademia.2016219943>
- Kerkhof, A., & Münster, J. (2019). Detecting coverage bias in user-generated content. *Journal of Media Economics*, 32(3–4), 99–130. <https://doi.org/10.1080/08997764.2021.1903168>
- Khan, F. M., Khan, S. A., Shamim, K., Gupta, Y., & Sherwani, S. I. (2023). Analysing customers' reviews and ratings for online food deliveries: A text mining approach. *International Journal of Consumer Studies*, 47(3), 953-976. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12877>
- Kılıç, S., & Çadırcı, T. O. (2022). An evaluation of airport service experience: An identification of service improvement opportunities based on topic modeling and sentiment analysis. *Research in Transportation Business & Management*, 43, 100744. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2021.100744>
- Kim, S., & Park, J. (2017). A study on the importance of airline selection attributes by airline type: An emphasis on the difference of opinion in between Korean and overseas aviation experts. *Journal of Air Transport Management*, 60, 76–83. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.01.007>
- Kim, Y., & Lee, H. R. (2011). Customer satisfaction using low cost carriers. *Tourism Management*, 32(2), 235–243. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.12.008>
- Klophaus, R., & Yu, C. (2023). Short-haul airline services in Europe and North America - A cross-business model and cross-continental analysis. *Journal of Air Transport Management*, 109, 102400. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102400>
- Kusumawardani, A. M., & Aruan, D. T. H. (2019). Comparing the effects of service quality and value-for-money on customer satisfaction, airline image and behavioural intention between full-service and low-cost airlines: evidence from Indonesia. *International Journal of Tourism Policy*, 9(1), 27. <https://doi.org/10.1504/ijtp.2019.100078>
- Lai, X., Liu, R., Liu, L., Wang, J., Zhang, X., Zhu, X., & Chong, K. C. (2021). Residuals based EWMA control charts with risk adjustments for zero-inflated Poisson models. *Quality and Reliability Engineering International*, 38(1), 283–303. <https://doi.org/10.1002/qre.2977>
- Lee, C. K. M., Ng, K., Chan, H. K., Choy, K. L. T., Tai, W., & Choi, L. (2018). A multi-group analysis of social media engagement and loyalty constructs between full-service and low-cost carriers in Hong Kong. *Journal of Air Transport Management*, 73, 46–57. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2018.08.009>
- León-Zarceño, E., Moreno-Tenas, A., Vilella, S. B., García-Naveira, A., & Rosa, M. Á. S. (2021). Habits and psychological factors associated with changes in physical activity due to COVID-19 confinement. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.620745>

- Li, H., Zhang, L., & Hsu, C. H. (2023). Research on user-generated photos in tourism and hospitality: A systematic review and way forward. *Tourism Management*, 96, 104714. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2022.104714>
- Li, J., Lowe, D. J., Wayment, L., & Huang, Q. (2020). Text mining datasets of β -hydroxybutyrate (BHB) supplement products' consumer online reviews. *Data in Brief*, 30, 105385. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2020.105385>
- Lim, J., & Lee, H. C. (2020). Comparisons of service quality perceptions between full service carriers and low cost carriers in airline travel. *Current Issues in Tourism*, 23(10), 1261–1276. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1604638>
- Liu, X. (2016). *Applied ordinal logistic regression using STATA: From Single-Level to Multilevel Modeling*. SAGE Publications.
- Lohmann, G., & Koo, T. T. R. (2013). The airline business model spectrum. *Journal of Air Transport Management*, 31, 7–9. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2012.10.005>
- Lopez-Valpuesta, L., & Casas-Albala, D. (2023). Has passenger satisfaction at airports changed with the onset of COVID-19? The case of Seville Airport (Spain). *Journal of Air Transport Management*, 108, 102361. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102361>
- Lu, W., & Stepchenkova, S. (2014). User-Generated Content as a research mode in tourism and hospitality applications: Topics, methods, and software. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 24(2), 119–154. <https://doi.org/10.1080/19368623.2014.907758>
- Lucini, F. R., Tonetto, L. M., Fogliatto, F. S., & Anzanello, M. J. (2020). Text mining approach to explore dimensions of airline customer satisfaction using online customer reviews. *Journal of Air Transport Management*, 83, 101760. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.101760>
- Luhmann, N. (2013). *Introduction to systems theory* (P. Gilgen, Trans.). Cambridge: Polity Press. (Original work published 2002)
- Mariné-Roig, E., & Clavé, S. A. (2015). A detailed method for destination image analysis using user-generated content. *Information Technology & Tourism*, 15(4), 341–364. <https://doi.org/10.1007/s40558-015-0040-1>
- Martin-Domingo, L., Martín, J. C., & Mandsberg, G. (2019). Social media as a resource for sentiment analysis of Airport Service Quality (ASQ). *Journal of Air Transport Management*, 78, 106–115. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.01.004>
- Martini, G. (2022). The air transportation vertical channel, the global value added, and the role played by private versus public control. In R. Macário & E. V. de Voorde (Eds.), *The air transportation industry: Economic conflict and competition* (pp. 77–97). Amsterdam: Elsevier.
- Mastrogiacomo, L., Barravecchia, F., Franceschini, F., & Marimón, F. (2021). Mining quality determinants of product-service systems from user-generated contents. *Quality Engineering*, 33(3), 425–442. <https://doi.org/10.1080/08982112.2021.1877305>
- Medina-Muñoz, D. R., Medina-Muñoz, R. D., & Suárez-Cabrera, M. Á. (2018). Determining important attributes for assessing the attractiveness of airlines. *Journal of Air Transport Management*, 70, 45–56. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2018.01.002>
- Menard, S. (2003). *Applied Logistic Regression* (2nd ed.). SAGE Publications.

- Midi, H., Sarkar, S. K., & Rana, S. (2010). Collinearity diagnostics of binary logistic regression model. *Journal of Interdisciplinary Mathematics*, 13(3), 253–267. <https://doi.org/10.1080/09720502.2010.10700699>
- Mohamed, A., Najafabadi, M. K., Wah, Y. B., Zaman, E. a. K., & Maskat, R. (2019). The state of the art and taxonomy of big data analytics: view from new big data framework. *Artificial Intelligence Review*, 53(2), 989–1037. <https://doi.org/10.1007/s10462-019-09685-9>
- Molaei, P., & Hunter, W. C. (2019). A qualitative exploration of incheon international airport (ICN) service quality from the passengers' perspective in a web-based environment. *International Journal of Tourism Sciences*, 19(4), 287–306. <https://doi.org/10.1080/15980634.2019.1708582>
- Morfeld, P., Timmermann, B., Groß, J. V., Lewis, P., Cocco, P., & Erren, T. C. (2021). COVID-19: Heterogeneous Excess Mortality and “Burden of Disease” in Germany and Italy and their states and regions, January–June 2020. *Frontiers in Public Health*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.663259>
- Namukasa, J. (2013). The influence of airline service quality on passenger satisfaction and loyalty. *The Tqm Journal*, 25(5), 520–532. <https://doi.org/10.1108/tqm-11-2012-0092>
- Newgard, C. D., Hedges, J. R., Arthur, M., & Mullins, R. J. (2004). Advanced Statistics: The Propensity Score—A Method for Estimating Treatment Effect in Observational Research. *Academic Emergency Medicine*, 11(9), 953-961. <https://doi.org/10.1197/j.aem.2004.02.530>
- O’Connell, J. F., & Williams, G. (2005). Passengers’ perceptions of low cost airlines and full service carriers: A case study involving Ryanair, Aer Lingus, Air Asia and Malaysia Airlines. *Journal of Air Transport Management*, 11(4), 259-272. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2005.01.007>
- Ohyver, M., Moniaga, J. V., Yunidwi, K. R., & Setiawan, M. I. (2016). Logistic Regression and Growth Charts to Determine Children Nutritional and Stunting Status: A Review. *Procedia Computer Science*, 116, 232-241. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2017.10.045>
- Ostrowski, P. L., O’Brien, T. V., & Gordon, G. L. (1993). Service quality and customer loyalty in the commercial airline industry. *Journal of Travel Research*, 32(2), 16–24. <https://doi.org/10.1177/004728759303200203>
- Pallant, J. (2020). *SPSS Survival Manual: A step by step guide to data analysis using IBM SPSS (7th ed.)*. Routledge.
- Park, J., Robertson, R., & Wu, C. (2004). The effect of airline service quality on passengers’ behavioural intentions: a Korean case study. *Journal of Air Transport Management*, 10(6), 435–439. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2004.06.001>
- Park, S., Lee, J., & Nicolau, J. L. (2020). Understanding the dynamics of the quality of airline service attributes: Satisfiers and dissatisfiers. *Tourism Management*, 81, 104163. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104163>
- Perçin, S. (2018). Evaluating airline service quality using a combined fuzzy decision-making approach. *Journal of Air Transport Management*, 68, 48-60. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.07.004>
- Pereira, F., Costa, J. M., Ramos, R., & Raimundo, A. (2023). The impact of the COVID-19 pandemic on airlines’ passenger satisfaction. *Journal of Air Transport Management*, 112, 102441. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102441>
- Popp, D., Nia, A., Silvaieh, S., Sator, T., Tiefenboeck, T. M., Schmoelz, L., Babeluk, R., Hajdu, S., & Widhalm, H. K. (2022). The Epidemiological Transition of Surgically Treated Proximal Hip Fractures

- in Austria over the Course of the Pandemic—Back to Normal or a New Normal? *Healthcare*, 11(24), 3110. <https://doi.org/10.3390/healthcare11243110>
- Punel, A., Hassan, L. a. H., & Ermagun, A. (2019). Variations in airline passenger expectation of service quality across the globe. *Tourism Management*, 75, 491–508. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.06.004>
- Rajaguru, R. (2016). Role of value for money and service quality on behavioural intention: A study of full service and low cost airlines. *Journal of Air Transport Management*, 53, 114–122. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2016.02.008>
- Rajaguru, R., & Hassanli, N. (2018). The role of trip purpose and hotel star rating on guests' satisfaction and WOM. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(5), 2268–2286. <https://doi.org/10.1108/ijchm-01-2017-0044>
- Rasool, G., & Pathania, A. (2021). Reading between the lines: untwining online user-generated content using sentiment analysis. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 15(3), 401–418. <https://doi.org/10.1108/jrim-03-2020-0045>
- Rasool, G., & Pathania, A. (2022). Voice in Words: A Mixed-Method approach for decoding digital footprints using online reviews. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 24(6), 1014–1045. <https://doi.org/10.1080/1528008x.2022.2094851>
- Ray, A., & Bala, P. K. (2020). User generated content for exploring factors affecting intention to use travel and food delivery services. *International Journal of Hospitality Management*, 92, 102730. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102730>
- Saha, G. C., & Theingi. (2009). Service quality, satisfaction, and behavioural intentions. *Managing Service Quality*, 19(3), 350–372. <https://doi.org/10.1108/09604520910955348>
- Saydam, M. B., Borzyszkowski, J., & Karatepe, O. M. (2023). An exploration of employees' experiences of online food delivery: evidence from employee reviews. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. <https://doi.org/10.1108/ijchm-12-2022-1540>
- Sezgen, E., Mason, K., & Mayer, R. (2019). Voice of airline passenger: A text mining approach to understand customer satisfaction. *Journal of Air Transport Management*, 77, 65–74. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.04.001>
- Shen, C., & Yahya, Y. (2021). The impact of service quality and price on passengers' loyalty towards low-cost airlines: The Southeast Asia perspective. *Journal of Air Transport Management*, 91, 101966. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101966>
- Shiwakoti, N., Jiang, H., & Nguyen, A. D. (2022). Passengers' perception of safety and its relationship with demographics, service quality, satisfaction and loyalty in airlines sector - A case study of Vietnam to Australia route. *Transport Policy*, 124, 194–202. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2021.04.029>
- Siering, M., Deokar, A. V., & Janze, C. (2018). Disentangling consumer recommendations: Explaining and predicting airline recommendations based on online reviews. *Decision Support Systems*, 107, 52-63. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2018.01.002>
- Skoulikaris, C., & Krestenitis, Y. (2020). Cloud Data Scraping for the Assessment of Outflows from Dammed Rivers in the EU. A Case Study in South Eastern Europe. *Sustainability*, 12(19), 7926. <https://doi.org/10.3390/su12197926>

- Song, C., Guo, J., & Zhuang, J. (2020). Analyzing passengers' emotions following flight delays- a 2011–2019 case study on SKYTRAX comments. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101903. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101903>
- Souki, G. Q., De Oliveira, A. S., Barcelos, M. T. C., Guerreiro, M. M., Mendes, J., & Moura, L. R. C. (2023). Does guests-perceived value for money affect WOM and eWOM? The impact of consumer engagement on SNS on eWOM. *The Tqm Journal*. <https://doi.org/10.1108/tqm-03-2023-0088>
- Stoltzfus, J. C. (2011). Logistic Regression: A Brief Primer. *Academic Emergency Medicine*, 18(10), 1099-1104. <https://doi.org/10.1111/j.1553-2712.2011.01185.x>
- Suki, N. M. (2014). Passenger satisfaction with airline service quality in Malaysia: A structural equation modeling approach. *Research in Transportation Business & Management*, 10, 26–32. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2014.04.001>
- Sulu, D., Arasli, H., & Saydam, M. B. (2022). Air-Travelers' Perceptions of Service Quality during the COVID-19 Pandemic: Evidence from Tripadvisor Sites. *Sustainability*, 14(1), 435. <https://doi.org/10.3390/su14010435>
- The jamovi project (2023). jamovi (Version 2.3) [Computer Software]. Retrieved from <https://www.jamovi.org>
- Trusov, M., Bucklin, R. E., & Pauwels, K. (2009). Effects of Word-of-Mouth versus Traditional Marketing: Findings from an Internet Social Networking Site. *Journal of Marketing*, 73(5), 90–102. <https://doi.org/10.1509/jmkg.73.5.90>
- Ukpabi, D. C., & Karjaluoto, H. (2018). What drives travelers' adoption of user-generated content? A literature review. *Tourism Management Perspectives*, 28, 251-273. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2018.03.006>
- Wang, J., Liu, Y., Wu, B., & Wang, Y. (2020). Tourism destination image based on tourism user generated content on internet. *Tourism Review*, 76(1), 125–137. <https://doi.org/10.1108/tr-04-2019-0132>
- Wang, X., Zheng, J., Tang, L., & Luo, Y. (2023). Recommend or not? The influence of emotions on passengers' intention of airline recommendation during COVID-19. *Tourism Management*, 95, 104675. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2022.104675>
- Warnock-Smith, D., O'Connell, J. F., & Maleki, M. (2017). An analysis of ongoing trends in airline ancillary revenues. *Journal of Air Transport Management*, 64, 42–54. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.06.023>
- Williams, R., Van Der Wiele, T., Van Iwaarden, J., & Eldridge, S. (2010). The importance of user-generated content: the case of hotels. *The Tqm Journal*, 22(2), 117–128. <https://doi.org/10.1108/17542731011024246>
- Xiang, Z. (2017). From digitization to the age of acceleration: On information technology and tourism. *Tourism Management Perspectives*, 25, 147-150. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.11.023>
- Yalcin Kavus, B., Gulum Tas, P., Ayyildiz, E., & Taskin, A. (2022). A three-level framework to evaluate airline service quality based on interval valued neutrosophic AHP considering the new dimensions. *Journal of Air Transport Management*, 99, 102179. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102179>

- Ye, Q., Law, R., Gu, B., & Chen, W. (2011). The influence of user-generated content on traveler behavior: An empirical investigation on the effects of e-word-of-mouth to hotel online bookings. *Computers in Human Behavior*, 27(2), 634-639. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.04.014>
- Zhang, A., Hanaoka, S., Inamura, H., & Ishikura, T. (2007). Low-cost carriers in Asia: Deregulation, regional liberalization and secondary airports. *Research in Transportation Economics*, 24(1), 36-50. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2009.01.001>
- Zhang, Z. (2016). Residuals and regression diagnostics: focusing on logistic regression. *Annals of Translational Medicine*, 4(10), 195. <https://doi.org/10.21037/atm.2016.03.36>

Babaların Gebelik Dönemine ve Doğum Sürecine Katılımı Üzerine Bir Derleme

Melisa EBEOĞLU DUMAN¹

Babaların Gebelik Dönemine ve Doğum Sürecine Katılımı Üzerine Bir Derleme

A Review on Fathers' Involvement in the Pregnancy and Childbirth Process

Öz

Baba katılımı, doğum sonrası dönemde olduğu kadar doğum öncesi dönemde de oldukça önemlidir. Günümüzde baba adaylarının hem hamilelik dönemine katılmaya yönelik isteklerinin hem de doğumdaki varlıklarının arttığı görülmektedir. Alanyazında yapılan araştırmalar, babaların gebelik ve doğum sürecine katılımının, annenin fiziksel ve psikolojik sağlığını destekleyerek çocuklar ve ebeveynler üzerindeki olumlu etkilerine işaret etmiştir. Ancak doğum öncesi baba katılımını bireysel, ailesel ve bağlamsal düzeyde sınırlayan pek çok faktör bulunduğu bilgisi göz önüne alındığında, bu konuda halen daha açığa çıkarılmayı bekleyen alanlar bulunmaktadır. Dolayısıyla mevcut derleme çalışmasında, babaların gebelik dönemine ve doğum sürecine katılımının çocuklar ve ebeveynler üzerindeki etkileri ve bu katılımlarını etkileyen faktörler hakkında temel bir çerçeve oluşturmak amaçlanmıştır. Doğum öncesi babalığa odaklanmak, özellikle ebeveynlik konusunda geliştirilecek olan müdahale programlarına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Doğum Öncesi Baba Katılımı, Gebelik Dönemi, Doğum Sürecine Baba Katılımı, Ebeveynliğe Geçiş, Çocuk Sağlığı

Abstract

Father involvement is very important in the prenatal period as well as in the postnatal period. Nowadays, it is seen that fathers-to-be's desire to participate in the pregnancy period and their presence at birth are increasing. Studies in the literature have pointed out the positive effects of fathers' involvement in the pregnancy and childbirth process on children and parents by supporting the physical and psychological health of the mother. However, considering the fact that there are many factors that limit prenatal father involvement at the individual, familial, and contextual levels, there are still areas remaining to be revealed in this issue. Therefore, the current review paper aimed to present a basic framework about the effects of fathers' involvement in the pregnancy and childbirth process on children and parents and the factors affecting their participation. Focusing on prenatal fatherhood may contribute to intervention programs that will be developed especially on parenting.

Keywords: Prenatal Father Involvement, Pregnancy, Father Involvement in Childbirth, Transition to Parenthood, Child Health

Makale Türü: Derleme Makale

Paper Type: Review Paper

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji, melisaeboglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8893-1237>

1. Giriş

Sosyo-tarihsel süreç içerisinde dünyada pek çok alanda yaşanan değişimler ile babalık kavramının değiştiği bilinmektedir (Güngörmüş Özkardeş, 2010). 1970’li yıllardan itibaren etkisini göstermeye başlayan feminist hareketler ve kadınların istihdam alanında kendilerine daha fazla yer bulmasıyla, babaların çocuğun hayatında önemli bir konuma geldiği görülmektedir (Lamb ve ark., 1987). Özellikle Lamb’ın (1975) babalardan bahsederken “çocuk gelişiminin unutulmuş katkı sağlayıcıları” kavramını kullanması da ebeveyn olarak ağırlıklı olarak anneye odaklanılan dönemden sonra babaların ebeveynliğine daha fazla dikkat çekilmesine katkı sağlamıştır. Böylelikle, 1980’lerden itibaren babaların çocuklarının hayatına daha fazla katılım gösterdiği (Bianchi ve Milkie, 2010) ve günümüzde ise çocuğa bakım verme konusunda eşleriyle beraber birlikte ebeveynlik (co-parenting) rolü üstlendikleri söylenebilir (Sarkadi ve ark., 2008). Baba katılımının hem çocuklarının bilişsel (Morales-Castillo, 2022), sosyo-duygusal (Ebeoğlu, 2021), davranışsal (Slaughter ve Nagoshi, 2020) ve cinsel kimlik gelişimlerinin (Sigle-Rushton ve Mclanahan, 2004) sağlıklı ilerlemesi hem de aile işlevselliği üzerinde (Malette ve ark., 2020) önemli etkisi bulunduğu kabul görmüş bir gerçektir. Dahası, babalar çocuklarının sağlıklı gelişimlerine katkı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda çocuklarının olumsuz davranışlarına karşı da bir tampon görevi görür (Howard ve ark., 2006).

Doğum öncesi dönemin, babaların genellikle anneler için birincil destek rolü üstlendiği bir dönem olmasından (May ve Fletcher, 2013) ve aynı zamanda baba katılımını teşvik etme açısından bir pencereyi temsil etmesinden dolayı kritik bir zaman dilimi (Walsh ve ark., 2014) olduğu düşünülmektedir. Ayrıca günümüzde eş ebeveynlik sürecinin de bir parçası olarak babalardan doğum öncesi sürece dahil olmaları beklenmektedir. Babaların doğum öncesi sürece ve doğum sürecine katılımları konusunda bazı araştırmacılar “bebek adımlar” atmış olsa da (Marsiglio, 2008) bu süreçlere ilişkin halen daha açığa çıkarılması gereken pek çok alan bulunmaktadır. Dolayısıyla mevcut derleme çalışmasında, babaların doğum öncesi sürece ve doğum sürecine katılımlarını etkileyen faktörlere ve doğum öncesi katılımın bebekler ve ebeveynler üzerindeki etkilerine dair alanyazının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak doğum öncesi katılım ve doğum sürecine katılım kavramları ile ilgili kuramsal bilgiler aktarılmış, daha sonra da babaların doğum öncesi ve doğum sürecine dahil olmalarının çocuklar ve ebeveynler üzerindeki etkileri ile bu süreçleri etkileyen faktörler alanyazında yapılan çalışmalar ışığında ele alınmıştır. Son olarak ise bu alanda Türkiye’de yapılan güncel araştırmalar derlenmiş ve çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

2. Doğum Öncesi Baba Katılımı

Hamilelik dönemi, ebeveynler için psiko-duygusal açıdan zorlu ve karmaşık bir dönemdir (Poh ve ark., 2014). Bu dönemin hem annenin hem de babanın hayatında büyük bir dönüm noktası olmasına rağmen, babaların hamilelik ve doğum sırasında ihmal edilmeleri (Tehrani ve ark., 2015; Leavitt, 2009) veya kendilerini dışlanmış hissetmeleri muhtemeldir (Widarsson ve ark., 2015). Baba olmak, erkekler için annenin hamile kalmasıyla başlayan, yeni bir role uyum sağlama sürecini gerektiren ve benliğin yeniden düzenlenmesini gerektiren dönüştürücü bir süreçtir (Kowlessar ve ark., 2015). Dolayısıyla baba adayının kendisini hamileliğe dahil hissetmesi ve bu sürece aktif olarak katılım göstermesi oldukça önemlidir. Günümüzde erkeklerin, partnerlerinin hamileliğiyle ilgilenmeye giderek daha fazla ilgi duydukları bilinmekte olup (Ekelin ve ark., 2004) doğum öncesi dönem, erkekler için hem ebeveynliğe bir hazırlık dönemi hem de baba kimliklerini geliştirme zamanıdır (Tehrani ve ark., 2015). Ancak gebeliğin başlarında hamilelik ile ilgili belirtilerin dışsal olarak minimum düzeyde görünür olmasından dolayı (Habib ve Lancaster, 2006) erkeklerin, kendilerini süreçten daha kopuk hissedebildikleri belirtilmektedir. Son trimesterde ise babalar, bebek için araba koltuğu satın almak ve arabaya yerleştirmek, hastaneye giden rotayı test etmek, hastanede kalış zamanları için çanta hazırlamak gibi doğum sürecine yönelik çeşitli görevleri gerçekleştirmeye başlamaktadırlar

(Fenwick ve ark., 2012). Fiziksel ve pratik hazırlıklarının yanı sıra baba olmaya yönelik duygusal hazırlıklara da özen gösteren baba adayları mevcuttur (Gage ve Kirk, 2002).

Günümüzde baba adaylarının doğum öncesi döneme katılmaya yönelik istek ve çabalarının arttığı bilinmektedir. Alanyazında kendini hamileliğe adanmış bir erkeğin, doğum öncesi sürece dahil olma olasılığının daha yüksek olduğu ve bunun da babaların daha sonraki katılım düzeylerine de etki edebildiği belirtilmektedir (Marsiglio, 2004). Ancak baba adaylarının doğum sırasında hangi rolleri oynaması gerektiği ve doğum öncesi baba katılımının kavramsallaştırılması hususunda alanyazında fikir birliği bulunmamaktadır (Alio ve ark., 2013). Babaların doğum öncesi katılımı genel olarak, anneye destek, doğmamış çocukla deneyimler, hamilelik ile ilgili faaliyetler ve karar alma süreçleri açısından kavramsallaştırılmaktadır (Bronte-Tinkew ve ark., 2007; Cabrera ve ark., 2009). Ayrıca babaların doğum öncesi katılımı, hamilelik sırasında ifade edici (diğer bir deyişle, bebeğin hareketlerini hissetme) ve araçsal katılım (diğer bir deyişle, bebeğe yaşam alanı hazırlamaya yardımcı olma) olarak da tanımlanmaktadır (Mayıs, 1980; akt. Fagan, 2014). Dahası bu kavram, hamilelik sırasında ve bebeklerin doğumu sırasında erkeklerin eşlerine yönelik destekleyici davranışlarını ifade etmektedir. Bunlar arasında; doktor ziyaretlerine katılmak, doğacak bebek için bir şeyler satın almak, aile için maddi ve manevi destek sağlamak, doğum öncesi eğitime katılmak, doğum planlarını eşle birlikte oluşturmak, bebeğin doğumunda hazır bulunmak yer almaktadır (Bronte-Tinkew ve ark., 2007; Shirani ve Henwood, 2011). Özellikle fetal hareketler, ultrasona tanık olmak ve fetal kalp atışlarını dinlemek, bebeğin gerçekliğinin algılanmasına katkı sağladığı için erkekler tarafından hamileliğin kabul edilmesini kolaylaştırmakta, erkeklerin baba olma konusundaki düşünce ve duygularının genişlemesini teşvik etmekte (Finnbogadottir ve ark., 2003; Walsh ve ark., 2014) ve doğum öncesi etkinliklere katılma motivasyonlarını güçlendirmektedir (Zvara ve ark., 2013). Nitekim Ekelin ve arkadaşları (2004) da babaların fetüsün resmini gördükten hemen sonra “onu bebekleri olarak düşünmeye başladıklarını ve kendilerini baba rolünde hayal etmeye başladıklarını” bulmuşlardır. Dolayısıyla erkeklerin doğum öncesi davranışları, onların baba rolüne ilişkin algılarının bir göstergesi olarak görülmekte olup (Bronte-Tinkew ve ark., 2007), doğum öncesi sürece dahil olan babaların, babalık rollerine daha bağlı olduklarını söylemek mümkündür (Cabrera ve ark., 2009). Ayrıca pek çok farklı kültürde yapılan çalışmalar günümüzde babaların doğum öncesi partnerleri ve bebekleriyle, hamileliği tartışmak ve sonogram görmek gibi konularda oldukça ilgili olduklarını göstermektedir (Cabrera ve ark., 2009; Carter ve Speizer, 2015; Redshaw ve Henderson, 2013).

Bazı araştırmacılar (ör., Alio ve ark., 2010) doğum öncesi baba katılımı kavramını, Lamb ve arkadaşlarının (1987) baba katılımı için önerdiği üç boyut olan etkileşim, ulaşılabilirlik ve sorumluluk boyutlarına ilişkin kavramsallaştırmasını, hamilelik dönemini de kapsayacak şekilde genişleterek ele almışlardır. Lamb ve arkadaşlarının (1987) baba katılımının kavramsallaştırılması için öne sürdüğü boyutlardan doğrudan baba-çocuk etkileşimini ifade eden “etkileşim” boyutu doğum öncesi sürece uyarlandığında, bu boyut, babaların hamilelik sırasında doğum derslerine katılmasına veya anneye doğum öncesi bakım ziyaretleri gibi hamilelikle ilgili faaliyetlere katılımına karşılık gelmektedir (Alio ve ark., 2010). Dolayısıyla etkileşimin, hamilelik döneminde anneye yönelik olduğu ve babaların doğum öncesi faaliyetlere aktif katılımını gerektirdiği söylenebilir. Babaların doğum öncesi dönemde bakım süreçleriyle ilgili kitaplar okuması veya doktor ziyaretlerinde soru sorması bu boyuta örnek olarak verilebilir. Ayrıca evli kadınların doğum öncesi bakım almama olasılığı daha düşük olduğundan ve istenmeyen veya planlanmayan gebeliklerin de çoğunlukla evli olmayan çiftler arasında meydana gelmesinden dolayı “niyet” doğum öncesi katılımın göstergelerinden biri olarak ele alınmaktadır (Fagerskiold, 2008; Orr ve ark., 2008). Baba katılımı boyutlarından doğrudan etkileşimin dışındaki mevcudiyeti ifade eden “ulaşılabilirlik” boyutu doğum öncesi sürece uyarlandığında, bu boyut da babaların hamilelik esnasında anneler için erişilebilir olmasına işaret etmektedir. Çocuk yetiştirme sürecindeki baba katılımına benzer şekilde, hamilelikte de etkileşim ve ulaşılabilirlik boyutları

arasında bir ilişki vardır. Baba, fiziksel olarak annenin yanında bulunarak annenin yanında yer aldığından, doğum öncesi süreçte aktif bir katılımcı olması muhtemeldir (Suryaningsih, 2016). Babanın çocuğun bakımını ve refahını sağlama konusundaki kararlılığına işaret eden “sorumluluk” boyutu doğum öncesi sürece uyarlandığında ise bu boyut, babaların hamilelik sırasında sorumluluk almasına, anneye doktor randevularına gitmesi ve maddi destek sağlama gibi konularda yardımcı olmasına karşılık gelmektedir (Alio ve ark., 2010). Diğer bir deyişle, sorumluluk, babanın hamile eşi ile bebeğinin yolculuğunun güvenli olması açısından gösterdiği taahhüttür. Bu boyut, anne stresini azaltacak ve hamile kadının olumlu ve sağlıklı davranışlarını teşvik edecek şekilde koruyucu olmayı da içermektedir (Alio ve ark., 2013; Suryaningsih, 2016). Nitekim yapılan çalışmalar hem kadınların hem de erkeklerin, hamilelik döneminde kolay ulaşılabilen, fiziksel, duygusal ve finansal olarak katılım gösteren ve doğum sırasında anneye destek sağlayan, düşünceli bireyleri “ilgili baba” veya “ideal baba” olarak tanımladıklarını göstermiştir (Alio ve ark., 2013; Kaye ve ark., 2014). Babalarla nitel yöntemle gerçekleştirilen güncel bir çalışmada da baba katılımı ile ilgili “hamilelik ve doğum sırasında erişilebilirlik”, “hamilelik ve doğum sırasında babaların sorumluluğu”, “hamilelik ve doğum sırasında etkileşim” ve “babalığın önemi ve anlamı” olmak üzere dört tema ortaya çıkmıştır. İlgili çalışmada babaların, yalnızca doğmamış çocuklarına karşı sahip oldukları sorumluluğu benimsemekle kalmadıkları, aynı zamanda hamilelik sırasında partnerleri için de sorumlu, ilgili ve ulaşılabilir olmanın da farkında oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Griffith ve ark., 2023). Sonuç olarak, yüksek düzeyde doğum öncesi baba katılımı için babalar, hamilelik sırasında ilgili ve erişilebilir olmalı ve doğum öncesi sürecin gidişatına dair kararlara dahil olarak ve bu sürecin takip edilmesinde aktif rol alarak doğacak çocuğa karşı sorumluluk göstermelidir.

3. Doğum Sürecinde Baba Katılımı

Erkekler, hamileliğin yanı sıra doğum sürecinde de anne ve doğacak çocuk için önemli bir role sahiptir (Redshaw ve Henderson, 2013). Tarih boyunca doğumun sadece kadınlara özgü bir deneyim olduğu düşünüldüğünden (Pestvenidze ve Bohrer, 2007), bebeğin babasının doğum sürecine eşlik etmesine izin verilmediği (Leavitt, 2009) ve bu süreçte babaların bekleme odalarına alındığı (Leavitt, 2003) bilinmektedir. Ayrıca bu bekleme odalarında babaların, deneyimlerine ilişkin çeşitli notları “Babaların Kitapları” olarak adlandırılan bir günlüğe kaydederek zaman geçirdikleri belirtilmektedir. Nitekim birçok hastanenin babaların düşünceleri, hikayeleri ve deneyimlerini ortaya çıkaran ve diğer babaların okumalarına olanak sağlayan boş günlükler tuttukları da görülmektedir (Leavitt, 2003). Bu günlükler, her ne kadar eşinin doğumuna katılmak istemeyen babalar için faydalı olsa da giderek artan sayıda baba doğum esnasında eşlerinden ayrılmayı tercih etmemektedir (Leavitt, 2009). 1960’lı yıllarda Birinci Dünya ülkelerinde bebeğin babası doğumhaneye tanıştırılmış olsa da (Chalmers ve ark., 2001) örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nde babaların doğum odasına girip girmeyeceği ile ilgili tartışmalar 1970’li yılların ortalarına kadar devam etmiştir. Çünkü özellikle sağlık profesyonelleri, doğumun, baba adaylarına kadının fiziksel veya çekici olmadığı bir an sunacağından erkekler için uygun bir ortam olmadığını düşünmüşlerdir (Paige ve Paige, 1981). Özetle, tarihte babaların, kadınların doğum deneyimlerini paylaşmaları hususunda toplumsal engellerle karşılaştığı bir dönem bulunduğu söylenebilir. Günümüzde ise özellikle sanayileşmiş ülkelerde birçok kadın, doğum sürecinde partnerinin kendisine eşlik etmesini beklemekte (Redshaw ve Henderson, 2013) ve baba adaylarının çoğu da artık doğumda yer almaktadır (Dellman, 2004; Steen ve ark., 2012). Ancak dünyada bir baba adayının, doğum sürecine dahil olmak zorunda kalmadığı kültürler de söz konusudur. Örneğin Arap kültürlerinde, doğum sırasında baba adayları kadının ana destek sistemi içerisinde değildir. Yine de Arap toplumları son birkaç on yılda babaların doğuma katılmasına daha fazla alışmış durumdadır (Shibli-Kometiani ve Brown, 2012). Sonuç olarak, erkeklerin doğum sırasında bulunmasının geleneksel olarak hoş karşılanmadığı ülkeler de dahil olmak üzere tüm dünyada

doğumda babaların varlığının arttığı söylenebilir (Abushaikha ve Massah, 2012; Premberg ve ark., 2011; Tarlazzi ve ark., 2015).

Bir babanın doğum odasına girdiği andan itibaren anneye karşı sorumluluğu, duygusal ve fiziksel destek olarak açıkça tanımlanmaktadır (Leavitt, 2009). Ancak alanyazında babanın doğum odasında üstlenmesi gereken rolün ne olduğuna ilişkin tam bir yanıt bulunamamıştır (Poh ve ark., 2014). Dellman'a (2004) göre rollerinin ne olduğu konusunda babaların kafaları karışık durumdadır. Kunjappy-Clifton'ın (2007) çalışmasından elde edilen sonuçlara göre ise babalar, doğum sırasında "koç (aktif katılım)", "takım arkadaşı (eşinin istek ve ihtiyaçlarına yanıt vermesi)" veya "tanık" rollerinden birini üstlenmektedir. Ayrıca ilk kez baba olacak bireylerin çoğunun da doğum sırasında ne beklmeleri gerektiği konusunda fikir sahibi olmamalarına rağmen (Fenwick ve ark., 2012), genellikle sağlıklı dünyaya gelecek bir bebek beklentisi içerisinde (Schytt ve Bergström, 2014) veya anne adayının beklentilerini benimseme eğiliminde oldukları belirtilmektedir (Premberg ve ark., 2011). Doğum odasında anneyi desteklemeye çalışan baba adaylarının beklentilerinin aksine duygularında olumsuz hisler yaşamaları da muhtemeldir. Nitekim yapılan bazı çalışmalar, erkeklerin yarısından fazlasının doğumun bir noktasında kendisini rahatsız, çaresiz, korkmuş ve işe yaramaz hissettiğini, doğacak çocuğun veya eşinin hayatı ve sağlığıyla ilgili kaygı duyduğunu ve doğum sırasında eşlerini destekleme konusunda yetersizlik hissettiğini göstermiştir (Hanson ve ark., 2009; Tarlazzi ve ark., 2015). Dahası, partnerini acı çekerken gözlemlene korkusu, ameliyatla doğum gibi müdahalelerin riskleri, hastanede kalınan süre boyunca karşılaşılabilecekleri şeylerin bilinmezliği ve doğum sonrasında yaşayabileceklerine ilişkin bilgi eksikliği babalar tarafından sıklıkla ifade edilen kaygılar arasında yer almaktadır (Dellman, 2004; Shibli-Kometiani ve Brown, 2012). Ancak babalar, doğumu her ne kadar stresli ve zor bir süreç olarak tanımlasa da (Finnbogadottir ve ark., 2003) babaların çoğu aynı zamanda doğumda orada bulunmanın oldukça keyifli ve etkileyici olduğunu düşünmekte (Pestvenidze ve Bohrer, 2007) ve partnerlerinin doğumuna katılmayı istemektedirler (Shibli-Kometiani ve Brown, 2012). Babaların, çocuklarının doğumunda neden bulunmak istedikleri incelendiğinde ise doğuma katılmanın, baba olma sürecinde önemli bir adım olduğuna, çocuklarıyla duygusal bir bağ kurabilmeleri için doğumda fiziksel olarak bulunmaları gerektiğine (Gage ve Kirk, 2002) ve eşlerinin desteğe ihtiyacı bulunduğuna (He ve ark., 2015) inandıkları görülmektedir. Angelova ve Temkina'nın (2010) Rusya'da gerçekleştirdiği bir çalışmada, babaların doğuma katılımının iki farklı yolu (doğuma dersler ve diğer eğitim seçenekleriyle de hazırlanmak ve sadece doğum odasında mevcut olmak) değerlendirilmiş olup araştırmada doğumun her aşamasına katılan babaların, katılımlarını bir bağ olarak algıladıkları ve bunun da çocuğu büyütme, ona duygusal destek sağlamayı ve anneye ortaklık geliştirmeyi güçlendirdiği sonucu ortaya çıkmıştır. Brezilya'da yapılan bir araştırmada da benzer olarak babaların doğum sırasında kendi mevcudiyetlerinin önemini kabul ettiği ve bunu tüm babalara tavsiye ettiği belirtilmiştir (De Melo ve De Brito, 2013).

4. Babaların Doğum Öncesi Katılımının ve Doğum Sürecine Katılımının Etkileri

Erkeklerin hamilelik dönemine ve doğuma aktif katılımının hem ebeveynler hem de bebek üzerinde kısa ve uzun vadeli etkileri mevcuttur (Alio ve ark., 2013; Steen ve ark., 2012). İzleyen bölümde, babaların doğum öncesi sürece ve doğum anına katılımlarının, sağlık ve psikososyal açıdan etkileri sırasıyla ebeveynler ve çocuk üzerindeki etkiler olmak üzere alt başlıklar halinde aktarılmıştır.

4.1. Anneler Üzerindeki Etkileri

Araştırmacılar, babaların erişilebilirlik, duygusal ile finansal destek ve olumlu anne davranışlarının desteklenmesi yoluyla anne adayları üzerinde olumlu etkiler yarattığını ve partnerlerinin hamilelik ve doğum güvenliğinde hayati bir rol oynadığını ileri sürmektedir (Dellmann, 2004; İlyasu ve ark., 2010). Bu bağlamda, doğum öncesi baba katılımının anneler ve dolayısıyla doğacak çocukları üzerindeki etkileri çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Alanyazında hamilelik döneminde ilgili partnerleri olan ve

doğum öncesi ultrasonlarda eşleri yanında bulunan kadınların, doğum öncesi bakım ve destek alma olasılıklarının daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Martin ve ark., 2007; Walsh ve ark., 2014). Hamilelik döneminde babalardan gelen desteğin özellikle annelerin stres yükünü hafifleterek doğum sonuçlarının ve annenin refahının iyileşmesine katkı sağladığı da pek çok çalışmada gösterilmiştir (ör., Ramchandani ve ark., 2011). Ayrıca yapılan çalışmalarda baba adaylarının, annelerin düzenli ve erken doğum öncesi bakım ziyaretleri gibi olumlu gebelik davranışlarının benimsenmesine veya sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımı gibi olumsuz gebelik davranışlarından kaçınmalarına yardımcı olabildiği görülmektedir (Cheng ve ark., 2016; Martin ve ark., 2007). Dahası, daha destekleyici ve doğum öncesi sürece daha fazla katılan partnerleri olan kadınların, hamilelikte daha az sağlık sorunu yaşamalarının ve daha olumlu anne sağlığı davranışlarına sahip olmasının (Alio ve ark., 2013) yanı sıra depresyon ve kaygı düzeyleri de hem doğum öncesinde hem doğum sonrasında daha düşük olarak raporlanmaktadır (Cheng ve ark., 2016). Diğer bir deyişle, doğum öncesi baba katılımının, hamile kadınların psikolojik refahı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, kanıtlar, kadınların doğum sırasında partnerlerinin varlığına ve desteğine yüksek değer verdiklerini, bunun da anksiyetenin azalmasına, algılanan ağrının azalmasına, doğum deneyiminden daha fazla tatmin olunmasına, doğum sonrası depresyon oranlarının azalmasına yol açtığını göstermektedir (Dellmann, 2004). Nitekim, aktif katılım gösteren babaların, anne depresyonunun bebekleri üzerindeki olası olumsuz etkileri için tampon görevi görüp görmeyeceğine ilişkin yapılan çalışmaları derleyen bir araştırmada, test edilmiş müdahalelere ilişkin mevcut kanıtlar sunulmuş olup, doğum öncesi eğitimin, doğum sonrası hem kadınlar hem de erkekler için daha iyi psikolojik sağlık sonuçlarıyla ilişkili olduğu raporlanmıştır (Burgess, 2011). Özetle, babaların hamilelik ve doğum süreçlerine katılımı, annenin stres yükünü azaltarak bakım alma olasılığını artırmakta ve böylelikle annenin fiziksel ve psikolojik sağlığını destekleyerek doğum sonuçlarının iyileşmesine hizmet etmektedir (Hanson ve ark., 2009; Hildingsson ve ark., 2011). Eş desteğinin olmayışının olumsuz anne ve çocuk sağlığı sonuçlarıyla ilişkili olmasından dolayı erkeklerin, hamile partnerlerine olumlu destek vermesini teşvik etmenin önemli olduğu düşünülmektedir (Cheng ve ark., 2016).

4.2. Babalar Üzerindeki Etkileri

Babaların doğum öncesi sürece artan katılımı, babalığa geçiş aşamasındaki yeni rollerini kabullenmelerine, çiftlerin ebeveynliğe geçiş sürecini birlikte yönlendirmelerini kolaylaştırmaya (Ekelin ve ark., 2004) ve ebeveyn rollerine erken bir dönemden başlanarak dahil olmalarına (Dolan ve Coe, 2011) katkı sağlamaktadır. Bunun aksine, alanyazında, hamilelik sırasında partnerlerine destek vermeyen veya hamilelikle ilgilenmeyen erkeklerin, baba rollerini üstlenmek için motive olamayacakları öne sürülmektedir (Berlin ve ark., 1995). Ayrıca baba olmaya kararlı olan ve bu bağlılığı doğum öncesi katılım gibi davranışlarla gösteren erkekler, babalık izni alma gibi fırsatlardan daha fazla faydalanarak baba kimliklerine yönelik kendi istek ve beklentilerini yerine getirebilirler (Pragg ve Knoester, 2017). Böylece erken dönemdeki babalık bağlılıkları, erkeklerin gelecekte de artan baba katılımını içeren destekleyici babalık yolunda ilerleme olasılığını (Pragg ve Knoester, 2017; Walsh ve ark., 2014) ve eş ebeveynlik ilişkilerinin niteliğini artırabilir (Fagan, 2014). Dahası, babanın hamilelik dönemine ve doğuma katılımı, erkeklerin gelecekteki fiziksel ve psikolojik sağlıklarını desteklemektedir (Plantin ve ark., 2011). Örneğin, hamilelik döneminde eşinin yanında bulunan ve onunla ilgilenen babaların, uyuşturucu kullanımı veya suç faaliyetlerine katılımı gibi riskli davranışlarda bulunma olasılığının azaldığı görülmüştür (Duncan ve ark., 2006). Bazı baba adayları da hamile partnerini desteklemek ve korumak amacıyla hamilelik sırasında kendi beslenme alışkanlıklarını ve tütün kullanımını değiştirmektedir (Pryor ve ark., 2014). Öte yandan, alanyazında doğum sırasında önemli bir rol oynayan erkeklerin, yaşadıkları çaresizlik duygularını daha iyi yönettikleri saptanmış olup (Hallgren ve ark., 1999), doğum sürecindeki deneyimlerinden yüksek düzeyde memnun olan babaların daha sonra daha az depresif belirti bildirdikleri rapor edilmiştir

(Greenhalgh ve ark., 2000). Dolayısıyla, artan doğum öncesi baba katılımı ile hem baba-çocuk bağının ve olumlu ebeveynliğin teşvik edilmesinin hem de babaların fiziksel ve psikolojik açıdan sağlıklarının desteklenmesinin mümkün olduğu söylenebilir.

Alanyazında babaların ebeveynliğe geçiş döneminde hamilelik ile ilgili süreçlere ve doğuma katılımının (Cook ve ark., 2005) ve hamilelik sırasında bebeğe karşı daha olumlu tutumların (Schoppe-Sullivan ve ark., 2014) sıklıkla babanın doğum sonrası katılımıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Doğum öncesi ve doğum sonrası katılım arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmalar, babaların doğum öncesi katılımının, gelecek dönemlerde de çocuklarının hayatındaki varlığının ve katılımının önemli bir bileşeni olduğuna artan sayıda kanıt oluşturmuştur (Cabrera ve ark., 2009; Tamis-LeMonda ve ark., 2009). Örneğin, Bronte-Tinkew ve arkadaşlarının (2007) çalışmasında babaların doğum öncesi katılımı, babanın anneye hamileliğin nasıl gittiğini konuşup konuşmadığı, bebeğin ultrasonunu görüp görmediği, çocuk için bir şeyler satın alıp almadığı gibi boyutlar üzerinden değerlendirilmiş olup doğum öncesi dönemde daha ilgili olan babaların, doğumdan sonraki 9. ayda çocuğu bilişsel olarak uyarıcı faaliyetlere daha fazla dahil oldukları bulunmuştur. Cabrera ve arkadaşlarının (2008) çalışmasında da benzer olarak babaların bebek için bir şeyler satın alması veya bebeğin annesine maddi destek sağlaması ve çocuğunun doğumunda yer alması gibi ölçütlerle değerlendirilen doğum öncesi katılımının, doğumdan sonra çocuklarıyla 3 yaşına kadar etkileşimde bulunmasıyla olumlu yönde bağıntılı olduğu saptanmıştır. Shannon ve arkadaşlarının (2009) çalışmasında ise çocukları doğduğunda evde yaşayan ve doğum öncesi sürece dahil olmuş olan babaların, erken çocukluk döneminde çocukları için erişilemez hale gelme olasılıklarının daha düşük olduğu bulunmuştur. Ayrıca bazı çalışmalar, doğum öncesi derslere katılarak sürece dahil olan babaların, doğum sonrası ilk iki yılda çocuğuna bakım sağlama ve onlarla oyun oynama gibi konularda daha yüksek katılım sergilediklerini rapor etmiştir (Bouchard, 2012; Tamis-LeMonda ve ark., 2009). Dahası, özellikle babanın doğumda göbek kordonunu kesmesi (Brandão ve Figueiredo, 2012) veya annenin hastaneden taburcu olduğu ilk gün orada bulunması (Shorey ve ark., 2019) gibi katılımının, doğumdan sonraki ilk aylarda babanın daha fazla katılımıyla ilişkili olduğunu ortaya çıkaran çalışmalara da alanyazında rastlamak mümkündür. Dolayısıyla araştırmalardan elde edilen sonuçlar, hamilelik sırasında katılım gösteren babaların, erken çocukluk dönemi boyunca çocuklarının hayatına daha fazla dahil olduğuna; diğer bir deyişle, babaların doğum öncesi süreçlere katılımının sonraki ebeveynlik kalitesiyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir (Cabrera ve ark., 2009). Öte yandan, alanyazında, doğum öncesi baba katılımı ile doğum sonrası baba katılımı ilişkisine aracılık eden faktörlerin incelendiği bir çalışmada, anne-baba ilişkisinin kalitesinin, doğum öncesi ve sonraki baba katılımı arasındaki ilişkiye aracılık ettiği saptanmıştır (Tamis-LeMonda ve ark., 2009). Son olarak, doğum öncesi katılımın babaların babalık izni alma olasılığını ve bunun da babaların çocuklarıyla doğum sonrası etkileşimlerini etkilediğine dair bazı bulgular olduğu da görülmektedir (Petts ve Knoester, 2018).

4.3. Çocuklar Üzerindeki Etkileri

Doğum öncesi ortamın çocuk gelişimi üzerinde sonuçları olmasından dolayı (Glover ve ark., 2018) babalığın, hamilelik döneminde başladığını söylemek mümkündür. Araştırmacılar, erkeklerin bu geçişte benzersiz katkılar sağladığını ve çocukların büyüme/gelişme ve refahını etkilediğini öne sürmektedir (Jeynes, 2016). Doğum öncesi baba katılımının anneler üzerindeki etkilerinde de bahsedildiği üzere, hamilelik döneminde babanın, partnerinin yeterli dinlenmesine, olumsuz sağlık davranışlarından kaçınmasına ve stresinin azalmasına katkı sağlayarak hamile kadını koruması, aynı zamanda bebeği de koruyarak onun gelişimine fayda sağladığının önemli bir göstergesidir (Dellmann, 2004; Hobel ve ark., 2008). Alanyazında babanın bu dolaylı rolünün, olumsuz doğum sonuçlarını azalttığına dair tutarlı bazı bulgular mevcuttur. Örneğin pek çok çalışmada, yakın partner desteğinin eksikliğinin, düşük düzeyde baba katılımının ve anne açısından gecikmiş doğum öncesi bakımının;

erken doğum, düşük doğum ağırlığı ve bebek ölümü gibi olumsuz doğum sonuçlarına yol açabildiği rapor edilmiştir (Alio ve ark., 2013; Poh ve ark., 2014). Bunun aksine, babanın hamilelik sırasındaki katılımının, annenin olumsuz sağlık (yetersiz veya kötü beslenme alışkanlıkları, sigara alkol kullanması vb.) davranışlarını azalttığı ve böylece erken doğum ve düşük doğum ağırlığından fetal büyüme kısıtlılığına kadar bebek gelişimi üzerindeki çeşitli riskleri azalttığı belirtilmiştir (Dellmann, 2004). Dahası, doğum öncesi eğitim ve baba katılımı, emzirmenin daha erken dönemde başlaması ve doğumdan sonraki bir yıllık süreçteki bebek ölümlerinin azalması gibi doğum sonrası olumlu sonuçlarla da bağdaştırılmıştır (Alio ve ark., 2013; Ickovics ve ark., 2007). Dolayısıyla babaların hamilelik döneminde annelere verdiği destek, hem hamileliğin ve doğumun daha sağlıklı geçmesine hem de doğum sonrası dönemde bebeğin fiziksel gelişimine ve sağlığına katkı sağlayabilir. Ayrıca babaların doğum öncesi katılımlarının, çocuklarının sağlığı ve yaşamlarıyla ilgili kararlar almadaki yeterliliklerini etkileyebildiği dikkat çekmektedir (Adamsons, 2013). Nitekim Zvara ve arkadaşlarının (2013) çalışmasında, bu görüşü destekleyen sonuçlara ulaşılmış olup, doğum öncesi baba katılımının, babaların çocuğunun sağlıklı ilgili bakımına katılımının yanı sıra çocuk sağlığıyla ilgili karar verme sürecindeki kendi rolüne dair algısıyla da olumlu yönde ilişkili olduğu saptanmıştır.

Doğum öncesi baba katılımının, doğum sonrası baba katılımıyla ilişkili olduğu (Cabrera ve ark., 2009; Tamis-LeMonda ve ark., 2009) ve doğum sonrası baba katılımının da çocuğun bilişsel (Morales-Castillo, 2022) ve psikososyal gelişimi üzerinde önemli etkileri bulunduğu (Ebeoğlu, 2021) bilinmektedir. Bu açıdan ele alındığında da babanın hamilelik ve doğum süreçlerine aktif katılım göstermesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Çünkü doğum öncesi baba katılımının, anneleri etkileyerek bebeği etkilemesinde olduğu gibi doğum sonrası baba katılımını etkileyerek de dolaylı bir mekanizma aracılığıyla çocuk gelişimini etkilemesi olasıdır. Dolayısıyla, doğum öncesi daha fazla katılım gösteren babaların, doğum sonrasında çocuğun hayatına dahil olması ve doğum sonrasında çocuğunun hayatına daha fazla dahil olan babaların çocuklarında bilişsel, sosyo-duygusal ve davranışsal gelişim açısından daha iyi sonuçlar görülmesi beklenebilir. Her ne kadar alanyazında bu mekanizmayı doğrudan test eden bir çalışmaya rastlanmamış olursa da mevcut bazı çalışma sonuçlarının bu hipotezi desteklediği ve bu alanda araştırma yapılmasına değer olduğu düşünülmektedir. Örneğin Yan ve arkadaşlarının (2018) boylamsal olarak yürüttüğü çalışmasında, babaların doğum öncesi sezgisel ebeveynlik davranışları (baba adaylarının bebeğini temsil eden bir oyuncak bebek kullanılarak ebeveynlik davranışlarını ortaya çıkarmak için tasarlanan bir oyun bağlamında oyuncak bebeğe yönelik davranışları) ile annenin eş ebeveynlik tutumlarının etkileşiminin, babaların doğum sonrası çocuğuyla etkileşimi ve 2 yaşında da çocuğun dışsallaştırma davranışları üzerindeki yordayıcı rolleri incelenmiştir. Sezgisel ebeveynliği kaydedilen videolardan gözlemlenen bebeğe yönelik gösterilen davranışların sıklığı, çeşitliliği ve yoğunluğunun kodlanması bağlamında değerlendiren çalışma sonucunda ise doğum öncesinde ortalama veya ortalamanın üzerinde sezgisel ebeveynlik davranışları sergileyen babalara sahip ailelerde, babaların ebeveynlik yeterliliğinin anne tarafından onaylanmasının, babaların doğum sonrası katılımı ile olumlu yöndeki ilişkisi aracılığıyla çocukların dışsallaştırıcı davranışlarını olumsuz yönde yordadığı saptanmıştır.

İzleyen tabloda, babaların doğum öncesi sürece ve doğum anına katılımlarının ebeveynler ve çocuklar üzerindeki etkilerinin genel bir özeti sunulmuştur.

Tablo 1.

Babaların Doğum Öncesi Sürece ve Doğum Anına Katılımlarının Ebeveyn ve Çocuklar Üzerindeki Etkisi

Anneler Üzerindeki Etkileri	Babalar Üzerindeki Etkileri	Çocuklar Üzerindeki Etkileri
Doğum öncesi bakım ve destek alma olasılığının yüksek olması	Ebeveyn rolünün kabullenilmesi ve erken dönemde başlaması	Erken doğum, düşük doğum ağırlığı gibi olumsuz doğum sonuçlarının azalması
Stres yükünün, depresyon ve kaygı düzeyinin azalması	Baba kimliğinin gelişmesi	Çocukların büyüme/gelişme ve refahına katkı sağlaması
Olumlu sağlık davranışlarına sahip olması ve olumsuz gebelik davranışlarından kaçınması	Ebeveynliğe geçiş sürecini eşleriyle birlikte yönlendirmelerini kolaylaştırması	Ani bebek ölümü sendromu olasılığının azalması
Hamilelikte daha az sağlık sorunu yaşaması	Olumsuz sağlık davranışlarında ve depresif belirtilerinde azalma olması	Doğum sonrası artan baba katılımı ile ilişkili olarak çocuğun bilişsel, davranışsal ve sosyo-duygusal gelişimine katkı sağlaması
	Doğum sonrası baba katılımının artması	

5. Babaların Doğum Öncesi Katılımını ve Doğum Sürecine Katılımını Etkileyen Faktörler

Baba rolünün hayata geçirilmesinin, sosyo-kültürel ve yasal güçten etkilendiği bilinmektedir. Yani sıra, babaların doğum öncesi sürece ve doğum anına katılımları bireysel, ailesel ve bağlamsal düzeyde pek çok karmaşık faktörden etkilenmektedir. İzleyen bölümde babaların doğum öncesi sürece ve doğum anına katılımlarını artıran veya azaltan faktörler alt başlıklar halinde sunulmuştur.

5.1. Bireysel Faktörler

Babaların doğum öncesi sürece ve doğuma katılımları etkileyen önemli etmenlerden biri babaya özgü bireysel faktörlerdir. Bu bağlamda, ilk olarak babanın sosyo-demografik özellikleri ile ilişkili sonuçlar, daha sonra babalığa geçişteki hormonal değişimler ve babanın perinatal depresyonu ele alınmıştır. Ardından ise babaların ebeveynliğe hazır olup olmadığı ve hamilelik niyeti ile babaların kendi babalarıyla geçmişteki ilişkilerine yönelik algılarına ilişkin bilgiler aktarılmıştır.

5.1.1. Sosyo-demografik özellikler

Araştırmacılar, sosyo-demografik özellikler kapsamında doğum sayısı, yaş, medeni durum, ebeveynlerin eğitim düzeyi, istihdam düzeyi ve gelir düzeyi gibi çeşitli faktörlerin babaların doğum öncesi katılımının ve doğumda hazır bulunma durumundaki farklılıklarının üzerinde etkisi olduğunu kabul etmektedir (Ampt ve ark., 2015; Bhatta, 2013; Plantin ve ark., 2011; Redshaw ve Henderson, 2013). Doğum sayısı açısından yapılan çalışmalar incelendiğinde, genellikle ilk kez baba olacak erkeklerin, doğum öncesi kontrollerde partnerlerine eşlik etme, doğum sürecine aktif katılım gösterme ve alınacak kararlara dahil olma olasılıklarının daha önce çocuk sahibi olmuş babalara kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir (Martin ve ark., 2007; Redshaw ve Henderson, 2013). Babaların yaşı ile ilgili sonuçlar ise genç babaların, yaşı daha ileri olan babalara kıyasla doğumda bulunma olasılıklarını artırdığına işaret etmektedir (Bhatta, 2013; Wielgos ve ark., 2007). Öte yandan, medeni durum veya partner durumu ile ilgili sonuçlar değerlendirildiğinde, alanyazında destekleyici

bir eşin yokluğunun (Park ve ark., 2007), partnerle birlikte yaşamamanın (Walsh ve ark., 2017) doğum öncesi katılımının olmaması veya doğum öncesi bakımın geç başlatılması ile sonuçlandığı yönünde genel bir eğilimin olduğu dikkati çekmektedir. Hamilelik döneminde evli olmayan veya birlikte yaşamayan çiftler için babanın katılımının daha kritik olduğu; çünkü bu bireyler arasındaki bağlantının kopması (Fagan ve Palkovitz, 2007) ve doğası gereği babanın özellikle erişilebilirliğinin düşük olması (Alio ve ark., 2010) açısından daha fazla risk altında oldukları da belirtilmektedir. Dolayısıyla evlilikten daha az istikrarlı olsa bile en azından birlikte yaşamamanın veya romantik ziyaret ilişkilerinin, babaların doğum öncesi katılımını artırmaya katkı sağladığı söylenebilir.

Doğum öncesi baba katılımı ve doğuma tanıklık etme, diğer bazı sosyo-demografik değişkenler açısından ele alındığında, babaların eğitim düzeyi, istihdam durumu ve gelir düzeyine ilişkin alanyazında çelişkili bulgular olduğu görülmektedir. İlk olarak sonuçlar eğitim düzeyi bağlamında değerlendirildiğinde, daha iyi eğitim düzeyine sahip olan (Plantin ve ark., 2011; Redshaw ve Henderson, 2013; Wielgos ve ark., 2007) veya en az lise düzeyinde eğitimi bulunan babaların (Ampt ve ark., 2015; Martin ve ark., 2007) katılım düzeylerinin daha yüksek olduğunu gösteren çalışmalara alanyazında ulaşmak mümkündür. Ancak başka bir araştırmada, bu sonucun aksine eğitim düzeyi daha yüksek olan ve daha kazançlı bir işte çalışan babaların, işten kaynaklanan yorgunluk ve bunun doğum sürecinde yaşanan strese katkısı nedeniyle doğum sırasında huzursuzluk yaşama olasılıklarının daha yüksek olduğu rapor edilmiştir (He ve ark., 2015). Babanın eğitim düzeyinin yanı sıra istihdam durumu ve gelir düzeyi ile ilgili sonuçların da alanyazında çelişkili olduğu dikkati çekmektedir. Gelir düzeyi ve sosyo-ekonomik düzey gibi özelliklerin, babanın hamilelik ve doğuma katılım ile ilgili süreçlerini etkileyebileceği bilinse de (Park ve ark., 2007; Walsh ve ark., 2017) ilişkinin yönü hakkında yapılan araştırmalarda tutarsız sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, Bhatta (2013) çalışmasında resmi bir işte çalışan erkeklerin doğum öncesi bakıma daha fazla katılım gösterdiğini bulmuş iken, Plantin ve arkadaşları (2011) orta sınıf mesleklere sahip babaların hamilelik sırasında desteğe daha iyi erişebildikleri sonucuna varmıştır. Ayrıca yapılan bazı çalışmalarda, gelişmiş bölgelerde yaşayan babaların hamilelikle daha fazla ilgilendiği ve ebeveynliğe daha iyi hazırlandığı saptanmıştır (ör., Redshaw ve Henderson, 2013). Alanyazında her ne kadar çelişkili sonuçlar olduğu görülsede genel eğilim, “işçi” sınıfından erkeklerin (Oakley ve Rajan, 1991) ve gelir düzeyi düşük olan babaların (Wielgos ve ark., 2007) hamilelik döneminde iş yerinden izin alarak partnerlerine randevularında eşlik etme ve doğum sırasında hazır bulunma olasılıklarının daha düşük olduğu yönündedir.

5.1.2. Babalığa geçişteki hormonal değişimler ve babanın perinatal depresyonu

Alanyazında babaların, çocuğu taşıyanlar kendileri olmadığı için hamileliğe bağlanmalarının genellikle daha uzun sürdüğü ve bunun da hamilelik sürecine daha az katılımı sonuçlanabileceği ifade edilmektedir (Xue ve ark., 2018). Ancak hamilelik döneminde psikolojik değişikliklerin yanı sıra kadınlarda olduğu gibi erkeklerde de fizyolojik ve hormonal değişiklikler görülmektedir (Condon ve ark., 2004). Bu bağlamda ilk olarak, eşi hamile olan babaların, yaşadıkları duygu durumu dalgalanmalarının yanı sıra bulantı, kilo alımı ve bacak krampları olarak kendini gösteren somatik gebelik semptomları (Couvade sendromu) yaşayabildikleri dikkati çekmektedir (Mason ve Elwood, 1995). Bazı araştırmacılar bu sendrom ile erkeklerin hamileliğe katılımı ve rol hazırlığı arasında bir ilişki olduğunu öne sürmektedir (ör., Drake ve ark., 1998). Nitekim, Berg ve Wynne-Edwards'ın (2001) çalışmasında, erkeklerin östrojen düzeylerindeki artışın ve testosteron düzeylerindeki düşüşün Couvade semptomlarının yanı sıra baba davranışlarının ortaya çıkmasıyla da ilişkili olduğu saptanmıştır. Yanı sıra, erkeklerin gebelik sırasında testosteron düzeylerindeki bu düşüşlerin, sonraki yüksek baba katılımı ve kaliteli ebeveynlik ile ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur (Edelstein ve ark., 2017; Meijer ve ark., 2019). Öte yandan, ebeveynlikle ilgili olan diğer hormonlardan oksitosin seviyesinin babalığın ilk altı ayı boyunca artmasının çocuklarda daha fazla uyarıcı oyuna yol açtığı (Abraham ve Feldman, 2018), babaların doğum öncesi kortizol düzeylerinin

yüksek olmasının ise doğumdan sonraki 6 haftada ebeveynlik kalitesinin düşük olacağını öngördüğü (Bos ve ark., 2018) belirtilmektedir. Dolayısıyla babalığa geçişteki hormonal değişikliklerin ebeveynlik davranışı ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Annelerin ebeveynliğinde olduğu gibi babaların ebeveynliği de perinatal dönemdeki (21. gebelik haftası ile doğumdan sonraki bir aylık dönem) stres (Bandelow ve Michaelis, 2015) veya depresyon duyguları (May ve Fletcher, 2013) nedeniyle sekteye uğrayabilmektedir. Bu alanda yapılan bir sistematik derleme çalışmasında perinatal dönemde babalardaki stres incelenmiş olup, 18 çalışmadan elde edilen bulgularda babaların stres düzeylerinin doğum öncesi dönemden doğuma kadar arttığı ve doğum anında stres yaşadıkları bulunmuştur (Philpott ve ark., 2017). Ayrıca babaların bu dönemde artan yorgunluğa (Taylor ve Johnson, 2013) ve doğum korkusuna (Hall ve ark., 2009) bağlı olarak kaygı yaşayabilmeleri muhtemeldir. Nitekim, Philpott ve arkadaşlarının (2017) çalışmasında da hamilelikle ilgili olumsuz duyguların, baba olmakla ilgili rol kısıtlamalarının, doğum korkusunun ve bebek bakımıyla ilgili yetersizlik duygularının perinatal dönemde babalarda strese yol açan faktörlerden olduğu ve bu dönemdeki stresin artan kaygı ve depresyonla ilişkili olduğu saptanmıştır. Babalarda perinatal anksiyete ve depresyonun yaygınlığı incelendiğinde ise farklı kültürlerde yapılan çalışmalarda, bu oranların %1 ile %25 arasında değişkenlik gösterdiği rapor edilmiştir (O'Brien ve ark., 2017; Ramchandani ve ark., 2011). Ayrıca alanyazında, babanın perinatal depresyonunun, hamilelik döneminde erkeklerin eşlerini yeterince desteklememesine neden olabildiği (Paulson ve ark., 2016) ve annenin aldığı duygusal desteğin sınırlanmasına ve annenin stres düzeyinin artmasına yol açarak dolaylı olarak anne ve fetüsü olumsuz etkileyebildiği belirtilmektedir (Field ve ark., 2006). Bununla ilişkili olarak yapılan bazı çalışmalar hem doğum öncesi hem de doğum sonrası babadaki depresif belirtilerin çocuklarda olumsuz sağlık ve gelişimsel sonuçlarla ilişkili olduğunu göstermiştir (Paulson ve ark., 2016; Ramchandani ve ark., 2008). Öte yandan, doğum öncesi baba depresyonu çiftler arasındaki ilişkiye zarar verebilmekte ve evlilik ve aile ilişkileri babanın perinatal depresyonundan olumsuz etkilenebilmektedir (Ramchandani ve ark., 2011).

5.1.3. Babaların ebeveynliğe hazır olup olmadığı ve hamilelik niyeti

Yaşam akışı yaklaşımından bakıldığında (Elder, 1998), baba olma ve erkeğin tepkisi gibi geçiş çevreleyen zamanlama ve koşullar, bir erkeğin gelecekteki babalık yaklaşımını şekillendirebilir. Dolayısıyla babaların hamilelik süreci ve daha sonraki süreçte çocuğu ile ilgilenmesini etkileyen önemli faktörlerden biri de babanın kendisini ebeveyn olmaya hazır hissedip hissetmediğidir. Bu alanda yapılan sınırlı sayıda çalışmada, babalığa hazır olmadığını belirten erkeklerin hamilelikle daha az ilgilendiği saptanmış olup, bu bireylerin ilerleyen dönemlerde baba olarak daha az kararlı olacakları ileri sürülmüştür (May, 1982). Alanyazında babalığa hazır olmayan erkeklerin, doğum öncesi sürece daha az dahil olma eğiliminde olmasının yanı sıra ebeveynliğe geçişi daha zorlu buldukları ve kendilerini babalığa adanmış olma olasılıklarının daha düşük olduğu da belirtilmektedir (Backstrom ve Wahn, 2011). Ayrıca yeni babalık idealinin babalara yönelik değişen beklentileri göz önüne alındığında, bu ideali benimseyen erkeklerin baba olacaklarını öğrendikten sonra bu beklentileri karşılamanın yollarını aramaları daha muhtemeldir (Marsiglio ve Roy, 2012; Pragg ve Knoester, 2017).

Çiftlerin hamilelik niyetlerine odaklanması, baba katılımını ve baba kimliğinin başlangıcını, gebelik zamanına kadar geriye kaydırmaktadır (Lindberg ve ark., 2017). Hamilelik niyeti, gebelikten önceki süreçte çocuk sahibi olma isteğinin bir göstergesidir (Campbell ve Mosher, 2000). İstenmeyen gebeliklere ilişkin alanyazından bahsederken ilk olarak dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak ölçüm konusuna değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Çünkü; istenmeyen gebelikler, geleneksel olarak iki farklı şekilde ölçülebilmektedir. Bunlardan ilki, istenmeyen bir gebelik olarak çocuk planlanmamasını içerirken, diğeri ise istenileninden daha erken meydana gelen yanlış zamanlanmış gebelikleri kapsamaktadır. Diğer bir deyişle, planlanan gebelik, istenilen ve "doğru zamanda" veya

istenilenden daha geç gerçekleşen gebeliklere karşılık gelmektedir (Henshaw, 1998). Alanyazında bununla ilişkili bir kavram karmaşası bulunmasından dolayı bazı araştırmacılar (ör., Santelli ve ark., 2003) ölçüm hususuna dikkat edilmesi için araştırmacıları uyarmaktadır. Hamilelik niyetinin ebeveyn-çocuk ilişkileri üzerindeki etkisini ele alan alanyazın incelendiğinde ise karşımıza ilk olarak hamileliği istemeyen ebeveynlerin çocuklarıyla bağ kurmakta zorlanabildikleri, bunun da olumsuz ebeveynliğe yol açabildiği bilgisi çıkmaktadır (Lamb, 1997). Ayrıca gebeliğin planlı olmasının, ebeveynlik davranışları üzerindeki etkilerine ilişkin araştırmalar çoğunlukla evli çiftlerden anneler veya babalar üzerinde yoğunlaşmış olup, bu çalışmaların sonuçları da genel olarak bebek sahibi olmayı isteyen ebeveynlerin, diğer ebeveynlere kıyasla çocukla ilgilenmeye ve onlarla olumlu ilişki kurmaya katkı sağlayarak olumlu çocuk sonuçlarını desteklediğini göstermiştir (Bronte-Tinkew ve ark., 2007; Cabrera ve ark., 2008). Çünkü hamileliği isteme konusunda çiftler arasındaki anlaşmazlık, ebeveynlik davranışlarını etkileyebilecek potansiyel bir çatışma kaynağıdır ve bunun çocuk sonuçları üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri mevcuttur (Cabrera ve ark., 2009; Koreman ve ark., 2002). Hamileliği isteme konusunda çiftler arasındaki anlaşmazlığın, doğum sonrası bebek sağlığı üzerindeki etkisini inceleyen sınırlı sayıda çalışmanın birinde, her iki ebeveynin de hamileliği istemesi durumunda bebeğin, babanın hamileliği istemediği duruma göre daha sağlıklı olduğu ancak annenin hamileliği istemediği duruma kıyasla sağlık sonuçlarının farklılaşmadığı bulunmuştur (Koreman ve ark., 2002). Mevcut sonuç, annedense babanın hamileliği istememesinin, bebek sağlığı üzerinde daha kötü sonuçlar yaratabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Hamileliğin planlanmasına katılmak, baba katılımının bazı yönlerini etkileyebilecek bir unsurdur. Erkeklerin babalık yapma arzusunu yansıtan planlı gebeliklerin aksine istenmeyen gebelik durumunda erkeklerin, babalık yapmak için gereken zamanı ve kişisel kaynakları ayırma konusunda daha az motive oldukları düşünülmektedir (Lindberg ve ark., 2017). Çünkü istenmeyen bir hamilelik durumunda, erkeklerin anneye ve çocuğa olan bağlılık ve ilgisinin düşük olacağı (Carter ve Speizer, 2015) veya istenmeyen bir hamilelik sonrası çocuk sahibi olmanın, babalarda depresyona neden olarak baba katılımında azalmaya yol açacağı (Bronte-Tinkew ve ark., 2009) varsayılmaktadır. Bu bağlamda, babaların doğum öncesi sürece dahil olması ile ilişkili olarak alanyazın incelendiğinde, hamileliği isteyen babaların doğum kontrolü ve doğum planlaması üzerinde daha fazla kontrole sahip oldukları ve bunun sonucunda da eşleriyle daha az çatışma yaşadıkları, hamilelik ve sonraki süreçlerle daha fazla ilgilendiği ve çocukları için daha fazla ekonomik sorumluluk aldıkları belirtilmektedir (Bachrach ve Sonenstein, 1998). Ayrıca yapılan çalışmalarda hamileliği istediğini bildiren babaların doğum öncesi süreçlere dahil olma ve eşlerine zamanında doğum öncesi bakım sağlama olasılıklarının daha yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Martin ve ark., 2007). Carter ve Speizer'in (2015) çalışmasında da benzer olarak erkeklerin hamilelik niyetinin, doğum öncesi dönemdeki eğitimlere ve doğumla ilgili sağlık hizmetleri faaliyetlerine katılımlarıyla güçlü bir şekilde ilişkili olduğu, istenmeyen gebelik yaşayan erkeklerin ise bu faaliyetlere katılma olasılıklarının daha az olduğu saptanmıştır. Dahası, bir araştırmada istenmeyen gebeliklerden çocuk sahibi olmuş babaların hem olumlu doğum öncesi davranışlara hem de doğum sonrası 24. ayda çocuk ile ilgili etkinliklere daha az katılım gösterdiği bulunmuştur (Bronte-Tinkew ve ark., 2009). Tüm bu sonuçlar, doğum öncesi baba katılımında çiftlerin hamilelik isteğinin önemli bir belirleyici olduğuna işaret etmektedir.

5.1.4. Babaların kendi babalarıyla geçmişteki ilişkilerine yönelik algıları

Erkeklerin ebeveynlik uygulamaları baba adaylarının kendi babalarıyla geçmişteki çocukluk ilişkileri bağlamında ele alındığında alanyazın, baba kimliğinin oluşumunun çocukluk deneyimlerinden ve baba figürlerinin çocuğun hayatındaki varlığından veya yokluğundan etkilendiğini doğrulamaktadır (East ve ark., 2014). Dahası, baba kimliğinin inşası için alanyazında doğum öncesi dönemin önemi vurgulanmaktadır. Çünkü hamilelik dönemi, baba adaylarının gelecekte arzuladıkları babalık modeline yönelik düşünme fırsatı sağlayan bir dönem olup (Habib, 2012), ayrıca erkeklerin, kendi babasından

aldığı miraslarla baş etme ve bunları çocuklarına aktarıp aktarmayacağına karar verme gibi karmaşık ve öznel bir çalışmayı gerektirmektedir (East ve ark., 2020). Bu çalışma neticesinde de çocukluk deneyimi açısından kendi babalarıyla ilişkilerinin olumlu olduğunu düşünen babaların, babalığa ilişkin daha güçlü ve olumlu tutumlara sahip olacağını öne süren modelleme hipotezinin doğrulanması (Habib, 2012; Sagi, 1982) veya kendi babalarıyla ilişkilerinin olumsuz olduğunu düşünen babaların da kendi babasından daha iyi bir baba olma ve bunu telafi etmek isteğiyle babalık konusunda daha güçlü ve olumlu tutumlara sahip olacağını öngören ödünleme hipotezinin desteklenmesi (Pleck, 1997) muhtemeldir. Dolayısıyla çocukluğa dair bu yansıma, erkeğin olmayı amaçladığı baba tipine ilişkin zihinsel öz imajının sağlamaştırılmasına olanak tanımaktadır (Kowlessar ve ark., 2015). Babaların doğum öncesi katılımı ve babaların kendi ebeveynleriyle ilişkileri üzerine yapılan sınırlı sayıdaki çalışmaların birinde ise çocukluk döneminde ebeveynlerine çok yakın olan veya ebeveynlerinden çok uzak olan baba adaylarının, ilk çocuklarının doğumundan önce baba katılımı konusunda daha olumlu tutumlara sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Beaton ve ark., 2003). Öte yandan, bu ilişkinin çocuğun doğumundan sonraki baba tutumlarına yansıyor yansımadığını tespit etmeyi amaçlayan ve bahsi geçen bir önceki çalışmanın uzantısı olan başka bir çalışmada da çocukluk döneminde babalarıyla çok olumlu ya da çok olumsuz ilişkiler kuran yeni babaların, çocuğun doğumundan sonraki baba katılımı konusunda güçlü tutumlar sergilediği saptanmıştır (Beaton ve Doherty, 2007). Bu çalışmalar, babaların hem köken aile ile olan olumlu ilişkilerini modelleyebildiklerini hem de olumsuz ilişkilerini ödünleyebildiklerini gösteren sonuçları desteklemektedir.

5.2. Ailesel Faktörler

Babaların doğum öncesi sürece ve doğuma katılımlarını etkileyen önemli etmenlerden biri ailesel faktörlerdir. Bu bağlamda, ilk olarak ebeveynler arası ilişki ele alınmış olup, ardından ebeveyn beklentileri ve anne bekkiliğine ilişkin bilgiler sunulmuştur.

5.2.1. Ebeveynler arası ilişki

Hamileliğin erken döneminde çiftler arasında ebeveynlik ortaklığının müzakere edilmesi, erkeklerin babalığa geçişte aktif olmalarında ve annelerin, babaları sürece dahil etmelerinde önemli bir unsurdur (Shorey ve Ang, 2019). Doğum öncesi baba katılımı üzerinde etkisi bulunan önemli ailesel değişkenlerden biri ebeveyn ortakları arasındaki ilişkidir. Doğum öncesi sürece katılımın tamamının çocuğu taşıyan anne üzerinden gerçekleşmesinden dolayı alanyazında çiftler arasındaki ilişkinin, doğum öncesi katılımın düzeyini belirlemede oldukça kritik olduğu ve babanın fiziksel varlığına yönelik olan ulaşılabilirlik kavramını benimseme isteğinin, etkileşimin ve sorumluluğun büyük oranda babanın anneye olan ilişkisine gömülü olduğu belirtilmektedir (Suryaningsih, 2016). Çiftler arasındaki ilişki, Lamb ve arkadaşlarının (1985) kavramsallaştırmasına göre ele alınan baba katılımı bileşenlerinin (etkileşim, ulaşılabilirlik ve sorumluluk) her birinde iç içe geçmiş durumdadır. Çünkü erkeklerin babalığa geçişinin, içinde buldukları sosyal bağlam ve partner ilişkisinin kalitesiyle karşılıklı etkileşim içinde olan bireysel özellikler tarafından yönlendirildiği düşünülmektedir (Genesoni ve Tallandini, 2009). Dolayısıyla baba adayı ile hamile kadın arasında duygusal bir ilişki mevcut değilse veya ilişkileri istikrarsızsa babaların bu sürece daha az dahil olacakları varsayılmaktadır (Alio ve ark., 2013). Dahası, doğacak bebeğin yararı için çiftin medeni durumuna bakılmaksızın babanın anne ile iletişim kurması (Alio ve ark., 2011; Suryaningsih, 2016) veya ebeveynler arasında çatışma yaşanması (Fagan ve ark., 2003) da doğum öncesi baba katılımı ile ilişkili olarak gözükmektedir. Ancak bir erkeğin doğum öncesi deneyimleri, aynı zamanda, romantik partnerine olan bağlılığının güçlendirilmesine de katkı sağlayabilir (Marsiglio, 2004). Sonuç olarak, doğum öncesi baba katılımının partner ilişkisine bağlı olduğunu öne süren alanyazına rağmen, bu çalışmalarda nedenselliğin yönünün dikkatli bir şekilde belirlenmemiş olduğu ve bu ilişkilerin iki yönlü olabileceği unutulmamalıdır.

5.2.2. Ebeveyn beklentileri ve anne bekkiliği

Ailesel faktörler bağlamında ele alınabilecek diğer bir faktör ise ebeveynlerin farklı beklentileridir. Bazen anneler hem doğum öncesi dönemde hem de doğum sonrası dönemde, eşlerinin, ihtiyaçlarını iletişim kurmadan örtük olarak anlaması beklentisi içerisinde olabilmektedir (Negron ve ark., 2013). Bu da babaların, eşlerinin ihtiyaçlarını anlamasını güçleştirerek annelerin zamanında bakım ve destek almalarını engelleyen bir faktör olarak karşımıza çıkabilmektedir. Aynı zamanda, evlilikteki ilişki doyumu (Lawrence ve ark., 2007) ve ebeveynliğe uyum süreci (Staneva ve Wittkowski, 2013) karşılanmayan beklentiler nedeniyle olumsuz etkilenmektedir. Ayrıca erkekler, Connell'in (2009) kadınların ailede daha fazla güce sahip olduğu bulgusuyla tutarlı olarak, ev ve aile konusunda asıl sorumluluğun anneye ait olması gibi bir beklenti içerisinde olabilmektedir. Kaldı ki sadece erkekler değil, kadınlar da aileyle ilgili konuların kendi alanı olmasına yönelik algılarından dolayı eşlerinin çocuk bakımına yönelik katılımlarını sınırlandırabilmektedir. Nitekim, bu anlayış karşımıza anne bekçiliği olarak çıkmakta olup (Allen ve Hawkins, 1999), bunun annelik beklentileri ile ilişkili olduğu dikkati çekmektedir (Schoppe-Sullivan ve ark., 2015). Annelerin babalık rolüne ilişkin sahip olduğu inançlardan (McBride ve ark., 2005) ve cinsiyet rol tutumlarından (Kulik ve Tsoref, 2010) etkilenen anne bekçiliği, "annenin baba üzerinde kontrollü, kolaylaştırıcı ya da sınırlayıcı yöntemler kullanarak, babanın çocuk bakımı ve çocukla ilişkisini düzenli, uygun ve tutarlı duruma getirme davranışları" olarak tanımlanmaktadır (Puhlman ve Pasley, 2013). Alanyazında anne bekçiliği için farklı kavramsallaştırmalar bulunsa da günümüzde yaygın olarak teşvik, engel ve kontrol olmak üzere 3 boyut üzerinden ele alınmaktadır. Bunlardan kontrol; annelerin babayı, çocukla olan etkileşimleri ve ebeveynliği için ne kadar denetlediği ve aile ile ilgili kararlarda son sözü kimin söylediği ile ilgilidir. Teşvik, annelerin babanın ebeveynliğini destekleyici davranışlarda bulunmasına; engel ise babaya sınır koyarak babanın ebeveynliği ve babanın çocuk ile olan etkileşimini kısıtlamasına karşılık gelmektedir (Puhlman ve Pasley, 2013). Bu alanda yapılan çalışmalar genel olarak, annelerin babanın rolüne ilişkin modern tutumları ile yüksek düzey baba katılımı arasında bağıntı olduğuna işaret etmektedir (Beitel ve Parke, 1998; Ebeoğlu, 2021). Ayrıca doğum öncesi eşitlikçi cinsiyet rollerine sahip annelerin, doğum sonrası daha düşük düzeyde engelleyici bekçilik uyguladıkları belirtilmektedir (Meteyer ve Perry-Jenkins, 2010).

Her ne kadar bu zamana kadar yapılan çalışmalar, doğrudan doğum öncesi baba katılımı ile anne bekçiliği arasındaki ilişkiyi incelememiş olsa da anne bekçiliği kavramının kuramsal alt yapısı ve anne bekçiliği ile ebeveyn beklentileri ve inançları arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışma sonuçları, bu alanın araştırılmasının potansiyel değerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla alanyazında babaların doğum sonrası katılımında olduğu gibi doğum öncesi katılımının, annelerin, babaları hamilelik sürecine dahil etme istekliliği gibi anne bekçiliği ile ilişkili süreçlerden etkileneceği varsayılmaktadır (Gaunt, 2008). Çünkü doğumdan sonraki etkileşimleri şekillendiren inanç ve tutumların, doğum öncesi dönemde oluşması (Van Egeren, 2003) ve doğum öncesi dönemdeki anne bekçiliğinin doğum sonrası baba katılımı üzerindeki etkisinin devam etmesi (Zvara ve ark., 2013) muhtemeldir. Ayrıca anneler, eğer babanın yeterliliği hakkında şüphe duyuyorsa veya çocukla ilgili şeyleri kendi alanı olarak görüyorsa, doğum sonrasında olduğu gibi (Cannon ve ark., 2008) hamilelik döneminde de babayı sürece dahil etmek istemeyebilir ve doğacak çocuğu ilgilendiren kararları tek başına almak isteyebilir. İlk kez baba olacaklar ile gerçekleştirilen boylamsal bir araştırma, gebeliğin son dönemlerinde kendini daha yetenekli hisseden baba adaylarının bir yıl sonra çocuklarıyla daha fazla ilgilendiklerini ortaya çıkarmıştır (McHale ve Huston, 1984). Bu da esasında doğum öncesi dönemde babaların kendisini yeterli hissetmesinin önemine işaret etmektedir. Ancak alanyazında annenin olumsuz yöndeki bekçiliğinin, baba yeterliliğini ve baba yeterliliğinin de baba katılımını azalttığı bilindiğinden (Ebeoğlu, 2021) buna hamilelik döneminde maruz kalmaya başlayan babalar açısından bu süreç, babaların üstlenmeleri gereken sorumlulukları almayarak doğum öncesi katılımın az olması ile sonuçlanabilir. Yani sıra, babalık rolüne yönelik annenin kararsızlığının, anne bekçiliğinin önemli bir belirleyicisi olduğu pek çok çalışmada gösterilmiştir (ör., Allen ve Hawkins, 1999; Gaunt, 2008). Bu

açından düşünüldüğünde annelerin, eşlerinin iyi bir baba olacağına yönelik yüksek düzeyde inançlara sahip olması durumunda (McBride ve ark., 2005), partnerlerinin doğum öncesi süreç için de çocuğun hayatına dahil oluşuna yönelik teşvik edici davranışlarda bulunacakları, babanın rolünü önemli görmeyen annelerin ise eşlerinin hamilelik sürecine katılımını engelleyebileceği düşünülmektedir. Eşlerin beklentilerinin ihlal edilmesi durumunda ise evlilikteki geçimsizliklerin arttığı (Belsky, 1985) bilindiğinden ve evlilik ilişkisinin de doğum öncesi baba katılımının önemli bir parçası olmasından (Alio ve ark., 2013) dolayı annenin olumsuz yöndeki beçililik uygulamaları, doğum öncesi baba katılımının azalmasına yol açabilir. Nitekim, evlilik ilişkisindeki çatışmaların, özellikle babalar üzerinde yayılma etkisini açıklamak için çerçeve olan baba kırılmalılığı hipotezi de eşler arasındaki olumsuz deneyimler ile birlikte strese giren babaların, eş ve ebeveyn sorumluluklarını ayırt etmede zorlanarak kendilerini geri çektiklerini öne sürmektedir (Cumming ve ark., 2004; Nelson ve ark., 2009). Tüm bu sonuçlar, doğum öncesi baba katılımının anne beçililiği ile ilişkili olabileceğine işaret etmektedir.

5.3. Bağlamsal Faktörler

Doğum öncesi baba katılımını etkileyen çeşitli bağlamsal faktörler mevcuttur. Bunlar arasında; kurumsal faktörler (doğum öncesi eğitimin veya hazırlıkların odak noktasında annelerin bulunması, sağlık hizmeti sağlayıcılarının katılımı getirdiği engeller ve eğitim eksikliği vb.), baba rolüne ilişkin kültürel tutumlar ve sosyal politikalar yer almaktadır.

5.3.1. Kurumsal faktörler

Babaların kendilerini ebeveyn olacak çiftin bir parçası olarak hissetmesi veya dışlanmış hissetmemeleri, doğum öncesi sürece ve doğum anına katılımları açısından önemli bir husustur (MacDonald ve Hastings, 2010). Ancak bazen babaların hamilelikte, doğum sürecinde ve ebeveynliğe geçiş aşamasında ne bekleyeceklerini bilemedikleri ve bir kadının alanı olarak kabul edilen yerde kendilerine yer edinmeye çalıştıkları dikkati çekmektedir. Ayrıca babaların sıklıkla sağlık hizmeti sağlayıcıları veya sağlık profesyonelleri tarafından göz ardı edildiğini düşündükleri ve hamilelik ve doğum arasındaki yolculuk boyunca iletişimden kendilerini kopuk hissettikleri görülmektedir (Finnbogadottir, 2003). Özellikle genç erkekler hem eşleri hem de sağlık hizmetleri tarafından kadınlara has olduğu düşünülen doğum öncesi hazırlıklara katılmaktan dışlandıklarını belirtmektedirler (Ross ve ark., 2012). Nitekim birçok araştırmada da babaların sürece katılmak istemelerine rağmen, doğum öncesi ve doğum sonrası bebek bakımına katılımlarına ilişkin bilgi alma konusunda zorluklarla karşılaştıkları ve bunun kendilerini dışlanmış hissetmelerine neden olduğu rapor edilmiştir (Steen ve ark., 2012; Widarsson ve ark., 2015). Bunların yanı sıra, başka bir çalışmada, doğum esnasında babaların ebeveyn ve partnerleriyle etkileşime geçerek onlara soru sormalarına izin verildiğinde ve ne zaman dahil olup ne zaman geri adım atacaklarını seçebildikleri durumlarda kendilerine de destek verildiğini algıladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Babaların sürecin dışarısında bırakılması durumunda ise babalar kendilerini çaresiz hissedebilir ve bu durum onlarda paniğe yol açarak partnerlerine yönelik destekleyici rollerini riske atabilir (Bäckström ve Wahn, 2011). Dolayısıyla bu riski en aza indirmek için bu süreçlerde babalara da destek verilmesinin, onlara kendilerinin doğum yapan çiftin bir parçası olduklarına yönelik güvence verilmesinin ve eşlerine nasıl yardım edebileceklerinin gösterilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Bir babanın desteklenme duygusu ve kendini sürecin bir parçası hissetmesi, bazen de bilgi eksikliği nedeniyle sekteye uğrayabilmektedir (Bäckström ve Wahn, 2011). Örneğin, İsveç'te baba adaylarının doğum öncesi katılımlarını tanımlamak amacıyla yapılan bir çalışmada katılımcıların tıbbi bakım, bilgilendirme ve baba katılımı açısından kendilerini yetersiz olarak tanımladığı rapor edilmiştir (Jungmarker ve ark., 2010). Bununla birlikte, bazı araştırmalar da annelerin, perinatal dönemde birincil destek olarak babalara güvenmelerine rağmen babaların birçoğunun, eşlerinin doğum sırasında ve doğum sonrası dönemde yaşadıkları zorluklar karşısında kendilerine nasıl daha iyi destek

olacaklarını bilmediklerini bildirdiklerini göstermiştir (ör., Singh ve Newburn, 2000). Babaların doğum sırasındaki destek algılarına ilişkin niteliksel bir çalışmada ise babaların doğum sürecine dahil olmayı isterken, çoğunlukla destekleyici rolleri için hazırlıksız hissettiklerini ve ne yapmaları gerektiği konusunda bilgilendirilmeyi tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır (Bäckström ve Wahn, 2011). Dolayısıyla önceki pek çok araştırmada da gösterildiği üzere, babaların genellikle hamilelik ve doğumun kendisi hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duyduğu söylenebilir (Alio ve ark., 2013; Griffith ve ark., 2023; Poh ve ark., 2014). Ayrıca babaların kendilerini süreçten dışlanmış hissetmelerinde olduğu gibi bilgi eksikliği durumunda da babalar strese girerek eşlerine etkili bir şekilde destek olamama riski ile karşılaşmaktadır (Boyce ve ark., 2007; Plantin ve ark., 2011). Bu riski azaltabilmek için babalara, doğum öncesi dönemden başlanarak eğitim verilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu alanda yapılan bazı çalışmalar, babaların doğum öncesi dönemde sunulan babalık eğitiminden veya destek programlarından yararlanabildiklerini ortaya koymuştur (ör., Leite, 2007).

Alanyazında doğum öncesi sınıflarının, önemli bir bilgi desteği kaynağı olduğu bilinmektedir. Bebek davranışları konusunda babalara yönelik doğum öncesi eğitim ve bu davranışların yenidoğan ile modellenmesi (Pfannenstiel ve Honig, 1995), babanın çocuğuyla olan etkileşimini önemli ölçüde etkileyen müdahaleler arasında yer almaktadır. Örneğin, Porrett ve arkadaşlarının (2013) çalışmasında babaların çoğunluğunun doğum öncesi derslere katıldıktan sonra hamilelik ve doğum hakkında daha fazla bilgi sahibi oldukları, rollerinin önemi hakkında daha fazla farkında oldukları ve sürece katılım gösterme açısından daha iyi performans gösterdikleri görülmüştür. Doherty ve arkadaşlarının (2006) çalışmasında ise hamileliğin ikinci trimesterinden başlanarak uygulanan bir eğitim müdahalesi programının doğum sonrası baba katılımı üzerindeki etkisi incelenmiş olup, kısa süreli bir müdahalenin bile ebeveynliğe geçiş aşamasında babalığın geliştirilmesine katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Dahası, ebeveynliğe geçiş aşamasındaki çiftlere yönelik hazırlanan “Hoşgeldin Bebek” programı ile babanın çocuk bakımına katılımını artırmayı hedefleyen başka bir araştırmada da benzer olarak bu programı alan babaların kontrol grubundaki babalara kıyasla çocuk bakımına daha fazla dahil olduğu görülmüştür (Hawkins ve ark., 2008). Dolayısıyla ebeveynliğe geçiş döneminin, baba katılımı müdahaleleri için etkili bir zaman dilimi olduğu söylenebilir. Ayrıca araştırmacılar, ebeveynliğe geçişe yönelik müdahale programlarının, annelerin katılımının yanı sıra eş-ebeveyn ilişkisine odaklanma ve baba rolü kimliği ile babaların bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi gibi birden fazla bileşene sahip olması gerektiğini belirtmektedirler (Doherty ve ark., 2006). Öte yandan, doğum öncesi babaya özel grup tartışmalarının faydaları da alanyazında rapor edilmektedir (Smyth ve ark., 2015). Ancak Nash (2018) çalışmasında, erkeklerin, sağlık ortamlarında yalnızca erkeklerle yapılan doğum öncesi grup tartışmalarına yönelik çok olumlu olmadıklarını, bunun aksine paylaşımda bulunmak için akran desteği telefon hattı gibi daha heteronormatif ortamları tercih ettiklerini bulmuştur. Özellikle babalarla gerçekleştirilecek tartışma gruplarında buna dikkat edilmesinin önemli olacağı düşünülmektedir. Sonuç olarak, hamilelik döneminde ebeveynleri kapsayan çok bileşenli müdahale programlarının hem anne ve babaların bu süreçlere yönelik bilgi ve becerilerinin artırılmasına hem de doğum sonrası baba katılımının artırılmasına katkı sağlayabileceği söylenebilir.

5.3.2. Baba rolüne ilişkin kültürel tutumlar

Kültürel inanç ve uygulamalar, babaların perinatal döneme katılım düzeyini belirleyen önemli faktörlerden biridir. Altmış yıl önce babaların hamilelik sırasında aktif bir rol oynamadıklarına ve çocuklarının doğumu sırasında nadiren orada bulduklarına (Premberg ve Lundgren, 2006); ancak günümüzde pek çok ülkede baba adaylarının çoğunun artık doğum öncesi süreçte ve doğumda yer aldığına (ör., Tarlazzi ve ark., 2015) daha önce değinilmişti. Sosyo-tarihsel süreç içerisinde, baba rolüne ilişkin değişen kültürel tutumlar bunda önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, geleneksel cinsiyet rollerinde ve toplumun değer yargılarındaki değişikliklere bağlı olarak

babalık rollerine ilişkin tanımlamalar ile iyi baba olmanın gerekliliklerinin değiştiği söylenebilir (Pekel-Uludağlı, 2017). Babanın aile bütçesine katkı sağlama dışında da rolü olduğunun benimsenmesiyle (Segal, 1990; akt., Eker, 1994), 1970'lerden sonra ortaya çıkan “yeni baba” modelinde babaların doğuma girdiği ve çocuklarının hayatında daha aktif olarak yer aldığı görülmektedir (Zeybekoğlu, 2013). Dolayısıyla geleneksel cinsiyet rollerindeki düşüşün, kadın ve erkekler arasındaki rollerin daha eşit paylaşılmasına olanak sağladığı bilindiğinden (Paterna ve Martinez, 2006), doğum sonrasında olduğu gibi (Aldous ve ark., 1998) hamilelik dönemde de baba katılımını etkileyen önemli faktörlerden birinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlar olduğu söylenebilir. Alanyazında, ebeveynlerin eşitlikçi cinsiyet rolleri ve toplumların modernlik seviyesinin yüksekliği ile kentte yaşamının (kırsala göre) aktif baba katılımı ile bağıntılı olduğu görülmektedir (Kuo ve ark., 2018; Yun-Ju, 2016; Zvara ve ark., 2013). Ancak cinsiyet ideolojileri bağlamında, inançların her zaman davranışı öngörmeyebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır (Lachance-Grzela ve Bouchard, 2010). Örneğin, yapılan bir çalışmada babalar, çocuk bakım sorumluluklarını eşleriyle eşit paylaşmaya inansalar bile aslında pek çoğunun eşlerinden daha az şey yaptıkları saptanmıştır (Harrington ve ark., 2013). Ayrıca Fenwick ve arkadaşlarının (2012) gerçekleştirdiği başka bir çalışmada, babaların ebeveyn eğitime ve doğum öncesi bakım ziyaretlerine davet edilmelerine ve katılım göstermeye yönelik isteklerine rağmen babaların anneler kadar dahil olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Pereira Silva Cardoso ve arkadaşları (2018) ise hamile kadınların, eşinin doğum öncesi rutinde varlığını algılama düzeylerinin düşük olduğunu ve hamileliğin kadınlara özel bir an olarak görülmesi sebebiyle cinsiyet sorunlarının bu yokluğu etkilediğini rapor etmiştir. Dolayısıyla geçmişe kıyasla hamilelik ve doğum sürecinde baba katılımının ve buna yönelik kültürel beklentilerin arttığı (Milkie ve ark., 2010) dikkat çekse de özellikle ataerkilliğin işlediği toplumlarda, cinsiyet ayrımı kültürü ve bu bağlamdaki rol paylaşımları daha açıktır (Souza Vidal Lima ve ark., 2021).

5.3.3. Sosyal politikalar

Babalar, ilgili baba rolünü yerine getirmeye istekli olsalar da babaların dahil olma arzusu, sağlık çalışanlarının desteğinin olmayışı ve toplumsal tutumların yanı sıra gerçekçi olmayan hükümet politikaları nedeniyle de ketlenebilmektedir (Machin, 2015). Dolayısıyla bu derleme çalışmasında odaklanılan bağlamsal düzeydeki son faktör; mevcut yasalar ve girişimler gibi politika düzeyindeki engeller ve babalık programları için finansman eksikliğidir. Her iki ebeveynin istihdamda olmasını destekleyen uluslararası politikalarda kabul edilen bir büyüme olsa da (McDonald, 2000), her iki partnerin de ebeveyn olarak eşit şekilde tanınmasını sağlayan ikili ebeveynlik konusunda kamu politikalarında eksiklikler devam edebilmektedir (Goldscheider ve ark., 2015). Esasında, babaların çocuk gelişimi üzerinde ne kadar önemli bir role sahip olduğunun anlaşılmasıyla, bu alanda 1980'li yıllarda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak annelere verilen doğum izninin, babalara da verilmesine yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Pekel Uludağlı, 2017). Örneğin babalık izni, Fransa'da (Gregory ve Milner, 2011) 2002 yılında; İngiltere'de (Lewis ve Campbell, 2007) 2003 yılında iki hafta olarak belirlenmiştir. İskandinav ülkelerinde anneler için ayrılan doğum izin süresinin iki hafta ile üç ay arasında değişen kısmı babalar tarafından da kullanılabilir (Duvander, 2014). Amerika Birleşik Devletleri'nde politika yapımcılar, çocuğun yetiştirilmesinde baba katılımını teşvik etmek amacıyla baba eğitimi ve ekonomik yardımlar üzerinde durmaya başlamışlardır (Lawrence ve ark., 2013). Ülkemizde ise 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 106. maddesinde yapılan değişiklikle, “erkekler eşlerinin doğum yapması halinde istekleri üzerine on gün babalık izni verilmesi” yönünde bir düzenlemeye gidilmiştir (Resmî Gazete, 2011). Ancak alanyazında bazı ülkelerdeki anne ve çocuğa daha fazla odaklanan mevcut yasaların, baba katılımını çok fazla teşvik etmediği ve baba katılımının önündeki ekonomik engelleri ortadan kaldırmaya yardımcı olmadığı belirtilmektedir (Suryaningsih, 2016). Bu bağlamda, bazı ülkelerin doğum süreci ile ilgili politikalarının baba katılımını sınırladığı dikkati çekmektedir. Örneğin, Orta Doğu ve Afrika ülkelerinin çoğu, bebeğin

doğumu sırasında erkeklerin doğum odasındaki varlığını sınırlamaktadır (Aguiar ve Jennings, 2015). Dahası, Suriye’de babaların doğuma hazırlanmak için resmi doğum öncesi eğitim fırsatlarından da mahrum edildikleri görülmektedir (Abushaikha ve Massah, 2012). Diğer yandan, Portekiz’de babalara doğumdan hemen sonra bebeklerinin göbük bağına kesilmesi hakkının sağlanmasıyla baba-bebek bağına güçlendiği ve babaların, doğuma katılmanın faydasını desteklediği saptanmıştır (Brandão ve Figueiredo, 2012). Asya ülkeleri gibi bazı kültürlerde de babalara özellikle doğum sonrasında aktif bir rol verilerek annenin dinlenmesine ve iyileşmesine olanak sağlanmaktadır (Shorey ve Ang, 2019).

Babaların çalıştıkları iş yerlerinin aile dostu politikalara sahip olup olmaması da babaların hem doğum öncesi hem de doğum sonrası süreçte katılımlarını etkileyen önemli faktörlerdendir. Çünkü babalar özellikle iş yerlerinin ne kadar aile dostu politikalara sahip olduğunu düşünürse, çocuklarıyla o kadar ilgili olma eğilimindedir (Lee ve Kwon, 2009). Alanyazında, aile dostu çalışma kültürlerinin, babaların çocuğun hayatına daha fazla katılım gösteren ebeveynler olmasını sağlayabileceğini gösteren (ör., Wan, 2009) ve aileyi destekleyen ve babalara çalışma şartları konusunda daha fazla esneklik sağlayan iş yerinde çalışan babaların, çocukların hayatlarına daha fazla katıldığı sonucuna ulaşan (Holmes ve ark., 2020) çalışmalar mevcuttur. Hamilelik döneminde de benzer olarak, babaların hastane ziyaretlerine katılım gösterebilmesi, eşi ve doğacak çocuğu için görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi hususunda babalara anlayış gösteren ve izin verici politikalara sahip olan iş yerlerinde çalışan babaların bu süreçlere katılımının yüksek olması muhtemeldir. Nitekim, Jeffery ve arkadaşlarının (2015) babaların doğum öncesi bakıma katılım düzeyleriyle ilişkili faktörleri araştırdığı çalışma sonucunda da haftada 40 saatten fazla çalışmanın, katılım eksikliği ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Babaların perinatal ev ziyareti programlarına katılımının önündeki mesleki engelleri araştıran başka bir araştırmada ise sonuçlar, babaların çoğunun programa katılamamasının, ilgi eksikliğinden ziyade iş taleplerinden kaynaklandığına işaret etmiştir. Ayrıca bahsi geçen çalışmada, programı uygulayan bazı personeller, babaların katılımını artırabilmek için ev ziyaretlerini, babaların çalışma programına uyacak şekilde yeniden düzenlemek zorunda kaldıklarını da belirtmiştir. Genel olarak bu araştırmadaki bulgular, babalar için daha esnek çalışma koşullarının, iyi işleyen bir aileye ve dolayısıyla daha sağlıklı bir topluma sahip olmak için ne kadar önemli olduğuna işaret etmiştir (Toluhi ve ark., 2023). Tüm bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, işverenlerin, esnek ve aile dostu çalışma programları ve ücretli ebeveynlik izni gibi ailenin her üyesinin psikolojik sağlığını destekleyen daha aile odaklı politikalar oluşturmasının, doğum öncesi baba katılımı için elzem olduğu düşünülmektedir.

Özetle, erkekler için temel önyargı ve doğum öncesi eğitim eksikliği, babaların sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından ihmal edilmesi, babanın rolüne ilişkin kültürel tutumlar ile sosyal politikaların yetersizliği sıklıkla baba ve anne rolleri konusunda belirsizliğe yol açmaktadır (Premberg ve ark., 2011). Annenin çocuk yetiştirmedeki rolünü vurgulayan ve babanınkini reddeden sosyal mesajların baskınlığı da babanın devamsızlığı sorununu şiddetlendirmektedir (David ve ark., 2009). Sonuç olarak, artan baba katılımının önünde pek çok toplumsal ve kültürel engel bulunsa da (Behson ve ark., 2018) bu alanda yapılan çalışmalar, doğum öncesi dönemde babalara daha fazla odaklanılmasının onların babalığa geçişini kolaylaştırabileceğine işaret etmektedir (Buist ve ark., 2003).

İzleyen tabloda, babaların doğum öncesi sürece ve doğum anına katılımlarını etkileyen sosyo-demografik özellikler ile bireysel, ailesel ve bağlamsal faktörlerin genel bir özeti sunulmuştur.

Tablo 2.

Babaların Doğum Öncesi Sürece ve Doğum Anına Katılımlarını Azaltan Faktörler

Sosyo-Demografik Özellikler	Bireysel Faktörler	Ailesel Faktörler	Bağlamsal Faktörler
Çocuk sayısının fazla olması (daha önce çocuk sahibi olmuş olma)	Babanın perinatal depresyonu	Ebeveynlerin beklentilerinin farklı olması	Doğum öncesi hazırlıkların ve eğitimlerin odak noktasında annelerin bulunması
Babanın daha ileri bir yaşta ebeveyn olması	Babaların kendi babalarıyla geçmişteki ilişkilerine yönelik olumsuz algıları	Evlilik ilişkisinin niteliğinin düşük olması	Sağlık hizmeti sağlayıcılarının katılıma getirdiği engeller
Ebeveyn adaylarının evli olmaması veya birlikte yaşamaması	Babaların ebeveynliğe hazır olmaması ve gebeliği istememesi	Annenin olumsuz yöndeki beklilik davranışları	Babanın rolüne ilişkin toplumdaki geleneksel tutumlar
Gelir düzeyinin düşük olması			Yetersiz sosyal politikalar

6. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Ülkemizde doğum öncesi baba katılımı alanında yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu, daha çok baba adaylarının ebeveynliğe uyum sürecine, prenatal bağlanma düzeylerine ve bu dönemdeki doğum korkusu ile psikolojik belirtilerine odaklandığı görülmektedir. Ayrıca sınırlı sayıda çalışmanın da daha çok sağlık alanındaki araştırmacılar tarafından gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir. İzleyen bölümde bu çalışmalar ile ilgili detaylar ve sonuçları aktarılmıştır.

Baba adaylarının ebeveynliğe uyumu ve doğum öncesi bağlanma düzeylerine ilişkin ülkemizde yapılan çalışmalar incelendiğinde, karşımıza ilk olarak Berkiten’in (1999) çalışması çıkmaktadır. Babaların hamilelik, doğum ve doğum sonu süreçlere katılmalarını etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla yapılan bir araştırma sonucunda, annelerin ebeveynliğinin hamilelik dönemi ile başladığı görülürken, babaların ebeveynliğinin daha çok doğum süreci ile başladığı görülmüştür. Aynı zamanda bahsi geçen çalışmada, baba adaylarının çoğunluğunun, doğum ile ilgili bir kitap okumadıkları ve sadece öğrenim düzeyleri arttıkça doğum eylemine katılmak istedikleri saptanmıştır. Bu çalışmanın aksine daha güncel çalışmalarda, annenin bağlanmasında olduğu gibi babanın bebeğe bağlanmasının da doğum öncesi dönemde başladığı belirtilmektedir (Avcı ve ark., 2020; Küğcümen ve ark., 2021). Özellikle gebeliği planlayan ve bebeğin varlığı için kendisini hazır hisseden baba adaylarının, doğum öncesi bağlanma oranlarının daha yüksek olduğu (İkiz, 2023; Tekin, 2023) ve gebelik ile doğum konusunda eğitim aldıkları (Avcı ve ark., 2020) görülürken; anne ve bebek için sorumluluk almayan ve gebelik sürecine eşlik etmeyen baba adaylarının ise doğum öncesi bebeğe bağlanma düzeylerinin zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Türkmen ve Güler, 2022). Demirhan’ın (2019) çalışmasında da çiftlerde gebeliğin planlı olmasının ve bebeğini ultrasonda gören baba adaylarının bebeğe bağlanma düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Bunların yanı sıra annenin karnına dokunarak bebeğe şarkılar söylemenin, hikayeler anlatmanın ve bu sürede bebek hareketlerini hissetmelerinin baba adaylarının bağlanma düzeylerini güçlendirdiği elde edilen veriler arasındadır (Atasever ve Çelik, 2018). Ayrıca Koptur ve Emül’ün (2017) çalışmasında, babanın bağlanmasının partner ile olan zayıf ilişkiden ve aldıkları sosyal desteğin yetersiz olmasından etkilendiği raporlanmıştır. Nitekim yapılan diğer

çalışmalarda da bu bulguyla tutarlı olarak, eşyle iletişiminin iyi olduğunu düşünen, anne karnına temas ederek bebekle konuşan ve eşinden destek gören baba adaylarında bebeğe bağlanma düzeyleri daha yüksek bulunmuştur (Kartal ve Erişen, 2020; Türkmen ve Güler, 2022). Başka bir çalışmada ise anne babaların doğum öncesi bebeğe bağlanmaları ile doğum sonrası bağlanmaları arasındaki ilişkide ebeveyn beklentilerinin aracı rolü incelenmiş; çalışma sonucunda ebeveynlerin doğum öncesi gerçekçi olmayan olumlu beklentilerinin, bu ilişkide aracı rolünün olduğu saptanmıştır (Altan, 2019). Öte yandan, bazı çalışmalarda doğum öncesi dönemde babalara, bebek bakımı gibi konularda verilen eğitimin etkililiği incelenmiş ve çalışma sonucunda müdahale grubunda yer alan babalar için verilen eğitimin babanın bebeğe olumlu bağlanmasını desteklediği görülmüştür (Kara, 2022). Dahası, doğum öncesi destek olarak bilinen ve ebeveynlere bebeğiyle doğumdan önce tanışma fırsatı sağlayan haptonomi uygulamasının baba adaylarının gebelik uyumu ve prenatal bağlanma düzeyi üzerindeki etkisi incelenmiştir (Akar, 2023). Çalışma sonucunda, haptonomi sonrası girişim grubundaki baba adaylarının prenatal bağlanma düzeylerinin arttığı bulunmuştur.

Ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda doğum öncesi süreçte babaların yaşadıkları psikolojik belirtilere odaklanıldığı dikkati çekmektedir. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmaların birinde, özellikle ilk kez bebek bekleyen ve eşi gebeliğin birinci trimesterde olan baba adaylarında daha şiddetli ve sık anksiyete bozuklukları saptanmıştır (Kuş, 2016). Ayrıca Kiraz'ın (2022) çalışmasında, babaların en çok eşlerinin sağlığına yönelik korkuları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan, doğum öncesi dönemde babalara verilen eğitimin babaların psikolojik belirtileri üzerindeki etkisi de ülkemizde araştırılmıştır. Örneğin, Aminabadi'nin (2021) çalışmasında gebelik ve postpartum dönem ile ilgili konularda eğitim verilmiş olan deney grubundaki baba adaylarının eğitim sonrası depresyon düzeylerinin azaldığı görülmüştür. Doğum öncesi ebeveyn adaylarıyla gerçekleştirilen yeni duruma alıştırmaya görüşmeleri müdahalesinin, doğum sonrası depresyon düzeylerine etkisini inceleyen başka bir çalışmada ise deney grubundaki ebeveynlerin depresyon düzeylerinin yeni duruma alıştırmaya görüşmeleri sonrası anlamlı olarak azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Bulut, 2016).

7. Sonuç ve Öneriler

Sosyo-tarihsel süreç içerisinde yaşanan değişimler, babaların hamilelik ve doğum sırasında daha fazla aktif katılım göstermeye yönelik isteklerinin ve aynı zamanda, annelerin de eşlerinden bu yöndeki beklentilerinin artmasına yol açmıştır. Günümüzde pek çok kültürde babanın doğum öncesi katılımının geçmiş kuşaklara göre daha görünür hale geldiği ve baba adaylarının eşleri ve doğacak çocukları için daha fazla sorumluluk aldığı görülmektedir. Ayrıca hem ebeveynler hem de araştırmacılar babaların, hamilelik döneminde ve doğum sırasında hayati bir destek kaynağı olduğu konusunda hemfikirdir. Bu alanda yapılan çalışma sonuçları da babaların gebelik ve doğum sürecine katılımının, annenin fiziksel ve psikolojik sağlığını destekleyerek çocuklar ve ebeveynler üzerindeki olumlu etkilerine işaret etmiştir. Ancak alanyazında pek çok bireysel, ailesel ve bağlamsal faktörün doğum öncesi baba katılımını sınırlayabildiği dikkati çekmektedir. Sosyo-demografik bazı özelliklerin yanı sıra, babanın depresyonu, babaların kendi babalarıyla geçmişteki ilişkilerine yönelik olumsuz algıları ve babaların gebeliği istememeleri bireysel düzeyde engelleyici faktörler olarak öne çıkarken; ebeveynlerin farklı beklentiler içerisinde olması, evlilik ilişkisinin niteliğinin düşük olması ve olumsuz yöndeki anne bekliliği ailesel düzeyde sınırlayıcı faktörler arasında yer almaktadır. Yanı sıra, doğum öncesi eğitimin veya hazırlıkların odak noktasında annelerin bulunması, sağlık hizmeti sağlayıcılarının katılıma getirdiği engeller, eğitim eksikliği ile yetersiz sosyal politikalar doğum öncesi baba katılımını azaltan bağlamsal faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla gelecekte doğum öncesi baba katılımını artırmayı hedefleyecek müdahalelerin, hamilelik sonuçlarını iyileştirmek ve aile işlevselliğine katkı sağlamak için bu faktörler arasındaki etkileşimi incelemesi gerektiği düşünülmektedir.

Doğum öncesi ve doğum sonrası erken dönem babalığa odaklanmak, hamilelik sırasında ve çocukların yaşamlarının ilk yıllarında baba olmayı etkili bir şekilde destekleyen müdahalelerin geliştirilmesinin önünü açabilir (Bakermans-Kranenburg ve ark., 2019). Babaların katılımcı olmasının teşvik edildiği ve anne ile bebeklerin ihtiyaçları hakkında babalara eğitim verildiği çeşitli müdahale programlarının geliştirilmeye başlandığı görülmektedir (Alio ve ark., 2013; Marsiglio ve Roy, 2012). Doğum öncesi programlarının, erkekleri ebeveyn olmanın getirdiği değişikliklere hazırlamaya yardımcı olacak, babalar ile bebekleri arasında erken bağların oluşmasını teşvik edecek ve ebeveynlik ittifakının gelişimini destekleyecek müdahaleleri de içermesinin gerekli olduğu belirtilmektedir (Pereira Silva Cardoso ve ark., 2018; Griffith ve ark., 2023). Bu bağlamda, henüz çocuk doğmadan önce çift ilişkisinin düzenlenmesi ve ebeveynlik beklentilerinin saptanması önemli olacaktır. Ancak babaların ebeveyn eğitim programlarına katılım düzeylerinin düşük olduğu bilindiğinden (Altafim ve Linhares, 2016), bu süreçte babaların ihtiyaçlarının gözetilmesi ve babaları programdan ayrılmaya iten sebeplerin araştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca araştırmacılar, babaların ebeveynliğe yatırımlarına ilişkin değerlendirmelerinin, anne bekçiliği yoluyla kendini gerçekleştiren kehanetlere dönüşebileceğini anlamak için hamile annelerle de çalışmayı planlayabilir. Dolayısıyla eğiticiler ve araştırmacılar, aile sistemlerine bütüncül bir bakış açısı benimseyerek doğum öncesi sürece ilişkin oluşturulacak programlar ile ebeveynliğe geçiş sürecinde anne-baba adaylarına rehber olmayı ve anne bekçiliği ile eş ebeveynliğin evlilik ilişkisine yansımaları hakkında ebeveynleri bilgilendirmeyi hedeflemelidir.

Her ne kadar doğum öncesi baba katılımı anne ve bebek sağlığı ile aile işlevselliği açısından kritik bir faktör olsa da özellikle babaların politikalara nadiren dahil edildikleri dikkati çekmektedir. Özellikle ülkemizde bu alanda yapılacak çalışmaların artırılmasına yönelik ihtiyacın devam ettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla uygulayıcıların ve politika yapıcılarının, babaları doğum öncesi sürecin mümkün olduğu kadar erken dönemlerinde harekete geçirmek için çalışmaları gerekmektedir. Bunun için de ebeveynleri hedefleyen doğum öncesi programların yanı sıra hem doğum öncesi süreçte babanın psikolojik sağlığını izlemek (Griffith ve ark., 2023) hem de aile dostu iş yeri politikaları ve babalık izninin artırılması gibi daha geniş bağlamlardaki uygulamaları harekete geçirmek, ebeveynlere ve toplumlara daha fazla fayda sağlayabilir. Dahası, baba adaylarının hamilelik sürecinin rutinlerine katılımını garanti altına alabilecek yasaların teşvik edilmesi ve sağlık profesyonelleri ile toplumun doğum öncesi baba katılımının önemi konusunda bilinçlendirilmesi, bu konuda atılacak önemli adımlardan olabilir. Son olarak ülkemizde gebelik döneminden başlanarak doğum sonrası süreci de kapsayacak boylamsal çalışmalar ile doğum öncesi baba katılımına yönelik müdahale programlarına ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %100'dür.

Destek Beyanı

Yazar, bu çalışma kapsamında herhangi bir finansal destek almamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın çalışma kapsamında herhangi bir kişisel veya finansal çıkarı yoktur.

Kaynaklar

- Abraham, E. ve Feldman, R. (2018). The neurobiology of human allomaternal care; implications for fathering, coparenting, and children's social development. *Physiology & Behavior*, 193, 25-34.
- Abushaikh, L. ve Massah, R. (2012). The roles of the father during childbirth: The lived experiences of Arab Syrian parents. *Health Care for Women International*, 33(2), 168-181.
- Adamsons, K. (2013). Possible selves and prenatal father involvement. *Fathering: A Journal of Theory, Research & Practice about Men as Fathers*, 11(3), 245-255.
- Aguiar, C. ve Jennings, L. (2015). Impact of male partner antenatal accompaniment on perinatal health outcomes in developing countries: A systematic literature review. *Maternal and Child Health Journal*, 19(9), 2012-2019.
- Akar, N. (2023). *Haptonomi uygulamasının gebelik uyumuna ve babaların prenatal bağlanmasına etkisi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Aldous, J., Mulligan, G. M. ve Bjarnason, T. (1998). Fathering over time: What makes the difference?. *Journal of Marriage and the Family*, 60(4), 809-820.
- Alio, A. P., Salihu, H. M., Kornosky, J. L., Richman, A. M. ve Marty, P. J. (2010). Feto-infant health and survival: Does paternal involvement matter?. *Maternal and Child Health Journal*, 14(6), 931-937.
- Alio, A.P., Mbah, A. K., Grunsten, R.A. ve Salihu, H.M. (2011). Teenage pregnancy and the influence of paternal involvement on fetal outcomes. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 24(6), 404-409.
- Alio, A.P., Lewis, C.A., Scarborough, K., Harris, K. ve Fiscella, K. (2013). A community perspective on the role of fathers during pregnancy: A qualitative study. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 13(1), 1-11.
- Allen, S.M. ve Hawkins, A.J. (1999). Maternal gatekeeping: Mothers' beliefs and behaviors that inhibit greater father involvement in family work. *Journal of Marriage and the Family*, 61(1), 199-212.
- Altafim, E. R. P. ve Linhares, M. B. M. (2016). Universal violence and child maltreatment prevention programs for parents: A systematic review. *Psychosocial Intervention*, 25(1), 27-38.
- Altan, S. (2019). *Hamile kadın ve eşlerinin doğum öncesi ve sonrası bebeğe bağlanma düzeyleri, evlilik uyumu ve doğum öncesi beklentileri arasındaki ilişkilerin incelenmesi: Boylamsal bir çalışma* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Aminabadi, M. M. A. (2021). *İlk kez baba olacak erkeklere verilen eğitimin babalık uyumuna etkisi* (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Ampt, F., Mon, M. M., Than, K. K., Khin, M. M., Agius, P. A., Morgan, C. ... ve Luchters, S. (2015). Correlates of male involvement in maternal and newborn health: A cross-sectional study of men in a peri-urban region of Myanmar. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 15(1), 1-11.
- Angelova, E. ve Temkina, A. (2010). The father who participates in childbirth: Gender partnership or situation control?. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 49(2), 9-43.
- Atasever, İ. ve Çelik, A. S. (2018). Prenatal stresin ana-çocuk sağlığı üzerine etkisi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 21(1), 60-68.
- Avcı, S. Ç., Işık, G. ve Çetişli, N. E. (2020). Experiences of male nursing students who had a vaginal birth for the first time: A qualitative study. *Ordu University Journal of Nursing Studies*, 3, 235-243.
- Bachrach, C. ve Sonenstein, F. (1998). Report of the working group on male fertility and family formation. *Nurturing fatherhood: Improving data and research on male fertility, family formation, and fatherhood*, 45-98.

- Bäckström, C. ve Wahn, E. H. (2011). Support during labour: First-time fathers' descriptions of requested and received support during the birth of their child. *Midwifery*, 27(1), 67-73.
- Bakermans-Kranenburg, M. J., Lotz, A., Alyousefi-van Dijk, K. ve Van IJzendoorn, M. (2019). Birth of a father: Fathering in the first 1,000 days. *Child Development Perspectives*, 13(4), 247-253.
- Bandelow, B. ve Michaelis, S. (2015). Epidemiology of anxiety disorders in the 21st century. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 17(3), 327-335.
- Beaton, J. M. ve Doherty, W. J. (2007). Fathers' family of origin relationships and attitudes about father involvement from pregnancy through first year postpartum. *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers*, 5(3), 236-245.
- Beaton, J. M., Doherty, W. J. ve Rueter, M. A. (2003). Family of origin processes and attitudes of expectant fathers. *Fathering*, 1(2), 149-169.
- Behson, S., Holmes, E. K., Hill, E. J. ve Robbins, N. (2018). Fatherhood, work, and family across the globe: A review and research agenda. K. Shockley, W. Shen, & R. Johnson (Eds.), *The Cambridge handbook of the global work-family interface* içinde (s. 614-628). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Beitel, A. H. ve Parke, R. D. (1998). Paternal involvement in infancy: The role of maternal and paternal attitudes. *Journal of Family Psychology*, 12(2), 268-288.
- Belsky, J. (1985). Exploring individual differences in marital change across the transition to parenthood: The role of violated expectations. *Journal of Marriage and the Family*, 47, 1037-1044.
- Berg, S. J. ve Wynne-Edwards, K. E. (2001). Changes in testosterone, cortisol, and estradiol levels in men becoming fathers. *Mayo Clinic Proceedings*, 76(6), 582-592.
- Berkiten, A. (1999). *Babaların gebelik ve doğum sürecine ilişkin beklenti ve katılımlarının anneler ve babalar tarafından değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Bhatta, D. N. (2013). Involvement of males in antenatal care, birth preparedness, exclusive breast feeding and immunizations for children in Kathmandu, Nepal. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 13(1), 1-7.
- Bianchi, S. M. ve Milkie, M. A. (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 705-725.
- Bos, P. A., Hechler, C., Beijers, R., Shinohara, K., Esposito, G. ve De Weerth, C. (2018). Prenatal and postnatal cortisol and testosterone are related to parental caregiving quality in fathers, but not in mothers. *Psychoneuroendocrinology*, 97, 94-103.
- Bouchard, G. (2012). Intergenerational transmission and transition to fatherhood: A mediated-moderation model of paternal engagement. *Journal of Family Psychology*, 26(5), 747-755.
- Boyce, P., Condon, J., Barton, J. ve Corkindale, C. (2007). First-time fathers' study: Psychological distress in expectant fathers during pregnancy. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 41(9), 718-725.
- Brandao, S. ve Figueiredo, B. (2012). Fathers' emotional involvement with the neonate: Impact of the umbilical cord cutting experience. *Journal of Advanced Nursing*, 68(12), 2730-2739.
- Bronte-Tinkew, J., Ryan, S., Carrano, J. ve Moore, K. A. (2007). Resident fathers' pregnancy intentions, prenatal behaviors, and links to involvement with infants. *Journal of Marriage and Family*, 69(4), 977-990.

- Bronte-Tinkew, J., Scott, M. E., Horowitz, A. ve Lilja, E. (2009). Pregnancy intentions during the transition to parenthood and links to coparenting for first-time fathers of infants. *Parenting: Science and Practice*, 9(1-2), 1-35.
- Buist, A., Morse, C. A. ve Durkin, S. (2003). Men's adjustment to fatherhood: Implications for obstetric health care. *Journal of Obstetric, Gynecologic, & Neonatal Nursing*, 32(2), 172-180.
- Bulut, P. (2016). *Doğumdan önce anne-baba adaylarıyla yapılan yeni duruma alıştırmaya görüşmelerinin anne-baba adaylarının doğum sonrası depresyon düzeylerine etkisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Burgess, A. (2011). Fathers' roles in perinatal mental health: Causes, interactions, and effects. *New Digest*, 53, 24-29.
- Cabrera, N. J., Fagan, J. ve Farrie, D. (2008-2009). Explaining the long reach of fathers' prenatal involvement on later paternal engagement. *Journal of Marriage and Family*, 70(5), 1094-1107.
- Campbell, A. A. ve Mosher, W. D. (2000). A history of the measurement of unintended pregnancies and births. *Maternal and Child Health Journal*, 4(3), 163-169.
- Cannon, E. A., Schoppe-Sullivan, S. J., Mangelsdorf, S. C., Brown, G. L. ve Szewczyk Sokolowski, M. (2008). Parent characteristics as antecedents of maternal gatekeeping and fathering behavior. *Family Process*, 47(4), 501-519.
- Carter, M. W. ve Speizer, I. (2005). Salvadoran fathers' attendance at prenatal care, delivery, and postpartum care. *Rev Panam Salud Publica*, 18(3), 149-156.
- Chalmers, B., Mangiaterra, V. ve Porter, R. (2001). WHO principles of perinatal care: The essential antenatal, perinatal, and postpartum care course. *Birth*, 28(3), 202-207.
- Cheng, E. R., Rifas-Shiman, S. L., Perkins, M. E., Rich-Edwards, J. W., Gillman, M. W., Wright, R. ve Taveras, E. M. (2016). The influence of antenatal partner support on pregnancy outcomes. *Journal of Women's Health*, 25(7), 672-679.
- Condon, J. T., Boyce, P. ve Corkindale, C. J. (2004). The first-time fathers study: A prospective study of the mental health and wellbeing of men during the transition to parenthood. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38(1-2), 56-64.
- Connell, R. (2009). *Gender in World Perspective*. Cambridge: Polity.
- Cook, J. L., Jones, R. M., Dick, A. J. ve Singh, A. (2005). Revisiting men's role in father involvement: The importance of personal expectations. *Fathering: A Journal of Theory, Research & Practice about Men as Fathers*, 3(2), 165-178.
- Cummings, E. M., Goeke-Morey, M. C. ve Raymond, J. L. (2004). Fathers in family context: Effects of marital quality and marital conflict. M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* içinde (s. 196-221). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- David, M., Aslan, G., Siedentopf, J. P. ve Kentenich, H. (2009). Ethnic Turkish fathers in birth support roles in a Berlin labour and delivery room—motives, preparation, and incidence in a 10-year comparison. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 30(1), 5-10.
- De Melo, R. M. ve De Brito, R. S. (2013). The fathers' perception about their presence in the labor room during the birth of their child: A descriptive study. *Online Brazilian Journal of Nursing*, 12, 596-598.
- Dellmann, T. (2004). "The best moment of my life": A literature review of fathers' experience of childbirth. *Australian Midwifery*, 17(3), 20-26.
- Demirhan, M. (2019). *Prenatal dönemde çiftlerin maternal ve paternal fetal bağlanma durumları ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Ankara.

- Doherty, W. J., Erickson, M. F. ve LaRossa, R. (2006). An intervention to increase father involvement and skills with infants during the transition to parenthood. *Journal of Family Psychology, 20*(3), 438-447.
- Dolan, A. ve Coe, C. (2011). Men, masculine identities and childbirth. *Sociology of Health & Illness, 33*(7), 1019-1034.
- Drake, M. L., Verhulst, D. ve Fawcett, J. (1988). Physical and psychological symptoms experienced by Canadian women and their husbands during pregnancy and the postpartum. *Journal of Advanced Nursing, 13*(4), 436-440.
- Duncan, G., Wilkerson, B. ve England, P. (2006). Cleaning up their act: The effects of marriage and cohabitation on licit and illicit drug use. *Demography, 43*(4), 691-710.
- Duvander, A. Z. (2014). How long should parental leave be? Attitudes to gender equality, family, and work as determinants of women's and men's parental leave in Sweden. *Journal of Family Issues, 35*(7), 909-926.
- East, L., Jackson, D., Power, T., Woods, A. ve Hutchinson, M. (2014). "Holes in my memories": A qualitative study of men affected by father absence. *Issues in Mental Health Nursing, 35*, 604-612.
- Ebeoğlu, M. (2021). *Ergenlik döneminde baba katılımının incelenmesi: Ekolojik Sistemler Kuramı Perspektifi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Edelstein, R. S., Chopik, W. J., Saxbe, D. E., Wardecker, B. M., Moors, A. C. ve LaBelle, O. P. (2017). Prospective and dyadic associations between expectant parents' prenatal hormone changes and postpartum parenting outcomes. *Developmental Psychobiology, 59*(1), 77-90.
- Ekelin, M., Crang-Svalenius, E. ve Dykes, A. K. (2004). A qualitative study of mothers' and fathers' experiences of routine ultrasound examination in Sweden. *Midwifery, 20*(4), 335-344.
- Eker, F. F. (1994). *Babaların çocuk bakımı ve ev işlerine katılım düzeyleri ve belirleyicileri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Elder, G. H. (1998). The life course as developmental theory. *Child Development, 69*(1), 1-12.
- Fagan, J. (2014). Adolescent parents' partner conflict and parenting alliance, fathers' prenatal involvement, and fathers' engagement with infants. *Journal of Family Issues, 35*(11), 1415-1439.
- Fagan, J., Barnett, M., Bernd, E. ve Whiteman, V. (2003). Prenatal involvement of adolescent unmarried fathers. *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers, 1*(3), 283-301.
- Fagan, J. ve Palkovitz, R. (2007). Unmarried, nonresident fathers' involvement with their infants: A risk and resilience perspective. *Journal of Family Psychology, 21*(3), 479-489.
- Fägerskiöld, A. (2008). A change in life as experienced by first-time fathers. *Scandinavian Journal of Caring Sciences, 22*(1), 64-71.
- Fenwick, J., Bayes, S. ve Johansson, M. (2012). A qualitative investigation into the pregnancy experiences and childbirth expectations of Australian fathers-to-be. *Sexual & Reproductive Healthcare, 3*(1), 3-9.
- Field, T., Diego, M., Hernandez-Reif, M., Figueiredo, B., Deeds, O., Contogeorgos, J. ve Ascencio, A. (2006). Prenatal paternal depression. *Infant Behavior and Development, 29*(4), 579-583.
- Finnbogadóttir, H., Svalenius, E. C. ve Persson, E. K. (2003). Expectant first-time fathers' experiences of pregnancy. *Midwifery, 19*(2), 96-105.
- Gage, J. D. ve Kirk, R. (2002). First-time fathers: Perceptions of preparedness for fatherhood. *Canadian Journal of Nursing Research Archive, 34*, 15-24.

- Gaunt, R. (2008). Maternal gatekeeping: Antecedents and consequences. *Journal of Family Issues*, 29(3), 373-395.
- Genesoni, L. ve Tallandini, M. A. (2009). Men's psychological transition to fatherhood: An analysis of the literature, 1989-2008. *Birth*, 36(4), 305-318.
- Glover, V., O'Donnell, K. J., O'Connor, T. G. ve Fisher, J. (2018). Prenatal maternal stress, fetal programming, and mechanisms underlying later psychopathology-A global perspective. *Development and Psychopathology*, 30(3), 843-854.
- Goldscheider, F., Bernhardt, E. ve Lappegård, T. (2015). The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behaviour. *Population and Development Review*, 41(2), 207-239.
- Greenhalgh, R., Slade, P. ve Spiby, H. (2000). Fathers' coping style, antenatal preparation, and experiences of labor and the postpartum. *Birth*, 27(3), 177-184.
- Gregory, A. ve Milner, S. (2008). Fatherhood regimes and father involvement in France and the UK. *Work & Family*, 11(1), 61-84.
- Griffith, D. M., Jaeger, E. C., Pepperman, P., Chustz, K. A., Frazier, D., Wilson, A. ve Brown, H. L. (2023). Fathers' perspectives on fatherhood and paternal involvement during pregnancy and childbirth. *Health Education & Behavior*, 50(6), 802-809.
- Güngörmüş-Özkardeş, O. (2010). *Baba Olmak*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Habib, C. (2012). The transition to fatherhood: A literature review exploring paternal involvement with identity theory. *Journal of Family Studies*, 18(2-3), 103-120.
- Habib, C. ve Lancaster, S. (2006). The transition to fatherhood: Identity and bonding in early pregnancy. *Fathering-Harriman*, 4(3), 235-253.
- Hallgreen, A., Kihlgren, M., Forslin, L. ve Norberg, A. (1999). Swedish fathers' involvement in and experiences of childbirth preparation and childbirth. *Midwifery*, 15(1), 6-15.
- Hanson, S., Hunter, L. P., Bormann, J. R. ve Sobo, E. J. (2009). Paternal fears of childbirth: A literature review. *The Journal of Perinatal Education*, 18(4), 12-20.
- Harrington, B., Van Deusen, F. ve Fraone, J. S. (2013). The new dad: A work (and life) in progress. *Boston College: Center for Work & Family*.
- Hawkins, A. J., Lovejoy, K. R., Holmes, E. K., Blanchard, V. L. ve Fawcett, E. (2008). Increasing fathers' involvement in childcare with a couple-focused intervention during the transition to parenthood. *Family Relations*, 57(1), 49-59.
- He, H. G., Vehviläinen-Julkunen, K., Qian, X. F., Sapountzi-Krepia, D., Gong, Y. ve Wang, W. (2015). Fathers' feelings related to their partners' childbirth and views on their presence during labour and childbirth: A descriptive quantitative study. *International Journal of Nursing Practice*, 21(2), 71-79.
- Henshaw, S. K. (1998). Unintended pregnancy in the United States. *Family Planning Perspectives*, 30(1), 24-29.
- Hildingsson, I., Cederlöf, L. ve Widén, S. (2011). Fathers' birth experience in relation to midwifery care. *Women and Birth*, 24(3), 129-136.
- Hobel, C. J., Goldstein, A. ve Barrett, E. S. (2008). Psychosocial stress and pregnancy outcome. *Clinical Obstetrics and Gynecology*, 51(2), 333-348.
- Holmes, E. K., Petts, R. J., Thomas, C. R., Robbins, N. L. ve Henry, T. (2020). Do workplace characteristics moderate the effects of attitudes on father warmth and engagement? *Journal of Family Psychology*, 34(7), 867-878.

- Howard, K. S., Lefever, J. E. B., Borkowski, J. G. ve Whitman, T. L. (2006). Fathers' influence in the lives of children with adolescent mothers. *Journal of Family Psychology*, 20(3), 468-476.
- Ickovics, J. R., Kershaw, T. S., Westdahl, C., Magriples, U., Massey, Z., Reynolds, H. ve Rising, S. S. (2007). Group prenatal care and perinatal outcomes: A randomized controlled trial. *Obstetrics & Gynecology*, 110(2 Part 1), 330-339.
- Iliyasu, Z., Abubakar, I. S., Galadanci, H. S. ve Aliyu, M. H. (2010). Birth preparedness, complication readiness and fathers' participation in maternity care in a northern Nigerian community. *African Journal of Reproductive Health*, 14(1), 21-32.
- İkiz, B. (2023). *Planlı ve plansız gebeliklerin prenatal dönemdeki maternal ve paternal bağlanma ile ilişkisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.
- Jeffery, T., Luo, K. Y., Kueh, B., Petersen, R. W. ve Quinlivan, J. A. (2015). Australian fathers' study: What influences paternal engagement with antenatal care?. *The Journal of Perinatal Education*, 24(3), 181-187.
- Jeynes, W. H. (2016). Meta-analysis on the roles of fathers in parenting: Are they unique? *Marriage & Family Review*, 52(7), 665-688.
- Jungmarker, E. B., Lindgren, H. ve Hildingsson, I. (2010). Playing second fiddle is okay—Swedish fathers' experiences of prenatal care. *Journal of Midwifery & Women's Health*, 55(5), 421-429.
- Kara, M. (2022). *Baba adaylarına bebeğin günlük bakımı, paternal bağlanma konusunda verilen eğitimin baba-bebek bağlanmasına etkisi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Kartal, Y. A. ve Erişen, B. (2020). 6-12 Aylık bebeği olan babaların bebeklerine bağlanma durumu ve ilişkili faktörler. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 44-49.
- Kaye, D. K., Kakaire, O., Nakimuli, A., Osinde, M. O., Mbalinda, S. N. ve Kakande, N. (2014). Male involvement during pregnancy and childbirth: Men's perceptions, practices, and experiences during the care for women who developed childbirth complications in Mulago Hospital, Uganda. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 14(1), 1-8.
- Kiraz, E. (2022). *Anne ve baba adaylarında doğum korkusu ve prenatal bağlanmanın incelenmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Koptur, A. ve Emül, T. G. (2017). Fetüs ve yenidoğanda bağlanmanın iki yüzü: Maternal ve paternal bağlanma. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 33(3), 138-152.
- Koreman, S., Kaestner, R. ve Joyce, T. (2002). Consequences for infants of parental disagreement in pregnancy intention. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 34(4), 198-205.
- Kowlessar, O., Fox, J. R. ve Wittkowski, A. (2014-2015). The pregnant male: A metasynthesis of first-time fathers' experiences of pregnancy. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 33(2), 106-127.
- Kulik, L. ve Tsoref, H. (2010). The entrance to the maternal garden: Environmental and personal variables that explain maternal gatekeeping. *Journal of Gender Studies*, 19(3), 263-277.
- Kunjappy-Clifton, A. (2007). Pregnancy. And father came too...A study exploring the role of first-time fathers during the birth process and to explore the meaning of the experience for these men. *MIDIRS Midwifery Dig* 17, 507-512.
- Kuo, P. X., Volling, B. L. ve Gonzalez, R. (2018). Gender role beliefs, work-family conflict, and father involvement after the birth of a second child. *Psychology of Men & Masculinity*, 19(2), 243-256.
- Kuş, C. (2016). *Eşi gebe olan erkeklerde anksiyete düzeyinin değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.

- Küğcümen, G., Güney, G.Z.D., Özcanan, Ç. ve Erdoğan, N. (2021). Babaların paternal adaptasyon düzeyi ve ilişkili faktörlerin belirlenmesi. *Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hemşirelik Dergisi*, 3, 61-66.
- Lachance-Grzela, M. ve Bouchard, G. (2010). Why do women do the lion's share of housework? A decade of research. *Sex Roles*, 63(11), 767-780.
- Lamb, M. E. (1975). Fathers: Forgotten contributors to child development. *Human Development*, 18(4), 245-266.
- Lamb, M. E. (1997). Fathers and child development: An introductory overview and guide. M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* içinde (s. 1-18). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Lamb, M. E., Pleck, J. H. ve Levine, J. A. (1987). *Effects of increased paternal involvement on fathers and mothers*. C. Lewis & M. O'Brien (Eds.), *Reassessing fatherhood: New observations on fathers and the modern family* içinde (s. 109-125). Sage Publications, Inc.
- Lawrence, E., Nylen, K. ve Cobb, R. J. (2007). Prenatal expectations and marital satisfaction over the transition to parenthood. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 155-164.
- Lawrence, S. K., Watson, J. ve Stepteu-Watson, D. (2013). President Obama and the fatherhood initiative. *Race, Gender & Class*, 20(3-4), 98-113.
- Leavitt, J. W. (2003). What do men have to do with it? Fathers and mid-twentieth-century childbirth. *Bulletin of the History of Medicine*, 77(2), 235-262.
- Leavitt, J. W. (2009). *Make room for daddy: The journey from waiting room to birthing room*. The University of North Carolina Press.
- Lee, S. ve Kwon, Y. I. (2009). The mediating effect of work-family conflict on the relationship between family-friendly workplace culture and paternal involvement. *Family and Culture*, 21(1), 1-28.
- Leite, R. (2007). An exploration of aspects of boundary ambiguity among young, unmarried fathers during the prenatal period. *Family Relations*, 56(2), 162-174.
- Lindberg, L. D., Kost, K. ve Maddow-Zimet, I. (2017). The role of men's childbearing intentions in father involvement. *Journal of Marriage and Family*, 79(1), 44-59.
- MacDonald, E. E. ve Hastings, R. (2010). Fathers of children with developmental disabilities. M. E. Lamb (Ed.), *The Role of the Father in Child Development* içinde (s. 486-516). John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey.
- Mallette, J. K., O'Neal, C. W., Winkelman Richardson, E. ve Mancini, J. A. (2021). When fathers are involved: Examining relational and psychosocial health among military families. *Family Process*, 60(2), 602-622.
- Martin, L., McNamara, M., Milot, A., Halle, T. ve Hair, E. (2007). The effects of father involvement during pregnancy on receipt of prenatal care and maternal smoking. *Maternal Child Health Journal*, 11(6), 595-602.
- Marsiglio, W. (2004). Studying fathering trajectories: In-depth interviewing and sensitizing concepts. R. Day ve M. Lamb (Eds.), *Conceptualizing and measuring father involvement* içinde (s. 61-82). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Marsiglio, W. (2008). Understanding men's prenatal experience and the father involvement connection: Assessing baby steps. *Journal of Marriage and Family*, 70(5), 1108-1113.
- Marsiglio, W. ve Roy, K. (2012). *Nurturing Dads: Social Initiatives For Contemporary fatherhood* (Vol. 13). New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Mason, C. ve Elwood, R. (1995). Is there a physiological basis for the couvade and onset of paternal care?. *International Journal of Nursing Studies*, 32(2), 137-148.

- May, K. A. (1982). Three phases of father involvement in pregnancy. *Nursing Research, 31*, 337-342.
- May, C. ve Fletcher, R. (2013). Preparing fathers for the transition to parenthood: Recommendations for the content of antenatal education. *Midwifery, 29*(5), 474-478.
- McBride, B. A., Brown, G. L., Bost, K. K., Shin, N., Vaughn, B. ve Korth, B. (2005). Paternal identity, maternal gatekeeping, and father involvement. *Family Relations, 54*(3), 360-372.
- McDonald, P. (2000). Gender equity in theories of fertility transition. *Population and Development Review, 26*(3), 427-439.
- McHale, S. M. ve Huston, T. L. (1984). Men and women as parents: Sex role orientations, employment, and parental roles with infants. *Child Development, 55*(4), 1349-1361.
- Meijer, W. M., van IJendoorn, M. H. ve Bakermans-Kranenburg, M. J. (2019). Challenging the challenge hypothesis on testosterone in fathers: Limited meta-analytic support. *Psychoneuroendocrinology, 110*, 104435.
- Meteyer, K. ve Perry-Jenkins, M. (2010). Father involvement among working-class, dual-earner couples. *Fathering, 8*(3), 379-403.
- Milkie, M. A., Kendig, S. M., Nomaguchi, K. M. ve Denny, K. E. (2010). Time with children, children's well-being, and work-family balance among employed parents. *Journal of Marriage and Family, 72*(5), 1329-1343.
- Morales-Castillo, M. (2022). Family contributions to school performance of adolescents: The role of fathers' perceived involvement. *Journal of Family Issues, 43*(3), 793-808.
- Nash, M. (2018). "It's just good to get a bit of man-talk out in the open": Men's experiences of father-only antenatal preparation classes in Tasmania, Australia. *Psychology of Men & Masculinity, 19*(2), 298-307.
- Negron, R., Martin, A., Almog, M., Balbierz, A. ve Howell, E. A. (2013). Social support during the postpartum period: mothers' views on needs, expectations, and mobilization of support. *Maternal and Child Health Journal, 17*(4), 616-623.
- Nelson, J. A., O'Brien, M., Blankson, A. N., Calkins, S. D. ve Keane, S. P. (2009). Family stress and parental responses to children's negative emotions: Tests of the spillover, crossover, and compensatory hypotheses. *Journal of Family Psychology, 23*, 671-679.
- Oakley, A. ve Rajan, L. (1991). Social class and social support: The same or different? *Sociology, 25*, 31-59.
- O'Brien, A. P., McNeil, K. A., Fletcher, R., Conrad, A., Wilson, A. J., Jones, D. ve Chan, S. W. (2017). New fathers' perinatal depression and anxiety—Treatment options: An integrative review. *American Journal of Men's Health, 11*(4), 863-876.
- Orr, S. T., James, S. A. ve Reiter, J. P. (2008). Unintended pregnancy and prenatal behaviors among urban, black women in Baltimore, Maryland: The Baltimore preterm birth study. *Annals of Epidemiology, 18*(7), 545-551.
- Paige, K. E. ve Paige, J. M. (1981). *The Politics of Reproductive Ritual*. Berkeley and Los Angeles California: University California Press, Ltd.
- Park, J. H., Vincent, D. ve Hastings-Tolsma, M. (2007). Disparity in prenatal care among women of color in the USA. *Midwifery, 23*(1), 28-37.
- Paulson, J.F., Bazemore, S.D., Goodman, J.H. ve Leiferman, J.A. (2016). The course and interrelationship of maternal and paternal perinatal depression. *Archives of Women's Mental Health, 19*, 655-663.

- Pekel Uludağlı, N. (2017). Baba katılımında etkili faktörler ve baba katılımının baba, anne ve çocuk açısından yararları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 20(39), 70-88.
- Pereira Silva Cardoso, V. E., da Silva Junior, A. J., Bonatti, A. F., Soares dos Santos, G. W. ve Nascimento Ribeiro, T. A. (2018). The partner's involvement in the prenatal routine through the pregnant women perspective. *Rev Fund Care Online*, 10(3), 856-862.
- Pestvenidze, E. ve Bohrer, M. (2007). Finally, daddies in the delivery room: Parents' education in Georgia. *Global Public Health*, 2(2), 169-183.
- Petts, R. J. ve Knoester, C. (2018). Paternity leave-taking and father engagement. *Journal of Marriage and Family*, 80(5), 1144-1162.
- Pfannenstiel, A. E. ve Honig, A. S. (1995). Effects of a prenatal "Information and Insights about Infants" program on the knowledge base of first-time low-education fathers one month postnatally. *Early Child Development and Care*, 111(1), 87-105.
- Philpott, L.F., Fitzgerald, S., Leahy-Warren, P. ve Savage, E. (2017). Stress in fathers in the perinatal period: A systematic review. *Midwifery*, 55, 113-127.
- Plantin, L., Olukoya, A. A. ve Ny, P. (2011). Positive health outcomes of fathers' involvement in pregnancy and childbirth paternal support: A scope study literature review. *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers* 9(1), 87-102.
- Pleck, J. H. (1997). Paternal involvement: Levels, sources, and consequences. M.E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* içinde (s. 66-103). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Poh, H., Koh, S. ve He, H. G. (2014). An integrative review of fathers' experiences during pregnancy and childbirth. *International Nursing Review*, 61(4), 543-554.
- Porrett, L., Barkla, S., Knights, J., de Costa, C. ve Harmen, S. (2013). An exploration of the perceptions of male partners involved in the birthing experience at a regional Australian hospital. *Journal of Midwifery & Women's Health* 58(1), 92-97.
- Pragg, B. ve Knoester, C. (2017). Parental leave usage among disadvantaged fathers. *Journal of Family Issues*, 38(8), 1157-1185.
- Premberg, Å., Carlsson, G., Hellström, A. L. ve Berg, M. (2011). First-time fathers' experiences of childbirth—A phenomenological study. *Midwifery*, 27(6), 848-853.
- Pryor, J., Morton, S., Bandara, D., Robinson, E. ve Grant, C. (2014). Pregnant partners: Fathers of the growing up in New Zealand children. *Journal of Family Studies*, 20(1), 5-18.
- Puhlman, D. J. ve Pasley, K. (2013). Rethinking maternal gatekeeping. *Journal of Family Theory & Review*, 5(3), 176-193.
- Ramchandani, P. G., O'Connor, T.G., Evans, J., Heron, J., Murray, L. ve Stein, A. (2008). The effects of pre-and postnatal depression in fathers: a natural experiment comparing the effects of exposure to depression on offspring. *J Child Psychol Psychiatry*, 49(10), 1069-1078.
- Ramchandani, P. G., Psychogiou, L., Vlachos, H., Iles, J., Sethna, V., Netsi, E. ve Lodder, A. (2011). Paternal depression: An examination of its links with father, child, and family functioning in the postnatal period. *Depression and Anxiety*, 28(6), 471-477.
- Redshaw, M. ve Henderson, J. (2013). Fathers' engagement in pregnancy and childbirth: Evidence from a national survey. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 13(1), 1-15.
- Resmi Gazete (2011). Bazı alacakların yeniden yapılandırılması ile sosyal sigortalar ve genel sağlık sigortası kanunu ve diğer bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde değişiklik yapılması hakkında kanun.

- Ross, N. J., Church, S., Hill, M., Seaman, P. ve Roberts, T. (2012). The perspectives of young men and their teenage partners on maternity and health services during pregnancy and early parenthood. *Children & Society, 26*(4), 304-315.
- Santelli, J., Rochat, R., Hatfield-Timajchy, K., Gilbert, B. C., Curtis, K., Cabral, R. ve Unintended Pregnancy Working Group. (2003). The measurement and meaning of unintended pregnancy. *Perspectives On Sexual and Reproductive Health, 35*(2), 94-101.
- Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F. ve Bremberg, S. (2008). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: A systematic review of longitudinal studies. *Acta Paediatrica, 97*(2), 153-158.
- Schoppe-Sullivan, S. J., Altenburger, L. E., Settle, T. A., Kamp Dush, C. M., Sullivan, J. M. ve Bower, D. J. (2014). Expectant fathers' intuitive parenting: associations with parent characteristics and postpartum positive engagement. *Infant Mental Health Journal, 35*(5), 409-421.
- Schoppe-Sullivan, S. J., Altenburger, L. E., Lee, M. A., Bower, D. J. ve Kamp Dush, C. M. (2015). Who are the gatekeepers? Predictors of maternal gatekeeping. *Parenting, 15*(3), 166-186.
- Schytt, E. ve Bergström, M. (2014). First-time fathers' expectations and experiences of childbirth in relation to age. *Midwifery, 30*(1), 82-88.
- Shannon, J. D., Cabrera, N. J., Tamis-LeMonda, C. ve Lamb, M. E. (2009). Who stays and who leaves? Father accessibility across children's first 5 years. *Parenting: Science and Practice, 9*(1-2), 78-100.
- Shibli-Kometiani, M. ve Brown, A. (2012). Fathers' experiences accompanying labour and birth. *British Journal of Midwifery, 20*(5), 339-344.
- Shirani, F. ve Henwood, K. (2011). Continuity and change in a qualitative longitudinal study of fatherhood: Relevance without responsibility. *International Journal of Social Research Methodology, 14*(1), 17-29.
- Shorey, S. ve Ang, L. (2019). Experiences, needs, and perceptions of paternal involvement during the first year after their infants' birth: A meta-synthesis. *PloS one, 14*(1), e0210388.
- Shorey, S., Ang, L., Goh, E. C. ve Gandhi, M. (2019). Factors influencing paternal involvement during infancy: a prospective longitudinal study. *Journal of Advanced Nursing, 75*(2), 357-367.
- Sigle-Rushton, W. ve McLanahan, S. (2004). Father absence and child well-being: A critical review. *The Future of the Family, 116*, 120-122.
- Singh, D. ve Newburn, M. (2000). *Women's Experiences of Postnatal Care*. London: National Childbirth Trust.
- Slaughter, J. ve Nagoshi, C. T. (2020). Testing a contextual model of effects of father involvement on child behaviors. *Child and Adolescent Social Work Journal, 37*(5), 547-556.
- Smyth, S., Spence, D. ve Murray, K. (2015). Does antenatal education prepare fathers for their role as birth partners and for parenthood?. *British Journal of Midwifery, 23*(5), 336-342.
- Souza Vidal Lima, K., Meireles de Barros Carvalho, M., Morais Cerqueira Lima, T., de Carvalho Alencar, D., Reis de Sousa, A. ve Pereira, Á. (2021). Father's participation in prenatal care and childbirth: Contributions of nurses' interventions. *Invest Educ Enferm, 39*(2), e13.
- Staneva, A. ve Wittkowski, A. (2013). Exploring beliefs and expectations about motherhood in Bulgarian mothers: A qualitative study. *Midwifery, 29*(3), 260-267.
- Steen, M., Downe, S., Bamford, N. ve Edozien, L. (2012). Not-patient and not-visitor: A metasynthesis fathers' encounters with pregnancy, birth, and maternity care. *Midwifery, 28*(4), 422-431.
- Suryaningsih, E. K. (2016). Father's Involvement During Pregnancy. *4 th ICRIEMS Proceedingsth ICRIEMS Proceedings, 9-14*.

- Tamis-LeMonda, C. S., Kahana-Kalman, R. ve Yoshikawa, H. (2009). Father involvement in immigrant and ethnically diverse families from the prenatal period to the second year: Prediction and mediating mechanisms. *Sex Roles*, 60(7), 496-50.
- Tarlazzi, E., Chiari, P., Naldi, E., Parma, D. ve Jack, S. M. (2015). Italian fathers' experiences of labour pain. *British Journal of Midwifery*, 23(3), 188-194.
- Taylor, J. ve Johnson, M. (2013). The role of anxiety and other factors in predicting postnatal fatigue: From birth to 6 months. *Midwifery*, 29(5), 526-534.
- Tehrani, S. G., Bazzazian, S. ve Nayeri, N. D. (2015). Pregnancy experiences of first-time fathers in Iran: A qualitative interview study. *Iranian Red Crescent Medical Journal*, 17(2), e12271.
- Tekin, A. (2023). Fetüsün cinsiyetinin paternal bağlanmaya etkisi (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.
- Toluhi, D., Yusuf, B., Kihlström, L., Vereen, S. ve Marshall, J. (2023). Precarity and work-family balance: Fathers' workplace demands and perinatal home visiting participation. *Early Child Development and Care*, 193(13-14), 1434-1444.
- Türkmen, H. ve Güler, S. (2022). Factors affecting intrauterine paternal-fetal attachment and the responsibility status of fathers concerning mothers and babies. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 40(5), 451-464.
- Van Egeren, L. A. (2003). Prebirth predictors of coparenting experiences in early infancy. *Infant Mental Health Journal: Official Publication of The World Association for Infant Mental Health*, 24(3), 278-295.
- Walsh, T.B., Tolman, R. M., Davis, R. N., Palladino, C. L., Romero, V. C. ve Singh, V. (2014). Moving up the "magic moment": Fathers' experience of prenatal ultrasound. *Fathering*, 12(1), 18-37.
- Walsh, T. B., Tolman, R. M., Singh, V., Davis, M. M. ve Davis, R. N. (2017). Expectant fathers' presence at prenatal ultrasounds: An opportunity for engagement. *Social Work Research*, 41(3), 181-185.
- Wan, C. Y. (2009). *Factors associated with father involvements in Taiwan: Investigation from an ecological perspective* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). National Taipei University, Tayvan.
- Widarsson, M., Engström, G., Tydén, T., Lundberg, P. ve Hammar, L. M. (2015). 'Paddling upstream': Fathers' involvement during pregnancy as described by expectant fathers and mothers. *Journal of Clinical Nursing*, 24(7-8), 1059-1068.
- Wielgos, M., Jarosz, K., Szymusik, I., Myszevska, A., Kaminski, P., Ziolkowska, K. ve Przybos, A. (2007). Family delivery from the standpoint of fathers—Can stereotypes of participant or non-participant father be fully justified?. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 132(1), 40-45.
- Xue, W. L., Shorey, S., Wang, W. ve He, H.-G. (2018). Fathers' involvement during pregnancy and childbirth: An integrative literature review. *Midwifery*, 62, 135-145.
- Yan, J., Schoppe-Sullivan, S. J. ve Kamp Dush, C. M. (2018). Maternal coparenting attitudes and toddler adjustment: Moderated mediation through father's positive engagement. *Parenting*, 18(2), 67-85.
- Zeybekoğlu, Ö. (2013). Günümüzde erkeklerin gözünden babalık ve aile. *Mediterranean Journal of Humanities*, 3(2), 297-328.
- Zvara, B. J., Schoppe-Sullivan, S. J. ve Dush, C. K. (2013). Fathers' involvement in child health care: associations with prenatal involvement, parents' beliefs, and maternal gatekeeping. *Family Relations*, 62(4), 649-661.